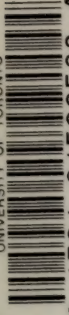
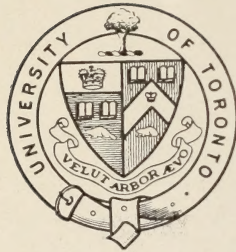

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 01566533 4

PURCHASED FOR THE
UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
FROM THE
CANADA COUNCIL SPECIAL GRANT
FOR
ECONOMIC HISTORY

Digitized by the Internet Archive
in 2013

GESCHIEDENIS EENER HOLLANDSCHE STAD

GESCHIEDENIS

EENER

HOLLANDSCHE STAD

DOOR

P. J. BLOK

EENE HOLLANDSCHE STAD ONDER DE REPUBLIEK

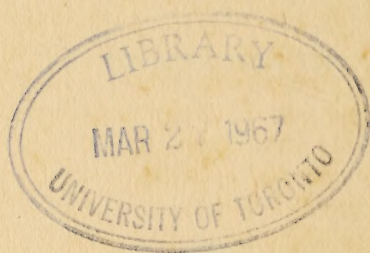
MET TWEE KAARTEN

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF

1916

DJ
411
L5B5
deel 3

VOORREDE.

Toen schrijver dezes in 1883 het eerste deel van den eersten druk dezer geschiedenis der stad Leiden uitgaf, kondigde hij in de voorrede ¹⁾ aan, dat het zijn plan was als derde deel: „Leiden omstreeks 1650” te geven. Dit plan is in den loop der jaren gewijzigd moeten worden. Het scheen later geraden aan de geschiedenis der stad onder de Republiek een deel te wijden: de uitvoering van het eerste plan zou noodzakelijk geleid hebben tot herhaling, in het toen voorgenomen vierde deel, van veel wat reeds in het derde deel zou behandeld zijn; het was bovendien uit een historisch oogpunt juist de geheele periode van het stadsleven onder de Republiek in een groot overzicht te bespreken, omdat inderdaad de periode (1574—1795) één geheel van historische evolutie uitmaakt. Het beleg en ontzet vormen het begin van een aanvankelijk grootsche ontwikkeling der stad, die omstreeks 1670 haar hoogtepunt bereikt om, na een halve eeuw van stilstand en langzamen achteruitgang, in de 18de eeuw te vervallen in een toenemende daling, die in 1795 wel nog niet geëindigd is maar met dat jaar, onder den invloed der groote gebeurtenissen zelve, een ander aspect verkrijgt in de onder geheel andere omstandigheden van staatkundigen en maatschappelijken aard voortlevende stad, die meer en meer op een stille landstad ging gelijken.

Het schrijven van de geschiedenis van Leiden tijdens de Republiek levert voor den bewerker vooral het bezwaar op, dat de bronnen, primaire zoowel als afgeleide, gedrukt en ongedrukt, evenzeer als de literatuur, buitengemeen omvangrijk zijn. Tal van gedrukte geschriften, waaronder honderden pamfletten met betrekking tot bijzondere onderwerpen, tal van boeken en tijdschriftartikelen staan tot onze beschikking; veel en veel omvangrijker is wat er aan archivalia is bewaard, zoo zelfs dat het een onmogelijkheid zou zijn ze alle of nagenoeg alle onder de oogen te krijgen, wat voor de gedrukte geschriften ten minste nog mogelijk is. ²⁾

1) Blz. XII van dl. I der nieuwe uitgave.

2) Vgl. den prachtigen catalogus Leiden en omgeving (1915), uitgegeven door de firma Burgersdijk en Niermans te Leiden; verder Petit's Repertorium, onder Leiden.

Onder de gedrukte geschriften staan bovenaan de stadsbeschrijvingen 1) van Orlers, Van Leeuwen en vooral Van Mieris, voor de twee vorige deelen eveneens van belang maar voor deze periode nog ongelijk belangrijker. Van veel beteekenis zijn ook de aan Van Mieris' werk als derde deel 2) toegevoegde aantekeningen en bijvoegselen van den onvermoeiden snuffelaar in Leiden's geschiedenis, den griffier mr. Daniël van Alphen, wiens handschriftelijke nalatenschap, ten archieve aanwezig en in tal van kanteekeningen verspreid, ook verder nog menige nieuwe bijzonderheid aan het licht kon brengen en den arbeid van den schrijver vergemakkelijken. Dankbaar herdenkt hij ook de talrijke in het archief opgenomen aantekeningen van de opeenvolgende archivariissen, Jhr. Rammelman Elsevier, mr. Dozy en mr. Overvoorde, wier onvermoeide werkzaamheid hem menig opnieuw nazoeken bespaarde.

Onder de archivale bronnen voor deze periode staan de in omstreeks 200 deelen volledig bewaarde vroedschapsboeken, in de tweede helft der 18de eeuw met tallooze „bijlagen” voorzien, ongetwijfeld op de eerste plaats, al vermelden zij van de gevoerde discussiën in hoofdzaak slechts de resolutiën, waartoe deze leidden, terwijl alleen de in de tweede helft der 18de eeuw gebruikelijke „aantekeningen” en „contra-aantekeningen” der leden ons een inzicht geven in hunne gevoelens; vooral in den Patriottentijd, met zijn heftigen partijstrijd ook in de vroedschap zelve, zijn deze aantekeningen van veel belang. Daarnaast staan de tesoriersrekeningen, voorzoover die van den ordinaris-tresorier betreft in omstreeks 200 deelen volledig bewaard, vollediger dan de belastingrekeningen, die van hoofdelijke omslagen en geheven „penningen”, waarvan slechts een deel tot ons gekomen is. Voorzoover de andere archivale bronnen betreft, zij hier verwezen naar den nauwkeurigen inventaris van het archief, als bijlage gevoegd bij het gemeente-verslag van 1897, die aan hoogere eischen voldoet dan Elsevier's gedrukten Inventaris in twee deelen. Een bijzondere vermelding eischen hier de door mr. Overvoorde totnogtoe bewerkte catalogi van het archief, waarvan vooral de Catalogus van de Bibliotheek 3) van het archief, met zijn nauwkeurige beschrijving van de talrijke op Leiden betrekkelijke boeken, pamfletten, brochures en handschriften (omstreeks 9300 nummers), en de met zorg bewerkte Catalogus van de Prentverzameling 4) vermeld moeten worden. Ook de arbeid van prof. Posthumus over de geschiedenis der Leidsche textielnijverheid, nedergelegd in de totnogtoe verschenen vier deelen zijner Bronnen tot die geschiedenis 5), verschaft een groot gemak. Zoo ook de thans verschenen eerste twee deelen van Molhuysen's verzameling der Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Uni-

1) Zie Inl. eerste deel, blz. IX vlg.

2) Leyden, 1784. Van Alphen gaf ook het tweede deel (1770) met zijn bijvoegsels uit.

3) Leiden, 1904.

4) Leiden, 1906.

5) Den Haag, 1910/4. Ook uit de voor de verdere uitgave verzamelde stukken werd door den bewerkster van allerlei welwillend tot mijne beschikking gesteld.

versiteit 1), die Siegenbeek's en Schotel's werken op den achtergrond doen geraken.

De in het Leidsch Jaarboekje verschenen bijdragen van prof. Knappert, mr. Overvoorde, Bijleveld e. a., de studiën van prof. Martin over Gerrit Dou, van tal van kunsthistorici over Rembrandt, van dr. Prinsen over Jan van Hout, de aantekeningen over Leidsche schilders in het onschatbare werk van Würzbach zijn ijverig door den schrijver gebruikt zooals uit de noten duidelijk kan blijken. Hij gelooft niet, dat eenig artikel van belang over de Leidsche geschiedenis in deze periode door hem ongelezen is gelaten.

Er zou over menig onderwerp nog vrij wat meer te zeggen geweest zijn maar de schrijver meende zich te moeten beperken tegenover den ontzaglijken overvloed van stof, die hem werd geboden. Allerlei onderdeelen zouden kunnen uitlokken tot omvangrijke studiën, waartoe, naar hij hoopt, zijn werk anderen aanleiding zal geven. De hoofdzaak was voor hem het beeld eener Hollandsche stad uit onzen bloeitijd te teekenen zonder in al te veel bijzonderheden te vervallen en zonder dat beeld te doen verdwijnen te midden van allerlei op zichzelf merkwaardige feiten en beschouwingen. Hoe verlokend zou het niet geweest zijn uit de Hollandsche Staatsresolutiën in verband met het in de vroedschap behandelde na te gaan, hoe Leiden telkens stond tegenover de tallooze belangrijke vraagpunten van binnen- en buitenlandsche politiek, die in de Statenvergadering werden behandeld! Maar daarvoor zou het noodig geweest zijn al die vraagpunten uitvoerig toe te lichten en zoo als het ware een geheele vaderlandsche geschiedenis te schrijven, beschouwd uit het oogpunt eener stadsregeering als de Leidsche. Hoevele merkwaardige persoonlijkeden in de stad zouden niet het dankbare onderwerp kunnen zijn eener uitvoerige biografie! Hoe belangwekkend zou het niet zijn uit de belastingboeken den bezitstoestand der Leidsche burgerij toe te lichten! Maar de schrijver moest binnen zekere perken van tijd en omvang blijven en zich onthouden van al te diep gaande studiën, die hij aan een later onderzoeker moest overlaten. Hij vleit zich in het hier gegevene voor het eerst het bovenbedoelde beeld te hebben geschetst, zij het dan niet volledig afgewerkt.

De beide aan dit deel toegevoegde kaarten laten Leiden zien tijdens het beleg — dezelfde kaart, die in de Oude Verhalen van het Beleg van Leiden werd gegeven 2), — en omstreeks 1675 3), toen de vergrootingen van 1611, 1644 en 1659 Leiden den omvang hadden gegeven, dien het op het einde der 18de eeuw nog bezat. Die vergrootingen zijn op de laatste kaart door kleuren aangewezen 4), die van 1611 in lichtgroen, die van 1644 in zwart, die van 1659 in blauw, terwijl de oude stad in rood werd aangegeven.

1) Den Haag, 1913/6.

2) De versterkte dorpen zijn, evenals daar, met een rood vierkant, de Spaansche schansen met een rood X aangegeven.

3) Catal. Prentverz. n°. 86 vlg. Het is de kaart, in koper gegraveerd door den Amsterdamschen graveur Christiaan Hagen.

4) Volgens n°. 87. Zie boven, blz. 4 vlg.

Omstreeks vijf jaren lang was de schrijver een geregeld bezoeker van het Leidsche archief aan de Boisotkade en de lijvige verzameling aanteekeningen, die hij kon bijeenbrengen, heeft hij niet kunnen bijeenbrengen dan met de onafgebroken hulp der beambten aan het archief. Het zij hem veroorloofd hier een woord van hartelijken dank te brengen aan den archivaris mr. Overvoorde, zijn adjunct den heer Bijleveld, die hem door menige inlichting en wenk het werk vergemakkelijkten, aan den commies, den heer Van Rhijn, en den klerk, den heer Staats, die honderden deelen voor hem opzochten en aansleepten en nooit klaagden over zijne dikwijls niet gemakkelijk te vervullen wenschen.

INHOUD.

	Blz.
VOORREDE	1
HOOFDSTUK I. Leiden in de 17 ^{de} en 18 ^{de} eeuw	1
„ II. De opstand tegen den Koning	34
„ III. Leiden belegerd en ontzet.	47
„ IV. Leiden na het beleg.	63
„ V. Verhouding tot het landsbestuur op het einde der 18 ^{de} eeuw	74
„ VI. Arminianen en Gomaristen	95
„ VII. Het stadsbestuur onder de Republiek.	139
„ VIII. Handel en Nijverheid	187
„ IX. De Academie.	222
„ X. Kunst en Letteren	246
„ XI. Stadsleven in de 17 ^{de} en 18 ^{de} eeuw.	284
„ XII. Patriotten en Prinsgezinden	341
BIJLAGE	391
AANVULLINGEN EN VERBETERINGEN	411
REGISTER	412

HOOFDSTUK I.

LEIDEN IN DE 17de EN 18de EEUW.

Het Leiden, dat het beleg van 1574 doorstond, was nog de oude stad met hare muren en wallen zooals zij in het begin der 15de eeuw, in verband met de toenmalige uitbreiding der industrie, was geworden. Sedert was er geen dringende behoefte aan uitbreiding gevoeld. De na 1386 geprojecteerde straten waren in de eerste helft der 15de eeuw spoedig met huizen bezet, de grachten waren gegraven en in verband met de vooral na hertog Karel's tijd ingetreden, gedurende een lange periode aanhoudende slapte in de na 1530 ten slotte tot verval gekomen textiel-industrie, was er in het midden der 16de eeuw niet de minste behoefte aan nieuwe uitbreiding. Integendeel, het blijkt, dat er ruimte te over was voor de bevolking, die vóór het beleg niet veel meer dan 15000 personen kan geteld hebben ¹⁾ en in 1581 niet hooger was gestegen dan tot 12144 ²⁾.

Maar na het beleg, na omstreeks 1580, toen tal van Vlamingen en Brabanders, Henegouwers en Artesiërs de door Parma aan's Konings gezag en het Catholicisme onderworpen provinciën verlieten en een

1) Dit is een schatting, gegrond op de tijdens het beleg 7 Aug. 1574 gedane telling. Men telde toen omstreeks 11000 personen, in registers over 15 van de 20 bonnen, bevattend de namen der hoofden van huisgezinnen en het getal personen bij hen inwonende. Orlers, blz. 527, gebruik makend van de inlichtingen en aantekeningen van den secretaris Van Hout, vermeldt, dat de officieele telling van alle bonnen gezamenlijk het getal van 16000 menschen had opgeleverd, waarbij rekening moet worden gehouden eensdeels met de toen reeds ingetreden buitengewone sterfte, met eenig vertrek van vrouwen en kinderen en met het verloop der bevolking eener met beleg bedreigde stad, anderdeels met het binnenkomen van gevluichte boeren. Dezelfde Van Hout vermeldt echter in het bekende tijders in den gevel van het herbouwde stadhuis, dat de „swarte hungernoot" tijdens het beleg „binaest ses duisent menschen" zou hebben weggesleept. Er zouden dan 10000 zijn overgebleven, wat met het getal van ruim 12000 in 1581 wel overeenkomt.

2) Posthumus, in Verslag Philologencongres 1910, blz. 170.

toevlucht zochten in de noordelijke gewesten, eindelijk na de verovering van Antwerpen door Parma, die den ondergang van handel en nijverheid in Vlaanderen en Brabant ten gevolge had, trad Leiden een nieuwe periode van nijverheidsbloei in. Daarheen kwam een groot deel der uitgeweken nijveren, een „toeloop van volck uyt verscheydenen Landen” 1).

Terwijl in 1540 geklaagd werd over gebrek aan woning voor den kleinen man, worden nu aan alle kanten kleine „straetjens ende steechgens gemaect ende beset met cleyne huysen”. Geen duimbreed gronds op de eertijds ruime erven bleef ongebruikt. Groote huizen werden in kleine woningen verdeeld, waardoor „het cyeraet” van de stad „benomen” werd en, klaagt men, een aanzienlijk getal kooplieden „ende andere luyden van qualiteyt ende middelen” geen geschikte woning kon vinden en zich elders vestigde.

Zoo werd Leiden meer en meer een arbeidersstad, gewijd aan de textielneringen, die de voornaamste grachten met vuil water „besmetten” en ze voor den vermogende bedierven. Het gerecht vreesde voor de noodlottige gevolgen van dezen toevloed van arme of ten minste weinig vermogende lieden en stelde daarom einde 1610 aan de „Groote vroedschap” voor de stad te vergrooten, en wel aan de noordzijde, waar „speelhoven”, warmoezenierstuinen en weilanden van betrekkelijk geringe waarde zich in de ambachten Leiderdorp en Oegstgeest uitstrekten, doorsneden met slooten en vaarten, die gemakkelijk in grachten konden worden omgezet en door een reeds aanwezigen watermolen konden worden gezuiverd. Bovendien leverde uitbreiding naar deze zijde nog het voordeel op, dat de stad dicht bij de wateren van noordelijk Rijnland en bij het Haarlemmer meer kwam te liggen, wat in geval van belegering een voordeel mocht heeten met het oog op gemakkelijke communicatie en betere kans op ontzet.

De vroedschap besloot dus het gerecht te machtigen om over te gaan tot het maken van een kaart der voorgenomen vergrooting, die van de Rijnsburger of Blauwe poort tot de (oude) Zijlpoort zou gaan en zoo den ronden vorm van het stadsgebied zou voltooien. Het gerecht haastte zich met de voorbereiding en reeds 3 Febr. keurde de vroedschap de gemaakte kaart goed; den 16den werd bij

1) Stukken over de vergrootingen der 17de eeuw in de portefeuille Fabricage 17e eeuw. Over deze eerste: Vroedschapsboek, 7 Jan. 1611, vgl. Orlers, blz. 48 vlg. Posthumus constateerde uit de cijfers der volkstelling van 1581, dat het aantal der toen reeds ingekomenen uit de zuidelijke Nederlanden 26% der geheele bevolking uitmaakte. Vgl. zijne Inleiding op dl. III zijner Bronnen, blz. VIII.

meerderheid van stemmen definitief tot de zaak besloten en 10 Mei werd nog aangenomen de vergroting uit te strekken tot het Galgewater bij de Witte poort. Den 6^{den} Mei gaven ook de Staten van Holland op ingediend verzoek octrooi ¹⁾ tot de vergroting, omdat het voor de binnenstad lastige en voor de gezondheid nadeelige „vuyle water” en de „vuyle neringen” zelf uit vrees voor verloop der nijverheid niet buiten de stad gebracht konden worden. Zij breidden met name de stadsjurisdictie over het nieuw aangehechte stuk uit en veroorloofden de stad de noodige landerijen, tuinen enz. in eigendom te verkrijgen van de eigenaars tegen een prijs volgens taxatie van het gerecht, mits die eigenaars het recht van preferentie zouden hebben bij verkoop van hun voormalig eigendom; met de ambachtsheeren, in casu dien van Oegstgeest, moest de stadsregeering overeen trachten te komen betreffende hun rechten. Ook met Rijnland werd later een overeenkomst getroffen met betrekking tot „scou en jurisdictie” over den binnen de wallen te trekken grond en tot de regeling der afwatering ²⁾.

Het gerecht liet ook nu geen gras over de zaak groeien en begon met den aankoop van de landerijen, die f 3000 per rijnl. morgen voor weiland en f 9000 voor warmoesland moesten kosten. Het geheel omvatte 40 morgen en 200 roeden, die dus een aanzienlijk kapitaal vertegenwoordigden.

Met de omliggende ambachtsheerlijkheden ³⁾ had men ditmaal geen moeite. De heerlijkheid Leiderdorp was namelijk reeds op 1 Dec. 1582 gekocht van den graaf van Ligne, heer van Wassenaar ⁴⁾, met wien men op goeden voet stond. Oegstgeest werd zoo 23 Juni 1615 van denzelfden eigenaar gekocht ⁵⁾. De koop van Soeterwoude, met zijn onderhoorigheden Wilsveen, Stompwijk, Leidschen Dam en Tedingebroek, alles toebehoorende aan IJsbrand, graaf van Merode, was 2 Sept. 1610 doorgegaan ⁶⁾. Men zou mogen vermoeden, dat deze aankopen met voorgenomen vergroting der stad in verband hebben gestaan, die van Oegstgeest dan met de reeds geschiede vergroting van 1611. Maar bij de aanbeveling tot den aankoop van de heerlijkheden Leiderdorp en Soeterwoude wordt dit argument niet genoemd en in het geval van Oegstgeest alleen gewezen op de wenschelijkheid van den

1) Oork. Leiden, 6 Mei 1611; gedrukt bij Van Mieris, Handv. blz. 1.

2) Van Mieris, Handv., blz. 3, dd. 29 Mei 1612.

3) Vgl. dl. I, blz. 1 vlg., 64 vlg.

4) Orlers, blz. 10. De leenbrief werd 30 Aug. 1597 door de Staten aan de burgemeesters van Leiden verleend.

5) Leenoverdracht 1 Juni 1616.

6) Leenoverdracht 10 Sept. 1610.

aankoop, nu de vergrooting naar die zijde had plaats gehad 1).

De aankoop der heerlijkheden werd in de eerste plaats gemotiveerd met de wenschelijkheid van krachtiger optreden tegen de neringen vlak buiten de stad, de tapperijen in het bijzonder, en geregelder handhaving eener goede jurisdictie, die bij de onmiddellijke nabijheid der heerlijkheden, immers palend aan de stadssingels, dikwijls ernstige moeilijkheden veroorzaakte 2). Reeds in 1545 was over den aankoop van Soeterwoude onderhandeld maar hij was toen niet doorgestaan wegens misverstand met de Leenkamer van Holland, die den overgang van het leen aan de stad moest goedkeuren. Daartoe 3) was ook in 1575 van de landsregeering een octrooi verkregen, waarbij binnen 500 roeden van de stadsvest alle getimmerten moesten worden afgebroken, terwijl binnen 800 roeden geen neringen mochten worden uitgeoefend, beide octrooien tot groote ergernis der omliggende dorpen 4). Later, in 1582, werd het bouwen van tuinhuisjes toegestaan benevens de bouw van het huis Cronesteyn nabij de Lammerschans, maar toch slechts onder voorwaarde van „non praejudicium” 5). De aankoop der drie heerlijkheden, waardoor de stad meester werd van hare geheele omgeving, kwam haar op groote kosten te staan. Maar men getrooste zich deze uitgaven met het oog op de aanzienlijke baten, die het leenbezit afwierp, en op de middellijke voordeelen voor de burgerij. De gelden werden gevonden als vanouds door uitgifte van lijfrenten, terwijl in het geval van Oegstgeest en Leiderdorp de verkoop van met woningen te bezetten gronden in het nieuw toegevoegde stadsgeedeelte geld in de stadskas bracht.

De onkosten der vergrooting waren ook verder aanzienlijk. Nieuwe vestgrachten 6) moesten worden gegraven, singels aangelegd, grachten met schoeiingen gemaakt om het nieuwe gedeelte met de oude stad te verbinden en voldoende water voor de „vuyle neringen”, met name voor die der zeemtouwers, witmakers, huidenvillers en vollers, aan te voeren. De stadswallen moesten van de Turfmarkt en Oude Vest worden overgebracht naar de nieuwe singels; de nieuwe stadsmuur aan de noordzijde moest met vier bolwerken en torens worden voorzien; vier nieuwe poorten: de nieuwe Haarlemmer-, Mare-, Heere- en Zijlpoorten moesten, zij het dan ook in voorloopigen staat, worden ingericht; bruggen moesten worden geslagen; straten moesten worden

1) Vroedschapsb. 11 Juni 1615.

2) Vroedschapsb. 24 Aug. 1610.

3) Van Mieris, Handv. blz. 47.

4) Elsevier, Inventaris, I, blz. 122.

5) Oork. Leiden, 4 Oct. 1582.

6) Orlers, blz. 49.

getrokken „ten meesten oorbaer ende cieragie der stede”. De „vuyle neringen” konden in de nieuwe vestgracht gemakkelijk worden uitgeoefend; zij, die ze uitoefenden, zouden dus daar bij voorkeur wonen. Een en ander kreeg in 1612 onder leiding van den landmeter Jan Pietersz. Dou zijn beslag. Eerst in 1615 werden de nieuwe singels afgepaald ¹⁾.

Zoo was de stad thans 172 morgen en 200 roeden groot, meer dan 5 maal zoo groot als de oudste bewalde en bemuurde stad was geweest ²⁾. De 20 bonnen der oude stad werden door deze vijfde vergroo-ting met drie nieuwe vermeerderd en ieder, gelijk de oudere, gesteld onder vier bonmeesters om de leiding te nemen in geval van brand en op het „ghemeene brantgereetschap” het noodige toezicht te houden, verder voor het bijten van het ijs en om voor bruggen en straten te zorgen ³⁾. In de 143 gebuurten, die de stad in het midden der 17de eeuw telde, hadden de „heeren der gebuyrte”, door het gerecht aangesteld, met hunne door de gebuurte zelve aangestelde „raden”, te waken tegen lichte storingen van rust en eendracht onder de bureu, voor het „eerlijk” begraven der dooden, tegen al te zware armoede onder de bureu en voor de handhaving der stedelijke ordonnantiën.

Nog eenmaal in de geschiedenis der stad gedurende deze periode is vergroo-ting voorgekomen en wel in 1644. ⁴⁾ Ook nu weder waren het de „vuyle neringen”, die aanleiding gaven tot klachten over besmetting van de stadsgrachten en over ondragelijke geuren. Maar daarnaast stond woningnood. De lakendrapiers en de lakenreders hadden in een remonstrantie ⁵⁾ te kennen gegeven, dat zij de „arbeytslyuden” niet meer konden onder dak brengen, en hadden dus om vergroo-ting der stad gevraagd. De Staten van Holland gaven op verzoek der stadsregeering ter wille van hare „principele drapperye” vergun-ning om „sekere parthyen van landen ende hoven oft tuynen, naest en onder haere stadt geleghen” binnen de stad te trekken „tot meesten dienste ende gerief van de neeringhe”, en wel aan welke zijde men dit zou begeeren. Zoo werden door deze vergroo-ting opnieuw eenige stukken gronds binnen de stadswallen en vesten getrokken, aanvankelijk slechts zes morgen buiten de oude Zijlpoort aan beide zijden van de haven, ⁶⁾ een oude voorstad, waar in 1575, om de bier-

1) Van Mieris, Handv. blz. 4.

2) Orlers, blz. 50.

3) Ibid.

4) Van Mieris, Handv. blz. 5, dd. 17 Maart 1644.

5) Gedrukt bij Posthumus, Bronnen, dl. IV, blz. 43.

6) Van Mieris, Beschr. I, blz. 13. Reeds in 1598 was door Van Hout hier vergroo-ting voorgesteld (Inv. Elsevier, II, blz. 105.)

schepen en andere vaartuigen uit het Noorderkwartier in de stad te kunnen brengen zonder de waterloozing van Rijnland te belemmeren, een haven was aangelegd.¹⁾ Het plan was echter om deze vergrooting uit te breiden tot de (oude) Hoogewoerdspoort maar het duurde nog tot 1659, eer dit op klachten van de warmoezeniers aldaar geschiedde, toen tot het einde der Zijdgracht toe. Zoo werd de omvang der stad ten slotte 223 morgen en 291 roeden.

Er is nog eenmaal sprake geweest van vergrooting, n.l. in 1669,²⁾ toen het voor en tegen van een vergrooting nog eens in de vroedschap werd overwogen. Men had er toen een willen aanbrengen van de Witte poort tot de Zijdgracht, ook al weder om te moeten komen aan de toenemende behoefte van de bloeiende lakennijverheid en van de eveneens zeer toenemende akademie, die toen 1500 studenten telde. Maar het bleef, waarschijnlijk ten gevolge van de toenmalige zware ziekte, bij overweging en de stad bleef tevreden met na Amsterdam de grootste stad van Holland te zijn.

Binnen die omwalling nu leefden volgens de hoofdelijke telling van 1622³⁾ niet minder dan 44745 menschen, dus 2 $\frac{1}{4}$ maal zooveel als er tijdens het beleg waren geteld, 4) 3 $\frac{2}{3}$ maal zooveel als er in 1581 waren.

De toeneming der bevolking in verband met den toenemenden bloei der lakennijverheid is ook met andere cijfers te constateeren. Telt men in 1606 12858 haardsteden⁵⁾, in 1638 is dit getal gestegen tot 21194⁶⁾. Het aantal huizen, dat in 1634 8358⁷⁾ bedroeg, is omstreeks 1670⁸⁾ niet minder dan 13000, behalve nog de zoogenaamde „poorten”, waar vele kleine huisjes op een straat uitkwamen en die op één nummer waren gezet. De bevolking moet, in dit verband, van 44745⁹⁾, zooals zij in 1622 geteld werd, gestegen zijn tot 50000 in 1640, later tot

1) Privilegieboek D, 10⁹⁰. In 1597 was die haven vergroot en door het graven van een singel en het stellen van palissaden binnen de bevestiging getrokken, nadat de betrokken terreinen van de eigenaars gekocht waren (Portefeuille Topographie, Leidsch archief).

2) Elsevier, Invent. II, blz. 105. Vgl. Dozy, in Hand. Letterk. 1895/6, blz. 159 vgl.

3) Posthumus, l.l. vgl., Invent. Elsevier, II, blz. 99.

4) Het getal 100000, waarop de inwoners omstreeks 1640, op het voorbeeld van Orlers en diens eerste uitgave, wel geschat werden, is volgens Orlers zelve blijkens de telling van 1623 „merckelicken ghemist”. Hij zelf geeft als resultaat der telling van dat jaar „omtrent vijftich duysent” op.

5) Invent. Elsevier, II, blz. 97.

6) Orlers, blz. 54.

7) Posthumus, Bronnen, IV, blz. 31.

8) Van Leeuwen, Korte Besgryving, blz. 72.

9) Een stuk van 1642 zegt, dat daarvan 30000 Walen waren (Portef. Topographie, Leidsch archief.)

omstreeks 70000, waarop zij omstreeks 1740 nog altijd geschat wordt¹⁾. Maar die laatste schatting was toen zeker te hoog, want dezelfde auteur, die deze schatting noemt, geeft aan, dat de verpondingslijst van 1732 slechts 10891 nummers telde, hetwelk op een bevolking van slechts 54000 menschen wijst.

Deze achteruitgang is niet vreemd te achten, want de hoogste bloeiperiode der Leidsche nijverheid en der Leidsche hoogeschool valt in het tijdvak van 1630 tot 1672. Daarna komt inzinking in beide opzichten, vooral in de achttiende eeuw. Op het einde dier eeuw, in 1793, telt Leiden niet meer dan omstreeks 28000 inwoners²⁾, welk getal nog stond te dalen in de ongunstige tijdsomstandigheden, die kort daarop gevolgd zijn.

Van die bevolking bestond de overgrootste meerderheid³⁾ uit „gemene handwerx- en arbeytslyuden”, wel 40000 van de 45000, die men in 1634 telde⁴⁾. Zij leefden van hunnen dagelijkschen arbeid, van de hand in den tand, zoodat in 1634 een groot getal („vele duysenden”) als geregeld bedeed en niet in bedden maar „op strooi” slapend worden aangemerkt, terwijl in den winter het aantal der tijdelijk bedeeden nog toenam: voor December 1634 teekende de stadsregeering aan, dat er toen 20000 personen met brood bedeed werden. Vermogenden waren er betrekkelijk weinig in de stad. De 200ste penning, die in 1623⁵⁾ van alle roerende en onroerende goederen werd geheven, trof te Leiden slechts 1600 hoofden van gezinnen en zelfstandige ongehuwden, waaronder nog velen slechts 1000 tot 2000 gulden aan eigendom bezaten. In 1599 was het aantal van hen, die den 200sten penning betaalden van alle roerende en onroerende goederen boven de 3000 gulden niet meer dan 1100⁶⁾. De 200ste penning van 1672, in de periode van den hoogsten bloei, trof omstreeks 2500 gezinshoofden en zelfstandige ongehuwden; die van 1722, toen de bevolking zoowel als de welvaart aan het dalen waren, nog slechts 1500. Van de 4772 huisgezinnen in 1793 hadden 795 een of twee dienstboden, 148 behalve de dienstbode of dienstboden nog een of twee werkboden; in het geheel waren er 1153 dienstboden en 205 werkboden, waarbij echter in het oog moet worden gehouden, dat de huisvrouw en hare dochters zelve gewoon waren veel huiswerk te doen.

1) Tegenw. Staat, IV, blz. 520. Het boek is 1742 gedrukt.

2) Volkstelling 1793, op verzoek van den burgemeester Wyckerheld Bisdom (ms. Leidsch Archief).

3) Posthumus, Bronnen IV, blz. 31.

4) ib. blz. 36.

5) Inv. Elsevier, II, blz. 99.

6) Register van den 200sten penning 1599.

Op den loop der bevolking hadden de zware pestjaren der 17de eeuw natuurlijk grooten invloed. Orlers ¹⁾ teekent na de vermelding van de 6000 dooden tijdens het beleg aan, dat van Aug. 1624 tot Oct. 1625 niet minder dan 9897 menschen binnen Leiden gestorven zijn, in het noodlottige pestjaar 1635 van 23 Juni tot eind Dec. zelfs 14582; in 1655, het laatst vermelde pestjaar, stierven er wederom 11651. Ook het najaar van 1669 staat als een sterftetijd bekend ²⁾, die vooral onder de „voornaame burgeren” veel slachtoffers maakte ten gevolge van de „onbekende lang duurende siekte”, die huis aan huis de menschen bezocht, zoodat bijna niemand vrij bleef, „sy mal-kanderen niet konden bystaan ende geen hulp om geld te krygen was”. Men schreef ³⁾ de toen heerschende „coortsen” toe aan het door de hitte „brack stinckent water en bier daeruyt gebrouwen” en noemde het aantal van 40000 zieken, de grootste helft der bevolking, en 120 à 130 dooden per week, later zelfs 6 à 700, in December nog 360, waarna de ziekte plotseling verdween, maar zich in Februari 1670 weder verhief. Men zocht de oorzaak in de slechte waterloozing van Rijnland, dat Amsterdam ter wille had willen zijn, en heeft in April 1670 daarom de Goudsche vaart afgedamd en dien dam met soldaten bezet. Later trachtte men aan Rijnland door het Malle-gat bij Katwijk een betere afwatering te verschaffen, maar het bleef bij een poging, ofschoon de haat der Leidenaars tegen Amsterdam nog lang zeer hoog liep en men zelfs de leidsche waren een tijd lang niet naar Amsterdam wilde zenden. Maar de pest noch andere verwante epidemieën van vernielenden aard hebben sedert het midden der 17de eeuw Leiden in die mate geteisterd; andere oorzaken dan deze van tijdelijken aard waren het, die, blijkens de aangehaalde bevolkingscijfers, haren invloed duurzaam hebben doen gevoelen. Konden wij over meer statistieke gegevens beschikken, dan zou misschien blijken, dat er verband bestond tusschen de scherpe daling van het bevolkingscijfer in de 18de eeuw en het gering aantal kinderen, dat blijkens de telling van 1793 in deze stad aanwezig was. Terwijl in 1581 het aantal kinderen 2,2 per volwassen persoon is, (in 1899 2,6) ⁴⁾ bedraagt dit percentage in 1793 slechts tegen 0,9, wat door Lefrancq van Berkhey toegeschreven wordt aan zware kindersterfte ten gevolge van drankmisbruik der ouders en slechte voeding bij de fabrieksbevolking.

Het stadsgebied werd na 1659 in vollen omvang beschermd door

1) Blz. 49. 2) Van Leeuwen, blz. 178.

3) Briefwisseling Van der Goes, uitg. Gonnet, II, blz. 81, 84, 92, 106, 123.

4) Vgl. Posthumus, in Handel. Philologencongres 1910, blz. 170.

muren en wallen, waarin een aantal torens en acht poorten waren aangebracht ¹⁾. De Witte poort, dagteekenend van de derde vergroting op het einde der 14de eeuw ²⁾, was in 1592 vernieuwd bij gelegenheid van de kort te voren veranderde gesteldheid der vestingwerken daarvoor, toen de daar gelegen halvemaaanvormige ravelijnen in aarden bolwerken werden omgezet overeenkomstig de nieuwere begrippen van vestingbouwkunde in prins Maurits' tijd. In 1650 werd zij vervangen door een dubbele monumentale binnen- en buitenpoort van dorische bouworde. Op de binnenpoort werden in 1735 toren en klokken geplaatst van de toen afgebroken oude Haarlemsche, Rijnsburgsche of Blauwpoort ³⁾ aan de Turfmarkt, stadspoort vóór de vergroting van 1611, die nog wegens de hechtheid van haren blauwen arduinsteen tijdelijk was behouden maar hare beteekenis geheel had verloren ten gevolge van de vergroting. Buiten de Witte poort lag nog eenig stadsgrondgebied, waarop vroeger het afgebroken Leprozenhuis en eenige huizen, o. a. een herberg, een schippershuis bij de afvaartplaats der Delftsche en Haagsche trekschuiten gebouwd waren. Dan volgde oostwaarts de Koepoort, vroeger een onaanzienlijk gebouw, dat in 1671 als bouwvallig werd afgebroken en vervangen door een nieuwe poort, in 1672 afgebouwd en op welker spits een houten koe werd aangebracht; niet ver van daar lag de oude Naekt- of Nek-sluis, in 1556 vernieuwd. De oude Hoogewoerds poort aan de Kraaierstraat, ten gevolge van de vergroting van 1644 als onnut afgebroken, werd in 1659 vervangen door een nieuwe dubbele poort — binnen- en buitenpoort —, die tien jaren later wederom in dorischen stijl werd opgebouwd door den stadsbouwmeester Willem van der Helm en versierd met toren en klokken. De oude Zijlpoort, nog van hout vervaardigd, werd eveneens bij de vergroting van 1644 naar den nieuwen buitenwal verplaatst maar was weldra bouwvallig en werd in 1667 in dorische bouworde opnieuw opgetrokken, eveneens met toren en klok; het beeldwerk werd door Rombout Verhulst gemaakt. Op die poort hebben de Rederijkers van de Blauwpoort na 1735 hun vergaderlokaal verkregen, later werd er een armenschool geplaatst. Ook aan deze zijde had men een herberg buiten de stad. De Heerepoort was een kleine onaanzienlijke doorgang, niet voor rijtuigen geschikt en in 1682 opgericht minder voor het verkeer met de dorpen in den omtrek zooals bij de overige poorten,

1) Vgl. voor de nauwkeurige beschrijving: Van Mieris, Besch. I, blz. 14 vlg.

2) Zie dl. I, blz. 74, 102; II, blz. 10.

3) Ook Duitjespoort geheeten wegens de betaling van iedere ton turf, die in de stad werd gevoerd. De Rederijkers en de kunstschilders hebben hier lang hun vergaderlokaal gehad.

dan voor het gemak van de bewerkers van tuinen en landerijen aan die zijde onder de stadswallen gelegen. Aan de Mare was vanouds slechts een „watergat” ¹⁾ met een sterke toren daarnaast geweest. Na de vergrooting van 1611 bouwde men er aan de nieuwe wal en naast het nieuwe gat een nieuw poorthuis ²⁾, dat echter na het maken van een trekweg op Haarlem langs de Mare bevonden werd ongeschikt te liggen en in 1664 werd vervangen door een wederom in dorischen stijl gebouwde monumentale poort met toren, gemaakt naar de plannen van Van der Helm; ook zij droeg een torentje, maar geen klok. De nieuwe Rijnsburgsche of Haarlemmer poort aan de nieuwe wal van 1612 werd in 1631 gebouwd, wederom in dorischen stijl; zij gold ³⁾ wegens haren „scheelhoekschen” bouw voor „het grootste kunstwerk der bouwkunde” te Leiden, en was gemaakt naar het bestek van Jan Jacobsz. van Banchem; in 1735 bekwam boven deze poort de Leidsche schilderacademie, na het afbreken der Blauwpoort, een teekenlokaal. De Morschpoort, weder naar de plannen van Van der Helm, is van 1669 en verving de houten en bouwvallige oude poort van dien naam, die van 1612 was.

Bij al die poorten vond men poorthuizen voor de poortwachters, die des morgens voor het openen, des avonds voor het sluiten moesten zorgen en in het algemeen de poort moesten bewaken en op kosten der stad onderhouden; aan de Zijlpoort had men een boomwachter tot het beheer van den boom, die daar op den Rijn tot afsluiting diende met het oog op de veiligheid en de accijnsen; zoo ook bij het Watergat aan de Mare en aan de Vliet.

Tusschen die in verband met de aangrenzende wallen en muren ook voor verdediging ingerichte en door gemakkelijk weg te nemen houten ophaalbruggen met de singels verbonden poorten, verhieven zich in den stadsmuur tijdens het beleg 32 torens, van welke echter een groot aantal ten gevolge van de vergrooitingen der 17de eeuw zijn verdwenen ⁴⁾. De nieuwere versterkingskunst werkte veeleer met aarden bolwerken, waarvan in de 18de eeuw nog een veertiental aanwezig waren, van afstand tot afstand uitspringend en in vreedestijd bijzonder geschikt voor het aanleggen van molens en molenwerven, zooals er zich dan ook verscheidene op de bolwerken verhieven; ook legde men er kerkhoven aan, toen men in de 17de eeuw het nadeel

1) Nog te zien op de schetsteekening van Jan van Hout 1598 (Portef. Fabricage 16de eeuw, Leidsch archief).

2) Afbeelding op den gevelsteen aan het hoekhuis van Mare en Oude Vest.

3) Van Mieris, I, blz. 22.

4) Thans staat alleen nog de toren Oostenrijk.

van het begraven in en om de kerken begon te gevoelen en het aantal dooden te groot werd. Alleen aan de zuidzijde bleef de stadsmuur met zijn torens bestaan ook bij de nieuwe versterkingswijze; overigens werd de stad in de 17de en 18de eeuw omringd door groene aarden wallen, met boomen beplant maar als verdedigingsmiddelen van weinig beteekenis tegenover de latere aanvalsmiddelen, waartegen ook de stadsgrachten geringe bescherming opleverden. Ook de singels waren reeds in de 17de eeuw „cierlijk” beplant 1) met boomen, die bij vrees voor oorlog en beleg, zooals in het voorjaar van 1672, werden omgeknapt.

De stad telde bijna 200 straten en steegen, doorkruist door 28 bevaarbare grachten en een aantal kleine slooten, door 120 meestal steenen bruggen verbonden 2). Een aantal dezer grachten en wateren werd in de 16de en 17^e eeuw af en toe verbeterd, verwijd en vernieuwd, terwijl voor de reinheid, de uitdieping en het onderhoud der wallen en straten nauwkeurig werd gezorgd. Bovendien werden sommige grachten gedempt wegens de onreinheid, die de lucht bedierf, en mindere behoefte aan verkeer te water 3). Zoo in 1604 de Pieterskerkgracht, in 1633 de Papengracht. Vooral het ziektejaar 1669 deed besluiten om een aantal groote en kleine grachten, die bij de Vrouwenkerk, die om 's Gravenstein, die bij de Ark, de Marendorpsche achtergracht, de Burchtgracht, te dempen en de oude Vollersgracht, die omstreeks 1640 reeds ten deele overwelfd was en voor dat deel Langebrug heette, thans geheel te overwelfen; de Hooigracht werd eveneens in dezen tijd overwelfd en vormde sedert een breede met boomen geplante, fraai geplaveide straat.

Vooral het met lindeboomen dicht geplante lommerrijke Rapenburg stond bekend als een sieraad van Holland. De geestdriftige Leidenaar, die de „Délices de Leiden” beschreef 4) ten behoeve der vreemdelingen en studenten, die de stad bezochten, roemt op het voetspoor van den hoogleeraar Polyander deze gracht als „le plus beau quartier du monde”, aangezien zij de mooiste straat van Leiden was, dit de mooiste stad van Holland, Holland het rijkste en schoonste land van Europa en dit het beste werelddeel. De hoofdstraat bleef echter de Breestraat, te midden waarvan het oude Raadhuis der stad lag.

Het oude bouwwerk 5), dat voor de behoeften der stad niet vol-

1) Van Leeuwen, blz. 72.

2) ib.

3) Van Mieris, II, blz. 519 vlg.

4) Bij P. van der Aa, Leyden, 1712, blz. 2.

5) Vgl. de teekening daarvan, in Bull. Oudheidk. Bond, 1908, blz. 12.

doende meer geacht werd, werd in 1597/8, ten minste wat den gevel aangaat, „byna geheel vernieuw ende vertimmerd” 1) volgens de plannen van den beroemden Haarlemschen bouwmeester Lieven de Key 2). Uit de bouwgeschiedenis 3) blijkt, dat de verbouwing voornamelijk bestaan heeft in het geheel vernieuwen van den langgerekten gevel en het bouwen van het bordes met de trappen. Een monumentale dubbele trap met bordes werd voor den nieuwen gevel aangebracht. De gevel zelf telde 12 vensters met deur boven en 2 poorten beneden. Het Bückeburger steenwerk werd gehouwen door een steenhouwer uit Bremen, Luder van Benthem, die met zijn beide gezellen Albert en Hans Rodtfelt in genoemd jaar overkwam „ter vordering van het gebou van het raedthuys”. Het was Albert Rodtfelt, die het werk afmaakte, met name de poorten, lijsten enz. Het houtwerk zal wel door Leidsche werklieden bewerkt zijn; de teekenaar en schilder Isaack Claesz. van Swanenburgh verleende bij een en ander zijn dienst; de schilder Pieter Bailly teekende en vergulde de in den gevel aangebrachte opschriften. De beide alom bekende verzen boven de poorten ter zijde van het bordes op de zwarte steenen, van welke een de altaarsteen, door graaf Willem II ter herinnering van zijn doop aan de Pieterskerk geschonken, moet geweest zijn 4), waren kunstig samengesteld; het eerste, op den altaarsteen, als tijdvers, door den zinrijken dichter Jan van Hout, secretaris der stad, die ook wel de andere opschriften zal hebben gemaakt 5). De binnenbouw werd in 1704 aanzienlijk verfraaid.

De oude vierschaar van het baljuwschap Rijnland, die in 1564 naar het stadhuis was overgebracht wegens de bouwvalligheid der oude vierschaar in het huis Lockhorst, was omstreeks 1580 gevestigd aan de Breestraat, noordwestelijk van het stadhuis, maar in 1604/9 werd een deel van het nieuwe raadsgebouw daarvoor ingericht op de plaats van de oude turfloods oostelijk naast het stadhuis; de vroegere vierschaar van Rijnland werd toen vierschaar der Universiteit, 6) welk lokaal in 1653, als „duyster en onbequaem”, werd geruild met het „corps de garde” van den klepperman. 7) In

1) Orlers, blz. 159.

2) Overvoorde, in Bull. Oudheidk. Bond, 1908, blz. 16 vlg. Vgl. Architectura, 1908, blz. 126, 133, 141.

3) Overvoorde l.l. blz. 15; vgl. de teekeningen en ontwerpen aldaar.

4) Deze altaarsteen moet dan reeds vóór 1588 boven de poort zijn aangebracht. Vgl. Overvoorde, l.l. blz. 19.

5) Bor I, blz. 561 (Bk. VII, fol. 62). Vgl. Van Mieris, II, blz. 369.

6) Van Mieris, II, blz. 365 vlg.

7) Oudtijds artilleriekamer (vgl. Orlers, blz. 161), dienend tot bewaarplaats van wapenen en ammunitie.

1748 werd de vierschaar van Rijnland zelve ingericht tot hoofdwacht van het toen te Leiden in garnizoen gelegde krijgsvolk; de vierschaar ging tijdelijk over naar de Lakenhal en vervolgens naar 's Gravenstein, om evenwel spoedig naar de oude plaats terug te keeren. In 1635 en 1662 werd de westelijke aanbouw van het stadhuis met zes vensters boven aan den gevel toegevoegd en voor hoofdwacht en conciergewoning ingericht.

De roepstoel, het nog bestaande kleine steenen trapje aan den voorgevel, waar afkondigingen en boedelafstanden plaats hadden, benevens de kaak, die in 1663 werd afgebroken als niet meer bij de justitie in gebruik, bleven bij de verbouwing van 1597 op de oude plaats staan ¹⁾. Naast den roepstoel zag men aan den muur de maat der Rijnlandsche roeden en voeten en die van de el.

Beneden binnen het stadhuis vond men voorts de hoofdwacht der stadssoldaten, de aangebouwde conciergewoning, de thesaurie, het ijkhuisje, later gijzelkamer voor verdachten van misdaad, het kantoor van de landslasten op de bieren en de oude stadsvierschaar, waarin burgemeesters en schepenen werden beëdigd en verpachtingen werden gehouden; verderop de groote vleeschhal. Van 1640 tot omstreeks een eeuw later had men ter weerszijden van de groote trap, die daartoe veranderd was, negen kleine kamertjes voor verkoop van gevogelte, konijnen enz.; in de tweede helft der 18de eeuw was de trap weder in den ouden vorm. Boven kwam men van het bordes, gelijk nog thans, op de „pers”, een zaal, zoo geheeten naar de inpersing van het stedelijk waarmerk op de lakens, die hier nog eenigen tijd na het beleg placht te geschieden; later diende zij voor het oefenen der nachtwacht, voor brandemmers, opslaan van turf enz. ²⁾. Tweemaal per jaar, op de vrije jaarmarkten, zag men hier kramen voor zilverwerk, schilderijen en boeken opgeslagen. Daarlangs bereikte men de andere lokalen.

Het voornaamste daarvan was de Burgemeesterskamer, zetel van Leiden's bestuur, een ruim en goed verlicht vertrek, waarheen na den Beeldenstorm de twee altaarstukken met deuren van Cornelis Engelbrechtsz. uit het klooster Mariënpoel, benevens het Laatste Oordeel van Lucas van Leiden uit de Pieterskerk waren overgebracht ³⁾; boven den schoorsteen prijkte tot de vernieuwing van 1662 een toen verdwenen schilderstuk van Claes Isaacsz Swanenburgh, voorstellend Pharao trekkend door de Roode Zee, twee jaren na de vernieuwing

1) Van Mieris, II, blz. 364.

2) Ibid. blz. 369.

3) Thans alle drie in het Museum de Lakenhal.

een symbolische schilderij, voorstellend den Vrede met Wetenschap, Handel en Nijverheid, van Ferdinand Bol ¹⁾; de wanden waren verder behangen met afbeeldingen van Leiden en sedert 1690 prijkte hier ook een fraai geschreven lofvers op burgemeesters van den beroemden schrijfmeester Petit. Naast de Burgemeesterskamer lag, en ligt nog, de Secretarie, waarin het vroeger door den secretaris Van Hout, omstreeks 1750 opnieuw door den secretaris Van Royen geordende archief was geborgen. Achter de Burgemeesterskamer lag de in 1641 gebouwde Schepenkamer, waar ook de schepenmeesters dagelijks zitting hielden voor het boeken van overdrachten. De zolder van dit vertrek was in 1687 beschilderd met de Gerechtigheid en andere zinnebeeldige personages benevens met de wapens der toenmalige burgemeesters door Aug. ter Westen; het schoorsteenstuk was, ook in 1687, door Carel de Moor geschilderd en vertoonde de historie van Brutus' rechtshandeling, waaronder een verklarend Latijnsch vers van den secretaris Van Groenendijk. Schepenen zaten er achter de nog aanwezige balie. Het overige deel der zaal was versierd met oude schilderijen, o.a. dat van het ontzet door P. van Veen, en met een fraai schrijfstuk van Petit, toepasselijk op het schepenambt ²⁾. Naast de Burgemeesterskamer, waar eertijds ook de groote vroedschap bijeenkwam, was in 1635 in den nieuwen aanbouw aan de Breestraat een ruime Vroedschapskamer ingericht en met fraaie wandtapijten versierd; daar was als schoorsteenstuk in 1641 de Scipio Africanus van Jan Lievensz. aangebracht; in 1668 werd aan Maximiliaan van der Gucht, tapijtwerker te Delft, het maken van een geweven behangsel opgedragen ten behoeve van deze kamer, die in 1737 vernieuwd werd en toen voorzien van de wapenschilden der regeerende burgemeesters. Hier werd het oorspronkelijke handschrift van de „Statenvertaling” van den Bijbel met de eerste drukproeven onder toezicht van burgemeesters op last der Staten-Generaal in een kist bewaard; om de drie jaren verscheen een plechtige deputatie der Staten-Generaal met eenige predikanten om zich te overtuigen van de aanwezigheid dezer belangrijk geachte stukken ³⁾.

Aan de achterzijde van het Stadhuis vond men de Krijgsraadkamers, de Griffie, de Rekenkamer, eertijds Weeskamer, de Bodenkamer tegenover de Burgemeesterskamer, versierd met het portret van den vroolijken rederijker Pieter Cornelisz. van der Morsch, genaamd Piero, die 1578—1620 bode was geweest; verder de Verponding-

1) Van Mieris, II, blz. 370.

2) Ibid. blz. 372/3.

3) De plechtigheid beschreven bij Van Mieris, blz. 376/7.

of Belastingkamer en de Hoofdwacht der nachtwacht van de stad. Daartegenover aan de Breestraat de Curatorenkamer, in 1682 ingericht, ook dienend tot bewaring der universiteits-archieven, en eindelijk de Weeskamer, gelegen boven Rijnland's vierschaar. Deze laatste kamer was bij den bouw in 1604 voor het gerief der weesmeesters voorzien van kasten, lessenaars enz.

Op de zolderverdieping vond men nog de bewaarplaats der notariele protocollen, de „slapers” of „leggers” voor maten en gewichten ten behoeve van den ijk; de „Londzolder”, waar thans oude papieren, registers en kloosterstukken bewaard werden; eindelijk de Wapenzaal met allerlei overoud en nieuw wapentuig.

Achter het stadhuis stond van ouds de toren, die 2 Januari 1573 ¹⁾, dus nog vóór het beleg, voor het bovenste deel afbrandde en eerst na het ontzet weder opgebouwd werd, zoodat in Aug. 1576 de groote in 1572 door Heinrich van Trier gegoten en Salvator gedoopte klok ²⁾ kon worden opgetakeld en in April 1577 de sierlijke appel als spits kon worden geplaatst; in 1760 werd deze laatste vernieuwd. Het door Heinrich van Nuyst te Luik gemaakte uurwerk werd in 1578 aangebracht. Van den herbouw af werd „als van ouds” weder des nachts een torenwachter belast met het ieder uur blazen op de trompet. Nuyst had ook het klokkenspel („voorslag”) van 23 klokken geleverd, dat sedert 1584 in verband met het uurwerk ieder heel en half uur een door den klokkenist „gestoken”, „psalm of liedeken naer den eysch des tijds” speelde en waarop des Zondags, Donderdags en Zaterdags van 10 tot 11½, en in den zomer Zondagsavonds van 5 tot 6 door hem moest „gebeyerd” worden. De stadhuisbewaarder werd belast met het luiden van de groote „wachtcloc”, die 's morgens vroeg en verder op gezette tijden van den dag luidde ³⁾. In 1679 werd het oude klokkenspel vervangen door een nieuw, gemaakt door Pieter Hemony en Mammes Fremy van Amsterdam, bestaande uit 39 klokken en nog thans aanwezig.

Behalve dit sieraad der stad, waartegenover het fraai gebeeldhouwde poortje ⁴⁾ van de Pensmarkt, die van de Breestraat naar de Langebrug liep en 16 banken telde, waar de afval van geslachte dieren benevens varkensvleesch enz. verkocht werd, telde de Breestraat, waar de Blauwe Steen nog de oude gerechtsplaats aanwees ⁵⁾,

1) Van Mieris, II, blz. 329.

2) Deze had vroeger op den toren van het St. Jacobsgasthuis gestaan en was 29 Aug. door de schoolkinderen over de straat naar het stadhuis getrokken.

3) Vgl. Tijdschrift Ned. Muziekgesch. VII, blz. 300 vlg.

4) Gebouwd in 1607. Vgl. Van Mieris, II blz. 540/1.

5) Vgl. dl. II, blz. 49.

nog een groot monumentaal gebouw, het Gemeenelandshuis van Rijnland.

De heemraden van dit beroemde waterschap hielden vroeger hunne vergaderingen niet op een vaste plaats, te Leiden in het midden der 16de eeuw gewoonlijk in de Nieuwsteeg, waar de hoogheemraad Adriaan van Poelgeest woonde ¹⁾. In 1578 kochten zij een groot huis en erf aan de Breestraat, waar zij hun „gemeenelants huysinghe” vestigden. Hier bouwde in 1597/8 voor hen de timmerman P. Clocq het nog bestaande „grootte, heerlicke ende schoone” huis met Bentheimer steen rijk versierd en ook van binnen zoo fraai, „alsoo dat men in deselvige een Prins soude mogen logeren”. Met name de 1667—1671 gebouwde vergaderzaal, met schoorsteen van Grosman en gewelnschilderingen van Andries de Haen, benevens de dijkgraafskamer, waren fraai ingericht.

Verder werden op Breestraat en Rapenburg in de tweede helft der 17de en in de 18de eeuw vele trotsche patriciërswohnungen gebouwd, getuigenissen van Leiden's bloei en van de welvaart harer regentenfamiliën. De fraaie trapgevels der 16de en 17de eeuw, de horizontale zandsteenveriering, de sierlijke ankers en versierde toppen werden opgevolgd ²⁾ door de in horizontale lijn gebouwde gevels sedert het midden der 17de eeuw, herinnerend aan den italiaanschen stijl van Palladio en versierd met zware door kapiteelen gekroonde pilasters tot de kroonlijst doorlopend, met guirlandes van zandsteen, bloemen en vruchten, met festoenen langs den top. Op dezen stijl volgde in de 18de eeuw de statige vlakke gevel met door consoles gedragen rechte kroonlijsten, versierde deuromlijsting en een iets vooruitspringend steenen of houten middenstuk boven de deur.

Op het Rapenburg vond men behalve die prachtige woonhuizen, welker statige reeks nog altijd aan die gracht haar bijzonder karakter verleent, als monumentale gebouwen nog het Prinsenhof, het Akademiegebouw met de Universiteitsbibliotheek en de Bibliotheca Thysiana.

Het Prinsenhof, zoo genoemd naar prins Willem, die er wel loeerde, was het ruime voormalige klooster van St. Barbara, tusschen Rapenburg, Langebrug en Rapengracht, waar bij de stichting der hoogeschool in 1575 aanvankelijk haar zetel werd gevestigd ³⁾. Maar reeds in September werd de hoogeschool naar het Be-

1) Van Mieris, II blz. 583 vlg.

2) Vgl. Overvoorde, Oude gebouwen te Leiden, blz. 20 vlg.

3) Van Mieris, II, blz. 405 vlg.

gijnhof overgebracht. Het gebouw ¹⁾ werd daarna weder bestemd tot woning van den Prins, die er meermalen vertoefde; in een deel ervan woonde eenigen tijd de stadssecretaris Van Hout. De jonge prins Maurits en later Frederik Hendrik verbleven er tijdens hunne studiën te Leiden; Louise de Coligny hield er na den dood van den Prins van 11 Maart tot 3 Juni op kosten der stad verblijf; Justinus van Nassau bewoonde het sedert 1600 met de zijnen tot zijn vertrek naar Breda en bracht het op eigen kosten in orde. In 1612 werd het statige gebouw ²⁾ met zijn drie trapgevels en lange rij vensters in de bovenste verdieping, terwijl de onderste een blinden muur vertoonde, aanzienlijk vertimmerd en met fraaie meubelen voorzien; de tuin werd ingericht, de ruime binnenplaats, keuken, stallingen in overeenstemming gebracht met den rang der aanzienlijke personen, die er tijdelijk zouden wonen als in een paleis. Zoo werd er 21 Mei 1613 prinses Elizabeth van Engeland als bruid op hare reis naar de Paltz met haar talrijk gevolg ontvangen; zoo woonden er later de kinderen van het paltzisch-boheemsche koningspaar, in 1642 tijdelijk de aanzienlijke fransche edelvrouw Du Plessis en de zweedsche ambassadeur Camerarius, later de beroemde hoogleeraar Saumaise, terwijl het grootste deel sedert 1649 wederom werd afgestaan aan de koningin van Bohemen, die er herhaaldelijk vertoefde, gelijk later de jonge Willem III er soms kwam. In 1667, tijdens het stadhouderslooze tijdperk, toen het aantal vorstelijke personages in Den Haag zeer gedaald was en men minder behoefte had aan zulk een „logement”, werd het ruime gebouw met de bijbehorende terreinen echter verkocht en grootendeels gesloopt; de koopers bouwden er vier kapitale woonhuizen, met het in denzelfden tijd gebouwde noordelijk gelegen pand lang behoorend tot de fraaiste aan het Rapenburg.

Aan de overzijde stond en staat nog op den hoek van de Groenhazengracht de in 1655 krachtens testamentaire beschikking van den jonggestorven leidschen advocaat en boekenvriend, Johannes Thysius, gebouwde Bibliotheca Thysiana ³⁾. Zij was bestemd „tot publicque dienst der studie”, in het bijzonder voor het in 1606 door de kooplieden Rombouts en Halet gestichte Waalsche college voor studenten in de theologie ⁴⁾, dat aan de overzijde van de Groenhazengracht lag. Het sierlijke geveltje prijkte vroeger met twee „sphaeren op den top”; de binnenbouw is nog grootendeels onveranderd gebleven. Naar men meent, is het geheel gemaakt volgens de plannen van den beroemden bouwmees-

1) Vgl. den omslag „Prinsenhof” in de portefeuille Fabricage 17de eeuw (Leidsch Archief).

2) Afbeelding bij Orlers, blz. 169. De trapgevels kwamen er toen op.

3) Vgl. mijn artikel daarover in het Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, 5de jaarg. (1907), blz. 53 vgl.

4) In 1715 opgeheven. Vgl. Van Mieris II, blz. 589 vlg.

ter Pieter Post; de bibliotheek bevatte een aantal zeldzame boeken, plaatwerken en fraai bindwerk uit de eerste helft der 16de eeuw benevens koopmansboeken en brieven van 1560 tot 1650. De stichting werd in de 18de eeuw slecht beheerd, ja zelfs door de aangewezen beheerders verwaarloosd, zoodat de boeken omstreeks 1770 „nauwelijks waardig” geacht werden „om gezien te worden”, welke klacht echter blijkens het nog overgeblevene overdreven is.

Het Academiegebouw ¹⁾ was het in 1581 daarvoor ingerichte klooster der Witte Nonnen, dat in 1566 was geplunderd en in 1572 door de bewoonsters voor goed verlaten was ²⁾. Een brand in 1616 vernielde al het houtwerk maar het gebouw werd in 1618 opnieuw als Academie ingericht en bleef sedert voor dat doel bestemd. In het Groot-Auditorium der theologie, waar in 1675 een orgel werd geplaatst, werden de groote academische plechtigheden gehouden; de 1734 gebouwde Senaatskamer met haren rijk gebeeldhouwden schoorsteen en hare allengs aangroeiende verzameling van portretten der hoogleeraren bleef met dit auditorium middelpunt van het bloeiende academieleven; op het dak, waarop na den brand een toren met uurwerk geplaatst was, stond ook de sterrewacht, die op het einde der 17de eeuw vergroot en verbeterd werd. In de Nonnensteeg grensde aan het gebouw een gehoorzaal voor natuurkunde, in 1674 ingericht, in 1743 aanzienlijk verbeterd en vernieuwd en met kostbare instrumenten voorzien. Achter het Academiegebouw lag de in 1587 ingerichte wereldberoemde Academietuin, die vooral rijk aan indische gewassen, in 1685 en 1735 aanzienlijk werd vergroot, in het laatste jaar met een deel van den grond van het voormalige Catharinenklooster. Bij de vergrooting van 1735 werd tevens aan den tuin een zaal gebouwd voor de door aan den amsterdamschen schepen G. Papenbroek aan de hoogeschool gelegateerde verzameling Grieksche en Romeinsche oudheden, beelden en inscripties; ook een museum van natuurlijke historie werd hier bijeengebracht benevens een verzameling „vreemde dieren en uytheemsche wonderen.”

De boekenschat der hoogeschool ³⁾, in den aanvang nog zeer gering, werd aanvankelijk bewaard in het Academiegebouw, weldra in een afzonderlijk vertrek aan den Academietuin, waar zij 31 Oct. 1587 voor het gebruik gereed was. Wegens plaatsgebrek werden de bibliotheek in 1594 overgebracht naar de daartoe ingerichte kerk van het oude Begijnhof aan de overzijde van het Rapenburg, waar zij sedert geves-

1) Van Mieris, II, blz. 545 vlg.

2) Obreen, in Leidsch Jaarboekje, 1905, blz. 8.

3) Molhuysen, Geschiedenis der Universiteits-bibliotheek (Leiden, 1905).

tigd bleef 1); zij werd door tal van geschenken van steden, van prins Maurits, van boekdrukkers en particulieren en ook door aankoop weldra aanzienlijk verrijkt, zoo met boeken als met handschriften.

In hetzelfde gebouw, de kerk der Faliede Begijnen, was reeds in 1592 een Theatrum Anatomicum ingericht met amphiteatersgewijze gebouwde zitplaatsen; skeletten van menschen en dieren, gedroogde menschendarmen, een gelooid menschenvel en dergelijke waren hier te zien benevens allerlei instrumenten, later zeer verrijkt door de beroemde verzameling van den 17de eeuwschen chirurg en anatoom Cornelis van Solingen. Een ander vertrek in deze kerk werd ingericht als kerk der engelsche gemeente en een paar keeren in de week ook gebruikt voor colleges in de meet- en vestingbouwkunde sedert de dagen van prins Maurits, die voor deze studiën veel gevoelde. Een in 1648 gebouwd hardsteenen poortje aan het Rapenburg gaf toegang tot deze academische zalen. Van de oude Commanderie bij de Pieterskerk af stond langs de Kloksteeg en het Rapenburg een aantal kleine huisjes, behoorende tot het Begijnhof en de kerk omringend 2), waar in het begin ook enkele professoren plachten te wonen. Aan de Cellebroersgracht, en wel in het oude klooster der Alexianen, huisde sedert 1592 het college voor de theologie, door de Staten van Holland opgericht en daarom Staten-college geheeten. Het stond onder een regent en een subregent en gaf plaats aan 40 bij elkander wonende „bursalen”; later nam dit getal zeer af.

Zoo lagen de academische gebouwen dicht bij elkander in dezen hoek der stad.

Verderop aan het Steenschuur lag de Saaihalle, vroeger het zoogenaamde St. Jacobs-gasthuis 3), waarheen in 1567 deze inrichting verplaatst werd uit het vroegere klooster Nazareth in Marendorp. Het St. Jacobs-gasthuis, eigenlijk slechts een kerkje, was toen al lang gebruikt voor het deponeeren van wolzakken, vachten, vellen enz. Thans werd het bij de toeneming der textiel-industrie bestemd tot onderzoek en na goedkeuring tot het looden, waarnaar het ook Looihalle genoemd werd, van alle lakens en doeken, door die industrie voortgebracht 4). Het was een aanzienlijk gebouw uit 1538 met een fraaien slanken toren, die in 1594 gebouwd is 5), en een uurwerk met klokkenspel bezet. Inwendig had het o. a. een met op de draperie-nering toepasselijke wandschilderijen van

1) Afbeeldingen aldaar, blz. 14 en 16.

2) Vgl. de afbeelding bij Molhuysen.

3) Het was nooit een gasthuis geweest (Posthumus, Leidsche lakennijverheid, I, blz. 166).

4) Orlers, blz. 171. Saai is licht gekeperde wollen stof.

5) Vgl. Overvoorde, Oude gebouwen, blz. 72.

Isaac Claesz. Swanenburgh ¹⁾ versierde „secreet-camer” voor de „gouverneurs” van de draperie, die hier vooral des Dinsdags en Vrijdags druk werk hadden om met hunne beambten het „warandeeren” en „looden” te doen plaats hebben. Later, toen bij den achteruitgang der nering de ruimte te groot werd, bracht men de Fustehalle ²⁾ uit Marendorp hierheen gelijk in 1632 reeds een Rashalle naast de Saaihalle geplaatst was; in de Saaihalle werd op het einde der 17de eeuw een vertrek tijdelijk ingericht voor de jonge leidsche schilder-academie, door Willem van Mieris en Carel de Moor opgericht.

Binnen de zes oudste stadsbonnen tusschen het Rapenburg en den Rijn: Wanthuis, Wolhuis, Vleeschhuis, Gasthuis, Over 't Hof en Sevenhuysen, vond men verder nevens de oude Pieterskerk en het Gravenhof met 's Gravenstein nog enkele andere belangrijke gebouwen, waarop de aandacht gevestigd dient te worden met betrekking tot hunne wijziging van bestemming in deze belangrijke periode van Leiden's geschiedenis.

De Pieterskerk, na de inbezitneming door de Calvinisten in October 1572 ³⁾ ontdaan van zoo goed als alles wat aan den roomschen eeredienst herinnerde — alleen preekstoel en koorhek bleven — was geheel voor het gebruik der Calvinisten ingericht, gewit en met „bekwame” banken zoo voor de gemeente als voor de stadsregeering en voorname ambtenaren voorzien, voorzoover daaraan behoefte was. In 1572—1574 werd de kerk als slaappleats voorsoldaten, tijdens het beleg ook als voorraadschuur gebruikt. In 1578 werden de tien geboden aan twee pilaren bij het koor geschilderd ⁴⁾; later werden de pilaren en wanden overladen met gildeborden, wapenschilden, gedachtenistafels en opschriften ter eere van gestorvenen; aan het verwulf van het koor prijkte na 1588 de door Pieter van der Does geschonken wimpel van het door hem bij de nederlaag der Onoverwinnelijke vloot vernielde schip, de St. Christoffel ⁵⁾. In de kerk zag men bovendien een toenemend getal fraaie zerken en grafteekens voor regeeringsleden, aanzienlijke familiën en hoogleraren. Het fraaiste was wel de marmeren graftombe, toen onder het orgel geplaatst, van Jan van den Kerchove, heer van Heenvliet, door Rombout Verhulst in 1663 gebeeldhouwd ⁶⁾. Behalve dezen aanzienlijken dienaar van prins Willem II, den baljuw Foy van Brouc-hoven, den regent Gerardus Meerman, den bekenden Leidschen burgemeester en staatsman Johannes van den Bergh van omstreeks 1700 en

1) Thans in het Gemeentemuseum.

2) Fustein is ons bombazijn.

3) Mulder, in Bulletin Oudheidk. Bond, 1904, blz. 73.

4) Van Mieris, I, blz. 52.

5) Thans in het Museum de Lakenhal.

6) Beschrijving der gedenkteekenen door Kneppelhout van Sterkenburgh (Leyden, 1864).

andere aanzienlijken waren hier een aantal beroemde hoogleeraren door grafteekenen geëerd, zoodat de Pieterskerk gold voor Academiekerk. Dodonaeus, Holman, Heurnius, de beide Snelliussen, Bont, Erpenius, Bronchorst, Polyander van Kerchove, Coccejus, Spanheim, Boerhaave werden hier geëerd. Een nieuw orgel verving het oude gothieke tusschen 1639 en 1641, in verband waarmede de uitbouw aan de westzijde, het portaal, in 1637 werd verhoogd, zoodat het groote raam daar gedeeltelijk onzichtbaar werd ¹⁾. Van buiten vertoondede kerk naar de zijde van het Pieterskerkhof, de Nieuwsteeg en de Pieterkerkgracht sedert het einde der 16^e eeuw zich anders dan vroeger ten gevolge van den aanbouw tegen den kerkmuur van eenige woningen, met fraai omlijste deuren versierd en dienend grootendeels tot consistorie, kosterwoning enz. Op het kerkhof, dat sedert de groote pestziekte van 1635 niet meer gebruikt werd, werden later boomen geplant. Het houten klokhuis, na den torenval van 1512 gebouwd ²⁾, stond nog tot de afbraak in 1745 schuin tegenover de oude „Commanderie”. Deze laatste bleef nog lang in het bezit van de Duitsche Orde, die in 1592 ³⁾ met de stad een overeenkomst sloot, volgens welke zij voortaan niets meer te maken zou hebben met den kerkdienst in de Pieterskerk maar het gebouw met ruimen bijbehorenden „hof” zou behouden. De Heerenstraat, in dien tijd aangelegd, werd toen naar het Pieterskerkhof doorgetrokken. De Salomons-tempel ⁴⁾, naast dat kerkhof op den hoek van de Nieuwsteeg gelegen, had door verwaarloozing en ontvreemding hare bibliotheek zien verdwijnen ⁵⁾; het gebouw werd tijdens de woelingen van de 16^e eeuw door de stadsregeering, „als representeerende het kapittel van St. Pancras”, in bezit genomen en tot woonhuizen vertimmerd, terwijl zij in 1596 met den laatsten bezitter der vicarie van St. Andries, den student Drootling, een overeenkomst sloot, waarbij zij hem levenslang 18 gulden toekende benevens 126 gulden in eens ⁶⁾. De Salomonsteeg bleef de herinnering aan de stichting van Philips van Leyden bewaren gelijk de Commanduriepoort die aan de Duitsche Heeren, aan wie ook de Heerenstraat haar naam ontleende.

Het oude Gravenhof aan de noordzijde van de Pieterskerk, in de 16^e eeuw huis Lockhorst geheeten ⁷⁾, naar de bezitters, was in 1560

1) Mulder, in Bulletin Oudh. Bond, 1904, blz. 65, 76 vlg. Van 1629 tot 1637 had men een kleiner orgel boven de sacristie in gebruik, dat nog tot 1733 in de kerk bleef.

2) Zie dl. II, blz. 4.

3) Van Mieris, Handv. blz. 488 vlg.

4) Vgl. dl. I, blz. 58.

5) Orlers, blz. 30.

6) Van Mieris, II, blz. 404. Vermoedelijk heeft de inbezitneming reeds in 1589 plaats gehad.

7) Vgl. dl. I, blz. 53; II, blz. 6.

in het bezit der burgemeestersfamilie Van Veen, die het in 1608 van de familie Lockhorst kocht ¹⁾, het huis vertimmerde en het recht kreeg om de Pieterskerkgracht daarnaast dicht te werpen en met huizen te bezetten, mits een straat overlatende. Zoo ontstond daar een nieuwe straat, waarin de Waterlandsche doopsgezinde gemeente zich na 1608 ²⁾ vestigde; in 1648 kocht deze nog het overblijfsel der oude huizinge Lockhorst zelve en vergrootte daarmede haar kerkgebouw.

Van de oude grafelijke gebouwen bleef ook het oude 's Gravensteen niet ongerept. Het was sedert 1463 ³⁾ in het bezit der stad en werd als gevangenis voor haar en het baljuwschap Rijnland gebruikt. Het oude en voorlangdurige bewaring van gevangenen te kleine gebouw werd in de 16^e eeuw herhaaldelijk vergroot met naastbijliggende erven aan de Houtstraat ⁴⁾. Aan de zijde van het Pieterskerkhof werd in 1655 een fraaie hardsteen gevel gebouwd met het beeld der Justitie als embleem; aan de Houtstraat richtte men in 1672 een monumentale nieuwe vierschaar met schepenkamer in, versierd met toepasselijke beelden van de Gerechtigheid en de Voorzichtigheid van de hand van Xavery. Het oude schavot vóór de galerij, dat van ouds door een kleine grachtmuur en wal omgeven was en ook „het groene zoodje” heette naar het met gras bewassen middengedeelte, werd toen afgebroken, de gracht gedempt en de plaats voor een telkens naar behoefte op te richten schavot aangewezen vlak vóór het nieuwe gebouw tegenover de Papengracht. In het gebouw bleven de oude kelders en gaten, waaronder ook de „pijnkamer”, in stand.

De fraaie gevel van de in 1600 gebouwde ⁵⁾ nieuwe Latijnsche school op den hoek van Lokhorststraat en Schoolstraat benevens de rectorswoning, die door een fraai poortje van 1613 op de Pieterskerkgracht een uitgang had, getuigden eveneens van den artistieken zin der toenmalige stadsregeering. Het gebouw bleef tot diep in de 19^e eeuw als Latijnsche school in gebruik.

In dit stads gedeelte stichtten ook in de 17^e en 18^e eeuw vermogende burgers en burgeressen een aantal hofjes, die met hunne soms eenvoudige, soms fraai bewerkte poortjes en gevels te midden der burgerwoonhuizen een aardig effect maakten, vooral wanneer men door poort of hek op de binnenplaats kon zien met haar soms monumentale pomp en haar gezellig tuintje, door het vierkant van eenvoudige woonhuisjes omgeven. Vooral het in 1640 gestichte hofje van burgemeester

1) Van Mieris, II, blz. 387 vgl.

2) Ib. I, blz. 105.

3) Vgl. Dl. I, blz. 6.

4) Van Mieris, II, blz. 385

5) Vgl. Knappert, in Leidsch Jaarb. 1905, blz. 15.

Jacob en Anna van Broekhoven op de Papengracht muntte uit door zijn zandsteen en baksteen en zijvleugels; ook het statige aan het Pieterskerkhof in 1655 gestichte hofje van den koopman Jan Pesyn en Maria de Lanoy mocht gezien worden; eenvoudiger waren het St. Pietershofje aan de Nieuwsteeg, het waalsche hofje van Jean Michel en andere weldadige instellingen van dezelfde aard, zooals er in de 18^e eeuw meer dan 30 te Leiden bestonden.

Het oude gasthuis van St. Catharina aan de Breestraat bleef ook in deze periode voortleven; het was echter thans een oudemannen- en vrouwenhuis, dat in zes ruime zalen een aantal personen herbergden, die hun kost voor hun leven gekocht hadden, terwijl in een aantal „proveniershuisjes” aan de Rijnzijde afzonderlijk wonende personen verblijf hielden ¹⁾. Verder had men er een „verbandhuis” voor gewonde of met uitwendige ziekten behepte armen, een stadsapotheek en een „bajert” voor zwervelingen van de mannelijke sekse. De kapel van het gasthuis was sedert het midden der 17^e eeuw als kerk aan de talrijker geworden Waalsche gemeente afgestaan.

Het oude Heilige-geesthuis aan de Breestraat tegenover de Papengracht, reeds sedert het midden der 15^e eeuw meer en meer weeshuis geworden, was daarvoor ruim een eeuw later te klein. In verband met de reorganisatie van het armwezen gingen de weezen in 1583 over naar het Vrouwengasthuis op de Hooglandsche Kerkgracht; het oude huis werd toen bij gedeelten aan particulieren verhuurd, later verkocht.

Sloeg men vóór de oude Bostelbrug aan het einde van de Breestraat rechtsonder, dan vond men aan den Rijn de oude Boom-, Hout- en Vogelmarkten langs de achterzijde van Heilige-geesthuis en Katrijnegasthuis om vervolgens te komen aan het oude houten Waaggebouw en de Kraan, beiden oorspronkelijk aan het water opgericht. In 1657 was het Waaggebouw zoodanig vervallen ²⁾, dat vernieuwing noodig was; de bouwmeester Pieter Post maakte een teekening van een nieuw steenen waaggebouw, dat onder zijn toezicht in 1659 werd afgetimmerd en in gebruik genomen. Het was rijk met marmeren versierselen en toepasselijke groote gevelsteen versierd door Rombout Verhulst, die voor dat werk 3827 gulden ontving ³⁾. Het vertrek boven de Waag was de vergaderplaats van het Collegium chirurgicum, het chirurgijnsgild, waar ook de stadsvroedvrouwen van tijd tot tijd werden onderwezen.

¹⁾ Van Mieris, I, blz. 173.

²⁾ Van Mieris, II, blz. 497.

³⁾ Portefeuille Fabricage 17de eeuw (Leidsch archief).

Achter aan het gebouw was het overdekte „boterhuis” gemaakt, boven welks ingang Rombout Verhulst ook een toepasselijk marmeren „embleem” mocht plaatsnemen. Dit Boterhuis verving het oude bij de Vischkapel, na welks afbraak in 1567 de tonboter tijdelijk geveild was op straat tusschen Vischbrug en Waag.

Vóór genoemde brug begon de Vischmarkt, die in 1575 door afbraak van eenige huizen achter het Stadhuis aanzienlijk vergroot was en met „bekwame” banken en stallen „midsgaders lommerachtige plantage” voorzien ¹⁾. Ten behoeve van de vischverkoopers werd (1690 tot 1692) een monumentale fontein opgericht, die gevoed werd langs het in looden buizen onder den Rijn door hierheen geleide welwater van den tegenovergelegen Burcht. Daaraan sloot zich dan aan de overzijde van de Korenmarkt op de St. Cornelisbrug de Stuk- of Kopbotermarkt tot de Karnemelksbrug.

Die brug was met de Koren-, Visch-, Vrouwen- en Bostelbruggen de verbinding tusschen het oude stadsdeel en dat aan de overzijde van den Rijn. De Vischbrug was in 1637 door een overwelfde straat, de Hoogstraat, verbonden aan de St. Jansbrug en den Ouden Rijn ²⁾, de Korenbrug ³⁾ in 1642 vernieuwd en in den thans nog aanwezigen vorm gebracht; de Bostelbrug, in 1526 vernieuwd en 1564 in steen herbouwd werd in 1668 wegens de steilte van het middengedeelte afgebroken en vervangen door een dubbele ophaalbrug met ijzeren leuning; andere houten bruggen werden in de 17^e eeuw in steenen veranderd.

Ook in het stadsdeel aan de noordzijde van den Rijn waren belangrijke veranderingen aan te wijzen. Ook hier hadden de nog overgebleven houten huizen met rieten dak plaats moeten maken voor steenen woningen met pannen gedekt en voorzien van driehoekige puntgevels voor de eenvoudige, trapgevels met min of meer monumentale versieringen in hard- of zandsteen voor de grootere. De breede en belommerde Hooigracht en Heerengracht waren, met den Nieuwen Rijn in zijn voorste gedeelte, hier de voornaamste grachten.

Te midden van dit stadsdeel verhieven zich nog steeds de Burchtmuur op zijn als tuin aangelegden heuvel en de Hooglandsche Kerk. De Burcht, bij het uitbreken van den opstand tegen Spanje nog in het bezit van den graaf van Ligne, aan wien hij uit het geslacht Wassenaer gekomen was, was toen, als eigendom van een aanhanger des Konings, aangeslagen maar bij het Twaalfjarig Bestand aan den eigenaar terug-

1) Van Mieris, II, blz. 527 vlg.

2) Ib. blz. 514.

3) Ib. blz. 515.

gegeven ¹⁾). Deze had toen een deel van zijn bezit verkocht en was over de rest na den vrede van Munster in onderhandeling getreden met de regeering van Leiden, die op 17 April 1651 voor 70000 gulden het burggraafschap met den Burcht, het recht van gruit en tol benevens eenige omliggende huizen van hem kocht ²⁾) en weldra ook de beleening ermede van de Staten van Holland verkreeg. De tuin op den heuvel met den binnen de omwalling gemaakten doolhof, reeds door den graaf kort te voren opnieuw aangelegd, werd sedert goed onderhouden en met beelden versierd, het oude bouwwerk in 1653 verbeterd en met een monumentale poort voorzien; eenige herten, pauwen en andere dieren werden in den met vruchtboomen bezetten tuin geplaatst. In 1658 werd na aankoop van eenige huizen ook de toegang verbeterd en de gekanteelde poort getimmerd, die over een met boomen beplant voorplein leidde naar het nieuwe monumentale ijzeren hek, waardoor men op den heuvel kwam. Aan den voet van den heuvel op het voorplein lag het voorname „Heerenlogement” Den Burg op de oude plaats van de burggrafelijke woning; daar werden ook de openbare verkoopingengehouden ³⁾). Na het dempen van de oude Burggracht in 1670 werden afsluitsels gemaakt naar de zijde der aan den voet van den heuvel gebouwde huizen. De Burcht zette zoo als lommerrijke lustplaats zijn eeuwenlang bestaan voort en was een groote bron van genot voor hen, die het ruime uitzicht door de muurkanteelen wilden genieten of rondwalen in den doolhof.

De Hooglandsche kerk zag na de „alteratie” van 1572 ook haren toestand veranderen. De kanunniken verdwenen, al bleef het kapittel in naam nog in stand; de vicarieën werden verkocht of voor het onderhoud der predikanten aangewezen; de kerk zelve werd aan de Calvinisten toebedeeld; in 1607 werd een uurwerk in den toren aangebracht. Ook hier werden huisjes tegen den kerkmuur gebouwd; in enkele ervan werden in 1664 de kantoren der pachters van de imposten op wijn, brandewijn en azijn ondergebracht en het gildehuis van de wijnwerkers en korendragers geplaatst; de overige werden aan burgers verhuurd, een ervan voor kosterwoning ingericht. Binnen de kerk werden, evenals in de Pieterskerk, zitplaatsen voor de gemeente gemaakt. Men zag er een aantal grafteekenen, onder welke die van Justinus van Nassau en zijn weduwe, die de laatste jaren van hun leven op de Hooigracht gewoond hadden, en dat van Pieter Adriaanszoon van der Werff de aandacht trokken naast die van aanzienlijke regenten uit de 17de en

1) Van Mieris, II, blz. 396.

2) Van Mieris, Handvesten, blz. 480 vlg.

3) Van Mieris, II, blz. 398.

18de eeuw. Evenals in de Pieterkerk moesten ook hier sedert 1664 alle graven met zerken worden gedekt¹⁾.

Aan de Hooglandsche Kerkgracht werd het Vrouwengasthuis in 1583 als weeshuis ingericht²⁾. Het werd belangrijk vertimmerd en verfraaid, met name het poortgebouw (1607) met haar toepasselijk beeldwerk in den ouden gevel van de Baaihal aan de gracht, waarvan het sedert een sieraad uitmaakte. De fraaie regentenkamer in het 1650 gebouwde noordergebouw werd versierd met een schoorsteenstuk van Abraham van den Tempel; de gevel van dien bouw werd in 1680 vernieuwd.

Aan de overzijde van de gracht stond sedert 1618 op de plaats van het oude St. Pancrasbegijnhof de toen gebouwde Luthersche kerk met hare groote hardstenen poort; de kerk was in 1661 aanzienlijk vergroot en met een orgel voorzien³⁾. Het achterste gedeelte van het Begijnhof werd in 1671 bestemd voor den bouw eener Remontstrantsche kerk, die echter ten gevolge van den scherpen tegenstand der calvinistische gemeente eerst in 1676 afgebouwd kon worden en een ingang aan den Middelweg kreeg⁴⁾. In de Waard werd in verband met de vergrooting der stad naar deze zijde in 1662 het plan opgevat voor den bouw eener nieuwe hervormde kerk ten oosten van de Heerengracht. De eerste steen van dit gebouw werd inderdaad gelegd en de fundamente⁵⁾ reeds gemetseld, maar hierbij bleef het wegens de zware kosten van de daaropvolgende groote oorlogen; een „houten loods”, in 1663 tijdelijk als predikplaats voor de omliggende stadsgedeelten in gebruik, werd sedert als zoodanig bestendigd⁵⁾.

Aan de vergrooting van 1611 had de nieuwe Marekerk haren oorsprong te danken. De kleine Vrouwenkerk was na den Beeldenstorm en den opstand in groot gevaar van met de nabijgelegen kloosters vernield te worden; zij was reeds verkocht om afgebroken te worden, toen een dame uit de familie De Bie haar kocht en aan de stad schonk⁶⁾. Zij was daarna tot 1650 kerk der Waalsche gemeente en zag den beroemden philoloog Scaliger en den beroemden kruidkundige Clusius binnen hare muren begraven. Later bleef zij bij de hervormde gemeente in gebruik. Toen omstreeks 1640 de bevolking der stad aanzienlijk was toegenomen en de kerken te klein bleken, werd in 1639 besloten aan de Mare op de plaats van de oude zoutkeet een nieuwen „tempel” te

1) Van Mieris, I, blz. 83.

2) Zie boven, blz. 23.

3) Van Mieris, I, blz. 104.

4) Van Mieris, I, blz. 102.

5) Ib. blz. 97.

6) Ib. blz. 90.

bouwen. Onder leiding van den stadsbouwmeester Arend Adriaanse van 's Gravesande werd, naar het model van de Nieuwe Kerk te Amsterdam, een achtkante baksteenen koepelkerk opgericht, met zandsteenversiering fraai geornamenteerd. Zij was tien jaren later voltooid en kreeg het oude orgel van de Pieterskerk ¹⁾ benevens een uurklok in haren toren boven den koepel.

In dit stadsgedeelte woonde een groot deel der arbeidersbevolking in hare kleine woningen met driehoekige topgevels en ruim voorhuis, waarin het weefgestoelte placht te staan en ook ambachten werden uitgeoefend — het type der leidsche arbeiderswoningen, dat ook in de door de vergrooitingen der 16de eeuw toegevoegde gedeelten verreweg de overhand had. Rij aan rij stonden hier die huisjes aan de door de „vuile neringen” min of meer onfrissche grachten en grachtjes, waar het intieme volksleven zich afspeelde op de smalle straatjes langs het water, aan de hooge stadspompen op de kleine pleintjes en hofjes, op de smalle houten brugjes, in de vunzige nauwe poorten, waar woningen zonder licht en lucht aan opeengehoopte gezinnen slechts een kommervol leven vergunden.

De ruime erven der voormalige kloosters van het oude Marendorp waren in de 17de eeuw in verband met den woningnood dicht met zulke woningen bezet, waartusschen door nieuwe straten en straatjes een smalle doorgang verleend werd. De kloostergebouwen zelf, reeds vóór den opstand door een steeds afnemende bevolking ²⁾ bewoond, werden na den opstand door de stadsregeering in bezit genomen en voor andere, zij het dan verwante, doeleinden aangewend. In 1577 werden volgens Resolutie der Staten van Holland de gronden en gebouwen van alle kloosters en conventen aan de stadsregeering overgegeven.

St. Ursula was in 1576 met het Elizabethsgasthuis, waaraan het paalde, vereenigd en de 12 nog aanwezige conventualen waren in dit gasthuis opgenomen ³⁾. Ook het klooster Nazareth werd in 1590 daarmede vereenigd en op een deel van den grond daarvan de nieuwe Baaihalle en een aantal kleine huisjes, het „Mierennest”, gebouwd ⁴⁾; op een ander deel stichtten in 1681 Maarten Meerman en zijne vrouw Helena Verburch het prachtige hofje Meermansburgh met zijn statigen gevel aan de Oude Vest; ook werden de Leprozen in 1590 hierheen overgebracht, zoodat in de 17de en 18de eeuw het Elizabethsgasthuis een groote inrichting werd, waarin oude mannen en vrouwen een

1) Zie boven, blz. 21.

2) Zie dl. II, blz. 161.

3) Van Mieris, I, blz. 116, 184.

4) Ib. blz. 123.

onderkomen vonden, sommige in afzonderlijke proveniershuisjes, andere in ruime zalen samenwonend; een vrouwenbajert voor daklooze bedelaarsters en landloopsters was eraan verbonden. Het bij den opstand nog vrij goed in wezen zijnde Michielsklooster, aan de huiszittenmeesters afgestaan, werd in 1662 afgebroken en de grond met huizen bezet ¹⁾. St. Agnes was reeds vroeger aan het Katrijngasthuis geschonken en verdwenen, de kerk aan neringdoenden verhuurd. St. Cecilia werd eveneens aan St. Catharina gegeven en omstreeks 1595 ingericht tot een Pest- en dolhuis ²⁾.

Abcoude in de Paradijssteeg en Schagen aan de Janvossensteeg werden eveneens genaast en vernietigd, de grond met huizen betimmerd. Zoo was ook het groote klooster Lopsen, dat reeds vóór de woelingen aan het Katrijngasthuis was gekomen ³⁾, afgebroken en de grond na de vergrooting van 1611 ingericht tot Beestenmarkt, terwijl het gasthuis zeker recht op de daar ter markt komende beesten verkreeg ⁴⁾.

Aan het Galgewater verhief zich tegenover den molen van Rembrandt's vader aan de overzijde sedert 1612 de fraaie trapgevel van het Stadstimmerhuis, waar op den top een zandsteen leeuw met het Leidse wapenschild stond.

Het fraaiste gebouw in het door de vergrooting van 1611 aangehechte deel was wel de Lakenhalle, een zware monumentale baksteenbouw van den stadsbouwmeester Arend van 's Gravesande die het in 1639 bouwde ten behoeve van de lakennering in haar hoogsten bloei ⁵⁾. Toen het St. Jacobsgasthuis „niet suffisant ende groot genoeg" bleek, besloot de stadsregeering tot dezen bouw, van buiten kenbaar door de emblemten van de nering, van binnen versierd met een toepasselijk schoorsteenstuk van Van den Tempel en portretten van de gouverneurs door Carel de Moor, van de staalmeesters door De Baan. Een eenvoudige Greinhalle werd in 1654 naast het Weeshuis op de Hooglandsche Kerkgracht ingericht.

Aan de overzijde van het Rapenburg lagen langs den Witten Singel de beide Doelens. De St. Jorisdoelen ⁶⁾ was in 1586 aanmerkelijk vergroot en verbeterd, met name de groote burgerzaal, die door Willem Tybout van Haarlem in 1588 versierd was met 35 gebrande glazen, voorstellende de graven van Holland. Later werden hier de wapens der schutterkapiteins van 1613 op gebrand glas aangebracht en ver-

1) Inventaris Elsevier, I, blz. 263.

2) Van Mieris, I, blz. 178.

3) Zie dl. II, blz. 161.

4) Van Mieris, I, blz. 176.

5) Ib. II, blz. 461 vlg.

6) Van Mieris, II, blz. 408 vlg.

volgens eenige groote schuttersstukken van Van Schoten e.a. De toegangspoorten in de Doelensteeg en aan de Oude Varkensmarkt werden in 1658 en in 1645 gebouwd en vooral de laatste, weder door Arend van 's Gravesande gemaakt, werd aangemerkt als een „kunststuk” van hooge waarde. De handboogschutters oefenden zich in den „achtersten” Doelen aan den Singel maar op het terrein werden reeds in 1657 huisjes gebouwd en het Doelenhuis zelf, eerst voor schermeschool, later voor herberg gebruikt en zeer vervallen, werd in 1732 „gedemoliëerd”. Op het terrein was reeds in 1692 een manege ingericht, welker pikeur zijn paarden dresseerde op het Doelenplein.

Het kleine en arme klooster van St. Catharina achter de Jacobinesen of Witte Nonnen aan St. Pieters Achtergracht en Doelensteeg, in huisjes verdeeld, werd lang als hofje gebruikt, totdat het terrein in 1736 bij den Hortus werd getrokken; dat van Rome aan het Rapenburg en de Groenhazengracht werd reeds in 1575 ¹⁾, na door de soldaten van Lumey in 1572 en de met hun vee binnen de stad opgenomen boeren zeer „bedorven” te zijn, met machtiging der Staten verkocht aan den houder van den Lombard, ten einde geld te vinden voor de betaling der eerste professoren aan de hoogeschool.

Aan de Cellebroersgracht had men de Alexianen of Cellebroeders, die vooral bij pest steeds groote diensten hadden bewezen, voorloopig nog in hun klooster gelaten. In 1577 echter werd ook dit klooster bij overeenkomst ²⁾ door de broeders ontruimd, eerst aan de weesmeesters afgestaan en later als Staten-college voor de theologie ingericht ³⁾. De hardsteen poort aan de gracht werd in 1626 gebouwd.

Het hofje van Jerusalem, welks kapel 1622 tot 1644 als Engelsche kerk werd gebruikt en later de gildekamer van de bierdragers werd, bleef in stand evenals dat van Emmaus of Bethanië, in 1563 gesticht, dat in 1709 aan de huizittenmeesters werd overgedragen. Aan de St. Jacobsgracht lag het Waalsche weeshuis, later ook het Rooms-katholieke.

In het oostelijke en noordelijke gedeelte der stad vond men te midden van de opeengebouwde woningen der talrijke arbeidersbevolking aan het Levendaal en de straten en grachten tusschen Hoogewoerd, Heerengracht, Haarlemmerstraat en de vestwallen slechts enkele hofjes, die de eentonigheid der gelijkvormige puntgevels afwisselden. De Joden hadden eerst in een kamer op de Vischmarkt, later aan het Levendaal, eindelijk in het Stinksteegje hunne verga-

1) Van Mieris, I, blz. 139.

2) Ib. blz. 140 vlg.

3) Zie boven, blz. 9.

derplaats ¹⁾). Zoo hadden ook de talrijker en vermogender Roomschen hunne kleine kerken in verborgen hoeken, aan den Nieuwen Rijn bij de Middelste Gracht in de Bakkersteeg, in de Kuipersteeg, aan de Haarlemmerstraat bij het St. Janshofje, aan het Utrechtsche veer; de Jezuiten huisden eenigen tijd in de Schoolsteeg. De meer begunstigde Oud-Roomschen hadden hunne kerk met pastorie tusschen Middelste Gracht en Heerengracht ²⁾).

Om de stad heen zag men hare zeven met boomen lommerlijk beplante singels, waarvan de schrijver der „Vermakelijke Leidsche Buitencingels” ³⁾ gelijk die der „Délîces de la Campagne de Leide” ⁴⁾ ons veel vertellen. Die singels, de „fraaiste van gantsch Holland”, van de Witte poort tot de Morschpoort geheel de stad omringend, gaven bij de eerstgenoemde poort het uitzicht op den Rijn, de Haagsche trekvaart en de goed gelegen Maliebaan, ingericht voor het geliefkoosde bal- en kolfspel, waarvan vooral de studenten gebruik maakten. Langs bloem- en boomrijke tuinen, bleekerijen en weilanden ging het dan, ongehinderd door rijtuigen en bedelaars, die hier niet komen mochten, vijf kwartier lang over goed geharde wegen om de stad. Het placht er tegen den avond te stroomen van wandelaars, die zich verlustigden in de aardige speel- of theetuinen en hunne van den dagelijkschen arbeid rustende bezitters, in de uitgestrekte moestuinen en de heerlijke vergezichten over de weilanden en boomgroepen in den omtrek, in den vogelenzang uit de lommerrijke boomen, waaronder hier en daar geplaatste banken tot zitten als uitnodigden.

Buiten de poorten liepen tot op een kwartier afstands geplaveide steenen wegen, waarlangs weder aan weerszijden tuinen en hofsteden van allerlei aard en omvang zich uitstrekten. Buiten de Morschpoort zag men behalve het Galgeveld, met de overblijfselen van gehangen en geradbraakte misdadigers aan galg en rad, ook het Pesthuis, dat hier in het zware pestjaar 1635 van hout was gebouwd, toen het voor pestzieken ingerichte Ceciliagasthuis te klein bleek ⁵⁾. In 1658—1662 werd een nieuw steenen pesthuis gebouwd, versierd met een marmeren gevelsteen, waar op Rombout Verhulst een toepasselijke voorstelling had gebeeldhouwd.

Leiden was in de 17de en 18de eeuw zoo een stad, die het Hollandsche type van zijn besten kant vertoonde, na de vergrootingen aanzienlijk

1) Van Mieris, I, blz. 114.

2) Ib. blz. 108 vlg.

3) Leyden en Amsterdam, 1734.

4) Van Gerard Goris, Leide, 1713; waarschijnlijk is deze Leidsche medicus ook de schrijver van de *Délîces de Leide*.

5) Van Mieris, II, blz. 233

verruimd en verfraaid, trotsch op hare bloeiende wereldberoemde Academie, op hare ten minste in de 17de eeuw bloeiende neringen, op hare talrijke monumentale gebouwen, op hare fraaie singels en vruchtbare omgeving.

Ook die omgeving was in den rustigen tijd, dien men binnenslands beleefde in bloei en voorkomen aanzienlijk verbeterd. Met losse steenen en puin geharde maar meerendeels boomlooze wegen — alleen die naar Leiderdorp was met zwaar geboomte en landhuizen aan weerszijden bezet, zoodat sommigen hem bij vergelijking met den Scheveningschen weg in Den Haag de voorkeur gaven wegens de prachtige vergezichten en den Rijn, die er naast vloeyde — verbonden de stad met de bloeiende en onder geboomte verscholen dorpen in de buurt. Leiderdorp, Alphen, Noord-wijk, Katwijk, Warmond, Oegstgeest, Valkenburg, Rijnsburg, Wassenaar, Voorschoten wedijverden in landelijkheid en welvaart te midden van de welige Rijnlandsche wei- en warmoeslanden, tuinen en boomgaarden ¹⁾. De Haarlemsche trekvaart, in 1657 aangelegd op kosten van beide steden, voorzoover Leiden betreft langs de Mare en de Poel²⁾; het Utrechtsche jaagpad over Woerden langs den Rijn, in 1664 met „yver, gelt en reden” gemaakt „spijt wangunst nu volbracht, spijt boeren domme kracht” ³⁾; het Haagsche veer, in 1638 van de Witte poort af langs de Vliet aangelegd; het Delftsche jaagpad van de Neksluis langs de Vliet over Leidschendam, van hetzelfde jaar; het jaagpad langs de Zijl van 1683; de inrichting van het veer over de Kaag op Amsterdam reeds in 1599 — al die waterwegen, door geregelden dienst met trekschuiten, bovendien door tal van andere vaartuigen bevaren, maakten Leiden tot een belangrijk middelpunt van verkeer.

Verscheidene van de oudere huizen en kasteelen in den omtrek waren in den tijd van het beleg reeds verdwenen of werden in de 17de eeuw afgebroken of tot hofsteden vertimmerd, in wei- of warmoesland veranderd. Nog stond het op het einde der 16de eeuw het door Foy van Brouckhoven herbouwde Abtspoel, later door de Paedsen bewoond, niet ver van het statige Oud-Poelgeest, de woning van Boerhaave, die den tuin met uitheemsche boomen en planten versierde; het niet minder statige Endegeest, in het midden der 17de eeuw herbouwd onder het zware geboomte; het oude door Gerard Bicker herbouwde kasteel van Zwieten; het na het beleg hernieuwde Cronesteyn aan de

1) Goris, *Délices de la campagne de Leide*, passim; *Vermakelijke Leidsche buitencingels*, aan het slot.

2) Van Mieris, II, blz. 469.

3) *Ib.* blz. 472.

Vliet. Talrijk waren de landhuizen der Leidsche patriciërs voor de poorten of verderop, met name aan den Rijn naar de zijde van Leiderdorp en aan den Haagweg, afgewisseld door kleinere tuinen van de burgerij, die zich hier voor weinig geld zulk een bezit kon verzekeren.

De goede zorgen van het hoogheemraadschap Rijnland, door de stad met watermolens enz. gesteund, hadden reeds lang een einde gemaakt aan de in de Middeleeuwen zoo hinderlijke overstromingen, al kon het Rijnwater in de stad, met name aan Stillen Rijn en Apothekersdijk, Aal- en Bloemmarkt nog dikwijls hinderlijk zijn en ontbrak aan den geregelden afvoer van het vervuilde grachtwater nog veel. Het groote meer, in zijn zuiderdeel Leidsche meer geheeten, veroorzaakte aan de nabijgelegen landen nog steeds veel last; morgen na morgen lands werd afgespoeld en de waterwolf greep steeds verder om zich heen. Zoo moest men spoedig op de gedachte komen om het geheele meergebied droog te malen ¹⁾. In de groote periode van droogmaking, het begin der 17de eeuw, werd dan ook (1617) een plan van bedijking bij de Staten van Holland ingediend ²⁾. Vooral echter het door J. Adriaanse Leeghwater in 1641 uitgegeven „Haarlemmermeerboek” vestigde de aandacht op de zaak, die echter herhaaldelijk door Rijnland, bevreesd voor verkleining van zijn boezem en daardoor voor hooger water daarbinnen, zoowel als door Leiden, dat uit de visscherij voordeel trok, werd tegengehouden. Maar de plannen tot droogmaking kwamen telkens weder op, ook in de 18de eeuw, en Rijnland gaf zijn tegenstand allengs op, terwijl Leiden, dat in 1632 den geheelen ondergang der stad als gevolg der droogmaking had gevreesd ³⁾ en in 1662 zelfs een eed vorderde van elk vroedschapslid, dat hij niet zou meewerken tot zulk een daad, tenzij Leiden zelf erom verzocht een octrooi daarvoor te mogen hebben ⁴⁾, in 1750 dat besluit vernietigde. Maar de zaak zelve werd nog lang niet algemeen goedgevonden, ook omdat men vreesde, dat de voordeelen in bouw- en weiland niet zouden opwegen tegen de groote kosten.

Ook de daarmede nauw samenhangende kwestie der afwatering van Rijnland kreeg in deze periode nog geen afdoende oplossing. Reeds in 1537/8, toen men eenmaal wist, dat de waterstand van Rijnland hooger was dan die der Noordzee, dacht men aan het doorbreken der duinen bij Katwijk. Daartoe werd in 1571 besloten ⁵⁾, voornamelijk wegens

1) Vgl. Gevers van Endegeest, Over de droogmaking van het Haarlemmermeer.

2) Van Mieris, Handvesten, blz. 709.

3) Ib. blz. 710.

4) Ib. blz. 714/5.

5) Tegenw. Staat, dl. VI, blz. 170 vlg.

den hoogen waterstand in Rijnland, die telkens ongemak bezorgde ook binnen Leiden. Inderdaad werd in April 1572 de doorgraving bij Katwijk voltooid maar het vrijwel mislukte „Mallegat” sloot zich weldra weder en de moeilijke tijden, die volgden, belemmerden de hernieuwing van het werk, dat in de 17de en 18de eeuw herhaaldelijk werd overwogen, ook in het belang van Leiden zelf, maar niet tot uitvoering kwam.

HOOFDSTUK II.

DE OPSTAND TEGEN DEN KONING.

Op het einde der vorige periode in de geschiedenis der stad Leiden verkeerde zij in een allesbehalve rooskleurigen toestand. Hare industrie, het hoofdmiddel van bestaan voor hare bewoners geworden, was in diep verval en de armoede steeg hand over hand; een deel harer bevolking, over de lagere standen vooral verspreid, toonde onmiskenbare neiging tot calvinistische of anabaptistische gevoelens; het aanzien en de kracht der heerschende katholieke Kerk nam ziender oogen af, ook onder hen, die nog aan haar getrouw bleven; de ontevredenheid over de zware lasten, die ook de stad moest dragen voor haar deel in de drukkende financieele eischen der landsregeering, de klachten over den „duren tijd” werden steeds luider; de toenemende vrees voor de monarchale plannen dier regeering, die voor de privilegiën van stad en land weinig eerbied toonde, de ook hier merkbare invloed van den heftigen strijd tusschen de landsgrooten, onder wie de populaire stadhouder van Holland, prins Willem van Oranje, de eerste plaats bekleedde, de regeering van Granvelle en landvoogdes Margaretha van Parma, dat alles werkte ertoe mede om de bevolking der stad in een stemming te brengen, waarin niet veel noodig was om uitbarstingen te veroorzaken.

De gebeurtenissen van 1565, het daaruit voortgekomen Verbond der Edelen tegen plannen tot invoering der gevreesde Spaansche Inquisitie, tegen de monarchale richting der nog steeds van Spanje uit de Nederlandsche zaken beoordeelende koninklijke regeering hadden zoo ook te Leiden merkbaren invloed. Het verwijderden in 1561 van de leekenschoolmeesters Jan Maertensz. Sareye en Petrus Bloccius, den geleerden theoloog, uit de stadsschool en hunne vervanging door ten

opzichte van ketterij meer vertrouwbare priesters ¹⁾ toont, dat ook de stadsregeering, hoe weinig ook tot strengheid gezind, onder den druk van de inquisiteurs en hunne handlangers het oog hield op de toenevende ketterij, die reeds in 1563 op het bestaan eener geheime gereformeerde gemeente „onder het kruis” te Leiden kon wijzen ²⁾. De plundering in Maart van dat jaar van de naburige rijke abdij Leeuwenhorst door een aantal gewapende „boeven en rabbauwen” uit Leiden ³⁾, die ook in de stad zelve „insolentiën en malefactiën” bedreven, bewees, dat de stadsregeering de bevolking niet ten volle beheerschte, met name niet de onrustige arbeidersbevolking, door armoede en ellende tot wanhoop gebracht. In datzelfde jaar moeten de kosters en onderkosters van de Pieterskerk en de Vrouwenkerk worden vrijgesteld van de reeds aanzienlijk verminderde pacht of „responce” voor hun eertijds zoo voordeelig kerkelijk ambt.

Het „wonderjaar” 1566 begint dan ook te Leiden met de uitwijking van een negental gereformeerde of in ieder geval „verboden secten en opiniën” aanhangende inwoners uit de arbeidersklasse, die op 14 Maart voor het gerecht worden gedaagd ⁴⁾. Op den 13^{den} Juli ⁵⁾ brengt de in 1561 aangestelde pensionaris der stad, de later zoo bekende Paulus Buys, in de vroedschap de inquisitie en hare plakكاتen ter sprake, strijdig met de privilegiën ook van Leiden. En de vroedschap besluit „eendrachtelijk” overeenkomstig zijn voorstel aan te dringen op handhaving der privilegiën en voorloopig op dispensatie van de plakكاتen daarmede in strijd. Maar er is meer: men hoort reeds van hagepreeken tot vlak bij de stad ⁶⁾.

Een maand later woedt de Beeldenstorm in Vlaanderen en slaat weldra van Antwerpen en Gent ook naar Holland over; in weerwil van de waarschuwing van Oranje aan de Hollandsche steden om waakzaam te zijn, heeft op 23 Augustus te Amsterdam, op den 24sten in Den Haag en Delft, op 25 Augustus te Leiden de Beeldenstorm plaats ⁷⁾. De burgemeesters waren in den namiddag van dien dag bijeen om naar aanleiding van loopende geruchten maatregelen te nemen tot handhaving van rust en orde, toen de koster der Pieterskerk kwam zeggen, dat een paar beeldstormers — het waren de slotenmakers Cornelis Claesz. bijgenaamd Smijtgén en Cornelis Jacobsz.

1) Knappert, in Leidsch Jaarb. 1904, blz. 133 vlg.

2) Knappert, De opkomst van het Protestantisme in eene Holl. stad, blz. 217.

3) Ib. blz. 218. In 1564 wordt geklaagd over de „potboeven, vagebonden en ander geboefte” ten platten lande.

4) Ib. blz. 219.

5) Ib. blz. 220.

6) Ib. bl. 222.

7) Ib. blz. 225 vlg.

Vos — in de kerk waren, voorzien van het teeken der Geuzen, een rooden sluier zooals men nu en dan met den Geuzenpenning in de stad zag dragen. Zij hadden reeds een paar beelden omvergeworpen, toen burgemeesters met de beide pensionarissen toesnelden, hen hardhandig verwijderden, de kerk sloten en haar verder deden bewaken. Het bleek later, dat de beide beeldstormers waren aangezet door de aanzienlijken Jacob Oem van Wijngaerden en Herman van Raephorst, die met Arend van Duivenvoorde, ijverige gereformeerden alle drie, in den om-trek reeds in 1565 tegen kerken en kloosters hadden gewoed. Nog dien-zelfden Zondagavond werden schepenen bijeengeroepen en de schutte-rij ten stadhuiuze ontboden. Want reeds begon het te woelen; de rede-rijkers lieten op de Breestraat voor hunne vergaderplaats een beeld van St. Pieter aan een over de straat gespannen touw buitelen en de altijd ru-moerige en voor een deel ketterschgezinde wevers kwamen in beweging.

Den volgenden morgen vroeg begon het eerst goed. Een troep man-nen, vrouwen en kinderen — „schuympsel van den volcke” zegt de latere verdediging der stadsregeering ¹⁾ — overheerde de O. L. Vrou-wenkerk „met groot gecrijs ende rumoer” en wierp daar de beelden af, aan welk werk spoedig een einde werd gemaakt door de komst van schout en burgemeesters. Maar ook in St. Pieter was men weder bezig evenals in St. Pancras, waar een rumoerige bende in het kapittelhuis doordrong en een aantal papieren van waarde vernielde. Het vernie-lingswerk aan de beelden ging in weerwil van het verzet der regenten, die soms met levensgevaar opraden, den ganschen dag door: een aan-tal houten kerkbeelden werd op een hoop geworpen bij den Blauwen Steen en verbrand. Tegen den avond trok een verbitterde en op plun-deren beluste menigte naar het Minderbroederklooster buiten de Hoo-gewoerdspoort en vernielde er alles. Ook in de kloosters Roomburg en, Marienpoel braken zij beelden en bedreven zij allerlei moedwil.

De vroedschap was intusschen met het gerecht bijeengekomen en, daar zij de schutterij niet geheel vertrouwde en bang was voor verder op-roer onder de arbeidersbevolking, besloot zij, om bloedstorting en wan-orde te voorkomen, alles wat aan „afgoderij” zou kunnen doen denken op eigengezag uit de kerken weg te laten nemen: een besluit, dat van weinig kracht en weinig katholieke gezindheid spreekt. Dit werd den 28sten volbracht, terwijl tevens aan de kapelaans met nadruk werd gevraagd om „sonder enige schimping” jegens andersdenkenden te prediken. Er waren ook reeds vreemde, gereformeerde predikanten in de stad, die men uit de stad zou trachten te verwijderen maar, als zij niet wilden heengaan, voorloopig zou dulden. Met de oprichting van een galg aan

1) Vroedschapsb. 16 Oct. 1567, brief aan het Hof.

den Blauwen Steen tot bedreiging van de kerkroovers en opvordering van al het gestolen kerkegoed, dat naar het St. Jacobsgasthuis gebracht moest worden, terwijl het overige zooveel mogelijk namens de stad werd opgekocht door een oudroest ¹⁾ en eveneens teruggebracht, eindigde de Leidsche beeldstormerij, die ten slotte blijkt bestaan te hebben uit een uitbarsting van het gepeupel, „gheen luyden van sorte ofte rijckdomme”, ²⁾ aangezet door heftige gereformeerden, in wier kring zeer tegen den beeldendienst geijverd werd, door een enkelen hunner misschien vergezeld. Van de gestolen priesterkleederen, kerk- en altaarversierselen kwam op de aangegeven wijze een groot deel terug; van de kunstwerken in de kerken en kloosters gingen in hoofdzaak alleen vele kostbare steenen en houten beelden teloor; enkele schilderijen van waarde, als het Laatste oordeel van Lucas van Leiden uit de Pieterskerk en die van Cornelis Engelbrechtsz. uit Marienpoel, waren tijds door de regeering in veiligheid gebracht.

Het accoord van den 23sten Augustus, te Brussel tusschen de landvoogdes en het Verbond der Edelen gesloten, werd 31 Augustus ook te Leiden afgekondigd en diensvolgens mocht de gereformeerde prediking ook hier worden voortgezet, waar zij te voren had plaats gehad. Bij Leiden geschiedde dit in de Voskuil, een weiland bij Endegeest naar den Rijnsburgschen kant, en bij het huis Coebel aan de Vliet buiten de Witte poort ³⁾. Een bezoek van Brederode, den bekenden Geuzen-aanvoerder, die over Leiden naar Utrecht reisde, werd op den 6^{den} Sept. na eenige aarzeling door de vroedschap toegestaan.

Maar de Gereformeerden gingen reeds verder en namen den 19^{den} Sept., tegen het accoord in, de Broerenkerk d. i. die der Minorieten buiten de Hoogewoerdspoort, nu door de bewoners van het vernielde klooster verlaten, in bezit, waar zij reeds dadelijk voor de eerste maal trouw- en doopplechtigheden vierden, weldra ook het avondmaal. Hunne kleine gemeente van misschien 300 leden ⁴⁾ breidde zich allengs uit. De onrust in de stad bleef bestaan en de onderdanigheid aan de stadsregeering liet veel te wenschen over, terwijl de schutterij niet volkomen te vertrouwen was, zoodat burgemeesters besloten zelf 's nachts de sleutels van poorten en watergaten te bewaren. Maar de schutterij, die vroeger de sleutels bewaard had, was daarmede niet tevreden en men kwam overeen, dat zij voortaan wel op het einde der dagwaak naar den oudste der burgemeesters zouden worden gebracht maar

1) Men verhaalde, dat hij kruiwagens vol met priesterkleeding binnenhaalde.

2) Vroedschapsb. 27 Nov. 1566.

3) Knappert, l.l., blz. 238.

4) In Jan. 1567 kwamen er 284 aan het Avondmaal.

daarna tot het begin der dagwaak ten stadhuize zouden verblijven onder bewaring der schutterij. Deze vreesde namelijk, dat de stadsregeering de in het najaar door hertog Erik van Brunswijk op last der landvoogdes in zijne stad Woerden bijeengebrachte troepen zou willen binnenlaten om de woelingen der ketters, die zich deden gelden, te onderdrukken. Er werd naast de schutterij een aantal „bonwachters” aangenomen, weldra vervangen door een behoorlijk getal betaalde beeedigde wakers, die echter later op verzoek van „eenighe van de nieuwe religie” met de schutterij samen de rust zouden bewaren ¹⁾. Er kwamen nog nu en dan oproerige tooneelen, beleedigingen van het H. Sacrament op straat en dergelijke voor, wat hartelijk deden verlangen naar de tusschenkomst van Oranje, die half December naar Holland was gekomen om ook daar de rust te herstellen. Zijn komst werd met ongeduld afgewacht, reeds sedert eind October. Oranje kwam eindelijk te Leiden op 23 Jan. 1567 en bewerkte er een merkwaardige overeenkomst tusschen de stadsregeering en de niet talrijke maar woelige Gereformeerden ²⁾, die het recht kregen om bij hun geloof te blijven en de prediking aan te hooren, mits zij alle andere secten behalve de Lutherschen hielpen weren, geen liederen zouden zingen bij hunne begrafnissen, geen vergaderingen buiten de preek hielden zonder bepaalde noodzaak, geen scholen oprichtten, geen vreemdelingen als predikanten zouden hebben, en dan nog wel van „goed leven” en zonder een openbaar vonnis te hunnen laste, mits zij verder niemand door geld tot hunne gemeente overhaalden, gehoorzaamheid toonden aan de overheid, belasting betaalden, in het bijzonder voor het herstel der poorten, en ten slotte beloofden geen aanhangers van andere religie te bespotten. De gereformeerde predikant Jurriaan Ypesz, als „minister ecclesiae Christi apud Leydenses”, en een vijftal kerkeraadsleden onderteekenden het verdrag, volgens hetwelk zij, door de stadsregeering en den Prins zelve verboden om langer de Broerenkerk te gebruiken ³⁾, aanvingen met den bouw eener eigen houten kerk vlak bij de Witte poort, op de plaats van het oude Leprozenhuis ⁴⁾ buiten de stad gelegen. Reeds 2 Febr. was het kerkje klaar en kon er gepreekt worden.

De omstandigheden waren echter reeds veranderd ten nadeele van de „nieuwe religie”. De landsregeering had in het najaar moed gevat en was begonnen de oproeren hier en daar met hulp der stadhouders te onderdrukken; Margaretha verzamelde een legertje, dat den 13^{den}

1) Vroedschapsb. 13 Dec. 1566, 14 Jan. 1567.

2) Knappert, l.l., blz. 244 vlg.

3) Vroedschapsb. 25 Jan. 1567.

4) Knappert, blz. 249.

Maart bij Oosterweel vóór de poorten van Antwerpen de Geuzen uiteenjoeg, en liet het beleg slaan voor het weerspannige Valenciennes. De val dier stad maakte een einde aan het verzet, dat zich verborg in de wildernissen, waar de Boschgeuzen een wijkplaats zochten, of ter zee met de Watergeuzen het piratenwerk aanvatte.

Te Leiden liet dit alles zich in zijn gevolgen voelen. De stadsregeering bestrafte aanvankelijk zelve alle ongeregeldheden van burgers van de eene zoowel van de andere religie en trachtte aldus de orde te bewaren; zij verbood zelfs de gewone ezelsprocessie op Palmzondag 1567 en maakte een einde aan de gevechten van kinderen die „geus” en „cardinalist” speelden. Maar het gerucht van Alva's aanstaande komst met een aanzienlijk leger der wraak veroorzaakte alom schrik en de voor de gevolgen bevreesde stadsregeering beval dan ook het ophouden der calvinistische prediking, ja den afbraak van het houten kerkje. Alzoo geschiedde: 20 April preekte Jurriaan Ypesz. er voor het laatst en begin Mei werd het kerkje reeds afgebroken. Deze houding wekte nog wel hevige ergernis onder de leden der calvinistische gemeente maar de oude religie werd weldra geheel hersteld en zelfs de processie op Sacramentsdag werd weder als naar oude gewoonte gehouden; twee vendels soldaten der regeering werden te Leiden in garnizoen gelegd en bij die van de nieuwe religie ingekwartierd. Het Hof in Den Haag begon een onderzoek naar het gebeurde in Augustus. Een deputatie, bestaande uit een burgemeester met den pensionaris Buys, ging naar Antwerpen om aan de landvoogdes leedwezen te betuigen over den Beeldenstorm en tevens te verklaren, dat men de oude religie had hersteld en dat de geplunderde kerken en kloosters, o. a. dat der Minderbroeders, ten deele op kosten der bedrijvers van de ongeregeldheden waren schadeloos gesteld; tevens wenschte men wegzending van het dure garnizoen, zoo bezwaarlijk voor de verarmde stad, en wees erop, dat de bedrijvers der ongeregeldheden „fugitijff” waren.

De Prins van Oranje had 11 April het land verlaten met nederlegging van zijn stadhouderschap en in zijne plaats was de graaf van Bossu tot stadhouder aangesteld. Deze bevorderde zeer de maatregelen van onderwerping, waaronder ook het inleveren van wapenen behoorde; nadat strikte handhaving der oude religie beloofd was en strenge straffen waren afgekondigd tegen alles wat haar kon schaden, werd eindelijk het garnizoen teruggenomen ¹⁾. Maar de uitwijking van zeer vele mannen en vrouwen naar de aangrenzende Duitsche streken bewees, dat men ook thans nog het einde der troebelen nog niet gekomen acht-

1) Het vertrok omstreeks half Juni (vgl. Vroedschapsb. 9 Juni 1567).

te; de aangekondigde komst van Alva maakte velen beducht voor de toekomst, vooral hen, die de woelingen min of meer hadden begunstigd of gestijfd. Een proclamatie der landvoogdes, teneinde de gemoederen gerust te stellen over de plannen des Konings, werd uitgevaardigd, maar zij bereikte dat doel niet; te Leiden namen ver over de honderd personen de vlucht naar het buitenland ¹⁾, o. a. de oud-burgemeester Willem Jan Reyersz, de zeemtouwer Pieter Adriaansz. van der Werff, „hoofd-autheur ende consistoriaal van de nieuwe religie”, met twee zijner broeders, de voormalige pastoor van Woerden, heer Cornelis, de boekbinder Jan Jacobsz., de geuzenwaard Dirk Gerritsz. van Kessel, de predikanten Jurriaan Ypesz. en Adriaan Lambrechtsz, de ijverige geus Jan Cornelisz. Paets. Het waren overigens aanvoerders der Gereformeerden, bouwers der Genzenkerk, leden van het consistorie, erkende beeldstormers, mannen en vrouwen verdacht van ketterij, voornamelijk uit de arbeidende klasse.

De stadsregeering begon zelve de bestraffing ter hand te nemen, daartoe nog in Juni aangezet door Arnold Sasbout, raadsheer in het Hof van Holland, die informatie naar de beeldstormers kwam nemen en herhaaldelijk tot strengheid maande. ²⁾ Zij veroordeelde in Augustus een beeldstormer, Steven Jansz., tot worging en paste de straf toe; vooral tegen de Mennonieten werd krachtig gehandeld en in het voorjaar van 1568 werden vijf of zes hunner verbrand. ³⁾

Intusschen was Alva gekomen en namens hem kwamen in Maart 1568 weder Arnold Sasbout en Jan Baptista de Tassis, veldoverste, burgemeesters en vroedschap tot strengheid en waakzaamheid manen. Inderdaad volgden toen eenige terechtstellingen en verbeurdverklaringen, die schrik moesten inboezemen. De zegepraal van Alva over den in het land gevallen Prins van Oranje werd met processie's van den hemel afgesmeekt en gevierd. De uitgewekenen werden als ballingen beschouwd, hunne goederen verbeurd verklaard, hunne huizen verhuurd voor stadsrekening, huiszoekingen waren aan de orde van den dag. Maar de schout, Claes van Barendrecht, hielp, zoo zeide men, menigen schuldige heimelijk voort en de vroedschap protesteerde tegen de schending harer privilegiën door dit scherp onderzoek naar het gedrag harer burgers. Onder herhaalde tijdelijke bezetting der stad door Spaansche vendels, die hier doortrokken, toezicht op boeken enz. verliepen de korte maar zware jaren van Alva's bewind, toen eindelijk in het voorjaar van

1) Knappert, Bijlage I.

2) Vroedschapsb. 20 Juni, 14 Oct. 1567.

3) Knappert, blz. 257.

1572 door de onderneming der Watergeuzen tegen Den Briel het sein tot den opstand werd gegeven.

Onder hen, die in de stad waren gebleven, ofschoon zij zich in 1566 ten minste met den Prins van Oranje in betrekking hadden gesteld, „ja de nieuwe religie” hadden beschermd, zoo niet begunstigd ¹⁾, behoorde ook de pensionaris Paulus Buys. Hij werd evenwel met rust gelaten, al wist Alva dat zeer goed gelijk hij kon weten, dat Buys, zoo goed als de gevangen landsadvocaat Van den Eynde, in de Statenvergadering van Holland den Tienden penning had tegengewerkt ²⁾. Maar hij wist niet, dat Buys in November 1569 van Brussel uit, waar hij met andere Hollandsche afgevaardigden het verzet tegen den Tienden penning namens de Staten had te rechtvaardigen, naar Dillenburg was gereisd, waar hij heimelijk met den Prins had geconfereerd. Buys was en bleef in dat jaar met den Prins in geheime verstandhouding en had herhaaldelijk onder bedekten naam briefwisseling met hem en zijn geheime agenten. Maar hij was voorzichtig en gaf zich niet bloot, al maakte de Prins hem bij geheime opdracht van 22 April 1570, met den advocaat Claes Camerling en den Rijnlandschen edelman Adriaan van Swieten, tot zijn commissaris in deze streek ³⁾. In Juli had hij met 's Prinsen geheimen agent Wesembeke en jonker Adriaan een samenkomst op het huis te Swieten, blijkbaar in verband met de aanvalsplannen van den Prins in dat jaar, die evenwel niet tot uitvoering kwamen.

De niet lang daarna door Alva vogelvrij verklaarde en Watergeus geworden Adriaan van Zwieten, die vroeger als aanzienlijk grondbezitter veel invloed in dezen omtrek had, verscheen kort na de verrassing van Den Briel met Lumey weder in Rijnland, deed 19 Juni Oudewater, vroeg in den morgen van 21 Juni Gouda overgaan en onderhandelde ook met Leiden, waar reeds Buys krachtig op aansluiting aan den opstand had aangedrongen. Nadat de stadsregeering eerst een bezetting van Watergeuzen onder Willem de Grave, onderbevelhebber van Sonoy, had afgewezen, besloot zij ⁴⁾ op 23 Juni onder aandrang van de teruggekeerde ballingen, die „met geweer” voor het stadhuis verschenen, ook geen Spaansch garnizoen van Bossu te aanvaarden, en ging daarmede feitelijk over tot de partij van den Prins onder streng verbod van plunderen en beeldstormen; de regeering maande de burgerij aan „van nu voortaan eenpaerlijk ende eendrachtelijk met malkander wacht te houden,” en legde met nadruk gehoorzaamheid op zoowel als zij „zeer scherpe-

1) Dusseldorp, *Annales*, blz. 42.

2) Van Everdingen, Paulus Buys, blz. 8.

3) Van Everdingen, l.l., blz. 10 vlg.

4) Kist, *Neerlands Bededagen*, I, blz. 106.

lycken allen poorters ende innewoonderen" gebod, „dat sy luyden vreedtsamelycken ende eendrachtelycken onder malkanderen converseren ende leven" zouden, „laetende men jegelijck doen syne neringhe ende hanteringhe" zonder hinder. Niemand mocht zonder verlof van het gerecht de stad verlaten, welk punt ten opzichte van de vroedschapsleden nog eens werd ingescherpt ¹⁾. Drie dagen later nam zij een garnizoen van 160 Geuzen onder hopman Jan Eylof in, later nog 468 man onder hopman Munter ²⁾, die tegen de genomen besluiten zijn bende toeliet om kerken en kloosters te plunderen ³⁾. Gouverneur der stad werd Jacob van Wijngaerden, de Calvinist. Vooral toen de felle Roomschenhater Lumey zelf den 31sten Juli in de stad was gekomen, ging het plunderen der kloostergebouwen zijn gang; op 12 Aug. werd het in 1566 zoo bezochte Minderbroederklooster opnieuw, zonder dat de nog steeds katholieke regeering het verhinderen kon, door een uit de gesloten Hoogewoerdspoort gebroken menigte geplunderd en verwoest ⁴⁾. Van Swieten, die op 4 Aug. weder in de stad kwam, kreeg echter van Lumey gedaan, dat het geroofde kerkegoed weder op het stadhuis gebracht moest worden, wat van de pui werd afgekondigd. Op 9 Aug. vertrok Lumey weder met zijn benden, voor wie „victalie" moest worden geleverd.

Intusschen was er in de stadsregeering iets veranderd. De schout was op 23 Juni reeds vervangen door mr. Jan van Groningen en op 7 Juli werden twee der burgemeesters vervangen door Willem Jan Reyersz, oud-burgemeester, een der teruggekeerde Gereformeerden, en Jacob Jacobsz.; tot schout werd in October Foy van Brouhoven verheven ⁵⁾.

Dat er reeds 20 Juli in de Vrouwenkerk gepredikt werd ⁶⁾, behoeft ons niet te verwonderen: die kerk was toen blijkbaar aan de Gereformeerden ingeruimd: een hunner ten minste, de teruggekeerde balling Huig van Alkemade, als een der ergste ketters door Alva voor den Bloedraad gedaagd, was er thans „regent" van. Op 17 Aug. werden er twee voormalige pastoors „getrouwt". Overigens bleven de kerken voorloopig „toegesloten" en werden eerst na 6 Sept. weder op bevel der stadsregeering voor den dienst geopend. Maar dat was het sein voor nieuwe pogingen tot „beeldensmyten" door burgers en soldaten. De Pieterskerk werd 5 Oct. voor het eerst voor de gereformeerde prediking gebruikt, waarschijnlijk onder leiding van den predikant Pieter Cornelisz, ⁷⁾ die met twee

1) Van Vloten, Leidens belegering en ontzet, blz. 4.

2) Vgl. Van Vloten, Nalezing, blz. 4.

3) Ib. blz. 11.

4) Dusseldorp, Annales, ed. Fruin, p. 108.

5) Hij werd later baljuw van Rijnland.

6) Orlers, blz. 565.

7) Knappert, l.l., blz. 268.

anderen toen als predikant door de stadsregeering werd aangesteld.

Er heerschte groote wanorde in de stad onder het voortdurend gaan en komen der weinig ordelijke Geuzenbenden en de katholieke priesters en monniken werden herhaaldelijk lastig gevallen, zonder dat de half Augustus weder in den ouden vorm herstelde schutterij of de scherp calvinistische aanzetter der beeldstormerij, die thans gouverneur was, in staat of gezind was om dat te beletten. Het behoeft ons niet te verbazen, dat thans vele katholieke gezinden de stad ontvluchtten; zij werden 6 Sept. gesommeerd, op straffe van verbeurdverklaring hunner goederen, om weder terug te komen. De komst van Lumey op 30 Oct. bracht in dien toestand weinig verandering en zelfs het verblijf van den Prins, die op 6 November met Lumey van Haarlem naar Leiden kwam en er tot den 14^{den} 1) bleef vertoeven in het voor hem ingerichte Prinsenhof, kon dien niet afdoende verbeteren, al was de toen door den Prins aangestelde nieuwe gouverneur Cornelis van Goudriaan, heer van Assendelft, gematigder dan zijn voorganger. Met name was er ernstig verschil over de vraag, of de teruggekeerde ballingen in hun bezit moesten worden hersteld. 2) Dit mocht men verwachten na 's Prinsen belofte, bij zijn laatsten inval in de Nederlanden te Hellenrade gedaan, dat zij „by terugkeer weder in haer goeden komen souden, die sy ten tyde van haer vertreck hadden.” Maar de uitvoering van deze belofte stuitte natuurlijk op groote bezwaren, daar een deel dier bezittingen reeds vervreemd was. Eerst in April 1573 gingen schepenen op bevel van den Prins over tot het volledig herstel der voormalige ballingen in hunne rechten en goederen.

Een droevig getuigenis van wanorde en rechtsschending binnen Leiden is de schandelijke moord, door Lumey en zijn handlangers den 10^{den} December gepleegd op den braven en zeer gezienen pater Cornelis Musius, prior van St. Aagten te Delft, waar de Prins herhaaldelijk verblijf hield en ook toen woonde. De ongelukkige prior, op wien Lumey den dood van een zijn soldaten voor de poorten van Delft wreken wilde, liet, na allerlei afschuwelijke martelingen, het leven; de Prins, die bevolen had den prior naar Delft terug te voeren, kon den lagen moord, die hem zeer bedroefde, niet beletten 3).

Wij kennen nauwkeurig de bijzonderheden van den moord. De prior, tusschen Den Haag en Delft door Lumey's benden opgevangen bij zijn terugvoering naar die laatste stad op bevel van den Prins, werd naar Leiden gevoerd en gevangen gezet in het huis Lockhorst van den

1) Orlers, blz. 566.

2) Knappert, blz. 270 vlg.

3) Vlg. over de bijzonderheden van den moord: Fruin, Verspr. Geschr. II, blz. 324 vlg.; Dusseldorp, Annales, p. 116 vlg.

tweeden pensionaris Cornelis van Veen aan het Pieterskerkhof, die naar Brabant uitgeweken was. Lumey had zich daar metterwoon gevestigd. Hij liet den gevangene, behalve wien ook de haarlemsche schepen Christoffel van Schagen en de haarlemsche pensionaris Assendelft, die Haarlem aan Alva's zoon hadden willen overleveren, hier gevangen zaten, door den tegen den avond aangekomen beul uit Haarlem op aanwijzing van de door hem aangewezen rechters Gijsbrecht van Duivenvoorde, heer van Opdam, en den Watergeus Aumale pijnigen, eerst door hem water en de eigen urine in den mond te gieten, zoodat de buik opzwol; daarna sloeg en trapte men hem, totdat het water hem weër uit de keel spoot; vervolgens geeselde men hem, zoodat het bloed tegen de muren spatte. In een kelder werd de ongelukkige toen aan den grooten teen van de rechtervoet opgehangen, totdat het touw brak en het zware lichaam met afgescheurden teen op den grond neerplofte. Toen werd hij eindelijk langs de Pieterskerkkoorsteeg naar de in 1566 op den Blauwen Steen opgerichte galg gebracht, waaraan hij werd opgehangen en na een vreeselijken doodstrijd het leven liet. Den volgenden dag werd zijn door de soldaten nog afschuwelijk mishandeld en onthoofd lijk in een manden korf in den grond gestopt voor de noorddeur der Pieterskerk, op verzoek eener juist aanwezige non uit de naburige abdij Leeuwenhorst. Van de beide Haarlemsche regeeringsleden werd Assendelft nog in December te Delft veroordeeld en opgehangen, Schagen stierf in Februari in de gevangenis na gepijnigd te zijn.

Het beleg van Haarlem, dat op den 19^{den} December aanving, maakte Leiden tot een wapenplaats der Geuzen, die aanvankelijk onder Lumey 1) van hier uit telkens pogingen deden om de belegerde stad te ontzetten. Bij de nadering der Spanjaarden van Amsterdam uit waren reeds allerlei maatregelen genomen om ook Leiden eenigszins in staat van verdediging te brengen 2). Tegen den naderenden winter werd onder leiding der huiszittenmeesters, ieder in zijne parochie, een gedwongen leening gesloten bij de burgers („elck nae sy rijk sijn”); de Rijnlandsche boeren werden gedwongen al hun room, boter en kaas binnen de stad te brengen; alle mannelijke bewoners tusschen de 17 en 70 jaar werden opgeschreven en bewapend; aanzienlijke kosten werden gemaakt om de gewapende burgerij en de telkens toestroomende benden Geuzen en Walen te onderhouden; de laatsten werden in kerken en kloosters, met name in de ruime Pieterskerk ondergebracht; een gedwongen leening

1) Hij werd eind Jan. door den Prins afgezet, op het huis te Swieten in bewaring gehouden en den 30sten Mei onder geleide van een vendel Leidsche burgers naar Delft overgebracht (Orlers, blz. 568). Burgemeester Van der Werff zelf bracht den rumoerigen graaf over naar zijn nieuwe gevangenis, het slot Honingen bij Rotterdam.

2) Orlers, blz. 566.

ten behoefte van den Prins ter verdediging des lands werd op 4 Dec. voor de tweede maal van de burgerij geïnd. Na de zware nederlaag van Lumey bij het Manpad op 13 Dec. tegen de Spanjaarden om Haarlem werd bevel gegeven om alle huizen buiten de Rijnsburgerpoort af te breken, natuurlijk met het oog op een aanval der Spanjaarden. De nederlaag had voor Leiden ten gevolge, dat een groot deel der vluchtende Geuzen zich binnen de stad redde en daar tijdelijk bleef; de stad moest een paar weken lang niet minder dan 12 vendels krijgsvolk onderhouden. ¹⁾ In Januari 1573 werden dan de vesten met de bolwerken in orde gebracht en de 100ste penning van alle goederen geëischt. De Witte-, Hoogewoerds en Zijlpoorten vooral werden versterkt onder leiding van den „superintendent” François van Lantscroon, door den Prins als zoodanig aangewezen ²⁾.

Inderdaad begon het te spannen, nu 's Prinsen herhaalde pogingen, thans onder den heer van Batenburg zoowel te land als te water langs de meren, om Haarlem te ontzetten de een na de ander mislukten. De aanzienlijke waardevermindering van de munt in Februari, zoodat een stuiver maar een duit, een stooter een oortje waard werd, bemoeilijkte den toestand zeer. Daarbij kwam de zorg voor het inslaan van levensmiddelen, de zware last van het in de stad gelegerde krijgsvolk met zijn nasleep van vrouwen en kinderen, van de telkens te Leiden doortrekkende benden, van de matrozen en schippers, die onder den admiraal van de binnenmeren, Jan van der Horst, van hier uit allerlei aanslagen voorbereidden ³⁾. Half Maart werden een aantal Walen onder een edelman van het Verbond, George van Montigny, heer van Noyelles ⁴⁾, als gouverneur der stad namens den Prins te Leiden gelegerd.

De Spanjaarden van Haarlem vertoonden zich reeds in den onmiddellijken omtrek, te Rijnsburg en elders, zoodat het op het eind van Maart wenschelijk werd geacht eens onverwacht de klok te kleppen en de trom te roeren ten einde te zien of de schutters behoorlijk „ter vest” zouden komen, „oft noot waer.” Eind April zag men de mogelijkheid van een naderend beleg ernstig onder de oogen en sloeg men drie maanden koren in, terwijl de huizen, boomen en struiken om de stad zorgvuldig werden afgebroken en afgehouden ⁵⁾. Nog eenmaal, in Juni, werd een wanhopige poging gedaan, onder leiding van den Prins zelve, om Haarlem te ontzetten. Een aantal vrijwilligers werd ook te Leiden opgeroepen onder

1) Vgl. Van Vloten, l.l. blz. 21.

2) Elsevier, Inventaris, II, blz. 45.

3) Van Vloten, blz. 23.

4) Hij werd 10 April 1573 aangesteld in de plaats van Jhr. Cornelis van Goudriaan.

5) Van Vloten, l.l. blz. 19.

de leus: „wie de Prins lief heeft soude hem volgen”; als hopman dier stedelijke „vrybuyters” werd mr. Andries Allertsz aangesteld. 1) De Prins kwam den 7^{den} te Leiden, waar weldra een groote zeshonderd burgers van Rotterdam, Delft, Dordrecht en Gouda bijeen waren om met de Leidsche vrijwilligers en de verzamelde soldaten, samen ongeveer 5000 man, den volgenden dag den vijand voor Haarlem met kracht aan te vallen. Maar ook deze poging, waarbij de bevelhebber Batenburg zelf met een groot aantal der zijnen sneuvelde, mislukte deerlijk en Haarlem viel op den 12^{den} Juli in handen der Spanjaarden.

Toen kon de beurt aan Leiden komen.

1) Kroniek bij Orlers, blz. 569; Van Vloten, blz. 32.

HOOFDSTUK III.

LEIDEN BELEGERD EN ONTZET.

Reeds lang was het te vreezen geweest, dat de vijand, eenmaal in het bezit van Haarlem, weldra zou trachten zijn succes verder voort te zetten door onmiddellijk zich te werpen op de overige steden van Holland. Eerst trokken de Spanjaarden noordwaarts om door de verovering van Alkmaar en vervolgens van de andere kleine steden in Noord-Holland, waar Sonoy namens den Prins het bevel voerde, de Geuzen van daar te verjagen. Maar Alkmaar bood een onverwachten heldhaftigen tegenstand en zag den vijand 8 October 1573 van zijn wallen wegtrekken.

Al had den Spanjaard deze mislukking een oogenblik ontmoedigd, hij gaf zijn plan nog niet op maar richtte zich thans met al zijn macht van Haarlem en Amsterdam zuidwaarts, waarheen reeds benden waren vooruitgezonden.

Reeds dadelijk na de bemachtiging van Haarlem, nog in Juli, begonnen de Spanjaarden Rijnland binnen te trekken en hier en daar voorbereidselen te maken tot het opwerpen van schansen en het bezetten van dorpen in den omtrek van de stad. Op den 20sten Juli zag men 1), hetzij om den vijand te beletten zich in de talrijke kleine kasteelen om de stad te vestigen, hetzij door den vijand zelve, reeds een aantal dier oude versterkingen in den omtrek verbranden; de schansen van den vijand begonnen zich bij Alphen en elders om de stad heen te verheffen. Tot op een halve mijl afstands van de stad werden op bevel der stadsregeering wederom alle huizen, hooibergen, schuren en boomen vernield ten einde den vijand te beletten daarvan gebruik te maken; alle fouragè werd zooveel mogelijk binnen de stad gehaald en het vee en de paarden tot onder de wallen gedreven. Te Wassenaar, Warmond,

1) Kroniekje bij Orlers, blz. 569.

Leiderdorp, Noordwijk en elders om de stad werd door vriend en vijand achtereenvolgens gebrand en geplunderd en het te veld staande koren afgesneden, zoodat de omtrek op een woestenis begon te gelijken. Met „alder diligentie” werd door de geheele bevolking gewerkt aan de nieuwe bolwerken voor de Witte en Rijnsburgerpoorten ¹⁾. Een nauwe kring van vijandelijke schansen omvatte spoedig de stad, die sedert einde October kon gezegd worden door den vijand ingesloten te zijn en wel zoo, dat het niet mogelijk scheen haar te naderen, laat staan te ontzetten ²⁾, waartoe de Prins voorloopig ook niet in staat was.

Leider van het beleg was don Francisco de Valdez. Hij had te voren reeds Den Haag, 's-Gravezande, Maaslandsluis en Vlaardingen door Romero laten bezetten en omstreeks 5000 man tot zijn beschikking. Overeenkomstig de nieuwe oorlogsplannen van Alva, die na de onderfinding voor Haarlem en Alkmaar afgezien had van eigenlijke belegeringen met beschieting en bestorming en zich wilde bepalen tot nauwe insluiting en schansenbouw op het platteland, bepaalde de veldheer zich tot het afsluiten van alle toegangen te water en te land en tot het bezetten der rondom opgeworpen schansen, omstreeks 20 in getal, met voldoende troepen om de Geuzen te beletten gebruik te maken van de hulpmiddelen van het platteland. De stad zelve zou zich dan op den duur uit gebrek aan levensmiddelen moeten overgeven ³⁾.

Tegenover de macht van den vijand had de stad, behalve hare gezamenlijke, op ongeveer 600 man te schatten vier vendels schutterrij, eenige honderden andere gewapende inwoners en de voor het ontzet van Haarlemgeworven vrijwilligers onder hopman Andriaes Allertsz, te rekenen op hare bezetting van thans 800 waalsche soldaten te voet en te paard van den gouverneur Noyelles, ⁴⁾ die als dapper maar losbandig en verkwistend bekend stond. Zij had zich op allerlei wijzen voorzien van leeftocht, waarvan een deel afkomstig was uit het koren, dat Dordrecht, Delft en Rotterdam ten behoeve van Haarlem hadden bijeengebracht maar dat te Leiden was achtergebleven en met de overige ingeslagen levensmiddelen in het „proviaanthuis” aan het Steenschuur en de drie kerken was opgeslagen ⁵⁾. Ook aan koeien had men geen gebrek, daar het omliggende platteland ten behoeve der stad zooveel mogelijk

1) Van Vloten, blz. 36.

2) Orlers, blz. 447.

3) Fruin, Beleg en ontzet van Leiden, in *Verspr. Geschr.* II, blz. 392; XIII, blz. 392 vlg. Het verhaaltje omtrent Magdalena Moons en hare pogingen bij Valdez om een beschieting der stad te voorkomen, is een legende: Fruin, *Verspr. Geschr.* VIII, blz. 380 vlg.

4) Vgl. Oude verhalen over het beleg, *Discours du siège*, p. 6. Hoplieden onder hem waren Willem van Bloys van Treslong e. a. Vgl. ook Elsevier, *Inventaris*, II, blz. 42, en Van Vloten, blz. 38 vlg.

5) Elsevier, *Inventaris*, II, blz. 46. Het provianthuis is het St. Jacobsgasthuis.

van alle vee beroofd was tot bij Haarlem toe. Uitvallen van de „vrybuyters” brachten bovendien nog van allerlei binnen 1).

Onder leiding van de burgemeesters Pieter Adriaensz 2), C. van Noorden, C. Brouwer en J. J. Halfleyden werd gezorgd voor goed toezicht op den prijs van boter, kaas, melk en zout en vooral van het brood. Verder werd koper- en zilvergeld geslagen, met behulp van het uit kloosters en kerken gehaald zilver. Het reeds in December uitgegeven papieren geld 3) voorzag later in het gebrek aan munt, in het geheel tot een bedrag van 14690 pd. in guldens en vijfstuiversstukken. Op den papieren gulden, gemaakt uit het stijve materiaal van oude misboeken, had de magistraat het randschrift: „Haec libertatis ergo” om den Hollandschen leeuw laten plaatsen. Dit wekte ergernis bij den predikant Teling, die van den kansel de magistraten met varkens vergeleek, die niet verder denken dan aan hun voer; hij sprak zoo, omdat niet „Haec religionis ergo” was geschreven, en wel aangezien „niet alleen om de wterlycke liberteyt ende vryheyd” maar „veel meer om de Religie ende gheestelycke vryheydt der consciëntiën” de opstand was begonnen. De driftige secretaris, Jan van Hout, die naast burgemeester Van der Werff de preek aanhoorde, dreigde den predikant neer te schieten, wat de burgemeester belette 4).

De verbeurdverklaring, verhuur en verkoop der goederen van uitgewekenen („glippers”) bracht ook nog wat geld in kas. Zoo kon men de reeds langer dan een jaar met inkwartiering van soldaten in hunne huizen en op eigen kosten zwaar belaste burgerij eenigszins ontheffen door de soldaten sedert 19 Dec. van stadswege te betalen voor hun onderhoud, waartoe overigens een wekelijksche hoofdelijke omslag werd ingesteld. De bekostiging van bedoeld onderhoud door de met inkwartiering belasten was zeer verzaamd niet alleen door de soms onredelijke eischen der soldaten zelf, maar vooral door de aanwezigheid van hunnen omhang van vrouwen en kinderen. De officieren werden meestal in de herbergen verzorgd, de hoofdofficieren in de voornaamste daarvan.

Zoo hield men het maanden achtereen betrekkelijk goed vol, al begon men in Februari en Maart eenigszins bezorgd te worden en op de beschikbare voorraden, vooral op het achterhouden daarvan te letten, ja die op het stadhuis te brengen 5). Om de armen te verzorgen had men in Januari een aantal vrouwen onder leiding van Anna Sandelijns, gehuwd

1) Kroniekje bij Orlers, blz. 570.

2) Hij was 17 Mei burgemeester geworden en heet naar zijn beroep „Seemtouwer” of naar zijn erf „Van der Werff.”

3) Elsevier, Inv., II, blz. 37.

4) Van Vloten, blz. 60; Nalezing, blz. 19.

5) Orlers, blz. 571.

met zekeren Bartels, aan het werk gesteld ten einde de weldadigheid beter te regelen. Weldra echter hadden twee mannen die bezwaarlijke taak moeten overnemen 1).

Gestreden werd er niet veel. De vijand, die de door de stad opgerichte schans bij Lammen en het slot te Warmond al spoedig bemachtigd had, bepaalde zich tot kleine strooptochten tot onder den stadsmuur, waar hij een paar buiten de stad gelegen molens verbrandde. De vrijbuiters slaagden er herhaaldelijk in levensmiddelen, hooi voor de paarden van het garnizoen en voor het vee, zelfs enkele gevangenen binnen de stad te brengen, daarbij dikwijls gebruik makend van schuiten en plempen, die in grooten getale aanwezig waren sinds de voorbereiding van het ontzet van Haarlem. Op het eind van Februari werd met behulp van een door de vrijbuiters veroverd schip, dat men bij de Zijlbrug liet zinken, den vijand belet te scheep in den Rijn te komen; daarbij verleende de schutterij krachtige hulp evenals bij het „demolieren” van de huizingen Sterrevelt en Zijlhof buiten de Zijlpoort en van de Zijlbrug zelve 2). Voor het openbijten van de wateren om de stad bij vriezend weêr werd onder goede bewaking tegen „aenslagen ende listicheden” van den vijand voortdurend gezorgd.

Dat er tijdens deze „eerste sluyting” van Leiden ernstige onaangenaamheden tusschen de stadsregeering en den op het huis Lockhorst gezetelden gouverneur ontstaan zijn, blijkt uit enkele gegevens 3). Die oneenigheid liep zoo hoog, dat de „dobbelde ende geveynsche boef” Noyelles, niettegenstaande zijn „erghelycken leven” aanvankelijk gesteund door de gereformeerden, van wie later evenwel verklaard werd, dat zij door hem „bedroghen” waren, „ghearbeyt” heeft om drie burgemeesters met hunnen „dienaer”, misschien den energieken secretaris Jan van Hout 4), „sonder eenighe schulde of suspicie te doen henghen”. Noyelles wendde zich tot den Prins en ook een van diens vertrouwde dienaren, Herman van der Helling, is blijkbaar in de zaak gemengd, waarvan wij echter den juisten omvang niet kennen.

Ook van verraad is tijdens dit eerste beleg sprake geweest. Een drie-

1) Van Vloten, blz. 65 vlg.

2) Van Vloten, blz. 68 vlg.

3) Fruin, in Verspr. Geschr. VIII, blz. 422; Prinsen, in Leidsch Jaarb. 1913, blz. 60 vlg.; Van Vloten, Nalezing, blz. 4 vlg.

4) Hij was in 1562 klerk ten stadhuijze geworden en 14 Aug. 1564 tot „gezworen klerk ofte secretarijs” aangesteld (Vroedschapsb. 7 Oct. 1566). Hij was betrokken in de beweging van 1566 en diensgevolge als „seer suspect” van zijn officie „subijt verlaeten” na 19 Jan. 1569 (Vroedsch. 9 Febr. 1569). Naar Emden uitgeweken kwam hij in 1572 terug en vroeg weldra herstel in zijn ambt, wat eerst in Aug. 1573 werd toegestaan, terwijl hij in Maart door den Prins tot notaris was aangesteld (vgl. Prinsen, Jan van Hout, blz. 19 vlg.). Ook de pensionaris Van Hogeveen kan echter met dit „dienaer” bedoeld zijn.

tal burgers, beschuldigd van met de na den overgang der stad uitgeweken, jonker Van Matenesse van Wybesma, den oud-burgemeester Van der Hooch en den voormaligen schout Van Barendrecht te hebben samengespannen om de Hoogewoerdspoort heimelijk te openen en zoo gelegenheid te geven tot een verrassing, werd betrapt en gevangen genomen maar nog vóór het einde van het eerste beleg op bevel van den Prins op vrije voeten gesteld tegen borgtocht en betaling eener zware boete ¹⁾). Vervalsching van de papieren munt bracht eveneens allerlei last mede.

Toen kwam eindelijk bericht omtrent de nadering langs de Maas van een hulpleger onder graaf Lodewijk van Nassau, bestemd om Leiden van de insluiting verlossen. Op den 21sten Maart 1574 trok Valdez met het grootste deel zijner troepen af naar de zijde van Gelderland, waarheen hij ontboden was. Vier dagen later werden de poorten van Leiden weder geopend: men verademde en juichte over de onverwachte redding van de reeds dreigende ellende en hongersnood.

Wegens de zware kosten van het garnizoen, dat weinig nut had gedaan, en misschien ook wegens de boven aangeduide onaangenaamheden, heeft de stadsregeering Noyelles en zijn onrustige troepen zoo spoedig mogelijk weggezonden. Zij vertrokken 16 April ²⁾). Met uitzondering van de bende vrijwilligers van Andries Allertsz. en enkele andere soldaten was Leiden toen weder zonder geregelde troepen. Den dag van de Sacraments-processie (23 Mei) kon men als vanouds met een ommevang vieren, waarbij de schutterij gewapend in den stoet ging.

Maar de hoop op de komst van Lodewijk van Nassau tot versterking van 's Prinsen zeer gedunde macht in Holland werd ten eenenmale vrijdeld. Zijn aanrukkende troepen werden op den 14^{den} April bij Mook verslagen, de dappere veldheer zelf gedood; Valdez' benden namen niet eens aan den slag deel: zij waren nog in het Utrechtsche, op weg naar de Maas.

Leiden had zich onbezorgd aan de vreugde der verlossing overgegeven, ofschoon reeds het gerucht liep, dat Valdez de insluiting weder zou hervatten. De enkele schansen, die de vijand in de buurt der stad nog bezet had gehouden, zelfs die op de belangrijke punten De Kaag en Oude Wetering, werden ongemoeid gelaten; het eenige, wat men deed, was het slechten van een paar dier schansen vlak bij de stad en het opwerpen van een nieuwe te Valkenburg ³⁾, die door den Prins met 600 Engelschen werd bezet. De zorgeloosheid, waaraan de stadsrege-

1) Elsevier, Inventaris, III, blz. 49; Van Vloten, Nalezing, blz. 5 vlg.

2) Orlers, blz. 571.

3) Fruin, in Verspr. Geschr. II, blz. 393.

ring toegegeven had, meenend, dat de vijand niet meer zou terugkeeren, werd later gevoelig gewroken. Ofschoon de geruchten omtrent 'svijands nieuw opzet aanhielden, deed men feitelijk niets om zich op een nieuw beleg voor te bereiden. De Prins, die herhaaldelijk gewaarschuwd had, kon dan ook later schrijven ¹⁾, dat Leiden den lateren hongersnood aan zichzelf had te wijten, „oires que leur propre faulte les ait mis au point où ils se trouvent”, gelijk ook een der verhalen van het beleg spreekt van „la négligence de quelques uns de la ville, commis à cette affaire et la mauvaise prévoiance et advis de quelques autres” ²⁾.

Er was, toen het noodlot over Leiden kwam, weinig anders geschied dan het opnieuw afnemen van een eed van trouw, welke eed aan alle inwoners, bon voor bon, in den Kloveniersdoelen werd afgenomen door den nieuwbenoemden gouverneur, mr. Diederik van Bronkhorst, raadsheer in het Hof van Holland, met den schout, burgemeester Van der Werff en twee schepenen ³⁾. Bovendien werd de schutterij aangemaand zich slechts in krijgstenuw met geweer, kruid, lood en lonten te vertoonen om op iedere gebeurlijkheid voorbereid te zijn.

Daar verscheen plotseling Valdez' voorhoede onder don Luis Gaytan in den nacht van 25 op 26 Mei weder te Leiderdorp en nam de schansen daar opnieuw in bezit; een uitval van de vrijbuiters onder Andries Allertsz. mislukte en de ondernemende hopman zelf sneuvelde. Gaytan nam dienzelfden dag nog den Leidschen Dam en Den Haag in. Een waalsche bende onder De Licques bezette den volgenden dag van Haarlem uit de nog onvoltooide Valkenburger schans, nadat de vijf vendels Engelschen, die haar hadden moeten verdedigen, voor een deel gevangen genomen waren en voor een ander deel in wanorde naar de stad waren gevlucht. Maar de burgerij wilde niet van het binnenlaten dezer vluchtelingen hooren en zij gaven zich aan den hen vervolgenden vijand over; slechts enkelen — een goede dertig — werden bij het vendel vrijbuiters ingelijfd ⁴⁾. Een andere bende Engelschen verdedigde het eveneens aangevallen Alphen dapper, maar werd geslagen en uiteengedreven; wederom slechts enkelen slaagden erin Leiden te bereiken, o. a. de hopman Van der Laen. Aanvoerder der vrijbuiters, van wie thans nog ongeveer 80 beschikbaar waren, werd nu de in de stad aanwezige Jan van der Does, heer van Noordwijk ⁵⁾.

Toen begon de steeds nauwere insluiting der stad door een toenemend

1) Archives V, p. 10.

2) Discours du siège, p. 6.

3) Van Vloten, blz. 108.

4) Fruin II.

5) Van Vloten, blz. 101.

aantal schansen, welk werk in Juli voltooid kon heeten ¹⁾) en met groote zorg door den bedachtzamen en door kaarten en eigen ervaring met den omtrek thans goed bekenden veldheer was tot stand gebracht.

De stadsregeering had ter elfder ure nog maatregelen genomen ter voorbereiding van den tegenstand. Zij gaf op verzoek aan vrouwen en kinderen alsnog gelegenheid om de stad te verlaten ²⁾), haalde nog in der haast wat leeftocht binnen om het ten minste nog de drie maanden, waarvan de Prins in een brief van den 27sten sprak, vol te kunnen houden, stelde orde op het gebruik van den leeftocht en den prijs der levensmiddelen zoowel als op het grazen van het aanwezige vee onder de muren der stad. Toch meende men reeds, dat de voorraad niet zoo lang zou strekken als de Prins had aangewezen, maar op een tweeden brief antwoordde de regeering kordaat, dat zij „waren geresolveert liever den uystersten hongersnoot te lyden dan heurder vyanden slaven te worden” ³⁾).

Reeds dadelijk werden ook weder pogingen gedaan om een vrijwillige overgave te bewerken. De Leidsche „glippers” zonden opnieuw brieven aan de stadsregeering om namens den vijand beloften te doen van pardon en goede behandeling. Op een dier brieven werd het beroemde spartaansch-korte antwoord gegeven: „Fistula dulce canit volucrem dum decipit auceps”, zooals Orlers het vertaalt:

„Als de vogelaer 't vogelken vry siet vliegen,
Fluyt hy seer soet om 't vogelken te bedriegen”,

of naar Hoof's beknopte overzetting:

De vooghlaer, op bedriegen uyt,
Den voghel lockt met soete fluyt”.

Het Latijnsche versje herinnert levendig aan den klassiek gevormden bevelhebber der vrijbuiters, Jan van der Does.

Intusschen ging de insluiting voort. Al mislukte een poging om van Gouda uit nog 30 schuiten met tarwe en rogge binnen Leiden te brengen, de vrijbuiters slaagden erin bij een uitval met gewapende schuiten (7 Juni) op het Haarlemmer meer twee met levensbehoefden voor den vijand geladen vaartuigen te bemachtigen. Een aanval op de Lamerschans mislukte echter en een Leidsche schans aan de Poelbrug werd door den vijand stormenderhand genomen. Maar de Leidenaars verzaakten niet, wezen de nieuwe aanzoeken der glippers af en antwoordden den 6^{den} Juli op 's Prinsen brief met hernieuwde beloften van ontzet boud met de verklaring, dat het niet noodig was „tselve ontset

1) Vgl. Fruin, l.l. blz. 401 en de kaart hierachter.

2) In welke mate hiervan gebruik is gemaakt, blijkt nergens.

3) De gewisselde brieven bij Orlers, blz. 453 vlg.

eenichsins te verhaesten", want dat zij bij „menagierlijk" bekeer hunner voorraden het nog wel tot Kerstmis konden uithouden. Het voorhanden koren was einde Juni nagegaan en diensvolgens dagelijks een half pond brood uitgereikt aan ieder, die geen voorraad meer had, wat evenwel, ten minste voor de wachthoudenden, als onvoldoende voor de voeding, spoedig verdubbeld moest worden. Een aantal vrouwen en kinderen van het platteland binnen de stad gekomen werd thans daaruit verwijderd, maar de vijand zond ze weder terug; ook het verlof aan klagende ingezetenen om alsnog de stad te verlaten kon niet veel baten. Met zorg werd aan geregelde bedeeing de hand gehouden en de prijs der levensmiddelen binnen bepaalde grenzen aangegeven, terwijl tegen bedrog en achterhouding zooveel mogelijk werd gewaakt. Om aan het noodige geld te komen werd einde Juli een hoofdelijke belasting ingesteld, iedere week te betalen; het was niet noodig papieren noodmunt in te stellen, integendeel kon het nog in omloop zijnde papier worden ingewisseld; alleen zilveren en later koperen pasmunt moest tijdens dit beleg worden geslagen ¹⁾.

Maar reeds was sedert het begin van Juli een andere vijand, de gevreesde pest, binnen de muren verschenen, „een seer contagieuse ende voortspruytende sieckte", waartegen krachtige maatregelen moesten genomen worden door toesluiting van alle huizen, waar een pestzieke lag, gedurende zes weken bovendien, wanneer er een zieke gestorven was. De uitvallen der vrijbuiters en schutters hielden aan, al vielen sommigen den wreeden vijand in handen zooals het dappere zestienjarige Leeuwken uit het vendel van Van der Does, dat bij het eerste beleg zich zeer onderscheiden had en thans op Ter Wadding doodgemarteld werd. Bij andere gelegenheden ging het beter. De Leidenaars slaagden erin om de Warmoesschans buiten de Rijnsburger poort, van waar uit de vijand de moestuinen buiten den muur blokkeerde, te veroveren, daartoe aangemoedigd door uitgeloofde prijzen. Ook een onderneming tegen de Boschhuizer schans buiten de Witte poort werd op den 29sten Juli aanvankelijk met succès bekroond onder leiding van Van der Does en den schutterhopman Mees Haviks., die daarbij doodelijk gewond werd; de schans moest echter spoedig worden verlaten tegenover den van alle kanten opzettenden vijand.

Met het begin van Augustus begon men ernstig te denken aan „spaerlycke" behandeling van het vee ende paarden, die reeds in Juni in de stallen waren opgesloten met streng verbod om ze te laten grazen op de weiden bij de stad; ook over den prijs en de uitdeeling van vleesch aan de armen werden bepalingen gemaakt tegen bedrog en prijsverhoo-

1) Van Vloten, blz. 125.

ging — alles in overleg met den „commandeur” Bronchorst. Met het oog op het afnemen van den broodvoorraad werd van de brouwers moutmeel gekocht om er brood of koeken van te bakken. En bij dat alles liet Valdez zelf, lieten de glippers niet af met vriendelijke of dreigende woorden hunne „eersame goede vrienden” in de stad te wijzen op de wenschelijkheid van onderwerping, waartegenover de Prins telkens bericht zond over maatregelen tot ontzet, hen aansporend „in ulieder vromicheit” te „volherden”. Bronchorst zelf, de beide Van der Doezen, Van der Werff, Jan van Hout¹⁾ wisten den moed erin te houden en de eerste hield niet op „à encourager le peuple à tenir bon”. Bronchorst wees in een aflezing van 22 Augustus op de „soe abominable ende onmenschelycke cruaulté ende wreetheyt” des vijands en wat te vreezen zou zijn na een overgave, gelijk de voorbeelden van Mechelen, Zutphen, Naarden en Haarlem konden uitwijzen. Hij sprak naar aanleiding van ontvangen berichten over 's Prinsen reeds in uitvoering gekomen plannen tot het doorsteken van de IJseldijken, over de Zeeuwen van Boisot, die zoo „menige heerlycke victorie” hadden bevochten, over troepenwerving in Duitschland. Hij ried voorzichtig te zijn met de levensmiddelen en door gebed en vasten vertrouwen te wekken.

Inderdaad hadden de Staten op 30 Juli besloten het land onder water te zetten om Leiden te scheep te kunnen helpen en was op 3 Aug. de IJseldijk van Kapelle tot IJselmonde in tegenwoordigheid van den Prins zelve op 16 plaatsen doorgestoken. Maar velen twijfelden aan de mogelijkheid eener inundatie, die wegens de hoogte der landscheiding tusschen Rijn- en Delfland het eerste niet zou kunnen doen overvloeien. In de stad zelve spotten sommigen met den Prins, die „op een pekelharing gezeten” met „drie bollen in den mont” tot ontzet zou naderen; „gaet nu op den thoorn, ghy Geusen, ende siet het Maeswater te gemoet”, riepen anderen. En inderdaad begon de hongersnood nijpend te worden. Op den 27sten Augustus verklaarden de vrijbuiters, dat zij niet langer wilden blijven, „maer uut der stat trecken wilden ende haer avontuyr verwachten”, daar zij niet langer konden leven bij de onvoldoende voeding; zij waren „by gebreck van broet ende spyse soeswack”, dat zij niet meer op wacht konden staan. Voor het stadhuis samenge-

1) Vgl. een venijnige karakterbeschrijving van deze „nebulones” door den fel katholieken Dusseldorp in diens *Annales*, ed. Fruin, p. 130. Van Bronchorst alleen spreekt hij niet. Onder de verder door Dusseldorp als leiders van het verzet genoemden behooren: Jan Jansz. Halfleyden, die zich later Van Baersdorp noemde, de voormalige uitgeweken ketter Johannes Paets en Jan Willemsz. van Heemskerck, de voormalige wever Pieter Jorisz. Cortevelt, de schipper Gijsbert Jansz., Claes Montfoort gezegd Zonderziel, de kleermaker Pieter Pietersz. Oem, de tesorier Claes Huygensz. Gael, de zijdekooper Pieter Gerritsz. De Haes. Van dezen zaten Cortevelt en Halfleyden tijdens het beleg in de vroedschap en was Heemskerck, oud-burgemeester, afwezig bij den Prins.

komen namen zij hun ontslag en leverden hun vaandel in; eenigen hunner vroegen paspoort en verlieten de stad ¹⁾. De regeering werd door deze „murmuracie” zoo „verplet”, dat zij drie burgers uitzond naar den Prins om hem op de hoogte van den ellendigen toestand te brengen. Maar de Prins was zwaar ziek te Rotterdam en de uitgezonden konden hem niet spreken. Toen zij den 30sten terugkwamen, brachten zij bemoedigende berichten omtrent de plannen van het ontzet mede maar tevens bericht omtrent ’s Prinsen hoogst ernstige ziekte, die men reeds pest genoemd had. Het blijkt niet, dat men die laatste boodschap aan de burgerij heeft overgebracht. Nog dienzelfden dag was het koren zoo goed als opgebruikt en ging men over tot dagelijksche uitdeeling van een half pond vleesch en been per hoofd. De hongersnood stond niet langer voor de deur maar was werkelijk ingetreden en wanhoop maakte zich van velen meester, al trachtte Van der Werff door het bevel aan de speellieden om op de vier hoeken der stad de „schalmeien” te doen klinken den vijand omtrent den waren toestand te misleiden. Maar daarbuiten bleef men niet lang onkundig.

De glippers lieten zich weder duchtig hooren, ook Valdez zelf en de stadhouder De la Roche uit Utrecht, die verlokkende brieven schreven. En werkelijk nam het getal der moedelozen en ontevreden in de stad dagelijks toe; zelfs onder de vroedschap en de burgemeesters, van wie alleen de voorzitter Van der Werff kracht betoonde, begon het te spannen. De ziekte van den braven Bronchorst, een van de duizenden slachtoffers van de pest, was in deze omstandigheden een zware ramp. Reeds 5 Sept. had er een vroedschapsvergadering plaats om te raadplegen over Valdez’ juist ontvangen brief, die in scherpe termen de „weerbartigen tegen God en den Koning”, de „hardnekkige Leidenaers” tot onderwerping aanmaande en ieder, ook den leiders, genade aanbood; ook de in de stad aanwezige edelen, de officieren van de schutterij en eenigen uit den „rijcdom” waren ditmaal ten stadhuize opgeroepen ²⁾. De stadsregeering had totnogtoe op al die aanmaningen niet geantwoord maar meende deze houding nu niet langer te mogen volhouden, ten minste over een antwoord te moeten handelen. Van der Werff had, bij ontstentenis van Bronchorst, als voorzittend burgemeester en hoofd der stad de vergadering bijeengeroepen. Hij zelf, blijkbaar ook ontmoedigd ³⁾ en niet meer in staat om zijn drie reeds geheel moedelooze ambtgenooten in bedwang te houden, begon in den breede

1) Van Vloten, Nalezing, blz. 28.

2) Brief van Jan van der Does aan den Prins van 7 Sept. (Hist. Gen. Kronijk II (1846), blz. 151 vlg.)

3) Vgl. Van Vloten, blz. 152 Fruin, l.l., blz. 428/9.

te wijzen op den „soberen staet” der stad en de „schoenste geloften” des vijands, op den aan stad en Koning gedanen eed, „sonder eens de naem van Syne Excellentie te spellen”. Maar de grijze edelman Jacob van der Does liet een andere taal hooren en wees met nadruk op de ijdelheid van ’s vijands beloften en op den plicht der stad tegenover de Staten en den Prins. Scherper nog sprak Jan van der Does, die deed uitkomen, dat men, als men zich overgaf, zich voor de nakomelingschap zou hebben te schamen, en vooral Matenese, den glipper, fel aanviel, krachtig gesteund door Jan van Duivenvoorde, die in de stad een klein vendel soldaten commandeerde, en den moedigen baljuw van Rijnland, Foy van Brouhoven. Maar de groote meerderheid sprak van onderhandelen, van wantrouwen in de Staten en den Prins, die het beloofde ontzet immers niet hadden bewerkt, van den grooten nood, waarin men verkeerde en dagelijks nog meer zou verkeeren. Men besloot, in weerwil der protesten van de Van der Doezen en de hoplieden en wachtmeesters, vrijgeleide te vragen voor drie of vier personen, die den Prins zouden verzoeken ontslag te verleen van den hem gedanen eed.

Dien nacht stierf Bronchorst en ’s morgens van den 7^{den} kwamen er nieuwe, ditmaal zeer gematigde brieven uit Utrecht, van den stadhouder, die Valdez de loef wilde afsteken en zelf de onderwerping wilde bewerken ¹⁾. Het was een crisis. Een nieuwe groote vroedschapsvergadering werd tegen den 8sten bijeengeroepen. De stemming was daar nog minder goed dan vroeger. De dood van Bronchorst, in wiens plaats Jacob van der Does voorloopig beloofde de regeering met raad en daad te zullen bijstaan, had op de stemming in de vergadering reeds op zichzelf een nadeeligen invloed. Alleen de handigheid van Jan van Hout, die te midden van een verward en rumoerig debat het nauwkeurig opteekenen der meeningen verlangde, wat velen tot nadenken bracht, belette een overijld besluit tot overgave. De meerderheid besloot den Prins en vervolgens den dag daarna ook De la Roche en Valdez te schrijven. Jan van der Does protesteerde wederom heftig en verlangde eerst raadpleging der bevelhebbers van de schutterij. Hem werd echter een formeel aantekenen van zijn protest geweigerd en Van der Werff verklaarde de voorgenomen brieven tegenover den Prins te zullen verantwoorden. Ook het voorstel van Jan van der Does om nog een paar dagen te wachten op antwoord van den Prins, alvorens hem weder te schrijven, werd afgewezen. Van der Werff, over wien geklaagd was, dat hij alles maar buiten bemoeiing van anderen deed en dat zonder hem men het reeds lang met den vijand eens geworden zou zijn, vroeg hem Jacob van der Does tot helper te geven. Een in overleg met enkele

1) Fruin, I. I., blz. 433.

vroedschapsleden op touw gezette samenschooling van een groote menigte, meerendeels door de ellende half ontzinde vrouwen, werd door Jan van Hout, die gewaarschuid was, handig in toom gehouden door juist bijtijds opgeroepen schutters.

Het geschiedde zooals besloten was: de bode aan den Prins sloop de stad uit en den volgenden dag bracht een trommelslager de brieven voor Valdez en De la Roche naar Valdez' kwartier te Leiderdorp. Maar Valdez weigerde dien aan zijn mededinger De la Roche te laten doorgaan met vrijgeleide zooals gevraagd was. Zoo werd er den 10^{den} weder vergaderd wegens deze moeilijkheid en besloot men thans 's Prinsen antwoord af te wachten. En werkelijk, den volgenden dag klonk hevig kanongebulder en zag men zoowel van de wallen als van den toren der Hooglandsche kerk brand in de richting van Zoetermeer: het ontzet naderde achter de vijandelijke schansen. Dienzelfden nacht slopen drie boden de stad uit na een eed te hebben afgelegd op hunne terugkomst zoo spoedig mogelijk.

Intusschen wies de ellende dagelijks. Uitgeteerde gestalten slopen langs de straten, vrouwen en kinderen bezweken van den honger. Het zijn de dagen, waarin men den weder bemoedigten Van der Werff „met claechlycken ende dreychlycken woorden vertoonde” ¹⁾, dat het niet langer zoo kon. Hij antwoordde: „Siet, lieve medeborghers, ick hebbe eedt ghedaen, dat ick verhoope door den ghever alder goeden ghaven standvastelijck te houden; soo ghy met mijn doot beholpen zijt, ick moet eens sterven en het is my even veele oft ghijt doet op alsulcker mate ofte de viant, want mijn sake is goet. Sijt ghy dan met mijn doot beholpen, neemt mijn lichaem, snydet dat ontstucken ende deylt daer van soo vele als strecken mach, ick bens ghetroot”. Anderen daarentegen: de burgemeester Halfleyden, de vroedschap Van Baersdorp, spraken anders. Op den 15^{den} drong een veertigtal wanhopigen de raadzaal binnen en eischten onder bedreiging met wapentuig overgave of brood. Maar de Van der Doezen, Van Hout en anderen hielden stand en gaven niet toe aan den eisch der muitenden, die gehoopt hadden op de moedeloosheid van velen ook in de regeering.

In dien nacht, waaraan Jan van der Does later nog met diepe ontroering dacht ²⁾, kwamen de drie beëdigde boden terug en brachten goede berichten. De Prins was herstellende, hoewel nog zwak; de beide Van der Doezen werden tot zijn commissarissen aangesteld; de Prins zelf betuigde zijn grooten dank voor het volhouden en beloofde „victorie door God's genade op handen”. En de Geuzen-admiraal stond ongedul-

1) Fruytiers, 2de uitg., in Oude Verhalen, blz. 36. Vgl. Fruin, blz. 437.

2) Ode XV, vs. 233.

dig aan de landscheiding — zoo meldden de ooggetuigen, die met de berichten kwamen. 's Prinsen brief, die den volgenden morgen van het stadhuis voorgelezen werd aan de verzamelde menigte, deed de hoop herleven, het vertrouwen terugkeeren. Maar de ellende nam toe¹⁾. Toen de koeien bijna opgeteerd waren, begon men aan de paarden, die ten getale van 90 nog aanwezig waren; ieder kreeg een $\frac{1}{2}$ pond vleesch per dag. Honden en katten volgden, ook huiden werden van de haren ontdaan, gezouten, gekapt en gegeten. Wingerd- en andere boombladeren kwamen aan de beurt; wortels en koolstronken werden uit asch en vuilnis opgegraven, beenderen in mededinging met de honden uit de mesthoopen opgedolven en afgekloven. Het bloed der geslachte dieren werd uit de stinkende goten opgezameld en gegeten. Water, ten minste grachtwater, was er in overvloed; bier werd van haverdoppen en bittere kruiden gebrouwen; azijn werd ter verfrissing met het water vermengd. Velen stierven van honger; wie overbleven konden nauwelijks loopen of kropen met knikkende knieën naar de wacht, waar zij moesten staan. Zoo verliep dag op dag, nacht op nacht en nog steeds bleef het ontzet uit. Het is een wonder te noemen, dat de uitgeputte bevolking het zoo lang uithield, zonder dat ernstig oproer de regeering dwong tot toegeven. De kerken, voorzoover zij niet voor vleeschuitdeeling enz. gebruikt werden, waren vol van een om de vurig gewenschte verlossing bidde menigte, ook de Hooglandsche kerk, waar eind Juli voor het eerst gepreekt was door een gereformeerden predikant. Een enkele maal toonde het zwijgend nederleggen van een lijk voor Van der Werff's huis de stemming der bevolking, die overigens in doffe berusting of wel in dagelijks teleurgestelde hoop voortleefde te midden der onbeschrijfelijke ellende.

Gestreden werd er in de laatste maand aan de stadszijde niet meer: men beperkte zich tot het bezetten van de wallen en poorten met de krachtigsten onder de uitgeteerde schutters en soldaten. Gelukkig deed de vijand ook geen pogingen om de stad te bemachtigen²⁾, bezig gehouden als hij werd door de Geuzen aan de landscheiding en door de vrees voor het water, wanneer het mocht gelukken het tot voor Leiden te brengen.

Op den 22sten beproefden de glippers, onderricht omtrent den stijgenden nood, het nog eens met een brief aan de stadsregeering om haar tot overgave te bewegen, maar hun van de schans bij Poelbrug gezon-

1) Vgl. de schildering bij Orlers, blz. 526 vlg.

2) Behalve het verhaal omtrent Magdalena Moons hebben wij nog het bericht van Dusseldorp, Annales, p. 132, dat de glippers Valdez zouden hebben weerhouden van een beschieting en bestorming der stad, waarom God ze later zou hebben doen sterven te Utrecht vóór de Pacificatie van Gent, die hun in 1576 den terugkeer mogelijk zou gemaakt hebben.

den trompetter ontving na lang wachten een weigerend antwoord van den schout zelve ten aanhoore eener op den stadsmuur aan het Maregat verzamelde menigte.

Den 17^{den} deed de fransche kolonel La Garde met 4 met kanonnen bewapende korenschuiten een wanhopigen aanval op den door Valdez sterk bezetten Voorweg aan de landscheiding tusschen Wilsveen en Zoetermeer, maar hij moest na een hevigen strijd terugtrekken. Toen echter stak den volgenden dag een hevige noordwestenwind op, zware plasregens vielen neder en brachten de Spanjaarden op den Voorweg steeds meer in vrees voor het wassende water. Onder leiding van Boisot zelve trachtten de Geuzen nu langs een anderen weg, uit Schieland, over Zegwaard en Benthuizen in Rijnland binnen te dringen. Dit gelukte werkelijk en Boisot's schepen kwamen weldra in de Walle-wetering. De vijand, steeds bevreesder voor het water, ontruimde thans Zoetermeer en trok terug op Zoeterwoude. Den 21sten bezette La Garde Zoetermeer en drong Boisot door tot het Noordaasche meer, vanwaar hij een daverend kanongebulder in de richting der stad deed hooren om zijne nadering te melden. De gemeenschap met de stad was intusschen zoo goed als verbroken, daar de vijand haar steeds dichter omsloten hield en alle boden trachtte op te vangen; geen boden, noch van de eene noch van de andere zijde, konden hunne bestemming meer bereiken. Op den 26sten echter verschenen uit de stad twee boden met het bericht, dat zij het niet langer dan nog een paar dagen zou kunnen houden; zij brachten acht duiven mede, die, zooals reeds bij het beleg van Haarlem geschied was, bericht terug konden brengen en daartoe waren afgericht door Ulrich, Willem en Jan Cornelisz., wier nakomelingschap later den naam „van Duivenbode” met het wapen van Leiden mocht voeren. Inderdaad konden de boden niet of waagden zij het ten minste niet naar de stad terug te keeren, maar den 28sten, terwijl men in de stad ongeduldig wachtte op eenig bericht, kwam een duif met berichten van Boisot, nog eens hulp en verlossing belovend en radend geen uitval te doen, voordat hij en de zijnen voor de poort stonden. Met klokslag riep de stadsregeering de burgerij samen en deelde het heugelijke nieuws mede met bevel tot het houden van een „generaelen biddach” voor den goeden uitslag.

Maar het ontzet vorderde niet, daar het water nog altijd niet hoog genoeg steeg en de schermutselingen met den vijand weinig opleverden. Men begon ook aan 's Prinsen zijde te wanhopen en zijn komst op een galei aan de Noordaa was noodig om den moed erin te houden en den kleinmoedigen een hart onder den riem te steken. Daar kwam op den 29sten de springvloed, waarop men gerekend had, vergezeld van een

driedaagschen harden noordwestenwind, ten slotte een storm, die het water opjoeg en het door de geopende sluizen en de dijkbreuken Rijnland binnendreef. Een daarop gevolgde zuidenwind stuwde de watermassa op naar Leiden¹⁾. In den nacht tusschen 1 en 2 October zeilde nu de vloot op, dreef den vijand na een bloedig gevecht van den Kerkweg en opende daarin een aantal gaten, waardoor het water verder naar de stad stroomde. De Geuzen gunden zich geen tijd om te wachten, totdat het water diep genoeg was om hunne galeien over het land te slepen naar de diepe Meerburger wetering, die toegang gaf naar Zoeterwoude. Een laatste gevecht dreef den vijand van hier terug; hij vluchtte in de richting van Voorschoten, achtervolgd door de verwoede Geuzen, die geen kwartier gaven en vele vluchtelingen doodden.

Alleen de schans bij Lammem aan de Vliet scheidde thans Boisot nog van de stad, waar men uit de verte met angst den afloop der worsteling gadesloeg. Den 1sten October had Boisot opnieuw een duif afgezonden met uiteenzetting zijner plannen en een verzoek om van de stadszijde Lammem te bestoken, maar de gevleugelde bode was verdwaald. Zoo had de stad geen bericht en bleef het er onrustbarend stil, totdat men er eindelijk de galeien had gezien. Toen toonden de plotseling op de torens en op de wallen aan de molenwieken bevestigde vlaggen in den namiddag, dat de duif eindelijk was aangekomen en de stad wist, wat er was voorgevallen. Den volgenden dag zou men dus den vijand en de Lammerschans van beide kanten gaan bestoken.

Het was niet noodig meer. In den nacht van 2 op 3 October had de vijand de schans verlaten. Vroeg in den morgen van Zondag den 3^{den} stonden Van der Laen's vrijbuiters aan het Vlietgat gereed voor den beslissenden uitval en zonden reeds een paar booten uit om het versperrende paalwerk in de Vliet op te ruimen. Het mistte zwaar, zoodat het uitzicht naar Lammem belemmerd was. Maar er kwam geen gerucht van de schans. Men vermoedde eenig onraad. Een jongen beweerde echter in den nacht van den stadswal te hebben gezien, dat fakkels zich in de richting naar Leiderdorp bewogen. Hij bood zich aan om te gaan kijken en een paar vrijbuiters volgden hem voorzichtig, totdat hij plotseling met de muts wuifde ten teeken, dat de schans verlaten was. Ook van de andere zijde was Boisot te gelijk voorzichtig genaderd, eveneens de stilte wantrouwend. De vrijbuiters snelden hem langs het voetpad aan de Vliet tegemoet en toen ging het haastig naar de stad, waar de bevolking naar de Vliet en de Koepoort gestroomd was. Met verbazing zag men, dat dien nacht de wal aan de Koepoort was ingestort, wat den vijand bij een bestorming zeer te pas gekomen zou zijn, maar hem, uit

1) Fruin, l.l. blz. 477.

vrees voor een beraamden nachtelijken aanval, juist tot den aftocht kon hebben bewogen. Te acht uur in den morgen kwamen de Geuzen aan het Vlietgat voor de wallen.

Het tooneel, dat nu volgde, was onbeschrijfelijk. De samengestroomde menigte wierp zich op de met mondvoorraad beladen schepen, die weldra door de Vliet in de stad kwamen, en kon slechts met moeite tegengehouden worden, zoodat de stadsregeering in het belang der gezondheid van de uitgehongerden orde op de uitdeeling moest stellen, alles in het St. Jacobsgasthuis liet brengen en daar door commissarissen ieder een half brood, een stuk kaas en een pekelharing liet uitreiken. Men liep met de lang ontbeerde spijzen in de hand door straten en stegen, juichend over de verlossing uit de zware ellende. En men vergat niet, zoodra de admiraals in de stad waren, op de aanzegging der stadsregeering in de geheel gecalviniseerde Pieterskerk een innig dankgebed omhoog te zenden onder leiding van den predikant Pieter Cornelisz., die met zijn ambtgenoot Claes Jansz. Verstroot de beide belegeringen „continuelycken” had doorstaan¹⁾.

De Prins ontving op dien Zondag Boisot's bericht met het heugelijke nieuws te Delft in de namiddagpreek. Hij liet het dadelijk na de preek van den kansel aflezen en een dankgebed uitspreken. Den 4^{den} tegen den avond kwam hij te Leiden ten einde regeering en burgerij hartelijk te danken voor hare volharding. Hij bleef er een dag of tien in het Prinsenhof om orde op alles te stellen in de zoo geteisterde stad.

De vijand, die nog te Leiderdorp een oogenblik stand gehouden had, verliet de stelling op de nadering der Geuzen nog den eigen dag van het ontzet. Ook andere schansen, zelfs de forten aan de Kaag en de Wetering werden aanstonds door hem ontruimd. Alleen bij Ter Wadding hield hij nog weken lang, in verband met zijn stelling in Den Haag, de schans bezet, tot den laatsten November, toen hij haar ontruimde, waarop de stadsregeering aanstonds de zoo dicht bij gelegen werken deed afbreken.

1) Dusseldorp p. 133 vermeldt de woede der bevolking tegen eenige Witte nonnen, die zich in hare woning hadden opgesloten en naakt de straat werden opgejaagd.

HOOFDSTUK IV.

LEIDEN NA HET BELEG.

Met het glorierijke ontzet ging Leiden een periode van nieuwe ontwikkeling te ontmoet. De zware beproeving had zijne burgerij gestaald in den strijd des levens, lands- en stadsregeering wedijverden in wel-doordachte plannen om de diepe wonden te heelen, de eerste door het gestand doen van beloften, in de zwaarste dagen van het beleg gedaan, van „octroyen ende vryheyden in toecomende tyden” ¹⁾, de laatste door zorg voor den opbloei der vervallen, tijdens het belegeringsjaar zoo goed als vernietigde nijverheid.

Kort na het ontzet had Leiden verzocht, dat Hof en Rekenkamer van Holland, die uit het door de Spanjaarden bezette Den Haag geweken en naar Delft gevlucht waren, thans binnen zijn muren zouden gevestigd worden. Inderdaad stemden de Staten in dit verzoek toe ²⁾. Maar welhaast kwam een ander reeds „eertijds” door de Staten overwogen plan op: dat tot oprichting eener hoogeschool, „aldaer die jeucht beyde in de rechte kennisse Godts ende allerley goede eerlycke ende vrye kunsten ende wetenschappen dienende tot die wettelicke regeringe der landen opgevoedt ende onderrichtet werdden” ³⁾. Prins Willem had daartoe zijn dienaar Mr. Jacques Tayaert uit Middelburg, waar de vorst zich toen bevond, naar Den Haag gezonden om er met de Staten over te spreken. Zulk een instelling, „als een vast blochuys ende bewaernisse der gantscher landen ende mede eenen onverbrekelicken bandt der eenicheyt derselven”, zou voor de stad, waar zij gevestigd werd, ook groote materiele voordeelen kunnen afwerpen. In weerwil van eene poging van Gouda om de universiteit daar te vestigen, besloten de Staten (3 Jan. 1575) ⁴⁾ op voorstel van den Prins, door Tayaert na-

1) Orlers, blz. 510; Fruin, Verspr. Geschr. VIII, blz. 399 twijfelt aan de waarheid van dit bericht.

2) Fruin, l.l. blz. 400.

3) Brief van den Prins aan de Staten, dd. 28 Dec. 1574, bij Molhuysen, Acta Sen., blz. 1*.

4) Molhuysen, blz. 4*.

der toegelicht, tot de vestiging te Leiden¹⁾. De stadsregeering had door haren afgevaardigde in de Staten, Paulus Vos, de zaak bevorderd en Vos was met Tayaert, Jan van der Does, Paulus Buys e. a. in overleg getreden. Drie personen: Van der Does, de Delftsche burgemeester De Koninck en de Leidsche pensionaris Van Hogeveen, werden door de Staten aangewezen „omme sonder ophouden ofte vertoef terstondt de vorderinghe des voorschreven werks te beginnen ende by handen te grypen”. Bij de akte van oprichting op naam van koning Philips²⁾ werd nader aangegeven, dat Leiden was gekozen „ten aensien van den grooten last ende noot van den voors. crych by hemluyden in alder getrouwicheyt gesustineert ende gedragen”. Als gebouw voor de vestiging der instelling aldaar was reeds door de stadsregeering het voormalige Barbara-klooster, dat der Witte nonnen aan het Rapenburg, aangewezen, terwijl de kosten van het onderhoud der hoogeschool zouden gevonden worden uit voormalige kerkelijke goederen. Met enkele inlandsche geleerden werd reeds gesproken over hun optreden als hoogleeraar aan de nieuwe hoogeschool. Men handelde met bekwamen spoed, ook met het oog op den weldra aan te vangen vredehandel te Breda, vóór welks aanvang men de zaak, als van groot belang voor Staat en Kerk, beklonken wilde zien. Zoo kon reeds op 8 Febr. tot de plechtige inwijding worden overgegaan.

Het was een algemeene feestdag voor Leiden. Alle werk werd dien dag verboden; de werkklok, die dagelijks van den stadhuistoren het sein gaf tot den aanvang van den arbeid, bleef „ongeluyt”³⁾. Men begon met een preek des morgens te 7 uur in de Pieterskerk, die op dat vroege wintermorgenuur een eigenaardigen aanblik moet hebben gehad. Tegen negenen trok de in vollen krijgsdos opgekomen schutterij naar het stadhuis om den plechtigen optocht of „pompe” te begeleiden, waarmede de benoemde professoren naar St. Barbara zouden gebracht worden. Te klokke negen stelde zich de stoet langs Breestraat, Steenschuur en Rapenburg in beweging en trok naar het gebouw onder de triomfpoorten door, die bij de Hoogewoerdsbrug en op de Nonnenbrug waren opgericht en met lakens in de Leidsche kleuren, rood en wit, waren bekleed. Op twee vendels schutterij volgde een „verdekte coetse”, waarop een vrouw, die „Sacra Scriptura” moest voorstellen; om den wagen heen liepen de vier Evangelisten. Daarna volgde „Justitia”, zittend op een eenhoorn en omgeven door vier oud-romeinsche juristen te paard; dan „Medicina”, eveneens te paard en omringd door vier „vernaemde der medicinen doctoren uyt de oudheyt”; eindelijk „Mi-

1) Ook aan Middelburg had de Prins gedacht.

2) ib. blz. 7*.

3) Molhuysen, blz. 13*. Vgl. Orlers, blz. 191 vlg.

nerva" met Aristoteles en Plato, Cicero en Virgilius te paard; ieder van deze groepen werd vergezeld van twee lakeien en vier hellebardiers. Volgden de vier stadsspeellieden, lustig spelend op schalmeien en fagotten, en vier stedeboden met bodestokken. Dan kwam de nieuw benoemde hoogleeraar ¹⁾ in de theologie Caspar Jansz. Coolhaes, predikant te Leiden, gaande tusschen 's Prinsen vertegenwoordiger ²⁾ Gerard van Wijngaarden en den stedelijken gouverneur Jacob van der Does; mr. Diederik van der Nieuborch, hoogleeraar in de rechten, gaande tusschen den stedelijken gouverneur Jan van der Does en Artus van Brederode, raadsheer van Holland; mr. Joost de Menin, hoogleeraar in de rechten, tusschen Arend van Duivenvoorde en den baljuw Foy van Brouhoven; dr. Pieter van Foreest, hoogleeraar in de medicijnen, tusschen de burgemeesters Willem van Heemskerck en Dirk van Montfoort; de Delftsche medicus dr. Laurens van Oorschot, de Leidsche medicus dr. Gerard de Bont, bestemd voor de astronomie en mathesis, mr. Cornelis de Groot, bestemd voor de philosophie, tusschen andere Leidsche magistraten. Dan volgden nog de overige leden der Leidsche regeering met andere Hollandsche „heeren ende luyden van sorte ende qualité", beminnaars van kunst en wetenschap, die in groote menigte waren overgekomen. De achtbare stoet werd weder gesloten door twee vendels schutterij. Bij de Nonnenbrug lag in het water van het Rapenburg een met lakens in de Leidsche kleuren bekleed schip, versierd, met een tapijt en een af hangende lauwerkranen met oranjeappelen; op dat schip, door Neptunus bestuurd, stond Apollo met de Muzen. Bij de nadering van den optocht, van verre aangekondigd door het losbranden van grof geschut en musketten, voer het schip naar het nieuwe academiegebouw. Apollo en de Muzen stegen uit en ontvingen er den stoet met toepasselijke door Jan van der Does vervaardigde latijnsche verzen. Vervolgens trok de optocht verder door de stad langs de Breestraat over Hoogewoerd en Hooigracht langs Marendorp naar de Rijnsburgerpoort, te midden van de op bevel der overheid met schilderstukken, tapijten enz. versierde woningen, over de met laurier- en olijfbladeren bestrooide en van alle vuilnis ontdane straten, terwijl de officieele personen in St. Barbara luisterden naar een toepasselijke redevoering van Coolhaes. De plechtigheid der „inauguratie" werd besloten met een „heerlycke ende solemnele maeltijdt" ten huize van den heer Van Naeldwyk aan de Breestraat over de Korenbrugsteeg ³⁾. Het feest werd ook in

1) Eigenlijk vervulden zij deze functiën slechts voorloopig voor „eenige lessen", blijkbaar om de zaak alvast op gang te brengen.

2) De Prins zelf was door de „grootte menichfuldeghe ende swaere affeyren" van den vredehandel verhinderd: Molhuysen, blz. 14*.

3) Later het logement Hof van Holland.

de stad nog lang voortgezet „met aller gheneuchte, blyscap ende vrolicheyt”, bevorderd door het afsteken van vuurwerk en het branden van pektonnen in de versierde straten.

De jonge hoogeschool begon spoedig hare werkzaamheid met een tiental hoogleeraren en een klein getal studenten, in het eerste jaar slechts twee, in het tweede tot 14, in 1581 tot 200 gestegen ¹⁾. Gesticht in St. Barbara, werd zij in 1577 wegens de inrichting van dit klooster „tot een logement van zijn Excellentie” — Prinsenhof — verplaatst naar de Faliede Bagijnenkerk ²⁾ en van daar, wegens gebrek aan ruimte bij de belangrijke toeneming der studenten, in 1581 naar het klooster der Witte nonnen, waar zij sedert gevestigd is gebleven.

De kosten voor haar onderhoud, met name van de traktementen, werden gevonden uit goederen, inkomsten, pachten en renten van de voormalige kloosters en zusterhuizen te Leiden, door de Staten daartoe tot een bedrag van 5000 pd. aan haar afgestaan ³⁾, benevens die van de omliggende kloosters der Bernardieten en der Elfduizenden Maagden te Warmond, die van Marienpoel, Roomburg en het Minderbroederklooster te Leiderdorp, eindelijk die uit de verbeurd verklaarde goederen van wereldlijke personen binnen Rijnland. Toen deze laatsten in 1576 krachtens de Pacificatie van Gent werden teruggegeven, werden alle in Rijnland gelegen voormalige kloosters en kapittelgoederen tot dat doel bestemd ⁴⁾. De lasten van het onderhoud der nog levende kloosterlingen, waartoe de Staten zich verbonden hadden, namen heel wat van die inkomsten weg, die van de negen Leidsche conventen zelfs geheel en al, zoodat in 1581 ook de inkomsten der abdij van Egmond in Rijn-, Schie- en Delfland ter beschikking der hoogeschool werden gesteld, ten minste voorloopig, totdat de „gealimenterde” conventualen uitgestorven zouden zijn ⁵⁾. De aanvankelijk zeer kleine boekerij ontving onder leiding van den tot bibliothecaris aangestelden Jan van der Does spoedig een krachtige uitbreiding, vooral sedert in 1587 een boekenkamer in het academiegebouw was ingericht ⁶⁾.

De jonge hoogeschool vormde volgens hare in Juni uitgevaardigde statuten in de stad een zelfstandige corporatie met eigen rechtspraak, zoowel op civiel als op crimineel gebied; daartoe werd in 1579 een rechtbank of vierschaar ingesteld voor de „suppoosten” der hooge-

1) Blijkens de volkstelling van dat jaar. Vgl. Siegenbeek, Geschiedenis der Leidsche hoogeschool, I, blz. 31.

2) Molhuysen, blz. 54*. Zie boven, blz. 18/9.

3) Ib. blz. 39*.

4) Ib. blz. 53*.

5) Ib. blz. 90*.

6) Molhuysen, Gesch. der Universiteitsbibliotheek, blz. 4. Zie boven, blz. 19.

school, welke vierschaar bestond uit rector en 4 assessoren benevens de vier burgemeesters en twee schepenen¹⁾). Aan alle leden der hoogeschool werd aanvankelijk door de stad „een gracelicke taux” verleend ten opzichte van wijn en bieraccijns²⁾), later ook door de Staten voor de gemeenelandsaccijnsen op die dranken³⁾). Natuurlijk moest zoowel de afzonderlijke rechtspraak voor studenten als de accijnskwestie tot allerlei moeilijkheden leiden en de stadsregeering had dan ook ernstig bezwaar gemaakt tegen de inrichting van de vierschaar in het bijzonder, maar prins Willem hield vast aan het in de Statuten dienaangaande bepaalde, vooral met het oog op de te verwachten vreemde studenten, van wie er in 1595 reeds twintig of dertig aanwezig waren⁴⁾). Een enkele maal, zooals in 1594, gaf de academische rechtspraak aanleiding tot ernstige ongeregelheden; het strenge optreden tegen den student Jan Borre, die gevonnist was wegens het dragen van wapenen op straat in den nacht en vervolgens, wegens zijn onbehoorlijke houding voor de rechtbank, geschapt was uit het academieboek, had toen zelfs een oproerige beweging onder de studenten tegen de stadsregeering, vooral tegen den secretaris Van Hout, ten gevolge, welk verzet niet dan door het verstandig optreden van Gecommitteerde Raden en de voorzichtigheid van Van der Does en de twee leden van den Hoogen Raad, met hem als gemachtigden aangewezen, tot bedaren werd gebracht⁵⁾).

Belangrijk voor den bloei der hoogeschool was de voorbeeldige inrichting van den Hortus academicus door Pieter Pauw en Carolus Clusius. Ook deze instelling vergrootte hare beteekenis, zoodat zij op het einde der zestiende eeuw na korten tijd van kwijning reeds onder de eerste hoogescholen van Europa kon geteld worden. De gunst van haren stichter, prins Willem I, en van zijn beide zoons, die er studeerden; de welwillende gezindheid der Staten, wier leider, de landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt, haar menig bewijs van levendige belangstelling gaf; de nauwlettende zorgen der stadsregeering, die deed wat zij kon om den bloei der instelling te vermeerderen, kwamen haar zeer ten goede. De benoeming van hoogleeraren als de beroemde jurist Hugo Donellus in 1577 als de groote philoloog Justus Lipsius in 1578, als de theoloog Lambertus Danaeus in 1581, vriend en vertrouwde van Beza te Genève, als de geleerde botanicus Dodonaeus in 1582, als de theoloog Franciscus Junius, als de „vorst der letterkundigen” Josephus Jus-

1) Instructie ende ordinantie, Molhuysen, Acta, blz. 67*. De professoren stonden gerechtigd onder het Hof van Holland.

2) Ib. blz. 54*.

3) Ib. blz. 55*.

4) Siegenbeek, I, blz. 62.

5) Schotel, Een studentenoproer in 1594 (Leiden, 1867).

tus Scaliger in 1593, verbreidde den roem der academie steeds meer.

Met de theologie ging het aanvankelijk niet naar wensch ¹⁾). In de onzekerheid van de toekomst voor het Calvinisme was de lust tot studie voor het predikambt niet groot en men had ook moeite om geschikte hoogleeraren te vinden. Een poging tot verbetering werd gedaan door het verzoek van Leiden, dat de Hollandsche steden „alumni” daarheen zouden zenden. Dit werd toegestaan in 1577 en de stadsregeering richtte toen een college voor „schamele studenten” op in het Cellebroedersklooster onder leiding van den regent Petrus Hackius. Erkwamen echter weinig studenten en Hackius werd gewoon predikant te Leiden. Toen probeerde men het met een algemeen „Paedagogicum” onder leiding van den Groninger geleerde mr. Volkert Westerwolt. Deze opende in 1580 zijn inrichting maar ook thans mislukte de poging: de cellen der monniken bleken ongeschikte verblijven; de onder de krijgslasten lijdende Hollandsche steden zonden geen alumni; de hoogleeraren in de theologie, die zich nog lieten bewegen om dien post aan te nemen, gingen spoedig weder heen, klagend over de verderfelijke kerkelijke twisten tusschen kerkeraad en hoogeschool over en gebrek aan leerlingen ²⁾); aan den anderen kant vielen herhaaldelijk klachten over onvoldoend onderwijs van weinig bekwame hoogleeraren, met wie men zich ten slotte vergenoegen moest; de onzekere toestand des lands na den dood van prins Willem deed het aantal der studenten in het algemeen aanzienlijk dalen ³⁾ en men voorzag het einde der gansche hoogeschool. Maar toen omstreeks 1590 de algemeene toestand des lands verbeterde, ging ook de hoogeschool weder vooruit en slaagde men erin ook de studie in de theologie weder te verheffen ⁴⁾). Westerwolt's kwijnend Paedagogicum werd in 1591 vervangen door het Staten-college, opgericht op initiatief van Curatoren en met medewerking van stad en land, weder in het oude Cellebroedersklooster; uitnemende hoogleeraren in de theologie, de filosofie en het Hebreeuwsch werden aan de hoogeschool verbonden. Maar ook het Staten-college beantwoordde onder leiding van weinig ervaren regenten niet aan de verwachting; het in 1594 ontstaan oproer der „bursalen” van het college tegen hunnen regent Bertius, waarbij het bloed van een paar stadssoldaten vloei⁵⁾e, bewees de ondeugdelijkheid der instelling, die echter weldra onder het beter beheer van Gerard Vossius en Barlaeus bloeien ging. Vooral had de hoogeschool veel te

1) Schotel, De Academie te Leiden (Haarlem, 1875), blz. 18.

2) Van de meer dan 1000 studenten, ingeschreven tusschen 1581 en 1587, waren 131 theologen en daarvan nog 56 vreemdelingen.

3) In 1587 en '88 daalde het getal der ingeschrevenen resp. tot 84 en 76.

4) Schotel, l.l., blz. 23 vlg.

5) Zie blz. 67.

danken aan haren hoog wetenschappelijk gezinden curator Jan van der Does, die van hare stichting af tot zijn dood in 1604 niet ophield hare belangen te behartigen, daarin krachtig gesteund door den landsadvocaat Paulus Buys, die van 1581 tot 1594 zijn medecurator was, gelijk later door diens opvolger Oldenbarnevelt. Zoo kon reeds in het begin der 17de eeuw de aanvankelijk kwijnende instelling, welker studenten toen tot een getal van ongeveer 600, waaronder vele vreemdelingen van aanzien gestegen waren ¹⁾, beschouwd worden als een der hechte steunpilaren voor den bloei der opluikende stad.

Niet minder kon dit gelden van de nijverheid, in het bijzonder van de lakennijverheid, die na het beleg een periode van hoogen bloei is ingetreden.

Die bloei was niet het deel van de zoogenaamde „oude draperie”, de industrie der oude zware leidsche lakens, die in diep verval was en door den dood van vele drapeniers en arbeiders tijdens het beleg nog zeer geleden had. De concurrentie van het Brabantsche duffel en van de Oostzeesteden, met name Hamburg, waar men door goedkoper werkkracht, door namaak en vervalsching de Leidsche lakens in discredit wist te brengen, deed het overige ²⁾. Tot in de 17de eeuw heeft zij haar kwijnend bestaan onder de oude keuren en het toezicht harer waardijns nog vermogen voort te zetten maar hoe het met haar gesteld was, blijkt voldoende uit het onderzoek van 1602, dat toonde, dat voor haar in de geheele stad nog slechts 7 weefgetouwen werkzaam waren ³⁾. In 1612 vermeldt Orlers ⁴⁾ nog slechts één getouw, dat niet eens voor een heel jaar werk had. Haar verval hing echter samen met de opkomst eener „nieuwe draperie”, de bereiding van lichtere weefsels, de baaien saainering, die van stamet en fustein, van dekens en lichte lakens, van linnen en gedeeltelijk linnen stoffen, van boratten, karpetten, enz.

Deze nieuwe draperie dankt haar ontstaan aan de binnenkomst van tal van vreemde, in het bijzonder Vlaamsche arbeiders en drapeniers. Omstreeks Januari 1577 begaf zich een deputatie van twee personen, die zich bij het beleg hadden onderscheiden, de burgemeester Pieter Adriaensz. van der Werff en de schepen Andries Schot, tot 's Prinsen secretaris Bruyninck te Delft om met hem te spreken „nopende het ontfanghen van de sayetten-, warpen- ende bayenreders” uit En-

1) Orlers, 1ste uitg. (1614), blz. 141. Het getal der ingeschrevenen bedraagt jaarlijks omstreeks 160 en is lang op dat getal gebleven. Dat der in een bepaald jaar aanwezige studenten is met de gegevens, waarover wij kunnen beschikken, niet geheel juist na te gaan.

2) Orlers, 1ste uitg., blz. 188.

3) Posthumus, Leidsche textielnijverheid, III, blz. 97, n°. 83.

4) 1ste uitg., blz. 187.

geland en omliggende landen. Het resultaat was goed : in dat jaar werden meer dan 70 uit Vlaanderen afkomstige nieuwe poorters als zoodanig ingeschreven ¹⁾, toen woonachtig te Colchester en Norwich, waarheen zij uitgeweken waren. Die eerste immigranten worden weldra gevolgd door tal van anderen, ook uit Vlaanderen zelf, vooral uit de omgeving van de in den Malcontentenkrijg geteisterde plaatsen Hond-schoote, Poperinghe, Belle, ook uit Yperen, Doornik en Antwerpen en andere plaatsen. Als er in 1581 een volkstelling wordt gehouden, blijkt reeds, dat van de ruim 12000 bewoners der stad meer dan 400 volwassen mannen uit het Zuiden kwamen ²⁾.

De groei der nieuwe draperie blijkt voldoende uit de belangrijke stijging der daaruit getrokken stedelijke inkomsten, van 20 pd. in 1577 tot 1700 pd. in 1583, 4300 pd. in 1589. Ook uit het toenemend getal weefgetouwen der nieuwe draperie, in 1602 op bij de 1200 gesteld ³⁾. De talrijke keuren op de nieuwe nijverheid gemaakt, met name door de vaardige hand van Jan van Hout, geven ook getuigenis van haren bloei ; telkens moeten zij worden vernieuwd om ze in overeenstemming te brengen met nieuwe fasen van ontwikkeling ; de saai- en grein-ning heeft van 1585 tot 1612 acht vernieuwingen van keuren noodig, de andere nieuwe neringen deelen in den vooruitgang ⁴⁾.

Aan het hoofd van ieder onderdeel komen „gouverneurs” op de naleving der keuren toezicht houden en voor de nijverheidsbelangen zorgen. Zij oefenen hun ambt uit in de nieuw opgerichte saai-, baai-, fustein- en rashallen, waar het fabrikaat als vanouds wordt nagegaan en met het „lood” voorzien, dat de echtheid en goede bewerking waarborgt. In 1612 ⁵⁾ werden in de saaihal 59000 stuks, in de baaihal bijna 10000 stuks, in de fusteinhal 22450 stuks, in de rashal 3750 stuks behandeld. Nieuwe uitvindingen worden toegepast, nieuwe werktuigen aangewend : bij het vollen worden op groote schaal volmolens gebruikt, die het handwerk der rumoerige vollers uit vroeger tijden verdringen ; bij het verven worden nieuwe verfstoffen als cochenille en indigo gebruikt ; passementlintmolens komen in zwang en verdringen het handwerk. De grondstof voor de nieuwe industrie is niet langer de Engelsche en Vlaamsche wol maar de lichtere en goedkoopere Spaansche, de Pom-mersche, de Schotsche, de inlandsche, zoodat ook de wolhandel in andere richting gaat werken.

1) Thes. rek. 1576/7.

2) Posthumus, I. I. blz. VIII.

3) Ib. blz. 299.

4) Ib. blz. IX.

5) Orlers, blz. 124 vlg.

De uitvoer naar de oude havens der thans geheel in verval zijnde Oostzeelanden, wordt vervangen door dien naar Frankrijk, Spanje en Italië: de nieuwe draperie zoekt en vindt nieuwe wegen.

Zoo wijzigt zich het karakter der Leidsche industrie geheel en al en ontstaat een nieuwe nijverheid, welker beteekenis weldra de oude in haar besten tijd evenaart, ja overtreft. Als Orlers haar beschrijft, zooals zij zich omstreeks 1614 aan hem vertoonde, heeft hij geen woorden genoeg om haren nieuwen bloei van de laatste 40 jaren te roemen. De belangrijke toeneming der bevolking van Leiden in deze periode ¹⁾ moet vooral aan dien nijverheidsbloei worden toegeschreven, al heeft zeker ook de hoogeschool er deel aan gehad.

Maar naast God's onmisbaren zegen over de zoo zwaar beproefde stad wijt Orlers ook dank aan de goede zorgen en het helder inzicht der stedelijke regenten van dien tijd — en zeker niet ten onrechte.

Het was niet meer de regeering, die het beleg had medegemaakt. Toen de Prins van Oranje kort na het beleg geruimen tijd in de stad en hare omgeving doorbracht, lette hij niet alleen op de leniging van den oogenblikkelijken nood, op het innemen van een voldoende garnizoen, op de regeling van verwarde zaken en toestanden, op de belooning der deelhebbers aan het ontzet ²⁾, op de zorg voor de bevestiging en proviandeering der stad, voor de beveiliging en de wederdroogmaking van het ook zwaar geteisterde Rijnland, maar vestigde niet minder zijn aandacht op de hervorming van het stadsbestuur ³⁾.

Hij bevestigde de beide Van der Doezen in hun superintendents- of gouverneursambt, dat zij in de laatste weken van het beleg zoo voortreffelijk hadden waargenomen, maar maakte tevens gebruik van zijn aanwezigheid om, krachtens de opdracht der tijdelijke souvereiniteit hem door de Staten gegeven, „om seeckere goede redenen” en „ten versoucke van de principaelste van de Magistraten, Schutterye ende Burgerye”, de regeering der stad te veranderen. Die redenen waren zeker niet ver te zoeken: de houding van sommige regenten tijdens het beleg, slechts door de energie van enkelen onschadelijk gemaakt, moet ongetwijfeld als de hoofdreden worden aangemerkt.

Op 14 Oct. 1574, den dag voor zijn vertrek, verscheen de Prins ten stadhuije in de vergadering van burgermeesters, schout en schepenen met een „provisioneele ordonnantie,” waarbij hij een nieuwe regee-

1) Zie boven, blz. 2.

2) Fruin, Verspr. Geschr. II, blz. 487. Boisot kreeg een gouden keten met penning van Leiden en een gouden keten van de Staten; Van der Werff en de schout Van Brouhoven werden commissarissen van de vivres voor het leger en de vloot.

3) Fruin, Verspr. Geschr. II, blz. 485.

ring instelde van 4 burgemeesters, 8 schepenen en 16 „veertigen” of raden benevens een thesaurier, daarbij weinig lettend op het vanouds geëischte poorterschap der nieuwbenoemden¹⁾. Het gerecht protesteerde op grond der overoude privilegiën en herhaalde in Januari dat protest maar de Prins stoorde zich daaraan weinig en benoemde aanstonds de nieuwe regeering, blijkbaar in overleg met de van der Doezen en den landsadvocaat Buys, die zelf Leiden zoo goed kende en in die dagen ook in de stad was ²⁾.

Burgemeesters werden de twee afgevaardigden van Leiden in de Statenvergadering gedurende den tijd van het beleg: de oud-burgemeester Willem Jansz. van Heemskerck en Willem van Loo, benevens de oud-thesaurier Claes Huygensz. Gael en 's Prinsen gastheer, Dirk Jacobsz. van Montfoort; Van der Werff werd tot zijn ergernis niet weder benoemd en protesteerde, klagend over de „nieuwsgierige geesten,” die den Prins geraden hadden ³⁾. Hij kreeg met zijn ambtgenoot Van Noorden wel een plaats in de nieuwe vroedschap, waarin vijf nieuwe regenten werden opgenomen; de acht nieuwe schepenen waren allen oud-regenten.

Maar de regeeringsverandering bleek spoedig niet geheel afdoende en nog vóór het eind der maand ontving de stadsregeering van de Staten een vermaning wegens „onwilligheid en inobedientie” jegens den Prins, zoodat 1 Nov. Buys en Duyst als commissarissen weder naar Leiden werden gezonden om orde op de zaken te stellen.

Eerst op den 9^{den} October 1576 werd het oude getal der Veertigen weder hersteld ⁴⁾. Jan van der Does was waarschijnlijk reeds als gouverneur afgetreden; Jacob stierf in 1577 en op 6 Juli van dat jaar werden de stedelijke gouverneurs in Holland afgeschaft, toen het gevaar voor vijandelijke aanvallen voorgoed verdwenen scheen te zijn ⁵⁾. Foy van Brouhoven was toen zijn vader als schout opgevolgd, terwijl in hetzelfde voorjaar Van der Werff weder als burgemeester optrad gelijk hij het later meermalen geweest is, de waardigheid telkens afwisselend met die van schepen of vroedschap. Grooten invloed op den gang der stadzaken bleef steeds de voortreffelijke secretaris Jan van Hout oefenen naast de elkander opvolgende pensionarissen Van Hogeveen en Paulus Vos. De overige leden der stedelijke regeering werden gekozen uit hen, die geneigd bleken om de nieuwe orde van zaken te steunen.

1) Orlers, blz. 588.

2) Fruin, Verspr. Geschr. II, blz. 484.

3) Van Mieris, Handvesten, blz. 154.

4) Orlers, blz. 589.

5) Fruin, l.l. blz. 487.

Er kan nog meer gezegd worden van de gezindheid dergenen, die sedert de regeeringsverandering na het beleg het beleid der stadszaken in handen hadden. Mochten er onder de vroedschap nog wel voorkomen, van wier meening in godsdienstige zaken men niet geheel zeker kon zijn, in 1579 kon de predikant Coolhaes van de „regeeringsleden”, d. i. van het gerecht, als vanouds bestaande uit schout, burgemeesters en schepenen, verklaren ¹⁾, dat vijf hunner geregeld aan het Avondmaal verschenen en dus ten volle als gereformeerden konden gelden, terwijl de overigen, al beleden zij de gereformeerde leer niet uitdrukkelijk, toch elken Zondag ter kerke kwamen. Wij zien dus, dat de stadsregeering sedert 1574 in handen was van personen, die, zoo niet allen feitelijk tot de gereformeerde Kerk behorende, toch hare beginselen in het algemeen waren toegedaan en als zoodanig met hare werkelijke belijders eensgezind samenwerkten; katholieken bevonden zich in ieder geval niet meer onder hen.

1) Rogge, Caspar Jansz. Coolhaes (Amst., 1856), I, blz. 91.

HOOFDSTUK V.

VERHOUDING TOT HET LANDSBESTUUR OP HET EINDE DER 16de EEUW.

De verhouding der Hollandsche steden tot het landsbestuur is gedurende den opstand tegen Spanje ten eenenmale gewijzigd. Namen in den vroegsten tijd en in het Bourgondische tijdperk de steden aan het landsbestuur of liever — want het eigenlijke bestuur ging buiten haar om — aan de behartiging der algemeene landsbelangen alleen dan deel, wanneer de souverein haar daartoe riep, wanneer hij hare financieele hulp of haren raad in bepaalde gevallen dringend noodig had, thans veranderde dit. Vóór den zomer van 1572 vinden wij in de vroedschapsvergaderingen alleen de belangrijke plaatselijke zaken verhandeld, een enkele maal die algemeene — met name financieele, kerkelijke en handelsbelangen des lands, van Holland maar ook van de gezamenlijke Nederlanden — waarmede de plaatselijke omstandigheden, de toestand der industrie, de kerkelijke woelingen, de beurzen der belastingplichtigen nauw verband hielden. Maar in dien zomer, te beginnen met de beroemde Statenvergadering van 19 Juli te Dordrecht, de eerste tijdens het verzet tegen Philips II, zien wij een belangrijke wijziging. De steden, die hare afgevaardigden zenden naar de Statenvergadering, belasten dezen met meestal scherp omschreven aanwijzingen, hoe zij bij voorkomende gevallen hebben te spreken en te stemmen, in naam der stad, over de groote belangen, die ter tafel worden gebracht. Voor Leiden nam aan die beroemde eerste vergadering der Staten van Holland de naast den burgemeester Jan van Brouhoven in het vorige jaar als zoodanig opgetreden ¹⁾ pensionaris Paulus Buys deel, die ongetwijfeld een hoogst belangrijke rol heeft gespeeld bij de gewichtige beraadslagingen met 's Prinsen vertegenwoordiger Philips van Marnix ²⁾. De krachtige houding dier Statenvergadering, die zooveel heeft bijgedragen tot de voorbereiding van

1) Orlers, blz. 617.

2) Vgl. Van Everdingen, Paulus Buys, blz. 15 vlg.

den opstand, is zeker niet in de laatste plaats toe te schrijven aan den energieken en roerigen Leidschen pensionaris, den beproefden medestander van den Prins. Wij zien hem dan ook in de gewichtigste zaken gemengd, al is het ons niet mogelijk na te gaan ¹⁾, in hoeverre hij daarmede de bevelen zijner stadsregeering uitvoerde, in hoeverre hij zijn persoonlijke denkbeelden ontwikkelde. Hij schijnt reeds spoedig, met den Dordtschen pensionaris Jacob Pauli, de functiën te hebben waargenomen van den nog altijd te Brussel in gevangenschap zuchtenden landsadvocaat Van den Eynde, in wiens plaats hij uiterlijk in December verkozen is ²⁾, terwijl hij tevens den post van raad van den Prins bekleedde, kort nadat deze in Holland was opgetreden.

Zoolang prins Willem de algemeene leiding van het verzet in handen heeft gehad, d.i. tot zijn noodlottigen dood in Juli 1584, beperkten zich de bemoeiingen der Staten, en dus ook der vroedschapsvergaderingen in de steden, zich hoofdzakelijk nog tot die gevallen, waarin de Prins den raad of de medewerking der Staten noodig meende te hebben. Maar hij was, uit een welbegrepen oogpunt van staatsmanskunst in de moeilijke omstandigheden, waarin het land verkeerde, allerminst geneigd om die gevallen te beperken. Integendeel legde hij het erop toe om de Staten zooveel mogelijk te kennen in de belangrijke zaken van bestuur en beheer ten einde de verantwoordelijkheid met hen te deelen en hen diep te doordringen van de noodzakelijkheid om alle krachten in te spannen, te doordringen van het begrip, dat het de zaak van allen was, die men had te verdedigen.

Zoo zien wij in de Leidsche vroedschapsvergaderingen — de notulen daarvan zijn van 1577 af bijna volledig ³⁾ tot ons gekomen — een steeds toenemend getal landszaken in behandeling genomen, terwijl daarentegen de plaatselijke zaken, met uitzondering van de allerbelangrijkste, uit die vergaderingen verdwijnen om meer en meer in handen te komen van de burgemeesters als leiders van het dagelijksch stadsbestuur, het gerecht ⁴⁾. Dezen bereiden echter ook de belangrijke staatszaken voor ter behandeling in de vroedschapsvergadering; een of meer hunner met een enkel vroedschapslid of den pensionaris maken gewoonlijk de naar de Statenvergadering afgezonden deputatie uit ⁵⁾.

Zoo werden ten slotte de burgemeesters met den pensionaris de

1) De Vroedschapsboeken 1572—1577 ontbreken.

2) Van Everdingen, l.1., blz. 20.

3) Die van 1578 tot 1580 niet geheel, ten deele slechts in klad van de moeielijk leesbare hand van den secretaris Van Hout.

4) Zie de tot ons gekomen Gerechtsdagboeken.

5) 10 Oct. 1578 besluit de vroedschap om voor een jaar twee vaste gedeputeerden te benoemen; dit op verzoek der Staten.

eigenlijke politieke leiders der stad en verkregen als zoodanig groote ervaring in de behandeling der staats-, der landszaken. Maar ook de leden der „Groote vroedschap” werden eraan gewend om de landsbelangen te behartigen en de stedelijke regeeringen werden zoo allengs een oefenschool voor regenten, waarin dezen aanhoudend met de intiemste landsbelangen in aanraking kwamen.

In de vroedschapsvergaderingen komen, met name na 's Prinsen dood, nu niet meer in hoofdzaak alleen financiëele kwestieën, toestemming in beden zooals weleer, in lasten van allerlei aard ter sprake maar er wordt daar gehandeld over maatregelen tot verdediging des lands tegen den landsvijand, over belangen van leger en zeemacht, over vredesonderhandelingen en vredesverdragen, over defensieve en offensieve alliantieën met vreemde mogendheden, over gezantschappen, over allerlei kwestieën van buitenlandsche politiek. Men discussieert er over de verhouding tot Engeland en Frankrijk, tot Zweden en Denemarken, tot Spanje en den Keizer; men neemt er nauwlettend kennis van de belangrijkste staatsstukken, die in afschrift vanwege de Staten van Holland aan de stadsregeering werden toegezonden; men handelt er over tollën en tarieven, over vrede en oorlog. De notulen der vroedschapsvergaderingen geven zoo een overzicht van de algemeene landsgeschiedenis, waarin de provincie Holland een zoo belangrijk aandeel had.

Dit alles hangt natuurlijk samen met den gang der ontwikkeling van het landsbestuur sedert 1572. Nog negen jaren na het begin van den opstand erkent men in naam de soevereiniteit van den Koning van Spanje als graaf van Holland, als erfgenaam der rechten zijner voorvaderen. Maar niet meer dan in naam. Met de uitoefening zijner voornaamste soevereine functieën is de Prins van Oranje, door de opstandelingen aanvankelijk hersteld in zijn stadhouderschap, belast onder door hem zelve begeerd toezicht, onder door hemzelve begeerde medewerking van de Staten. Die Staten zijn ook zelf volstrekt niet afkeerig van deze hun door den Prins toegewezen taak; integendeel zij vinden zich daarin spoedig geheel thuis, ja gaan hunne medewerking, hun toezicht als hun recht beschouwen, als hun overoud recht, hun door de krachtige ontwikkeling der monarchale macht sinds eeuwen ontnomen en op den duur onthouden. Uit de kringen der Fransche Hugenoten, uit het calvinistische Genève komen voorts denkbeelden van republikeinschen aard binnendringen, theorieën van volkssovereiniteit, die gemakkelijk ingang vinden in een land, waarin sedert drie eeuwen het beginsel der burgervrijheid binnen de stadsgrenzen had geheerscht, waarin de stedelijke en landelijke privilegieën sedert drie eeuwen de soevereine macht

van den vorst hadden beperkt. Vooral in de jaren van 's Prinsen afwezigheid uit Holland, als hij kort (Oct. 1576) vóór de Pacificatie van Gent naar Zeeland en later naar Vlaanderen en Brabant gaat en daardoor diep in de moeilijkheden van het landsbestuur gewikkeld wordt, gewennen de Staten van Holland zich aan het beheer der zaken. Als de Prins van Oranje, wanhopend aan de mogelijkheid om met eigen krachten alleen den Spanjaard te overwinnen, denkt aan het aannemen van een anderen souverain, van den Franschen hertog van Anjou, van koning Hendrik III, van koningin Elizabeth, toont men in Holland weinig neiging tot deze verwisseling van opperheer, tevreden als men is met den nieuwen toestand van het gewestelijk bestuur, zoo goed als onafhankelijk van dat des lands onder leiding van den Prins van Oranje, dien men sedert 12 Nov. 1574 als „hooge overigheid” met „absolute macht, autoriteyt ende souverain bevel” gedurende den oorlog aan het hoofd van het gewest had geplaatst ¹⁾).

De afschuwelijke ban, door den Koning in 1580 over den geliefden Prins uitgesproken en door dezen in overleg met de Staten in zijn vlamme Apologie beantwoord, doet eindelijk de plannen tot verwisseling van souverain vasten vorm aannemen. Op 22 Juli 1581 besluiten de Staten-Generaal te 's Gravenhage den Koning niet langer te erkennen en vier dagen later wordt de vervallenverklaring in een plakkaat afgekondigd ²⁾. De Staten van Holland, die reeds sedert het voorjaar van 1580 over dat onderwerp handelden en tevens over de opdracht der souvereiniteit aan den Prins, hadden deze opdracht reeds 5 Juli gedaan en op den 24sten verklaard, dat zij zich ontslagen hielden van den eed aan den Koning gedaan, terwijl zij tevens den Prins „Staatsgewijs” den eed van trouw en gehoorzaamheid deden, „als hebbende de hooge overigheid en regeering van den lande van Holland, Zeeland en Friesland.”

Volgens besluit der Staten van 1 Augustus verscheen te Leiden den 7^{den} als commissaris de raadsheer in het Hof van Holland Nicolaas Camerlingh om allen „officieren ende magistraten” denzelfden eed af te nemen. Hij kwam in de vroedschapsvergadering ³⁾, ontsloeg alle leden van het gerecht en de vroedschap, ook de afwezigen, van hunnen eed aan den Koning en nam hun den nieuwen eed aan den Prins af, „als representerende en hem gedefereert zijnde de hooge overicheyt ende regeeringe van de graefflicheyt.” Slechts van één lid, Daem Claesz. Oem, staat aangeteekend ⁴⁾, dat hij weigerde, waarom hij binnen twee dagen

1) Zie mijn Geschiedenis, dl. II°, blz. 103, 107.

2) Kluit, Holl. Staatsregeering, I, blz. 204, 246 vlg. Vgl. Japikse, in Nijh. Bijdr. 4de R., I, blz. 213 vlg.

3) Vroedschapsb. dd. 7 Aug.

4) Vroedschapsboek ib.

uit Leiden, binnen acht daarna uit Holland werd verbannen. Ook uit 1583 wordt vermeld ¹⁾, dat vijf vroedschapsleden een akte van protest deden opmaken en den eed weigerden, zonder dat blijkt, op welken grond zij dit deden. Ook de schutters en de burgers in het algemeen moesten dien eed afleggen.

Men begeerde den Prins als souverain en niet den als landsheer door de Staten-Generaal thans erkenden hertog van Anjou, tegenover wien Holland en Zeeland steeds een bijzondere positie hebben ingenomen. De beide gewesten hebben dezen wel als algemeen landsheer over de andere gewesten willen erkennen maar bleven als hun souverain den Prins beschouwen, al bleef diens plechtige inhuldiging als graaf, ook met het oog op de verhouding tot Anjou, voorloopig nog uit.

Als Anjou in Januari 1583 zijn positie ten eenenmale bederft door zijn heilloozen aanslag op Antwerpen, wil men in Holland van hem in het geheel niet meer weten en bereidt de opdracht der volle grafelijke macht aan den Prins van Oranje voor. En deze zelf keert in 1583 naar Holland terug, nu zijn plannen in het Zuiden op mislukking uitloopen en Parma's overwinnend voortdringen wijst op de noodzakelijkheid van nieuwe organisatie der sedert 1579 in de Unie van Utrecht vereenigde noordelijke gewesten. Maar overeenkomstig 's Prinsen wenschen zoowel als overeenkomstig de neigingen der bevolking zou zijn aanstaande grafelijke macht ernstig beperkt worden door wat men thans een constitutie zou mogen noemen. Aan de daarover in 1583/4 gevoerde onderhandelingen neemt Leiden ijverig deel, totdat het moordschot van Balthazar Gérard aan alle plannen van dien aard een droevig einde maakt.

In deze benauwde dagen werkt Leiden met de andere Hollandsche steden krachtig samen tot opwekking van den een oogenblik gezonken moed en helpt den anderen gewesten een voorbeeld geven.

Op 11 Juli, „'s daechs naer zijn F. G. zo deerlic vermoort was" ²⁾, besluit de vroedschap, in der haast bijeengeroepen door den burgemeester Pieter Oem Pietersz., op diens voorstel zoo spoedig mogelijk naar de te Delft te houden Statenvergadering een buitengewoon krachtige deputatie te zenden, bestaande uit de burgemeesters Pieter Oem Pietersz., Claes Adriaenz., de vroedschappen Pieter Adriaensz. van der Werff en Jan Jansz. van Baersdorp met den pensionaris Paulus Vos. Drie dagen later wordt in een nieuwe spoedvergadering aan de deputatie volle toestemming verleend om te treden in een leeningsvoorstel, waarbij Leiden 3760 gulden zou bijdragen van de 54000 over

1) dd. 8 Juli.

2) Vroedschapsres. dd.

geheel Hol'and en Zeeland omgeslagen. Dit geld werd gevonden uit een „settinge” over de „allerrijksten”, onder wie Paulus Buys, met 100 à 150 gulden bijdrage, benevens de 46 „rijksten,” onder wie Van der Werff, Schot, Foy van Brouhoven, terwijl de 62 „rycken” en de 25 „middelbare rycken” nog voorloopig werden vrijgesteld 1). Leiden stemde er ook in toe om voortaan bij „consenten” van geld in de Staten de beslissing der meerderheid van $\frac{2}{3}$ te erkennen 2) en liet zich door hare deputatie vertegenwoordigen bij 's Prinsen begrafenis 3).

In deze dagen van benauwdheid wordt besloten de souvereiniteit over Holland aan Frankrijk, aan Engeland aan te bieden. Beiden weigeren. Dan staan de Staten alleen en het denkbeeld rijpt om zelf de souvereiniteit, als welker oorspronkelijke drager men op grond van onjuiste historische beschouwingen het „volk”, immers sedert eeuwen door de Staten vertegenwoordigd, aan wil zien, namens dat volk uit te oefenen. De graaf van Leycester komt uit naam van koningin Elisabeth hulptroepen aanvoeren en de militaire leiding van den krijg tegen Spanje op zich nemen. Maar hij wenscht de souvereiniteit zijner Koningin, al is zij zelve daarvan afkeerig, en zichzelf belast met de uitoefening daarvan. In den daarop ontstanen strijd binnenslands ontwikkelen de Staten van Holland zelf in een merkwaardig vertoog het beginsel der souvereiniteit van de Staten als de gekozenen des volks, terwijl de Engelschgezinde tegenpartij aan de calvinistische theorie van volkssouvereiniteit in volstrekten zin vasthoudt, begeerig om de aldus erkende souvereiniteit des volks aanstonds over te dragen op koningin Elizabeth en haar vertegenwoordiger. Het zijn de strenge Calvinisten, door hunne predikanten aangevoerd, die Leycester krachtig steunen. De strijd wordt een kerkelijk-politieke van het hoogste belang. In dien tijd staat de Leidsche vroedschap, vroeger zeer gestemd voor Oranje's souvereiniteit, weder aan de zijde van Oldenbarnevelt en de zijnen, die de Staten van het gewest als soeverein willen erkend zien, nu er geen monarchaal soeverein meer is: de Staten, dat zijn de afgevaardigden van de zwakke Hollandsche ridderschap en de 18 Hollandische steden zelf, die in de laatste jaren van den opstand de Statenvergadering hebben uitgemaakt.

De regeering van Leiden, d. i. het uit burgemeesters, schout en schepenen bestaande gerecht 4), had ook tegenover de strenge gereformeerden reeds zeer spoedig na het beleg getoond, dat zij haar gezag ook in

1) Vroedschapsres. 14 Juli, waar de geheele lijst.

2) Vroedschapsres. 16 Juli.

3) Ib. 23 Juli.

4) De vroedschap werd in deze zaken weinig of niet gekend.

kerkelijke zaken gehandhaafd wilde zien. Holland's stedelijke regenten ook van dezen tijd waren in het algemeen niet geneigd om zich aan de eischen der na de omwenteling van 1572 ook in staatkundige zaken optredende calvinistische predikanten te onderwerpen en de Leidsche in het bijzonder verzetten zich met energie tegen deze eischen en begeerten van kerkelijke zijde, integendeel, zij begeerden toezicht op de kerkelijke zaken te houden en beschouwden dit als een onvervreemdbaar recht der overheid.

Dit toonden zij vooral in de zaak van den in Mei 1574 als predikant uit Gorkum naar Leiden geroepen Caspar Coolhaes, die reeds op de eerste nationale synode van Dordrecht (Juni 1574) zijn stem had verheven tegen de strenge gereformeerden, die op hunne beurt van het gezag van den magistraat in kerkelijke zaken, als strijdig met de goddelijke wet, niets wilden weten ¹⁾. Als voorloopig hoogleeraar aan de nieuwe hoogeschool zoowel als in zijn functie van predikant kreeg Coolhaes in den kerkeraad weldra verschil met zijn streng gereformeerden ambtgenoot Pieter Cornelisz. over allerlei kwestieën van leer en kerkelijke ceremonie. In die verschillen werd hij krachtig gesteund door de Leidsche regeering, die, zooals zij zelf verklaarde, „door Gods genade ontheven zijnde van het lastige juk der tyrannische romanisten, geen nieuw juk van eenige andere op de schouderen der gemeente heeft willen laden” ²⁾. Zij wilde niet, zoo zeide zij, het „regiment over het consistorie” in zuiver kerkelijke zaken voor zich, maar evenmin de „ecclesiastique jurisdictie op het raadhuis”; zij begeerde „seditieuse geesten” uit den kerkeraad te houden en beriep zich voor haar recht van oppertoezicht over de kerkelijke zaken harer stad op het gevoelen van de veelgelezen zwitsersche theologen Musculus en Gualtherus en den beroemden medestander en opvolger van Zwingli Bullinger ³⁾, met name wat betreft het beroepen van predikanten, het benoemen van ouderlingen en diakenen en het onderdrukken van kerkelijke twisten. Zoo stelden zij Zwingli tegenover Calvijn — de oude strijd in het calvinistische kamp. Een poging van Pieter Cornelisz. en de zijnen, onder wie vooral de onrustige en twistzieke ouderling Matthijs van Bancken viel te noemen, om Coolhaes naar Noordwijk te doen beroepen, werd door de stadsregeering verijdeld ⁴⁾.

Op het laatst van 1578 nu ontstond rechtstreeks tusschen regeering en kerkeraad een hevig verschil over de benoeming van ouderlingen ⁵⁾

1) Rogge, Caspar Jansz. Coolhaes, I, blz. 40.

2) Ib. blz. 65.

3) Ib. blz. 66 vlg.

4) Ib. blz. 60.

5) Ib. blz. 88 vlg.

en diakenen; waarin de regeering haren invloed erkend wilde zien gelijk trouwens de kerkeraad zich reeds daaraan had onderworpen, toen hij de lijst der nieuwbenoemden ter goedkeuring naar het stadhuis had gezonden, terwijl in vroeger jaren die zending alleen als kennisgeving werd opgevat. De stadsregeering, van de goede gelegenheid aanstonds gebruik makend, verlangde nu, dat de nieuwbenoemden een door haar opgestelde belofte van trouw aan de plichten van hun ambt zouden onderschrijven. Deze eisch werd door den kerkeraad, ondanks den raad van Coolhaes, die het weder geheel met de overheid eens bleek, niet aanvaard maar buiten Coolhaes om beantwoord met een nadere uiteenzetting omtrent de kerkelijke beteekenis van het ambt der ouderlingen, eenigszins afwijkend van de aanvankelijk dienaangaande aan den magistraat afgelegde verklaring.

De Leidsche overheid was vast besloten haar standpunt tot het uiterste toe te verdedigen. Geleid door haren vrijheidlievenden en theologisch goed toegerusten secretaris Jan van Hout, die ook tijdens het eerste beleg zijne gezindheid tegenover de kerkelijken duidelijk had getoond, liet zij in Juni 1579 een krachtig protest hooren tegen de kerkelijke eischen ¹⁾.

De in Juni 1578 bijeengekomen „nationale” synode van Dordrecht had namelijk zekere voor de organisatie der Gereformeerde Kerk in Holland belangrijke besluiten genomen, waarop bij resolutie van 27 Mei 1579 de Staten van Holland het advies der stemhebbende steden hadden gevraagd. Met groote haast had Leiden aan dit verzoek voldaan. Van Hout stelde een stuk op, waarin ten duidelijkste wordt verklaard, dat „de kercken hem des magistraets ambt niet en behoren aen te nemen.” Het onderwijs wordt geacht „twerc des overheys” te zijn, terwijl ook het huwelijk als een zaak van burgerlijken aard wordt aangemerkt, zoodat alleen de overheid rechtskrachtige huwelijksregisters mag houden; ook de bevoegdheid om attestatie te verleenen wordt hier aan de overheid toegekend, het recht om een zegel te voeren aan de kerkeraden ontzegd. Het Leidsche advies eischte voor de overheid oppertoezicht in kerkelijke zaken, en wel bij beroep, vertrek en afzetting van predikanten, bij benoeming van kerkeraad, ouderlingen en diakenen, bij het instellen van feest- en bededagen, bij het nagaan der kerkelijke rekeningen, zelfs bij de vergaderingen van kerkeraad en classis. Met ernst komt het op tegen alles, wat het als „kerkelijke aanmatiging” beschouwt, tegen bemoeiingen van predikanten met

1) Overvoorde, Advies van burgemeesters en gerecht van Leiden, in Ned. Archief voor Kerkgesch., IX, blz. 117 vlg.

de regeering, „gemerct alle predicant geen propheet en es.” Het pleit voor vrijheid van drukpers tegenover de door de synode gewilde censuur; het verlangt verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden, meerdere vrijheid in het gebruik der kerkelijke ceremoniën; het komt op tegen het door de synode gewenschte verbod van rederijkersspelen, van dansen in het openbaar, van klokkeluiden en orgelspel, in het algemeen tegen het maken van allerlei bijzondere regels, die „de luyden met veel wetten beswaeren.”

Uit dit merkwaardig advies, dat echter niet door alle andere steden beaamd werd, ¹⁾ blijkt het zeer vrijzinnige standpunt door Leiden ingenomen tegenover de kerkelijke eischen en begeerten. Van een regeering, die zoo schreef, kon Coolhaes steun verwachten voor zijn daarmede overeenkomstige opvattingen op het gebied van kerkelijke leer en tucht, die ook hij met kracht en talent verdedigde.

Het vóór dit advies begonnen verschil te Leiden bleef een paar weken hangende, totdat de stadsregeering en de kerkeraad tegen half Februari 1579 tot een overeenkomst kwamen: drie ouderlingen zouden door den magistraat, negen door den kerkeraad worden aangesteld ²⁾. Inderdaad geschiedde zulks bij twee akten van 15 Febr. maar de overheid voegde erbij, dat twee harer leden, de schepen Willem Jan Reyersz. en de vroedschap Jan Kerstantsz., beiden belijders der gereformeerde religie, in alle vergaderingen van den kerkeraad zouden aanwezig zijn en er toezicht op zouden houden, dat alles „met meerdere autoriteit” zou gedaan worden; ook zouden — zoo decreteerde zij — voortaan jaarlijks de ouderlingen en diakenen worden verkozen door de overheid uit door den kerkeraad aangeboden dubbeltallen; de drie stads-ouderlingen zouden voor hun leven zitting hebben. Deze bijvoegingen, ofschoon weder door Coolhaes verdedigd, werden door den kerkeraad niet aangenomen als strijdig met de synodale bepalingen en de onafhankelijkheid der Kerk. Het verschil kwam nu weldra ter kennis van alle kerkelijke en wereldlijke autoriteiten van het gewest en gaf overal aanleiding tot heftige commentaren, vooral toen de kerkeraad zich formeel op de andere classes van Holland ging beroepen.

Toen besloot de Leidsche overheid door te tasten ³⁾. Zij riep de 24 nieuwgekozen ouderlingen en diakenen naar het stadhuis en eischte van hen goedkeuring der beide akten. Op de weigering van 22 hunner, terwijl een zich wegens vertrek verontschuldigde en slechts

1) Ib., blz. 127.

2) Rogge, blz. 96.

3) Ib., blz. 105 vlg.

een toestemde, verzocht de overheid Coolhaes nieuwe kerkeraadsliden aan te wijzen. Na eenige aarzeling stemde deze toe en stelde de overheid voor nog twee ouderlingen naast den eenig overgeblevene en zes diakenen te benoemen, hetwelk zonder verdere raadpleging der kerkelijke autoriteiten geschiedde; een derde predikant, Johannes Hallius, zou verder worden beroepen.

In weerwil van de hevige beroering, door dit krachtig optreden der overheid gewekt, ging deze verder en liet hare handelwijze door den secretaris Van Hout in een daartoe door dezen samengestelde memorie na de preek verdedigen, zoowel in de Vrouwen- als in de Pieterskerk. De oude kerkeraad, geleid door Pieter Cornelisz., protesteerde heftig en wendde zich met een rekest tot den Prins, terwijl Coolhaes de door de overheid benoemde nieuwe kerkeraadsliden bevestigde. De Prins echter vermaande de ijverende overheid in de omstandigheden, waarin het land verkeerde, geen nieuwigheden in kerkelijk of burgerlijk bestuur in te voeren en benoemde twee gematigde leden van het Hof van Holland, Gerard van den Wijngaerden en Leonard Casembroot, om met twee afgevaardigden der Staten de Leidsche zaak te onderzoeken. Voordat deze heeren (8 Mei) in de stad kwamen, was echter Pieter Cornelisz., die alle schikking weigerde, reeds door den nieuwen kerkeraad afgezet en deze afzetting door de overheid goedgekeurd.

De Staten riepen toen den 19^{den} Mei een groote vergadering van predikanten, één uit elke classis van Holland, bijeen, die met Taffin, hofprediker van den Prins, en de beide genoemde leden van het Hof de zaak zouden onderzoeken.

De beide oneenige Leidsche predikanten werden voor deze vergadering geroepen maar men kon het niet eens worden: Coolhaes verdedigde de Leidsche overheid, Pieter Cornelisz. en andere predikanten vielen haar aan. Ten slotte gaf Coolhaes, blijkbaar onder invloed van 's Prinsen aandrang, toe, onbedacht gehandeld te hebben en ook zijn overheid te zullen vermanen terug te komen op haar laatste besluit. Maar die overheid, niet zoo volgzaam, weigerde dit te doen en verbood zelfs Coolhaes weder naar Den Haag terug te keeren. De Haagsche vergadering besloot toen aan de Staten te verzoeken de kerkelijke orde te Leiden te herstellen en de beide predikanten aldaar te ontslaan in het belang van den kerkelijken vrede.

Inderdaad, terwijl Pieter Cornelisz. reeds was afgezet, verboden de Staten 27 Mei ook, dat Coolhaes met prediken zou voortgaan en zonden aan alle steden een rondschrijven, waarin zij bevalen alles betrekkelijk de Kerk op den ouden voet te laten. Ook de Prins liet zich uit in den-

zelfden geest en vermaande Leiden ernstig zich aan de Staten-resolutie te houden ¹⁾).

Maar de Leidsche magistraat hield vol, ook zelfs tegen den Prins, handhaafde Coolhaes en verbande de drijvers Matthijs van Bancken en Claes van Dam voor drie jaar uit de stad en Rijnland „uyt oersaecke dat sy hen noch des ouderlincks ampt onderwonden.” ²⁾ Alle pogingen om de Leidsche overheid over te halen of zelfs maar tot een verzoenende houding te bewegen mislukten, terwijl ook de classis van Rijnland, waaronder Leiden behoorde, van hare zijde weinig buigzaam bleek, al had Coolhaes ook daar zijn medestanders.

Zoo bleef de zaak hangen. De Leidsche regeering droeg nog in 1579 aan den met haar gelijkgezinden wijsgeer Coornhert te Haarlem op ³⁾ een uitvoerige Justificatie van haar gedrag op te stellen, waarvoor haar secretaris Van Hout blijkbaar weder het materiaal leverde, natuurlijk in overleg met Coolhaes zelf. Ook Coolhaes zat niet stil en schreef een krachtige Apologie van zijn eigen gedrag, die hij in het voorjaar van 1580 deed verschijnen.

Met dat al bleef Coolhaes te Leiden werkzaam en nadat Pieter Cornelisz., die een tijd lang onder grooten toeloop zijner aanhangers uit de stad te Voorschoten gepreekt had, dit op aandrang der stadsregeering had opgegeven, keerde de rust in de Kerk te Leiden voor het oog allengs terug, zoodat de eenigen tijd weinig bezochte kerken zich weer begonnen te vullen.

Maar een nieuwe twist tusschen Coolhaes en zijn collega Hesper, die Pieter Cornelisz. was opgevolgd, weldra ook met zijn derden collega Hallius, dien hijzelf naar Leiden had doen beroepen, in Januari 1580 over een doopkwestie begonnen, veroorzaakte nieuwe moeilijkheden ⁴⁾. Ook de Leidsche overheid werd weder daarin gewikkeld, daarna de Prins en de Staten, die, nadat Hesper vrijwillig was afgetreden, Coolhaes weder bevalen zijn ambt te laten varen tot op een synode, die beslissen zou. De Leidsche overheid echter, begeerig om den predikdienst niet te zwaar te maken voor den eenig overgebleven Hallius, verbood Coolhaes hieraan gevolg te geven, zoolang geen andere predikanten voor de Leidsche gemeente waren gevonden. Toch gelukte het door scheidsrechters, die (Juni 1580) in het Prinsenhof bijeenkwamen, twee „politieke” personen en twee predikanten van beide kanten,

1) Rogge, blz. 122.

2) Het vonnis werd later door het Hof vernietigd.

3) Rogge, blz. 129.

4) Ib. blz. 170 vlg.

den vrede te herstellen en nadat Pieter Cornelisz. schuld bekend had ook ten opzichte van „behoorlicke obedientie” jegens den magistraat, reikten hij en Coolhaes elkander de hand; zij stonden sedert weder als predikanten naast elkander met Hallius als derde.

De Leidsche overheid triomfeerde tijdelijk. Maar de algemeene synode, te Middelburg in 1581 gehouden, raketde de zaak van Coolhaes weder op, onderzocht met alle scherpzinnigheid zijn gevoelens ten opzichte van leer en tucht, zooals die in zijne geschriften betreffende het gebeurde waren te vinden, en veroordeelde ze. Coolhaes, die voor de synode was ontboden en zich verdedigd had, weigerde echter schuld te bekennen, waarop de synode van het verhandelde mededeeling deed aan den Prins, de Staten en de Leidsche regeering. Zij droeg aan de classes van Delft, Den Haag, Haarlem en Leiden op verder met den weerspannige te onderhandelen en, als hij bleef weigeren, hem te excommuniceren.

Nieuwe oneenigheden volgden natuurlijk te Leiden. De beide andere Leidsche predikanten stelden zich weder tegenover Coolhaes en de Prins, die tusschenbeiden moest komen, ried aan ze alle drie maar te ontslaan. Pieter Cornelisz. en Hallius boden hun ontslag aan, maar Coolhaes bleef voorloopig weder. Ook de hoogleeraar Danaeus, beroemd streng-calvinistisch theoloog, pas een jaar geleden uit Genève overgekomen, stelde zich thans tegenover hem en de Leidsche regeering, die haren predikant bleef steunen, zoodat er ook in de hoogeschool een hevige storm ontstond, waarin ook de studenten zich lieten hooren. Danaeus nam reeds spoedig met een heftige rede tegen Coolhaes en de stadsregeering zijn ontslag en keerde naar Genève terug (30 Mei 1582).

Intusschen hadden de Staten (eind November 1581) een vergadering in Den Haag bijeengeroepen, waarin zij een predikant uit Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Alkmaar, Haarlem en Delft benevens vier gematigde „politieken”: Van Wijngaerden, Casembroot, Adriaan Wensen, pensionaris van Dordrecht, en Willem Bardes, burgemeester van Amsterdam, hadden benoemd. Voor hen verscheen nu Coolhaes, met vier door de classis Rijnland en den Leidschen kerkeraad hem toegevoegde predikanten en kerkeraadsliden, terwijl de Leidsche regeering zich door Van der Werff, burgemeester, Pieter Oem Pietersz., Willem Jan Reyersz. en Dirk Gerritsz. Smeling, schepenen, benevens den secretaris Van Hout liet vertegenwoordigen. Na drie dagen discussie werd door de vergadering een rapport aan de Staten ingediend, die overeenkomstig dat rapport bij resolutie van 3 December Coolhaes als „leeraer in valschen schyne” veroordeelden, zijn zaak aan de kerkelijke synode overlieten, hem verboden te preeken en zijn boeken

supprimeerden met verbod om verder iets uit te geven; zij beloofden verder „alle verdere schandale” te Leiden te zullen beletten ¹⁾).

Zowel Coolhaes als de Leidsche regeering, die hij zijn „getrouwen Daniël” noemt, door God belast met zijn bescherming, waren door dit vonnis zwaar getroffen. Ook voor zijn gezin met zes kinderen en gebukt gaande onder een ernstige ziekte zijner vrouw, zocht en vond de vervolgte predikant steun bij zijn trouwe beschermers. Thans werd door de kerkelijke overheid onderhandeld over de hem dreigende excommunicatie, waartoe in het voorjaar van 1582 de voorbereidende maatregelen werden genomen, ook al verbood de Leidsche regeering hem te vermanen of lastig te vallen. Op een te Haarlem gehouden synode werd Coolhaes (25 Maart) plechtig geexcommuniceerd, nadat hij onderwerping aan de hem gedane eischen betreffende leer en tucht in overleg met zijn overheid kortaf had geweigerd.

Hij antwoordde op zijn excommunicatie met een waardig gestelden „Sendtbrief” als protest, waartegenover de Haarlemsche synode in Juli een „Cort eenvoudich ende waerachtig verhael” van het gebeurde stelde. De Leidsche regeering zelve had reeds in Februari een weder door Coornhert en Van Hout gestelde „Remonstrantie” aan de Staten ingediend, waarin zij op welsprekende wijze protesteerde tegen „godsdiensdwang”, tegen „gevangene vryheid”, tegen „gedwongen eenheid” ook in het kerkelijke, tegen „schelden en verketteren” van andersdenkenden, in het bijzonder tegen de synodale „tirannie”, die allen tot hare „vasallen” wil maken, alleen hare „creatures” in de overheid wil toelaten, alle „kerkedienaers” zoowel als armen-, gasthuis- en schoolmeesters hare gevoelens wil doen omhelzen. In het „Antwoord” der synode van Haarlem wordt dat alles ontkend onder betuiging van te weigeren „dienstknechten der overheid of van eenig mensch maer van Christus” te zijn en te strijden voor „het regt Gods”.

Coolhaes, hoewel thans geen predikant meer, bleef te Leiden wonen en de Leidsche regeering keerde hem overeenkomstig vroeger gedane beloften zijn traktement uit, mits hij zich steeds gereed zou houden om weder op te treden en niets zou uitgeven buiten voorkennis der overheid. Sedert schreef hij zijn „Christelycke vermaninghe”, zijn „Seeckere poincten”, zijn „Toutzsteen”, zijn „Conciliatio”. Maar zijn aanhangers zaten niet stil en verzochten herhaaldelijk van de stadsregeering zijn herstel; de stadsregeering waagde het echter tegenover den Prins en later tegenover Leycester niet daartoe over te gaan, ook niet, toen Coolhaes, op de Haagsche synode van 1586 door Leycester opgeroepen, na zijn erkenning der Nederlandsche Geloofsbelijdenis van

1) Rogge, blz. 217.

de excommunicatie was ontheven. Coolhaes verliet toen weldra Leiden en vestigde zich te Amsterdam zonder verder als predikant op te treden maar voortgaande met in geschrifte zijn denkbeelden te verdedigen. Zijn „Cort waerachtig verhael” van 1610 beschrijft nog eens zijn wederaren, zijn strijd voor de persoonlijke vrijheid van meening en het recht der overheid in kerkelijke zaken. Hij is den 15^{en} Januari 1615 te Amsterdam overleden.

De Leidsche regeering had dus, zelfs met trotseering der bevelen van den Prins en de Staten, zich krachtig verzet tegen de eischen der kerkelijken, begeerend, geen nieuwe „gereformeerde inquisitie” te erkennen in plaats van de met zooveel succès bestreden Spaansche. Maar zij had ten slotte in de hoofdzaak moeten toegeven en Coolhaes moeten opofferen, wat deze later meermalen met bitterheid constateerde.

Van een zoo gestemde overheid kon men intusschen niet verwachten dat zij zou toegeven aan de eischen, die kort na de komst van Leycester, en met zijn steun, door de kerkelijken opnieuw werden uitgesproken. Integendeel, het was te denken, dat zij zich met energie zou plaatsen naast de tegenstanders van den Engelschen veldoverste, den beschermer harer bitterste tegenstanders. Bij zijn komst had zij hem plechtig in Den Haag begroet ¹⁾, ja hem op 3/12 Januari 1586 een schitterende ontvangst binnen hare stad bereid ²⁾.

Hij was met een aanzienlijk gevolg, waaronder ook graaf Maurits van Nassau, uit Den Haag gekomen, aan de Witte poort plechtig door gerecht en vroedschap begroet en ingehaald door de schutterij in vollen krijgsdos onder het luiden der klokken. Des avonds werden overal „vuuren van blyscap ende triumphe” ontstoken onder leiding van het vroedschapslid Andries Schot, die voor de feestviering „gecommitteerd” was. Voor Leycester's „logement”, het Prinsenhof, waar de aanzienlijke jonkvrouw Wilhelmina de Maubus als „concharge” optrad en dat voor die gelegenheid rijk versierd en gemeubileerd was, werd een tooneel opgericht, waarop de rederijkers der kamer „Liefde ist fondament” een „verthooninghe” gaven. Een schitterende maaltijd in den Doelen op den 14^{den}, waarbij weder de rederijkers een „tafelspel” gaven en musici uit Den Haag hunne kunst vertoonden, besloot de „blyde incomste”, waaraan geen tijd en kosten gespaard waren.

Maar spoedig kreeg de Leidsche regeering het te kwaad met twee hoogleeraren, die hadden behoord tot de tegenpartij van Coolhaes.

1) Leycester Correspondence, ed. Bruce, p. 46.

2) Thesoriërsrek. 1587. De twee datums wegens den 14—25 Dec. 1582 door Holland aangenomen nieuwen dagstijl, naast den ouden, die in de praktijk nog dikwijls werd gevolgd.

De streng-gereformeerde hoogleeraar Adrianus Saravia, die een groote rol had gespeeld in de vestiging der gereformeerde Kerk hier te lande, den Prins op zijn veldtocht in 1568 had vergezeld en later in Engeland de vluchtelingenkerken had gediend, was in 1582 aan de hoogeschool verbonden en tevens predikant geworden bij de jonge Waalsche gemeente te Leiden. Hij, een der opstellers van de Nederlandsche Confessie, stond bekend als een vurig rechtzinnig theoloog, in welke hoedanigheid ook hij al spoedig in hevigen twist met den toen nog te Leiden gevestigden Coolhaes geraakt was. De overheid had echter na een vinnige schriftelijke gedachtenwisseling tusschen de beide theologen aan de nieuwe opkomende oneenigheid een einde gemaakt door beiden het zwijgen op te leggen ¹⁾. In Februari 1585 was Saravia rector-magnificus geworden, in welke waardigheid hij ook voor het volgende academiejaar bevestigd werd. Hij was een invloedrijk man, die ook met den Engelschen landvoogd in nauwe betrekking stond maar dien de Leidsche regeering wegens zijn bekende rechtzinnigheid en heftige geaardheid maar half vertrouwde.

In het voorjaar van 1586 liepen er geruchten, dat Saravia ²⁾ met den nieuwen landvoogd had gesproken over verplaatsing der nog niet zeer bloeiende hoogeschool naar Utrecht. Men had daarbij aangevoerd, dat de vrijzinnige Leidsche stadsregeering, „midts haere onervarentheyt in de clergie”, weinig hechtte aan de niet in de laatste plaats voor theologen ingerichte instelling, ja dat zij haar liever kwijt zou zijn ³⁾.

In een vergadering van den Senaat op 6 Mei, wezen de onverwachts daarheen gekomen Curatoren ernstig op de vermindering bij de laatste inschrijvingen der studenten en hunne afneming in aantal en vroegen naar de oorzaken daarvan. Saravia sprak van den afval van Brabant en Vlaanderen naar den vijand en van de stichting der Friesche academie te Franeker; maar Curatoren van hun kant ⁴⁾ zochten de oorzaak bovendien bij den geringen ijver der hoogleeraren en ook bij de herhaalde afwezigheid van den rector.

Naar aanleiding van deze dingen belastten de Curatoren aanstonds hunne leden Van der Does en Paulus Buys, de Leidsche regeering den 30sten Mei den burgemeester Van der Werff en den secretaris Van Hout met een zending naar Leycester, wien zij een krachtige „remonstrantie” ⁵⁾ der stadsregeering zouden overgeven tegen mogelijke plannen tot verplaatsing naar Utrecht. De remonstrantie wees, in tegenspraak

1) Rogge, Coolhaes, II, blz. 64.

2) Bisschop, Verhandeling over de woelingen der Leicestersche partij binnen Leiden, blz. 16.

3) Molhuysen, Acta, blz. 45, vgl. 124* vlg.

4) Ib. blz. 132* vlg.

met de der regeering toegeschreven gezindheid, op Leiden's door bloed en ellende bezegelde rechten op de hoogeschool, haar „lieff ende waert”, hare „eenige ende beste paerle”, zoo noodig bij den nog altijd deerlijken staat der door de beide belegeringen zwaar beproefde stadsfinanciën. Inderdaad bevestigde Leycester bij apostille van 4 Juni 1586 het octrooi der hoogeschool, zoodat de gevreesde verplaatsing van de baan was.

Maar Saravia, evenals een commissie van predikanten in Mei 1587 onder leiding van Adriaan van der Myle bijeengeroepen, waartoe ook hij behoorde, bleef over de Leidsche regeering klagen; de genoemde commissie zag zelfs „meer schade als profijt” voor de kerk in de Leidsche academie, blijkbaar vooral ten gevolge van de alom bekende kerkelijke oneenigheden der laatste jaren, waardoor ook de hoogeschool zelve bij velen „in quaeder geruchte” was gekomen, en waarom b.v. de beroemde Feugeray na een kort verblijf haar had verlaten, terwijl men bijna geen theologen van naam meer bereid kon vinden als hoogleeraar op te treden. Ook andere hoogleeraren beklaagden zich over de stadsregeering. Een twist tusschen den beroemden rechtsgeleerde Hugo Donellus, die zich in het voorjaar van 1587 ongunstig over de Staten en hun veldheer Hohenlo had uitgelaten, zette vooral kwaad bloed ¹⁾. Een brief van Hohenlo daarover aan Burgemeesters en Schepenen van Leiden, dd. 13 April van dat jaar, leidde tot een onderzoek door Curatoren, waaruit bleek, dat Donellus inderdaad scherp tegen de Staten, den jongen graaf Maurits en Hohenlo gesproken had. Donellus werd toen onmiddellijk ontslagen. Wel protesteerde de academische Senaat tegen de wijze, waarop dit geschied was, maar de Staten en de Curatoren benevens de stadsregeering weigerden op het ontslag terug te komen of de zaak van Donellus, die ook zelf bij de Staten rekwestreeerde, nogmaals te onderzoeken. Ook een verzoekschrift van eenige studenten van denzelfden aard werd kortweg afgeslagen en de jongelui werden zelfs krachtig door Curatoren en Senaat vermaand. Donellus, die reeds vroeger de stadsregeering had aangevallen, toen zij het in 1582 zijn ambtgenoot Danaeus had lastig gemaakt wegens zijn twisten met Coolhaes ²⁾, was ook vroeger reeds bekend geworden als heftig vijand der Statenregeering. Zijn bediende Blanchard is in Juni veroordeeld als verspreider van „fameuse libellen” tegen de Staten gericht ³⁾, waarbij ook de meester zelf niet ongemoeid was gelaten. Zijn ontslag

1) Bisschop, blz. 23 vlg. Vgl. Molhuysen, blz. 42* vlg.

2) Zie boven, blz. 85.

3) Bisschop, blz. 34.

bleef dus gehandhaafd en de stadsregeering verkoos niet hem langer binnen hare muren te houden.

Dat de Leidsche regeering met kracht optrad tegen de eischen der streng-gereformeerden en in den strijd tusschen de Staten en Leycester geheel aan de zijde der eersten stond, is door deze dingen reeds duidelijk. Zij zou de gelegenheid hebben om dit nog duidelijker te doen blijken bij een gevaarlijke samenzwering, waaraan zij kort daarna blootgesteld werd en waaraan de bovengenoemde gebeurtenissen blijkbaar niet vreemd waren.

In Augustus 1587 was bij de Leidsche regeering door „goede en loofwaardige personen” aangebracht, dat er in hare stad plannen waren gesmeed „om de beste patriotten uyt de regering te setten”, hen te verbannen en door vreemdelingen — blijkbaar was bedoeld: Vlamingen en Brabanders, van welke de nijvere stad vol was — te vervangen. De overheid had daarom de stadswacht van 50 man met 100 man vermeerderd, daar de vernieuwing der Hoogewoerdspoort de stad aan die zijde tijdelijk weerloos maakte. Zij deelde een en ander in de Statenvergadering van Holland mede en verzocht te willen overwegen de onkosten voor dezen maatregel, als strekkend tot beveiliging des lands, ten laste van den lande te nemen ¹⁾.

Inderdaad was er twee maanden later iets gaande en wel met voorkennis, ja op aandrang van Leycester zelve ²⁾.

Te Leiden woonde een ondernemend en welgesteld Italiaansch kolonel, Cosmo de Pescarengis, in dienst van koningin Elizabeth en behorende bij de troepen van Leycester, met wiens voornaamste raadgevers hij nauwe betrekkingen onderhield. Deze ontbood hem op 2 Oct. naar Utrecht en droeg hem op te Leiden, waar, naar Leycester, zooals hij zeide, had vernomen, vele hem welgezinde burgers waren, de regeering te helpen dwingen tot vermeerdering van zijn, Leycester's macht in den lande. Pescarengis wenschte een schriftelijk bevel, wat de in dezen voorzichtige landvoogd echter weigerde, waarop de kolonel ten slotte beloofde te Leiden met enkele invloedrijke personen over dat denkbeeld te zullen spreken. Hij keerde dus naar Leiden terug in gezelschap van Hendrik van Zoest, die Leycester's vertrouwen genoot. In de stad gekomen, traden zij dadelijk in overleg met den jongen kapitein eener te Leiden in garnizoen liggende compagnie, Nicolas de Mansart de Maulde, zoon van den Franschen kapitein Mansart, die bij het ontzet groote diensten had bewezen. De Maulde aarzelde maar liet zich ten slotte toch in met de samenzweerders, die ten huize van Pescarengis aan het Rapenburg bij

1) Bor, III, blz. 29 (Bk. XXIII, fol. 20).

2) Bisschop, Woelingen, blz. 47 vlg.

de Langebrug (4 Oct.) bijeenkwamen. Het waren Pescarengis zelf en Van Zoest benevens de woelige Leidsche predikant Christiaan van de Wouwer en de ouderling Jacob Valmaer; ook De Maulde verscheen daar. Men besloot, overeenkomstig de bevelen van Leycester, alle bloedstorting te vermijden maar op een bepaalden dag De Maulde een der poorten te laten bezetten, opdat de aan Leycester verknochte kapitein Héraugière met een compagnie, die uit Dordrecht op weg zou zijn, zonder moeite de stad zou kunnen bezetten. Men zou zich dan meester maken van de voornaamste tegenstanders van Leycester in de regeering: Van der Werff, Van Hout, Jan Claesz. Roos en Dirk Jansz. Verbeeck, beiden kapiteins der schutterij, kapitein Cornelis van Achthoven en de stadswachtmeester mr. Adam¹⁾, benevens Paulus Buys, den voormaligen pensionaris, den invloedrijken staatsman en voormaligen landsadvokaat, thans lid van den staatsraad, tegenstander van Leycester.

De samenzweerders spraken over de zaak met enkele andere Leidsche burgers: Hobbe Florisz., Jan Cabbeljau en Guillaume van de Weeghe, terwijl ook een ander te Leiden gevestigd lid van den Raad van State, de Vlaming Adolf van Meetkercke en de hoogleeraar Saravia door De Maulde over het plan werden geraadpleegd. De laatsten keurden het niet af, integendeel, hoewel ten minste de eerste op de gevaren wees, terwijl Saravia vooral bezwaar vond in de te geringe beteekenis der samenspannenden, meest allen Walen, tot de kleine burgerij behoorend.

Intusschen was Pescarengis nog denzelfden 4^{den} October, waarop de vergadering in zijn huis had plaats gehad, op bevel der Staten gevangen genomen, niet wegens deze hun nog onbekende samenzwering maar omdat hij zonder enig recht of bevel der Staten op 28 Sept. aan een zijner kapiteins, Rithamer, bevel had gegeven om met 80 man naar Leycester's medestander Sonoy in Noordholland te trekken, wat blijkbaar samenhang met Leycester's vermoedelijke plannen op een krachtige militaire actie aldaar²⁾.

De samengezwoorenen gaven echter na deze vangenneming het plan volstrekt niet op, maar wenschten alleen eerst nog persoonlijk nadere bevelen van Leycester te hebben. Van de Wouwer zond dus, na nieuw overleg met Meetkercke, Valmaer en den door dezen ingewijden Gerrit Jansz. Du Byn naar Utrecht om daar door middel van Leycester's bekenden vertrouweling Daniel de Burchgrave toegang tot den landvoogd te verkrijgen. Dit gelukte. Leycester ontving hen, zette hen aan hun plan te volvoeren en vermaande hen nog eens zoo veel mogelijk geweld te vermijden ten einde andere steden niet af te schrikken; De Burchgrave

1) Bisschop, blz. 56.

2) Bisschop, blz. 41.

diende tot tolk bij dit gesprek en beloofde, dat De Maulde, die op het punt stond om de stad te verlaten, bevel zou krijgen om met zijn compagnie te Leiden te blijven, hetgeen ook geschiedde.

Zoo kwamen de beide afgezanten in den avond van den 8sten te Leiden terug in gezelschap weder van Hendrik van Zoest, die Leycester's bedoelingen zou toelichten. Den volgenden morgen vernam Van de Wouwer het te Utrecht verhandelde. Hij riep Valmaer, Du Byn en De Maulde tegen den middag op tot een vergadering te zijnen huize. Daar werd het vermelde plan tegen den 11^{den} vastgesteld en tevens besloten om een aanzienlijk en gezien Leidsch burger, het uit den tijd van het beleg welbekende vroedschapslid Andries Schot, rechtzinnig gereformeerde als zij, te vragen naar Utrecht te gaan en Leycester te verzoeken te Leiden te komen om in het belang des lands te handelen en nieuwe middelen tot den oorlog tegen Spanje te beramen. Valmaer belastte zich in overleg met Meetkercke met die taak, maar vond Schot niet geneigd om naar Utrecht te gaan; integendeel, deze verwees hem naar de vroedschap, naar de stadsregeering, aan welke Leycester toch over zijn plannen en de middelen tot verdediging des vaderlands tegen den Spanjaard zou moeten schrijven. Ook de deken der schutterij, François van Lantscroon, daarna aangezocht, weigerde de reis naar Utrecht te ondernemen. Toen zij weigerden, werd hun van het plan niets meer gezegd en spraken de samenweerders met enkele andere vertrouwde personen uit de kleinere burgerij over hunne zaak, beweerend, dat zij bij de meerderheid der vroedschap steun voor hunne plannen hadden gevonden.

Toch aarzelden zij, daar zij ten slotte alleen met enkele kleine burgerlieden en De Maulde's compagnie alles zouden moeten doen. Het plan was om op Zondag 11 Oct. De Maulde met zijn soldaten, zoogenaamd tot vertrek, langs de Breestraat te doen oprukken. Voor het stadhuis gekomen, zou men hem een bevel van Leycester toonen om te blijven, onmiddellijk de nabij gelegen straten door vertrouwde burgers van de gereformeerde gemeente doen bezetten om alle wanorde van het grauw te beletten, daarna het stadhuis bemachtigen en de stad in bezit nemen op naam van Elizabeth en Leycester. Men zou de bovengenoemde regeeringsleden en andere leiders der tegenpartij in hunne huizen onder bewaking stellen en Leycester vragen dadelijk naar Leiden te komen.

Maar op de weigering van Schot en Lantscroon werd toch tot uitstel besloten en tevens Van Zoest nu maar met een brief naar Leycester te zenden met verzoek om dadelijk over te komen. Op den oorspronkelijk voor dit plan afgesproken Zondag werd weder bij Van de Wouwer overlegd. Juist was het Engelsche lid van den Raad van State Killigrew in

de stad gekomen. Men raadpleegde ook hem, maar hij waarschuwde ernstig voor de gevolgen. Ook Maandag morgen, 12 Oct., was men weder bijeen en sprak over de plannen. De toen bijeengekomenen waren Jan Cappeljau, diens broeder, de houtkooper Jacob Vrederiksz, de Fransche schoolmeester Jacob Cornelisz. en kapitein De Maulde. Daar ontvingen zij plotseling het bericht, dat Valmaer gevat was. Schot had namelijk aan de stadsregeering zijn gesprek met dezen medegedeeld en aanstonds was de schutterij opgeroepen en de wacht aan de poorten verdubbeld. De samenzweerders namen nu de vlucht; Lantscroon werd op het stadhuis ontboden en ondervraagd, maar spoedig losgelaten.

Op de volgende dagen bekende Valmaer een en ander, waarop De Maulde den 18^{den} met zijn compagnie uit de stad verwijderd werd, terwijl op den brief van Leycester om in dezen „moderatie” te gebruiken ontwijkend werd geantwoord. De Staten van Holland, van de zaak op de hoogte gesteld, benoemden hun medelid Van Zuylen van Nyevelt en den Delftschen pensionaris Van der Meer tot gecommiteerden, om de zaak te onderzoeken; de Leidsche regeering wees den schout Foy van Brouhoven, den burgemeester Claes Adriaensz. en den secretaris Jan van Hout aan om de zaak te instrueeren. Ook Lantscroon en De Maulde werden nu gevangen genomen.

Toen werd de zaak door de beide gecommiteerden der Staten, burgemeesters en schepenen behandeld en Pescarengis op de pijnbank tot een volledige bekentenis genoodzaakt. Nadat alles aan den dag gekomen was, deed de Leidsche regeering bericht van hare bevindingen aan de Staten, die dadelijk een nadere commissie van bijstand benoemden en de stadsregeering aanrieden een eventueele komst van Leycester vóór het uitspreken van het te wachten vonnis af te wijzen. Daarentegen kwam graaf Maurits met een aantal voorname staatslieden, o. a. Jan van der Does en den landsadvocaat Oldenbarnevelt, den 25sten op verzoek der stadsregeering te Leiden om deel te nemen aan de beraadslaging over het vonnis, dat natuurlijk ook tegen de houding van den landvoogd en de zijnen gericht zou zijn ¹⁾).

Den volgenden dag reeds werd het vonnis uitgesproken. Pescarengis, Valmaer en De Maulde werden ter dood veroordeeld, welk vonnis nog dien eigen dag op het schavot voor 's Gravenstein werd voltrokken; graaf Maurits had nog een goed woord gedaan voor den jongen De Maulde, ook op grond van diens vaders verdiensten, maar noch zijn tusschenkomst noch het aanbod eener Leidsche jonge vrouw om den jongen kapitein te huwen en hem zoo volgens overoud gebruik van het schavot te redden mocht helpen. Een pardon werd verder afgekondigd voor

1) Ib. blz. 67.

alle deelnemers behalve de hoofden: Van de Wouwer, Meetkercke, Hobbe Florisz., Van Zoest, Du Byn, Cappeljou, Van de Weeghe en Saravia, die tegen 16 Dec. werden ingedaagd. Zij verschenen niet en werden 13 Januari 1588 op eisch van den schout ter dood veroordeeld of, als zij niet in persoon opkwamen, levenslang gebannen uit Rijnland, Den Haag en Haagambacht, op straffe van dood bij terugkeer; hunne goederen werden verbeurd verklaard. Hobbe Florisz., Cappeljou en Van de Weeghe zouden, ingeval men hen vatte, ook de twee voorste vingers van de rechterhand moeten verliezen, aangezien zij den door hen afgelegden burgereed hadden geschonden. Saravia en Meetkercke vluchtten naar Engeland, waar zij in ballingschap zijn gestorven.

Zoo eindigde de samenzwering te Leiden, die een deel uitmaakte van Leycester's uitgebreide plannen om door een calvinistischen opstand tegen de Staten en hunnen aanhang de macht in handen te krijgen en daarna de Vereenigde Provinciën, half tegen den zin van koningin Elizabeth, als een Engelsch wingewest te besturen. Ook zijn verdere plannen mislukten en nog vóór het einde des jaars keerde hij verbitterd naar Engeland terug, zijn aanhangers in den steek latend. Maar het gebeurde toonde, welke gevaren stad en land konden bedreigen van de zijde der talrijke kerkelijk-politieke partij, die hem als haar beschermer had beschouwd, van de zijde der streng gereformeerde democratie, die door hem de staatsmacht aan de handen der regenten, der stedelijke patriciërs hadden willen ontwringen. De zegepraal dezer laatsten onder leiding van Oldenbarnevelt bevestigde den onder den vermoorden Oranjevorst opgekomen staat der Vereenigde Nederlanden.

HOOFDSTUK VI.

ARMINIANEN EN GOMARISTEN.

De woelingen van den Leycesterschen tijd hadden getoond, van hoe ernstigen aard de kerkelijke geschillen konden worden, als zij zich met staatkundige verbonden. De Leidsche regeering zou nog lang te kampen hebben met de eerste; een nieuwe crisis zou dertig jaren later voor haar aanbreken, als weder staats- en kerktwisten zouden samengaan; maar zij zou de tweede maal niet zegevieren.

Nog in den Leycesterschen tijd zelf had de heftige predikant Petrus Hackius, door Coolhaes in 1582 ¹⁾ als zijn medestander naast zich geplaatst, van zich doen spreken. Verklaard vijand, gelijk vele Hervormden van allerlei kleur sedert den Bartholomeusnacht, van alles wat Fransch was, had hij zich niet alleen bij het huwelijk van prins Willem met Louise de Coligny scherp daartegen uitgelaten, maar zelfs den dood van den Prins van den preekstoel aangemerkt als een „oordeel Gods” over dat huwelijk en over de vorstelijke praal bij den doop van den jongen Frederik Hendrik. Ook te Medemblik, waar hij, bij het heerschende gebrek aan predikanten voor de talrijke nog jonge gemeenten, eenigen tijd „in leen” was gegeven, stelde hij zich scherp tegenover Sonoy en diens calvinistischen aanhang, zoodat hij ten slotte naar Leiden werd teruggezonden, waar hij bij de rechtzinnige Calvinisten in een kwaden reuk bleef staan. Dit bleek vooral in 1586, toen een preek over de uitwerping van hen, die „zonder bruiloftskleed ter koninklijke tafel” waren gekomen, den in meerderheid rechtzinnigen kerkeraad dermate ergerde, dat deze zich bij den magistraat beklaagde en verzocht met eenige gecommiteerden uit de regeering over maatregelen tegen hem te mogen handelen ²⁾. De magistraat liet de censuur

1) Rogge, Coolhaes, II, blz. 244.

2) Dozy, Kerk en Staat te Leiden, in Hand. en Meded. Letterkunde, 1897/8, blz. 27 vlg.

over den ook hem lastigen predikant geheel aan den kerkeraad over. Hackius werd toen, evenals vroeger Coolhaes, op advies van Leicester zelven geschorst, terwijl hem door de magistraat zijn traktement nóg wel werd uitbetaald maar deze zich overigens weinig moeite voor hem gaf. Het duurde drie jaar, voordat de onrustige man, door bemiddeling van de stadsregeering, weder in zijn ambt werd hersteld. Maar èn de kerkelijke èn de burgerlijke regeering hadden zich voortdurend over den onhandelbaren theoloog te beklagen; hij overstelpte op den kansel beiden met zijn verwijten, die zelfs naar oproer smaakten, en werd eindelijk 24 Oct. 1595 afgezet met intrekking van traktement en vrije woning. In het volgende voorjaar schonk de regeering hem uit medelijden f 300 maar wees alle verdere aanspraken af en verbood hem zelfs te rekestreeren. Kort daarna stierf hij.

Was men het in dezen eens, ook overigens heerschte er tusschen magistraat en kerkeraad in de laatste jaren der 16de eeuw een gewenschte overeenstemming: het traktement der predikanten werd van 5 tot f 600 verhoogd; bij predikantsbenoemingen, die door kerkeraad en magistraat in gemeenschappelijk overleg geschieden, meestal op voordracht van den kerkeraad, werd men het spoedig eens; in de zaak van den Lutherschen prediker Muykens, die te Leiden tot ergernis der Calvinisten kwam prediken en de sacramenten naar Luthersche wijze bedienen, handelde de magistraat geheel naar de wenschen van den kerkeraad en liet den vreemden prediker uit de stad verwijderen; de stadsregeering haalde zich daarbij het bittere verwijt van dezen op den hals, dat zij zelve een „nieuw pausdom” had opgericht ¹⁾. Het blijkt, dat men inderdaad alles deed om den talrijken rechtzinnigen, die onder de bevolking verreweg de meerderheid hadden en voor een groot deel uit de steeds toenemende en meestal zeer orthodoxe Walen en Vlamingen bestonden, ter wille te zijn en moeilijkheden te vermijden. Al mocht een enkele maal de wederzijdsche stemming minder goed blijken — zooals bij het voorgenomen en inderdaad gevierde rederijkersfeest te Leiden in Mei 1596 — over het geheel stonden kerkeraad en magistraat in dezen tijd in goede verstandhouding met elkander. Bij gelegenheid van het protest van den kerkeraad tegen de rederijkers in het algemeen als nadeelig voor de zedelijkheid en de stadsnering, daar zij tot twisten aanleiding gaven, kreeg de kerkeraad weder eens een ernstige vermaning te hooren over het gaan buiten de „palen van zijn beroeping” en een scherpe bedreiging wegens zijn overmoedige taal, die zeker niet viel in den geest van den invloedrijken secretaris Van Hout, den krachtigen

1) Dozy, l.l. blz. 32/3.

voorstander van dergelijke vertooningen ¹⁾, zij het niet van hare uitspattingen en uitwassen in maatschappelijken en letterkundigen zin. De magistraat liet weten, dat men „tot noch toe nyet dan te veel van eenige dienaren had verdragen” en vermaande „mits de grote toestandicheyt hen geen verder gesach aen te nemen dan 't behoert”. In dit verband behoort de erkenning door den magistraat omtrent het verkeerde in het optreden der rederijkers, geheel in overeenstemming met de uitingen van hunnen secretaris tegen den „hoop redenlooze zwinen of reeckelige zwynen”, die zich „rethrosynen nommen” ²⁾.

Ernstiger werd het verschil tusschen magistraat en kerkeraad, toen sedert het begin van 1604 de theologische professoren Arminius en Gomarus elkander eerst binnen de muren der hoogeschool, waarvan zij beiden hoogleeraren waren, daarna in het openbaar en weldra ook hunne leerlingen op de kansels tegen elkander in het harnas kwamen. Te Leiden was het vooral de heftige Fries Festus Hommius ³⁾, in November 1602 uit Dokkum, blijkbaar op aandrang van zijn schoonvader, den regent van het Statencollege, Cuchlinus, naar deze stad beroepen, die zich deed hooren tegenover zijn arminiaanschgezinden ambtgenoot, den geleerden theoloog Van den Borre ⁵⁾, die er een jaar later was beroepen, en den gelijkgezinden en uitnemenden theoloog Corvinus, die er in 1606 was gekomen; met zijn beide andere in 1603 benoemde ambtgenooten Spranckhuysen en Aemilius kwam Hommius beter overeen.

De stadsregeering trachtte aanvankelijk door haar gezag de opkomende twisten te onderdrukken. Zoo toen in 1605 Hommius bij den kerkeraad een voorstel deed, dat ten doel had om „een broederlycke, ronde ende vrientlycke conferentie te houden” over de gerezen verschillen, waarbij de professoren in de theologie, de regent van het Statencollege en de predikanten in tegenwoordigheid van den kerkeraad over die verschillen zouden disputeeren ⁶⁾; de stadsregeering wilde alleen toelaten, dat er „int vrientlycke” over confessie en catechismus werd gehandeld, wanneer men bewijzen kon, dat een predikant daartegen had geleerd.

Later echter werd het noodig om scherper op te treden. Naar aanleiding van het aanbieden van zeker gomaristisch rekest op het einde van 1609 aan de Staten van Holland om aan te dringen op de beloofde

1) Prinsen, in Tijdschrift Nederl taal- en letterkunde, dl. XXII, blz. 208 vlg.

2) Kalf, *Gesch. der Nederl. letterk.* in de 16de eeuw, II, blz. 236.

3) Zie over hem: Wyminga, *Festus Hommius* (Leiden, 1899).

4) *ib.*, blz. 23.

5) Vgl. over hem: Groenewegen, in *Nieuw Biogr. Wdbk.*, I, kol. 419.

6) Wyminga *l.l.*, blz. 36.

gewestelijke synode, waarin over de wegens het predestinatie-vraagstuk gerezen verschillen afdoende geoordeeld zou worden, liet het gerecht den kerkeraad voor zich komen en toen deze verklaarde als zoodanig aan het rekest geen deel te hebben, toonde het gerecht zich verheugd en beval den kerkeraad aan toch eendrachtig te blijven als een „exempel” voor andere kerkeraden¹⁾, terwijl streng verboden werd om, buiten den kerkeraad om, in classicale of synodale vergaderingen voorstellen te doen of te beraadslagen of wel met de ter synode gedeputeerden te handelen, hetgeen blijkbaar door Hommius, invloedrijk lid van classis en synode, was gedaan. Hij was er een scherp tegenstander van Arminius en Wtenbogaert.

Intusschen begonnen de verschillen, ondanks den dood van Arminius in Oct. 1609 en het vertrek van den strijdsmoeden Gomarus in 1611, steeds heftiger uit te barsten. In Aug. 1610 werd het noodig geacht een publicatie van het gerecht uit te vaardigen tegen hen, die predikanten na de preek openlijk durfden uitschelden en beleedigen, tegen oproerige samenrottingen en disputaties in de kerk of op straat, waardoor in de stad toenemende tweedracht ontstond. Op grond hiervan werden in October van dat jaar een viertal rumoermakers tot zware straffen veroordeeld²⁾.

De bekende Remonstrantie, door de arminiaansgezinde predikanten in 1610 tot de Staten gericht ten einde hun standpunt duidelijk te doen uitkomen³⁾, gaf dezen aanleiding tot staatsresolutiën, waarin zij met blijkbare voorliefde voor de Remonstranten, die bereid waren gezag der Staten in het kerkelijke te erkennen, op gematigdheid en onderlinge verdraagzaamheid aandrongen. En de Leidsche regeering stelde zich op hetzelfde standpunt, als de door Oldenbarnevelt geleide Statenvergadering, verklaarde zich tegen elke scheuring in de vaderlandsche Kerk en wenschte bovenal het staats-, resp. het stadsgezag, de „autoriteyt” der wereldlijke overheid ook op kerkelijk gebied erkend te zien. De Remonstranten konden dus rekenen op den steun der Staten, ten minste op dien van de meerderheid dier vergadering, zoolwel als op dien der stedelijke regeering, die zich immers vanouds de beschermster van rekkelijker opvattingen getoond had. Mannen als Hommius, de onvermoeide bestrijder der arminiaansche gevoelens en van het recht der overheid in kerkelijke zaken bij monde en in geschriften, stonden daarentegen bij de stadsregeering natuurlijk in kwaden reuk en botsingen konden op den duur niet uitblijven.

Ook na den dood van den invloedrijken secretaris Van Hout (12 Dec.

1) Dozy, l.l. blz. 37.

2) Dozy, l.l. blz. 39.

3) Van den Borre was de eerste onderteekenaar.

1609), den grijzen kampioen voor vrijheid in de leer, bleef zijn opvolger Joost van Swanenburch met den pensionaris Nicolaas van Zeyst, de burgemeesters en vroedschappen Frank van Thorenvlief, Jan IJsnoutsz. van der Nesse, Frans Duyck, Pieter Arentsz. Deyman, Clemens van Baersdorp en andere gelijkgezinden onder de vroedschap in dezelfde richting, de „libertijnsche”, werkzaam. De Leidsche gedeputeerden naar de Statenvergadering behoorden steeds tot de aaneengesloten partij, die den landsadvocaat Oldenbarnevelt krachtig steunde in zijn pogen om de steeds dreigender opkomende verschillen, die thans niet alleen de Kerk maar ook den Staat begonnen te verdeelen, te onderdrukken door het „autoritaire” gezag der Staten van het gewest, dat in dergelijke omstandigheden in den Leycesterschen tijd de zegepraal had behaald.

Maar de groote meerderheid der Leidsche gereformeerden, door den onverzoenlijken Hommius aangevoerd, wilde van deze staatsbemoeiing met kerkelijke zaken niets weten. Naar aanleiding van een vraag van Gecommitteerde Raden van Holland, of de predikanten der Leidsche classis de Staten-aanschrijving van Juni 1610 — om bij het examineeren van aanstaande predikanten niet te letten op het in kwestie zijnde vraagstuk der predestinatie — al of niet zouden gehoorzamen, antwoordden in de geheele classis slechts 7 predikanten volmondig bevestigend, 7 ontwijkend, maar Johannes Lodesteyn van Zoeterwoude en Festus Hommius van Leiden bepaald ontkennend, zich beroepend op hunne conscientie ¹⁾. De laatste protesteerde schriftelijk en hield zijn gevoelen vol in een twistgesprek met de commissarissen der Gecommitteerde Raden, vervolgens met pensionaris Van Zeyst, burgemeester Deyman en schepen Van Baersdorp ²⁾. Vermaand om vrede te houden en na verklaring van de stedelijke commissie, dat zij aan niemand de vijf artikelen der Remonstrantie wilde opdringen, betuigde Hommius ten slotte, dat ook hij zooveel mogelijk naar vrede zou trachten, al was hij geen oogenblik van plan om zijn geweten ten dezen tot zwijgen te brengen en bleef hij in kerkeraad, classis en synode zoowel als in de Haagse conferentiën van het voorjaar van 1611 de Remonstranten heftig bestrijden ³⁾. De gezindheid der Leidsche regeering bleek intusschen nog eens duidelijk uit het besluit der vroedschap (1 Maart 1611) ⁴⁾, dat hare afgevaardigden ter Statenvergadering bij de behandeling der thans daar opnieuw voorgestelde „libertijnsche” kerkelijke wet van 1591, die om allerlei redenen nog niet was ingevoerd, vóór de invoering zou-

1) Wyminga, blz. 95 vlg.

2) Rogge, Uyttenbogaert, II, blz. 67 vlg.

3) Wyminga, blz. 104 vlg.

4) Vroedschapsb. i. d. Vgl. het Memoriael van het vroedschapslid dr. C. van Weesp (stedelijke bibl. no. 39), blz. 17, waarop het verhaal van Dozy, l.l., in hoofdzak berust.

den stemmen, alle scheuring en twisten van kerkelijken aard helpen vermijden, „ende dat alles in sulcken verstande dat de autoriteyt der Heeren Staten blyve ongequetst ende de reverentie der Magistraten int particulier blyve onverlettet.” In denzelfden geest werd 28 Oct. 1611 door de Leidsche vroedschap besloten ¹⁾ haren afgevaardigden op te dragen te helpen zorgen, dat de predikanten „den anderen in eenicheyt ende liefde mogen bejegenen ende dezelve poincten te verdraegen”; gelukte dit niet, dan moesten de Staten zelf maar „sodanige ordre stellen als daermede zy zullen achten in goeder conscientie de ruste der kercken ende gemeenten zyn gevordert, de vryheyt des Lants en de autoriteyt der Heeren Staten gehanthavet.”

Dat was en bleef het standpunt der Leidsche regeering. Zij werkte van harte mede tot alle door de libertijnsche meerderheid der Staten van Holland onder leiding van Oldenbarnevelt ten opzichte van de kerkelijke zaken genomen resolutiën en „persisteerde” bij de genomen besluiten gelijk zij haren afgevaardigden telkens weder denzelfden last gaf.

In de zaak van den in 1610 aan de academie geroepen theoloog Vorstius, die door de Contraremonstranten en eindelijk ook door koning Jacobus van Engeland beschuldigd werd van „socinianerij”, ja van atheïsme, van volslagen goddeloosheid in zijn leeringen, besloot zij aanvankelijk ²⁾ na den pensionaris Van Zeyst met Wtenbogaert te Burgsteinfurt in Bentheim, waar Vorstius woonde, een persoonlijk onderzoek te hebben doen instellen, zijn benoeming te handhaven, in overeenstemming met Curatoren der academie. Ook nu weder was Hommius een der heftigste tegenstanders van dezen in zijn oogen verderfelijken ketter. Vorstius had inderdaad wel moeilijkheden met Heidelbergsche hoogleeraren gehad over zijne leeringen ³⁾, maar hij had zijn onschuld aan de door alle Calvinisten veroordeelde sociniaansche denkbeelden, naar hij meende, duidelijk bewezen en was immers zelfs door de leidende calvinistische academie te Genève, waar de grijze Beza toen nog de plaats van Calvijn zelf innam, door de onverdacht protestantsche hessische academie te Marburg, door den beroemden Hugenoot Duplessis Mornay te Saumur als hoogleeraar begeerd. Vorstius kwam naar Den Haag en Leiden, sprak met Oldenbarnevelt zelf en Gecommitteerde Raden, met Curatoren en de Leidsche regeering, die voor hare academie zoo goed mogelijk hielp zorgen, en toonde zich ten slotte niet ongeneigd om den dienst van den graaf van Bentheim te verlaten, ofschoon hij den toenemenden

1) Vroedschapsb. i. d.

2) Vroedschapsb. 22 Aug. 1611. Vgl. Memoriael van Weesp, blz. 37 vlg.

3) Vgl. Rogge, Wtenbogaert, II, blz. 47, 88 vlg.

partijkamp in Holland liever had vermeden, vooral omdat door de Contraremonstranten zoo fel tegen zijn beroeping te Leiden was opgekomen. Maar hij bleef nog aarzelen, terwijl ook de graaf hem ongaarne afstond. In April 1611 kwam hij echter nogmaals naar Holland, thans door middel van een Leidschen stadsbode opgeroepen om zich definitief te verklaren. De tegenpartij, Hommius in de eerste gelederen, als woordvoerder zelfs, bleef protesteeren, vooral toen Vorstius onvoorzichtiglijk juist in dezen tijd een boekje van Socinus uitgaf. Ten slotte nam Vorstius op aandrang van Curatoren en stadsregeering zijn benoeming aan, tot diepe ergernis van Hommius, die hem in een samenkomst van 12 predikanten, van weerszijden aangewezen tot behandeling der heerschende kerkelijke verschillen, heftig aanviel, maar ondanks alle protesten niet kon beletten, dat Vorstius (24 Mei), hoewel zonder openbare plechtigheden, zijn ambt aanvaardde en zitting nam in den Senaat. Hij was toen de eenige hoogleeraar in de theologie te Leiden, daar Gomarus, hoogst ontevreden over de houding van Curatoren en stadsregeering en niet geneigd om naast Vorstius en den pasbenoemden Johannes Arnoldi te staan, ondanks Hommius' aandrang om te blijven, zijn post had verlaten en voorloopig naar Saumur was vertrokken, van waar hij later naar Groningen ging.

Vorstius ging nog eenmaal naar Burgsteinfurt terug om zijn zaken te regelen maar werd in zijn afwezigheid opnieuw heftig aangevallen ¹⁾, thans van Friesland uit onder leiding van den heftigen Lubbertus, zoodat Wtenbogaert, Oldenbarnevelt's medestander en raadgever in kerkelijke zaken, nog eens met den secretaris van Curatoren en in overleg met de Leidsche regeering naar Burgsteinfurt moest vertrekken en daar en te Deventer Vorstius opnieuw ging ondervragen over zijn gevoelens. Toen kwam plotseling de koninklijke theoloog Jacobus van Engeland in September 1611 tusschenbeiden met een scherp vertoog tegen Vorstius, dat het gansche najaar de gemoederen bezighield, te meer daar de Engelsche gezant Winwood in de Staten-Generaal zelf herhaaldelijk de verontwaardiging van zijn Koning over de „schandelijke benoeming” te Leiden tot uiting bracht. Eind Februari 1612 kwam een koninklijk manifest in den scherpsten vorm nogmaals de zaak aandringen; zelfs de politieke verstandhouding met Engeland werd ernstig bedreigd. Onder deze omstandigheden begrepen Oldenbarnevelt en de zijnen, dat toegeven noodig was, zij het dan in een vorm, waardoor de autoriteit en de onafhankelijkheid der Staten niet al te zeer verzwakt werd. Vorstius, in de Statenvergadering gehoord, verdedigde zich nog wel en Curatoren toonden zich bereid om

1) Rogge, l.l. blz. 106.

hem te blijven steunen, maar het slot was, dat hij op voorstel van Oldenbarnevelt Leiden verliet en zich te Gouda vestigde, waar hij onder bescherming der Staten van Holland voorloopig zou vertoeven. De Leidsche vroedschap besloot ¹⁾ „met stilzwygen de zaecke te passeren”, ofschoon zij het recht van hare academie door dit alles aangetast achtte en de „landsvryheyt gediminueert”, wat zij alleen ter wille van het gemeenebest voor ditmaal verdroeg. Vorstius bleef te Gouda zes jaren wonen, schrijvend en disputeerend, maar niet docerend, totdat de Dordtsche synode in 1619 zijn leeringen veroordeelde. De Staten-Generaal bekrachtigden dat vonnis en verbanden hem uit de Republiek. Reeds waren in 1612 de gematigde Calvinist Johannes Polyander en naast hem de overtuigde Remonstrant Simon Episcopus tot hoogleeraren in de theologie benoemd, zoodat in de Leidsche academie, ondanks de klachten van Polyander over de onrechtzinnigheid van zijn ambtgenoot, overeenkomstig den wensch van Staten en stadsregeering de strijd nog binnen zekere grenzen beperkt bleef.

Maar daarbuiten was dit geenszins het geval. De kerkelijke geschillen, met staatkundige vermengd, namen steeds scherper vormen aan en de Leidsche predikant Hommius bleef in de eerste rij een onvermoeid strijder voor de contraremonstrantsche gevoelens, die hij met ergernis in de minderheid zag in de Statenvergadering ²⁾. Omstreeks 1611 reeds was ook te Leiden de toestand zoo geworden, dat de stadsregeering en de Remonstranten in de kerken de preekbeurten van contraremonstrantsche predikanten evenzeer ontvluchtten als de contraremonstrantsche menigte het de remonstrantsche deed ³⁾, alsof zij „den duivel op den preekstoel hadden gezien”. Daarbij viel het op, dat onder de Contraremonstranten wederom de Walen en Vlamingen, gelijk in den Leycesterschen tijd, den boventoon voerden.

Inderdaad hadden de met de toenemende industrie in grooten getale binnen de stad gekomen Zuidnederlanders ⁴⁾ op den loop der zaken, in het bijzonder te Leiden, belangrijken invloed. Zij, om den geloove uit hunne zuidnederlandsche woonplaatsen geweken, waren aan de rechtzinnige leer, die zij daar met kracht tegen de katholieke meerderheid hadden moeten verdedigen en waarvoor zij alles hadden opgeofferd, buitengemeen gehecht en trouwe volgers van Gomarus' vanen, gelijk zij het van die van Leicester en de zijnen waren geweest. Van de liber-tijnsche „onpartydicheyt” der Staten en der stadsregeering, die trou-

1) 16 Mei 1612.

2) Wyminga, blz. 141 vlg.

3) Dusseldorp, Annales, uitg. Fruin, blz. 436.

4) Dusseldorp schat hun aantal met groote overdrijving op 60000. Vgl. echter hiervoor, blz. 7.

wens in de Remonstranten meer en meer hun krachtigsten steun vonden, waren zij niet gediend; met Hommius en zijne volgers waren zij gekant tegen alle maatregelen van verzoenenden aard, meenend aan hun vurig en welgevestigd geloof verplicht te zijn de Remonstranten en wie hen beschmden tot betere gedachten te brengen of anders hen te onderwerpen en hunne gevaarlijke meeningen te onderdrukken. Zoo ontstond er een scherpe tegenstelling tusschen de stadsregeering met de betrekkelijk kleine kudde van Remonstranten, die nauwelijks een duizendtal volwassenen konden tellen, aan de eene zijde en de overgrootte menigte, minstens $\frac{2}{3}$, later zelfs $\frac{1}{10}$ der kerkgangers ¹⁾, die de stadsregeering — „die lieden op het stadhuis,” zegt Hommius ²⁾ — meer en meer begon te beschouwen als samengesteld uit de bittere vijanden harer hoogste en innigste belangen. En het bleek weldra, dat ook de stadsregeering zelve een, zij het dan kleine, minderheid telde, die tegen de houding der meerderheid bezwaar had. Als in Dec. 1613 de voorgestelde Statenresolutie „tot vrede der Kerk” verbood het punt der predestinatie op den preekstoel aan te roeren en dit terrein bij uitsluiting aan de wetenschap in de hoogeschool toewees, vond dit in de Leidsche vroedschap bij „ghenoechsaeem alle” ³⁾, d. w. z. niet bij allen, instemming: er waren er, die zich naar de tegenpartij hadden gewend. Maar burgemeesters en schepenen — het gerecht, de magistraat, zooals men placht te zeggen, de dagelijksche bestuurders der stad — bleven nog standvastig en eensgezind „persisteeren” in de oude gedragslijn. De opgemerkte tegenstelling in de vroedschap hangt wellicht samen met de verkiezing door den reeds tot de tegenpartij neigenden Prins in 1612 van drie schepenen buiten de voordracht der stadsregeering om ⁴⁾, terwijl de Prins, in den zomer van 1612 op verzoek van contraremonstrantsche zijde in de stad gekomen en luisterrijk ontvangen, den magistraat weigerde te blijven overnachten en zekere ontstemming toonde.

De wil tot volhouden bij de stadsregeering was gebleken bij de predikantsverkiezing van 1611 ⁵⁾, toen het gerecht voor twee predikantsplaatsen Daniel Colonius en Petrus Cuius bij den kerkeraad had aanbevolen, den eerste als gematigd Calvinist, den tweede als gematigd Remonstrant bekend. De 19 Dec. op het stadhuis ontboden kerkeraad, door Hommius geleid, protesteerde tegen deze aanbeveling met een

1) Wyminga, blz. 173.

2) ib. blz. 176, 247.

3) ib. blz. 178.

4) Memoriael van Weesp, blz. 41.

5) Dozy, blz. 42; Wyminga, blz. 176 vlg.

meerderheid van twee predikanten, hij en Spranckhuysen, en vijf ouderlingen tegenover de minderheid van twee predikanten en drie ouderlingen. Hommius hield vol, dat de stadsregeering niet bevoegd was zulk een voorstel te doen en dat zoo iets van den kerkeraad zelf moest uitgaan. Het gerecht nam dit zeer euvel op en herinnerde, dat Hommius zelf en twee zijner collega's evenzoo op aanbeveling van het gerecht waren verkozen en dat dit door deze voordracht zelve een bewijs van groote onpartijdigheid had gegeven. Maar de kerkeraad bleef weigeren en men kwam overeen voorloopig alleen Colonius te benoemen, terwijl Cuius door de stadsregeering „voorsnog" werd teruggenomen op hoop en vertrouwen, dat de kerkeraad ten slotte ook hem zou nemen. Feitelijk was dit dus een nederlaag der regeering.

Erger dreigde het te loopen op het einde van 1614 bij de voorbereiding der jaarlijksche keuze van twee leden van den kerkeraad.

De wijze van verkiezing der kerkeraadsliden was, sedert den strijd over Coolhaes in 1580 ¹⁾ bij „arbitrale" schikking zoodanig geregeld, dat de kerkeraad bij de stadsregeering een dubbeltal moest indienen, waaruit het gerecht dan koos, of, wanneer de kerkeraad in zijn geheel werd vernieuwd, een nominatie van 12, waaruit het gerecht er 8 had te kiezen. Bij de nadering der verkiezing en de moeilijkheden, die daaruit bij de heerschende verschillen konden voortkomen, riep het gerecht de predikanten: Hommius en Colonius van contraremonstrantsche, Borrius en Corvinus van remonstrantsche zijde, ten stadhuize op ²⁾, en wees hen op de bestaande verschillen, die ten gevolge hadden, dat de beide partijen niet meer bij elkander ter kerk gingen en sommige ouderlingen weigerden bij het Avondmaal en den Doop de remonstrantsche predikanten bij te staan. Na heel wat discussie kwam men overeen om den kerkeraad, die weder ten stadhuize moest verschijnen, niet in zijn geheel te vernieuwen, waartoe de magistraat overhelde. Men werd het erover eens, dat twee ouderlingen zouden worden benoemd, en wees daartoe ditmaal eensgezind twee personen aan, die ook door het gerecht werden goedgekeurd ³⁾; verder zouden volgens een nog op 31 Dec. 1614 gesloten „accoord" in gemeenschappelijk overleg voortaan de beide gevoelens bij „egaliteyt" in den kerkeraad worden vertegenwoordigd; eindelijk beloofde men ook bij Avondmaal, Doop en prediking „goede correspondentie" te zullen houden.

1) Zie boven, blz. 80 vlg.

2) Dozy, blz. 43; Wyminga, blz. 179. De vijfde, Spranckhuysen, was ziek.

3) Den Contraremonstrant mr. Jacob van Brouchoven en den Remonstrant Dirk Gerritsz. van Hogeveen, beiden vroedschapsleden.

Inderdaad scheen de vrede door dit accoord ten minste te Leiden gelukkiglijk hersteld. 1) Maar reeds in November 1615 liep het mis. 2) Wegens de krankzinnigheid en het daarop gevolgde emeritaat van den predikant Spranckhuysen had de stadsregeering besloten, nadat prof. Episcopus geweigerd had geregeld des Zondags op te treden, twee nieuwe predikanten te benoemen, wegens de aanzienlijke vermeerdering der bevolking, die het wenschelijk maakte hun getal op zes te brengen. De kerkeraad, toegevend aan den aandrang, droeg inderdaad twee drietallen voor, waaruit, naar zijn bedoeling, het gerecht den vurigen remonstrant Bernardus Dwinglo 3) en den gematigden contraremonstrant Hermannus Cuchlinus koos. Maar de voordracht van Dwinglo werd reeds bij het doen der kerkgeboden aangevallen door eenige Vlamingen, die hem als „partiaal vijand der gereformeerde Kerk” aanklaagden. 4) De kerkeraad bracht deze aanklacht voor de regeering, die haar ongegrond verklaarde, zoodat de beide predikanten definitief werden aangenomen met onderhandsche belofte van den kerkeraad aan de vijanden van Dwinglo, dat op den eerstvolgenden Kerstdag een contraremonstrant het Avondmaal bedienen zou en dan uitsluitend door Contraremonstrantsche ouderlingen zou worden geassisteerd; de beide nieuwe predikanten teekenden evenals hunne voorgangers een „acte van egaliteyt”, waarbij zij zich tegenover de stedelijke regeering tot eendracht en samenwerking verbonden. De stadsregeering, die van de vermelde onderhandsche belofte aanvankelijk niets wist, hoorde van dit met het accoord van 1614 niet overeenkomende plan en protesteerde er ernstig tegen. Maar het protest hielp weinig en men kwam tot een heftig twistgesprek, dat eindigde met de belofte, dat één der contraremonstrantsche ouderlingen dan op den tweeden Kerstdag Dwinglo zou assisteerden, hetgeen evenwel niet geschiedde. De regeering berustte erin maar drong bij de nieuwe keuze van ouderlingen voor 1616 op handhaving van het accoord van 1614 aan; dit werd wel niet beloofd, maar de Contraremonstranten stemden toch toe in de ook hierbij aangepaste „egaliteyt”, zoodat bij elke avondmaalsviering telkens een of twee ouderlingen uit de verschillende partijen zouden assisteerden.

Een en ander beweest, dat Hommius en de zijnen bij iedere gelegenheid een weg zouden zoeken om, niettegenstaande de „acte van egaliteyt” den magistraat zooveel mogelijk te weerstreven 5), ten einde hun doel te bereiken, wanneer de gelegenheid zich voordeed, en dat deze

1) Gerechtsdagboek, i. d. ; Wyminga, l. l.

2) Wyminga, blz. 245 vlg.

3) Vgl. over hem: Groenewegen, in Nieuw Biogr. Wdbk. I, kol. 781.

4) Dozy, blz. 45/6.

5) Vgl. Hommius' uitlatingen, bij Wyminga, blz. 246.

zelf niet in staat was hem en den zijnen de macht der overheid krachtig te laten gevoelen, al bleef zij voor het oog nog ongerept. De vroedschap hielp intusschen in de Statenvergadering de eenmaal aangenomen besluiten handhaven en verklaarde herhaaldelijk, ook in de vroedschapsvergaderingen, daarbij te willen „persisteren” ¹⁾. Ook tot het nemen der „Scherpe resolutie” van 4 Aug. 1617, die in verband met de thans in de richting zelfs van burgeroorlog steeds hooger loopende geschillen de bijeenroeping van iedere synode, provinciaal of nationaal, buiten medewerking van de Staten verbood en de stadsregeering machtigde tot voor het verzekering der orde en handhaving van het gezag „aennemen van meer volck van wapenen,” werd door de Leidsche afgevaardigden namens hunne vroedschap volgaarne medegewerkt. Men was in de Leidsche vroedschap bij overgrootte meerderheid vast besloten den landsadvocaat in zijn strijd voor de rechten der Staten van Holland te steunen, desnoods tegenover prins Maurits zelve en de meerderheid der provinciën, die de Contraremonstranten thans met alle macht steunden. Men stoorde zich daarbij niet aan de toenemende ontevredenheid van de overgrootte meerderheid der stadsbevolking, door Hommius, die meer en meer een der heftigste contraremonstrantsche leiders in Holland bleek, met woord en pen aangemoedigd in haar afkeuring van deze houding harer regeering.

Op grond van de scherpe resolutie en in verband met de ook te Leiden van contraremonstrantsche zijde geuite bedreigingen tegen de stadsregeering, die evenals elders beschuldigd werd van plannen om „verandering te brengen in de religie,” om „de justitie te belemmeren” en het land „aan Spanje te verkoopen,” stelden nu de vier burgemeesters Frank van Thorenvliet, Lourens Huygensz. Gael, Pieter Arentsz. Deyman en Dirck Gerijtsz. Hogeveen den 6 September 1617 eensgezind aan de vroedschap voor hen te machtigen om ook te Leiden krijgsvolk aan te nemen. De vroedschap, overwegend, dat het de plicht van elke regeering is om „gewapend te sijn tegens alle quaetwillige” ²⁾, en blijkbaar niet ten volle vertrouwend op de schutterij, gaf de verlangde machtiging. Zoo werden de hopman der gewone binnenwacht van stadssoldaten, die des zomers 36, des winters 54 man sterk was, Dammes van der Codde, en Keulschen hopman Hans Hensbeeck belast met het werven van twee vendels stadssoldaten, ieder van 150 man ³⁾. Reeds op den 15^{den} werd deze macht in den Schuttersdoelen gemonsterd en daarop gewapend; op hare

1) Vroedschapsb. 1 Maart, 6 Sept. 1616, 21 Febr., 13 Maart, 11 April 1617.

2) Vroedschapsb. i. d.

3) Dozy, blz. 51.

vaandels zag men de oude stadskleuren, rood en wit, die door de menigte „Spaensche livrey” werden gescholden.

Den 2^{den} October daaraanvolgende trokken de beide vendels „met een groote bravade” en vliegende vaandels van den Doelen, waar zij gelegerd waren, naar het stadhuis, blijkbaar om voor den volgenden dag, herdenkingsdag van het ontzet en als zoodanig gewoonlijk woelig, indruk te maken op de bevolking, die bij de gebruikelijke wapenschouwing over de schutterij gemakkelijk in beweging kon komen.

Op den middag nu van den ontzetdag ¹⁾ ontstond er vóór het stadhuis een twist tusschen eenige jongens en mannen uit het volk en de voor „quystgelders” uitgescholden „waardgelders” ²⁾ der stadsregeering. Er werd met steenen geworpen en in antwoord daarop geschoten; een uit zijn tralievenster toekijkend burger werd het slachtoffer en vond den dood. Een hevige onrust ontstond nu in de stad en burgemeesters riepen thans ook de schutterij op, waarna de rust spoedig hersteld was. Ook den volgenden dag werden nog twee vendels der schutterij opgeroepen om „dadvenuen nae het stadthuys” te bezetten, maar er gebeurde verder niets, alhoewel de regeering bij deze gelegenheid inderdaad van de schutterij niet volkomen zeker bleek te kunnen zijn. De waardgelders zelf, zeker niet van het vaste gehalte, gedroegen zich intusschen lang niet voorbeeldig en maakten zich aan allerlei willekeur en brooddronkenschap schuldig ³⁾. De regeering besloot zich op alle mogelijkheden voor te bereiden en liet op raad van Hensbeeck den 5^{den} aan weerszijden van het stadhuis, van de Maarsmansteeg naar de Pieterskerkkoorsteeg en van de Wolsteeg naar de overzijde een planken schutting oprichten, waarachter zij hare gewapenden tot hare bescherming kon opstellen. In deze kritieke omstandigheden deed zij ter vervanging van haren getrouwen pensionaris Van Zeyst, die overleden was, een beroep op den oud-pensionaris ⁴⁾ mr. Rombout Hogerbeets, thans lid van den Hoogen Raad, dien zij bereid vond den in deze tijden bezwaarlijken post op zich te nemen, geneigd als hij was om Oldenbarnevelt te steunen in zijn moeilijke taak en zijn partij te helpen verdedigen als rechterlijk en politiek adviseur van de „tweede stad” van Holland.

Het behoeft ons niet te verwonderen, dat de vroedschap in antwoord op een brief van den Prins zelven om de Statenresolutie van 4 Aug. op

¹⁾ ib. blz. 52 vlg. Vgl. het onderschrift op de prent van Visscher, „de Arminiaensche schans” (1618).

²⁾ Afgeleid van Wartgelt (wachtgeld), de som, waarvoor men in Duitschland lang te voren soldaten kon huren om ze op een bepaalden tijd te gebruiken.

³⁾ Zie daarover de „Voorreden” van het Cort Verhael: Knuttel, Catalogus van pamfl., n°. 2580.

⁴⁾ Hij had van 9 Nov. 1590 tot Juni 1596 naast Paulus Vos de betrekking van tweeden pensionaris vervuld (Vroedschapsb.).

te heffen, daarentegen besloot, „deselve met alle behoerleycke middelen te manteneren, alsoe de behoudenisse van de gerechticheden der landen van Hollandt ende Westvryeslandt mitsgaders van de autoriteyt der Heeren Staten ten hoogsten daeraen is gelegen”. ¹⁾ Verder geen provinciale synode toe te staan dan alleen „onder de directie ende beleyt der Groot Mogende Heeren Staten” en mits daarin geen „decisie van gecontroleerde punten” doch slechts „onderlinge verdraechsaemheyt in de bepalinge der leere van de selve punten” werd voorgenomen; eindelijk vaststelling van een plakkaat der Staten tegen de „onbehoorlichkeiten, die dagelix soo int schryven als tspreken tegens de autoriteyt ende wettige regeeringe der landen gebruyct werden”, benevens van een staatsmissive aan de predikanten om „hen stichtelick ende moderative” te gedragen. Alle vier de burgemeesters en de nieuwe pensionaris werden met dezen belangrijken last naar de Statenvergadering gezonden.

In dezen geest werd volgehouden, ook toen op het laatst van het jaar de Leidsche Contraremonstranten, die zich door den steun van den Prins thans krachtiger gevoelden, om „vele en verscheydene gewichtige saecken” weigerden zoo niet om overeenkomstig de arbitrale uitspraak van 1580 en het accoord van 1614 een nominatie voor een nieuwen kerkeraad uit beide partijen gelijkelijk op te maken ²⁾, dan toch om naast de Remonstranten in één kerkeraad te zitten en ook namen van Remonstranten als ouderlingen in de kerk af te lezen, aangezien zij dit niet in „stichtinge ende vrede” meenden te kunnen doen. De stadsregeering stelde nu op eigen gezag de ouderlingen van het vorige jaar opnieuw aan. De remonstrantsche minderheid had dit alles als volkomen wettig erkend, maar de tegenpartij wilde alleen de ouderlingen „wesende van haer gevoelen” als „gecontinueert” aangemerkt zien en, toen de stadsregeering dit verbood, dreigde zij, dat hare predikanten, onder wie Hommius weder de leider bleek, dan „zwarigheyt maecten soudē haeren dienst langer te betreden.” De stadsregeering antwoordde eenigszins zwakkelijk, dat zij niet van zins was „yemant proces te maken” maar slechts de „stadsgerechtigheyt” wilde handhaven en scheuring verhoeden. De Contraremonstranten, rekenend op den machtigen steun van prins Maurits en de meerderheid in de Staten-Generaal, bleven daarentegen stijf bij hunne weigering volharden, waarop burgemeesters de zaak in de vroedschap brachten, die hunne houding goedkeurde en hen machtigde om de predikanten nogmaals ten stadhuize te roepen

1) Vroedschapsres. 30 Nov. 1617.

2) Vroedschapsres. 6 Jan. 1618; Wyminga, blz. 257 vlg. Vgl. ook de verzameling stukken 1618—1640 van den notaris A. Paedts in diens ms. ter Rem. boekerij te Amsterdam (Universiteitsbibliotheek aldaar) no. III H 3.

tot het ontvangen eener „ernstige vermaninge” tot rede en orde, in het bijzonder ook op den kansel, „tot Godes eere, rust, vrede ende stichtinge der gemeente.”

Bij dat alles was Hommius weder de leider der Contraremonstranten geweest tegenover de Remonstranten, die de hulp der regeering hadden ingeroepen. De eersten sloegen de burgemeesterlijke vermaningen in den wind, lieten bij de aflezing der ouderlingen de namen der Remonstranten weg en bevestigden in de Hooglandsche kerk degenen onder de oude ouderlingen en diakenen, die van hun gevoelen waren, zonder zich verder om de stadsregeering te bekommeren.

Dit beteekende de scheuring, die de magistraat steeds had willen voorkomen, en de Contraremonstranten bleven erbij, terwijl ook de Remonstranten thans hunne eigene „conventiculen” begonnen te houden, tenminste sedert Nov. 1617.

De magistraat kon kon voor het geval van verzet steeds minder vertrouwen op de overeenkomstig de stemming der bevolking in groote meerderheid contraremonstrantschgezinde schutterij, die allerlei teekenen van ongehoorzaamheid en tuchteloosheid vertoonde, slecht opkwam voor de gewone poortwacht en bij het opkomen nog onder heftige kerkelijke disputen, zooals ook op straat en in de woningen zelf aanhoudend werden gevoerd, de wacht en de voorgeschreven ronden verzuimde. De stadsregeering nam daarom voor hare veiligheid op den 10^{den} 1618 Jan. een derde vendel waardgelders in dienst. Maar zij wilde toch ook de schutterij tot haren plicht brengen. Na eenig overleg met de hoplieden der zes schuttersvendels werd door het gerecht besloten den schutters man voor man een nieuwen eed af te nemen ¹⁾ gelijk in de gevaarlijke dagen der beeldstormerij was gebeurd ²⁾. Inderdaad werd de nieuwe eed den 17^{den} en 18^{den} aan de schutters afgenomen. Zij moesten plechtig zweeren ³⁾ „den burgemeesteren en regeerders deser steele alle assistentie, hulp ende bystand te doen, deselve mitsgaders de gerechtigheden, privilegiën ende vryheden deser steele te helpen defendeeren ende beschermen, alle destructiën, berovingen, oproer ende commotie binnen deser stede voorvallende te beletten ende te verhinderen”.

Het was een bedenkelijk teeken, dat over de 500 schutters dezen eed weigerden ⁴⁾, die van den ouden eed belangrijk afweek, gelijk ook

1) Wyminga, blz. 260.

2) Zie boven, blz. 38.

3) Dozy, blz. 59; Knuttel, Catalogus van Pamfletten, n°. 2576, vgl. ook de volgende nummers.

4) Knox, Hist. Gen. dl. XXVI, blz. 310 vlg. Hommius spreekt van „ongeveer 600, meest lieden, die de zuivere leer zijn toegedaan” (Wyminga l.l.). Datzelfde getal in het Cort Verhael van de ontschutteringe (1618): Knuttel, Catalogus, n°. 2580.

het geval was met den nieuwen poorterseed, waarin de gebruikelijke zinsnede tegen de heerschappij van den Koning van Spanje en de beperkende verklaring van het houden der privilegiën „naer vermogen ende beste wetenschap” waren weggelaten. De weigerachtigen be-
 tuigden, dat zij den gewonen eed wel opnieuw wilden afleggen of zelfs dezen nieuwen, mits burgemeesteren schriftelijk verklaarden, dat hij niet zou gelden in de zaak van remonstrantisme of contraremonstrantisme, van „religie en conscientie.” De stadsregeering ontsloeg toen de weigerachtige schutters en legde hun een zware jaarlijks te betalen boete op, tot bekostiging van andere verdedigers der stad en van nieuw aan te wijzen schutters, die tot diepe ergernis der gereformeerden ook uit roomsche en menniste burgers werden gerecruteerd. Dit scherpe optreden veroorzaakte een hevige beweging der Contraremonstranten, aan wier hoofd zich thans de contraremonstrantsche vroedschap en ouderling mr. Jacob van Brouhoven openlijk naast Hommius stelde. De „vriessche os” Hommius heette, in het pamflet „Schutterlycke Scherm-
 slach”, de nieuwe schutterkapiteins „van schaamt, belofte los,” waarop even fel een „Verzet” den „lossen rhetorycker”, die het vers tegen Hommius gemaakt had, als een „beest” uit Westphalen aan de kaak stelde 1). Men hield heimelijke bijeenkomsten, waarvoor de ijverige pensionaris op grond der meening van Oldenbarnevelt de stadsregeering ernstiglijk waarschuwde, met de ontslagen schutters en dezen stelden 21 2) gemachtigden aan om rechtsgeleerden bijstand in te roepen en met invloedrijke personen ook buiten Leiden te raadplegen.

De gemachtigden wendden zich bij adres inderdaad tot den Hoogen Raad en deze riep nu de Leidsche gedeputeerden ter Statenvergadering van Holland voor zich. Maar de afgevaardigden der Leidsche regeering verklaarden „ongelast” te zijn te dezen opzichte en achtten de zaak volkomen „politijk”, dus niet behoorend tot de competentie van den Hoogen Raad, wien immers bij opzettelijk staatsbesluit de inmenging in politieke zaken nog in het voorjaar van 1617 was ontzegd; zij meenden, dat de zaak òf voor de Leidsche regeering òf voor de Staten zelf behoorde te komen. De Staten, tot wie de Hooge Raad zich nu wendde, stelden de Leidsche afgevaardigden in het gelijk, zij het dan met de thans nog slechts geringe meerderheid der trouwe volgers van Oldenbarnevelt, die hem tot het einde gesteund hebben.

Op den 2^{den} Februari kwam te Leiden de vroedschap bijeen, die kennis nam van het gebeurde, de burgemeesters aanhoorde en hun gedrag ten volle goedkeurde, te eer omdat vernomen werd, dat de onwillige

1) Knuttel, Catalogus van pamfletten, n°. 2584 en 2585.

2) Het Cort Verhael zegt 50.

schutters een collecte hadden gehouden tot het bestrijden der mogelijke justitieele onkosten, hetgeen als „van seer quaden exempele” werd beschouwd. De vroedschap verklaarde de inmenging van den Hoogen Raad in stadszaken „gansch ongehoert ende contrarie de tractaten ende unien van den Lande” en protesteerde by de Staten tegen zijn handelwijze, daar de Hooge Raad zelfs geen rekesten in ontvangst mocht nemen. Ook werd het gerecht door de vroedschap gemachtigd te „informeeren”, d. i. gerechtelijk onderzoek te doen, naar de houders der collecte 1). Bovendien werden maatregelen genomen tegen het uiten van beledigingen of scheldwoorden te dezer zake, terwijl ter voorkoming van gevechten het dragen van wapenen en het verschijnen op de loopplaatsen door niet-schutters werd verboden 2).

De „doleante” schutters zaten intusschen niet stil maar bleven vergaderen en collecteeren, ook na bovengenoemde beslissing der Staten tegen een en ander. Daarom riepen burgemeesters, na gesterkt te zijn door een advies van de juridische professoren der academie, den 5^{den} Maart den contraremonstrantschen notaris Gheens en den burger Anthonis Jansz. van Walwijck voor zich, als behoorende tot de gecommitteerden. Van de beide opgeroepen antwoordde Van Walwijck „seer onbetamelicken ende irreverentelicken,” dat burgemeesters zelf „parthye waren” in deze „gemeene saecke” van „alle de gemene schutters” en dat hij zijn tegenpartij niet door mededeeling van wat hij wist in zijn „trouwen” wilde laten zien. Hij werd daarom door de vroedschap, die op dien dag wederom vergaderde, naar het gerecht verwezen 3). Toen hij ook hier bij zijn weigering om te spreken volhardde, werd hij naar 's Gravenstein gevoerd en daar op de „examineerkamer” gevangen gezet. Burgemeesters gingen verder en ontboden den volgende dag door den stadsbode een viertal andere contraremonstrantsche leiders, onder wie de jonge boekverkooper Jan Orlers, die door den bode met een aantal medestanders in een groote vergadering op het Prinsenhof werden aangetroffen 4). Aanstonds volgde de geheele vergadering van 40 personen de vier ingedaagden naar het stadhuis, luide roepend, „dat sy altsamen gelyckelicken begeerden in te staen” of gezamenlijk naar huis te gaan. Zij trokken daarna allen te zamen op drie wagens naar Den Haag en begaven zich naar prins Maurits, vra-

1) Vroedschapsres. i. d.

2) Kron. Hist. Gen. l.l. blz. 313.

3) Vroedschapsres. i. d.

4) Vroedschapsres. i. d. In zijn latere Beschryvinge van Leyden zwijgt Orlers geheel van de kerkelijke twisten van dezen tijd, in de ook door hem bezorgde tweede uitgave (van 1641) zoo goed als in die van 1614.

gend om hulp. Maar de twee woordvoerders op het stadhuis, Claes Bartholomeusz. van Cingelshouck en Quirijn Jansz. van Boshuysen, werden den 7^{den} bij klokslag resp. voor 5 en 3 jaren uit de stad verbannen; een zestal anderen ¹⁾ werden met 60 pd. boete gestraft, uit te betalen aan den stadstresorier ten behoeve van den aankoop van koren voor de armen. Begin April werd toen een algeheele amnestie voor de andere schuldigen afgekondigd met „vergetinge van alle ghepasseerde saecken”, mits een ieder zich voortaan zou houden in „goede gehoorsaemhey, ruste ende eenicheyt.” Van Walwijck werd ontslagen uit zijn gevangenschap ²⁾.

Magistraat noch vroedschap waren een oogenblik van plan om voor de beweging te wijken en bleven in de Statenvergadering den thans van alle kanten aangevallen landsadvocaat steunen; den 14^{den} Mei beval de vroedschap haren afgevaardigden in de Staten om den in zijn persoon bedreigden Oldenbarnevelt te doen handhaven en zijn persoon „in 's Landts publycque protectie” te nemen. Het Leidsche gerecht strafte den drukker van het venijnige pamflet tegen den advocaat, de „Practyke van den Spaenschen Raedt,” die de Leidsche drukker Jan Claesz. van Dorp bleek te zijn, met een boete van 36 gulden.

Toch waagden de ontschutterden het zich nog eens tot de Staten te wenden met hun ernstig beklag over onrecht; maar de Staten stelden het in dreigende termen eindigende rekest in handen van de Leidsche afgevaardigden. De stadsregeering ontbood nu eenige van het opstellen van dit rekest verdachte gewezen schutters voor zich maar dezen ontken- den daarin de hand gehad te hebben; alleen de timmerman Claes van Banchem bekende maar verdedigde zich op grond van een hem door zijn medestanders verstrekte opdracht en van de verwijzing door de Leidsche afgevaardigden ter Statenvergadering zelve naar de Staten als de bevoegde macht, tot wie men mocht rekestreeren. Hij werd eenigen tijd op 's Gravenstein vastgehouden maar weder losgelaten, toen een dreigende menigte naar het stadhuis kwam; juichend bracht zij hem in triomf naar huis en raakte daarbij slaags met de waardgelders, die haar uiteendreven en vele burgers kwetsten. ³⁾ Dit belette niet, dat Van Banchem den volgenden dag voor 20 jaren uit de stad werd verbannen.

De beweging van den 1sten Juni bewoog intusschen de regeering om den 12^{den} de nog altijd bestaande planken schutting om het stadhuis beter te voorzien. Zij sloot haar met twee zware eiken deuren en be-

1) Onder hen de boekverkoopers Jan Jansz. Orlers en Joost van Colster. Vgl. Dozy, blz. 65.

2) De voornaamste stukken zijn opgenomen in het Cort Verhael en in het ms. Paedts, dl. I.

3) Dozy, blz. 67.

veiligde haar door het maken van scherpe pinnen er bovenop — „Barnevelt's tanden” spotte het volk — en het aanbrengen van vier stukken geschut.

Maar dit alles zou niet baten tegenover den thans geheel aan de contraremonstrantsche zijde staanden Prins en de meerderheid der Staten-Generaal, die besloten waren om de kleine Hollandsche Statenmeerderheid en hare leiders door maatregelen van geweld tot onderwerping te brengen. De meerderheid der Staten-Generaal schreef tegen den wil van Holland's, Utrecht's en Overijsel's Staten tegen 1 Nov. een Nationale Synode uit en zond 23 Juli den Prins met 8 leden der Staten-Generaal naar Utrecht — Overijsel had reeds toegegeven — ten einde de ook daar aangenomen waardgelders te doen afdanken. Holland zond, om dit te voorkomen, daarop 24 Juli zelf ook een bezending naar Utrecht, waartoe naast den Rotterdamschen pensionaris Hugo de Groot en den Goudschen regent Schoonhoven de Leidsche burgemeester Frank van Thorenvliet en de Leidsche pensionaris Hogerbeets werden aangewezen. De beide deputatiën ontmoetten elkander in Utrecht en trachtten elkanders opvattingen te weerleggen maar de Prins wierp den 31sten zijn zwaard in de schaal en dankte, steunend op de door hem ontboden troepen, de Utrechtsche waardgelders af; een regeringsverandering te Utrecht bracht deze stad en daarmee het gewest geheel aan de zijde der Contraremonstranten. De Hollandsche deputatie verliet inderhaast de stad uit vrees voor de wraak van den heftig verontwaardigden Prins, die hen verdacht van een aanslag tegen zijn persoon en nu ook tegen het weerspannige Holland krachtig wenschte op te treden.

Nog hoopten Oldenbarnevelt en de zijnen hun verzet tegen de Nationale Synode en de eischen der tegenpartij te kunnen handhaven maar den 27sten Juli namen de Staten-Generaal op aandrang van den Prins het besluit, dat ook de waardgelders in Holland moesten afgedankt worden. De Leidsche burgemeesters brachten deze aanschrijving nog niet ter kennis van de vroedschap. Zij hadden aanvankelijk nog maatregelen genomen om zich tegen onverhoedsche bewegingen onder de burgerij te vrijwaren. Zij hadden (2 Aug.) bij publicatie alle samscholingen verboden, maatregelen genomen tegen „commotie ende oproer” en gelast, dat niemand in zulke gevallen op straat mocht komen dan alleen de gereorganiseerde schutterij, de waardgelders en binnenwachten benevens de gezworen stads-beambten; verder werden de valbruggen aan de poorten opgehaald en alle schuiten aan visitatie onderworpen ¹⁾ alsof men een aanslag op de stad vreesde, wat door de

1) Vgl. Brief van Brouchoven, d.d. 5 Aug., in Kron. Hist. Gen. 1866, blz. 398 vlg.

tegenpartij met spiegelgelach van de wallen werd begroet. Burgemeesters en pensionaris zag men herhaaldelijk in groote haast naar Den Haag trekken, terwijl in de stad zelf thans ook Arminiaansche en Roomsche schutters verklaarden niet tegenover den Prins te willen staan, als deze in de stad kwam. Toen de Prins den 13^{den} Utrecht verliet, verzocht de stadsregeering hem niet binnen Leiden te komen, waaraan hij gevolg gaf, ofschoon eenigen uit zijn militaire omgeving wel degelijk de stad betraden en daardoor rumoer veroorzaakten onder de in onrustige beweging gekomen bevolking.

Maar de regeering had reeds ingezien, dat hare zoo hardnekkig verdedigde zaak verloren was, en trachtte nu door toegeven te redden wat van hare autoriteit nog te redden was. De ontslagen schutters hadden zich thans tot de Staten-Generaal gewend en dezen hadden Holland „serieuselijk” verzocht orde op deze klachten te stellen en de oorzaak ervan weg te nemen. Reeds op den 17^{den} had Leiden den Prins geschreven, dat het de schutterij tevreden zou stellen en daarna de waardgelders zou ontslaan. Nog den 18^{den} hadden de Staten-Generaal de afdanking der waardgelders in alle Hollandsche steden binnen 24 uur gelast. Dat dringend bevel werd na overleg met de andere stedelijke afgevaardigden der meerderheid in Den Haag, die erover gedacht hadden naar het remonstrantsche Rotterdam te wijken en daar den Prins het hoofd te bieden, den 19^{den} eindelijk door de burgemeesters uitgevoerd. Zij hadden het schrijven van 27 Juli zoo goed als een herinnering van 15 Aug., waarbij het bijeenroepen van de vroedschap gevraagd was ten einde daarover te kunnen beraadslagen, aanvankelijk naast zich neergelegd ¹⁾, maar meenden nu niet langer in hun verzet te kunnen volharden.

In de vroedschapsvergadering van dien dag werd „eendrachtelicken” besloten eerstens de schutterij te bevredigen door plechtige wederopneming der eedweigeraars, waartoe zes leden werden aangewezen; vervolgens de waardgelders af te danken en van een en ander door een deputatie kennis te geven aan den Prins. Den volgenden dag werd door burgemeesters een publicatie uitgevaardigd, waarbij de nieuwe eed wel werd opgelegd maar met de afgedwongen verklaring, dat die niet ten nadeele van een der partijen zou mogen strekken ²⁾; en den 21 en 22sten legden verreweg de meeste onwilligen nu den eed af, waarop den 23sten de waardgelders niet zonder eenig rumoer en vechterij werden afgedankt. Den 21sten Augustus werden de kanonnen uit de schans verwijderd en deze zelve verdween den 4^{den} September, toen de stadswerk-

1) Dozy, blz. 71/2.

2) Knuttel, Catalogus, n°. 2684.

lieden haar „raseerden” 1). Gerecht en vroedschap had hiermede toegegeven maar nog waren zij niet gezind om de Nationale Synode, waarin de Remonstranten een definitieve veroordeeling konden verwachten, zonder meer toe te staan. In hare vergadering van den 21sten stemde de vroedschap wel toe in de bijeenroeping der Synode maar zonder prejudicie voor het vervolg ten opzichte van het recht der provinciën om de kerkelijke zaken als provinciaal te beschouwen; bovendien zou die Synode alleen mogen dienen tot „accomodatie ende moderatie,” niet tot „decisie” der verschilpunten; verder zouden de punten vooraf in kleinere kerkelijke bijeenkomsten behandeld moeten worden en zou Holland in de Synode vertegenwoordigd moeten zijn gelijk in den Raad van State 2); eindelijk zouden de Leidsche gedeputeerden ter Statenvergadering „zooveel als mogelick is” — zoo heette het met weinig vertrouwen — hebben te zorgen voor de handhaving van ’s lands vrijheden.

Dit alles bleek echter spoedig onuitvoerbaar te zijn. Op den 25sten heeft de Hollandsche Statenvergadering, nog altijd door Oldenbarnevelt geleid, ook in het stuk der Nationale Synode ten volle toegegeven. Maar dit late toegeven kon den advocaat en de zijnen niet redden: den 29sten werd hij ingevolge een „geheime resolutie” der Staten-Generaal, die aan den Prins en zijn acht gedeputeerden algeheele volmacht gaf, met Hugo de Groot, Hogerbeets en den Utrechtschen secretaris Ledenberg gevangen genomen. Een naar aanleiding der gevangenneming van den stedelijken pensionaris den 3^{den} Sept. gehouden vroedschapsvergadering 3) besloot nog wel tot het zenden van een brief aan den Prins om, „niet wetende by dese gelegentheit waer hare toevlucht te nemen”, hem onder het oog te brengen, dat de pensionaris alleen op last der stadsregeering had gehandeld en dat men Hogerbeets gaarne in de stad, in zijn huis of elders, zou „bewaren”. Drie vroedschappen met den secretaris zouden dezen brief aan den Prins overbrengen. Maar noch deze brief kon baten noch een op 10 Sept. genomen besluit om den Prins, die niets van zich liet hooren, nog eens te vragen om „favorabel bescheyt” en dit ook bij Holland zelf te verzoeken. Toen eindelijk ’s Prinsen antwoord kwam, beriep het zich op de bevelen der Staten-Generaal, die inderdaad, doch eerst na de gevangenneming zelf, een besluit daartoe in hare resolutiën hadden doen opnemen; een nieuw beroep van Leiden op den Prins als stadhouder en handhaver der privilegiën,

1) Een spotticht op de afdanking d.d. 8 Sept. onder den titel: „Van den Os op den Ezel”, door „Luciane Seconde”, bij Knuttel, n°. 2685.

2) D. i. dus door 3 leden, terwijl Gelderland, Zeeland en Friesland er 2, Utrecht, Overijsel en Stad en Lande er 1 hadden.

3) Vroedschapsb. i. d.

waarop de Staten-Generaal immers in geen geval inbreuk konden maken, werkte niets uit.

Nog zetelden burgemeesters en vroedschap op het stadhuis, maar het zou niet lang meer duren. In September waren reeds in de kleinere Hollandsche steden benevens te Delft de regeeringen door den Prins veranderd, „sonder prejudicie der privilegiën ende sonder tselve te trecken in consequentie”. Hetzelfde moest nu ook gebeuren in de grootere, met name te Leiden, Haarlem, Rotterdam en Gouda, waar het verzet het krachtigst was geweest.

Den 20sten October werden twee vendels soldaten uit Den Haag naar de stad gezonden en in de Hooglandsche kerk ingekwartierd ¹⁾, hetgeen den volgenden dag aanleiding gaf tot oploopen en inwerpen van ruiten: de „steenen riepen”, nu de heeren „swygen”, zeide een geestig Leidenaar. Den 22sten kwamen opnieuw twee vendels van 's Prinsen garde opdagen; zij werden in de Pieterskerk en het Cathrijngasthuis opgenomen.

Toen eindelijk kwam in den namiddag de Prins zelf met een schitterend gevolg van officieren langs den Haagweg in 60 wagens aanrijden. Een talrijke met oranje versierde menigte wachtte hem juichende reeds bij de Vink op; zij vergezelde hem onder het roepen van „Vivat orange” en het zingen van spotliederen op de stadsregeering naar het Prinsenhof, waar de Prins onder luid gejubel, dat hij evenwel door een scherp verbod deed ophouden, door burgemeesters werd begroet. Hij riep de vroedschap tegen den volgenden morgen 8 uur op tot een bijeenkomst ten stadhuize. Daar ontsloeg hij onmiddellijk allen van hunnen eed, wat een hunner, Claes Adriaensz. van Leeuwen, verontwaardigd deed zeggen, „dat hy niet anders wist, of hy had zich altoos wel van zijn eed gekwetent”. Maar Jacob van Brouhoven, die bij dit alles gelijk reeds vroeger, natuurlijk in overleg met Hommius, den Prins van advies had gediend, legde hem het zwijgen op evenals de grijze vroedschap Jan IJsnoutsz van der Nesse, die zich op zijn diensten tijdens het beleg beriep, door den contraremonstrant Gerrit Leenaertsz. scherp beantwoord werd. De Prins maakte aan deze heftige disputen een einde door kortaf te zeggen: „Messieurs, ick heb u gheseyt, dat ghy vertrecken soudt”. Daarop riep hij eenigen uit de Curatorenkamer, waar de afgezette vroedschap zich verzameld had, terug, liet anderen van buiten komen en vormde daaruit een nieuwe vroedschap ²⁾. Van de burgemeesters werden Thorenvliet en Gael, die zich het meest op den

1) Dozy, blz. 74 vlg. Een beschrijving van het gebeurde in het Memoriael van Weesp, i. d.

2) De namen der oude en nieuwe regeering bij Orlers, blz. 598 vlg. Orlers zelf was een der nieuwe vroedschapsleden.

voorgond hadden geplaatst, niet hersteld; het college van schepenen, de stedelijke rechtbank, werd geheel vernieuwd; in de vroedschap werden 19 nieuwe leden opgenomen benevens de oud-burgemeester Thorenvliet en de oud-schepenen Van der Hal; negen oude vroedschapsleden, onder wie Brouhoven, werden hersteld in hun ambt. Burgemeesters werden behalve de blijkbaar om zijn kennis van zaken behouden Deyman de heeren Amelis van Hogeveen, Clemens van Baersdorp en Gerrit Leenaertsz. Ook de grijze schout Loth Huygensz. Gael, die van 1595 af het ambt had bekleed, werd in Dec. 1619 vervangen door den jongen nieuwen vroedschap en buitengewonen hoogleeraar in de rechten ¹⁾ dr. Willem de Bondt; in de plaats van den pensionaris Hogerbeets werd in 1619 mr. Jan van Wevelichoven gesteld; de secretaris Van Swanenburch werd eerst 7 Oct. 1620 vervangen door Symon van Baersdorp; de griffier van schepenen, Jan van Banchem, bleef in dienst. De Prins liet in den namiddag de officieren der schutterij bij zich komen, sprak hen toe met aandrang op eendracht en liet zich door ieder van hen de hand daarop geven. Een prinselijke proclamatie verbood alle schelden en aanranding, alle partijkreten en partijleuzen. Een avondfeest door de geheele stad besloot dezen rumoerigen dag. De vendels vertrokken 's nachts naar Haarlem, waarheen de Prins hen vóór den middag volgde na een geestdriftige dankbetuiging namens een aantal schutters en burgers te hebben in ontvangst genomen.

Zoo was dan de regeering te Leiden veranderd. De stad Leiden zou voortaan niet meer in de Statenvergadering van Holland de „autoriteyt” der Staten tegenover den stadhouder, de kerkelijke leiders of tegenover de Staten-Generaal helpen handhaven. De grijze staatsman zelf, die de mond, de tong, de hand was geweest van de thans overwonnen partij, kon in zijn bittere gramschap weinig meer doen dan zich zoo goed mogelijk verdedigen tegen de tot hem gerichte aanklachten en zich ergeren over het verloop der tijden: thans heerschten, klaagde hij, andere „maximen” dan die, welke in de dagen van Leycester ten slotte de bovenhand hadden gehouden. Zoo klonk zijn verzuchting, die zeker ook te Leiden door vele zijner partijgenooten zal zijn geslaakt. De mannen van toen hadden het veld moeten ruimen.

De kerkelijke zaak van de Remonstranten, die hunne bescherming hadden genoten, bleek spoedig ook verloren. In de Nationale Synode te Dordt waren naast den hoogleeraar Episcopius ook de Leidsche predikanten Corvinus en Dwinglo opgeroepen om zich te verdedigen en onder hunne felste tegenstanders stond wederom Hommius, ook

1) Sedert 1615.

hier een der hoofdfiguren, zoowel bij de voorbereiding als op de zittingen der Synode 1), terwijl Colonius er de Waalsche kerken vertegenwoordigde en ook hier zijn te Leiden betoonde gematigdheid liet zien. Van den Borre bleef zoo te Leiden alleen de remonstrantsche gevoelens vertegenwoordigen zoolang dit nog geschieden kon.

Zoolang de Dordtsche Synode nog geen beslissing aangaande die richting genomen had, bleef de oude „egaliteyt” te Leiden nog van kracht. De beide gevoelens, in den kerkeraad nog gelijkelijk vertegenwoordigd, konden vrijelijk worden verkondigd; de aanvulling van den kerkeraad voor 1619 geschiedde dan ook nog op de gebruikelijke wijze zonder bezwaar en de nieuwe burgemeesters verklaarden deze regeling voorloopig te zullen handhaven.

Maar nadat de remonstrantsche gevoelens op 23 April te Dordt plechtig waren veroordeeld en de Staten van Holland tegen den 17^{den} April een biddag hadden uitgeschreven om God te danken voor het beëindigen der kerkelijke oneenigheden en voor het herstel der „wettelycke autoriteyt” van regeering en justitie, weigerde Van den Borre deze publicatie van den kansel af te kondigen wegens de scherpe veroordeeling daarin van de overwonnen tegenpartij, die als eene van „perturbateurs” werd gekenmerkt. Hij werd toen (13 April) door de burgemeesters geschorst en tevens werd een streng verbod uitgevaardigd om verder, nu de Synode geoordeeld had, te prediken volgens het gevoelen der Remonstranten 2). Op den 3^{den} Juli 1619 verboden de Staten-Generaal daarop bij plakkaat alle bijeenkomsten van remonstrantschgezinden, welk plakkaat den 20sten en later in alle steden en dorpen werd afgekondigd en den 1sten Februari 1620 nog eens werd hernieuwd. Het was op grond dezer strenge plakkatens, die alle „aparte vergaderinge”, waar de remonstrantsche leer werd verkondigd, verboden op boete van f 200 voor predikers, eigenaars van huizen, die daarvoor werden gebruikt, en van f 25 voor elken toehoorder — het was op grond dezer plakkatens, dat thans de stedelijke regeeringen tot vervolging konden overgaan van allen, die zich aan overtreding dezer plakkatens schuldig maakten.

Leiden staat met Kampen bekend als de stad, waar de vervolgingen het langst hebben aangehouden, waar het grauw onder oogluiking en

1) Wyminga, blz. 263 vlg. Hij was als haar scriba ook de steller harer Acta (ib. blz. 294).

2) Hij ontweek de stad, werd met andere remonstrantsche predikanten uit Holland verbannen en vestigde zich te Waalwijk, waar hij een der drie directeuren der nieuw gestichte Rem. Broederschap werd. Bovendien predikte hij jaren lang heimelijk in allerlei gemeenten en wist zich daarbij telkens aan de vervolgingen der Contraremonstranten te onttrekken. Maar hij bleef met zijne familie nog te Leiden wonen, zij het dan onder veel gevaren.

zelfs onder medewerking der stadsregeering en der stedelijke justitie het felst tegen de Remonstranten is te keer gegaan. Misschien heeft het feit, dat onder de medeplichtigen of ten minste medewetenden aan den voorgenomen moordaanslag op prins Maurits in 1623 verscheidene Leidenaars voorkomen, daarop invloed gehad maar zeker ook de felle vervolgingszucht van den schout zelf, wiens strengheid tegen de Remonstranten aan Vondel herhaaldelijk bittere verzen ontlokte, en van den burgemeester Jacob van Brouhoven, die een van de 24 rechters van Oldenbarnevelt was en als het hoofd der politieke contraremonstrantsche drijvers te Leiden mag beschouwd worden ¹⁾. Maar achter hen stonden de kerkelijke drijvers, Festus Hommius en de ijverende gewezen monnik, sedert 1621 calvinistisch predikant te Leiden, Fabritius, die op de stemming der bevolking grooten invloed hadden. Fabritius — „paap Henderik, de lichte monnik, die zijn kap hing op den tuin, stelt Leiden nu de wet en maakt zich 's volkstribuin, en trekt 't gezag aen zich met eenen burgemeester”, zingt Vondel van hem in zijn „Haec Libertatis ergo”.

„Drie zijnder die 't u doen, o Leidsche Batavieren,
Die maken dit rumoer met razen en met tieren ;
Broecheven en schout Bond, de priesters van de kerck,
Dat zijn de stokers van dit wreed en felle werck.
Dat zijn ze alle drie, die al het quaet hier brouwen,
Dat zijn ze alle drie, die 't vrome volck benouwen.” ²⁾

Het begon reeds in den zomer van 1619, toen nog de oude schout Loth Gael de leiding der justitie te Leiden had. Op den Zondag na den biddag, den 26sten April hielden de Remonstranten een predikatie ten huize van één hunner, den gewezen schepen Jan Adriaensz. Knotter, die op het Rapenburg woonde en intertijd ³⁾ zijn huis ook voor de Lutherschen had opengesteld. Het grauw molesteerde de binnengaanden, wierp de glazen in tijdens de preek en „raseerde” na afloop daarvan het geheele huis, zelfs het hout en ijzer van het dak wegslepend om het te verkoopen. De burgemeesters kondigden den volgenden dag een publicatie af, niet om de plundersaars te straffen maar om voortaan alle dergelijke vergaderingen te verbieden op boete van 200 gulden voor hem,

1) Vgl. Groenewegen, in *Uit de Rem. Broederschap*, 1912, blz. 1 vlg. en *Leidsch Jaarboekje*, 1912, blz. 54 vlg.

2) *Uit Gamaliëls protest (1630)*, bij Van Vloten, Paschier de Fijne, blz. 56 der Aant., toegeschreven aan dezen.

3) Zie boven, blz. 96 ; vgl. Knuttel, *Catalogus*, n°. 2871.

die zijn huis daartoe leende, en „arbitrale correctie” voor de deelnemers ¹⁾).

Drie remonstrantsche onderlingen protesteerden tegen dit alles namens hunne volgers, in ootmoedige taal wijzend op de vroegere „egale” regelingen ten opzichte der religie, en verzochten godsdienstvrijheid in een der drie kerken, gelijk voormaals onder de vroegere regeering hunne tegenpartij immers niet was bemoeielijkt. Maar het gerecht, dat hen ten stadhuiuze nog vriendelijk ontving, gaf hun de verlangde vrijheid niet, en toen zij eenige dagen later ²⁾ nog eens terugkwamen, werden zij vermaand hun deel der gemeente „in stilte te houden”.

Op 14 Jan. 1620 vatte de pas opgetreden schout Bondt op last van het Hof in Den Haag den voormaligen, in 1618 afgezetten vroedschap en secretaris van de weeskamer Paulus Stockius, beschuldigd van het heimelijk houden eener collecte. Zij was gehouden zoogenaamd om de achtergebleven vrouw van Van den Borre, die bevallen was, te steunen maar zeker ook wel om de boete te betalen van den (5 Sept. 1619) wegens verboden prediking in zijn huis tot 625 gulden boete en 2 jaar verbanning uit de stad veroordeelden vleeschhouwer Karel Joosten, misschien zelfs om de onkosten van het drukken van zekere arminiaansche boekjes te bestrijden. Een lijst met 200 namen van deelnemers aan de collecte werd bij Stockius gevonden. Hij werd ³⁾ door de beide van het Hof naar Leiden overgekomen commissarissen zoowel als door de Leidsche schepenen eerst op 's Gravenstein en, na zijn beroep op zijn behooren tot de academie, waar hij als student was ingeschreven, in de academie-gevangenis beneden in het stadhuis scherp ondervraagd, daar men in hem het hoofd meende gevangen te hebben van een „generael complot” tot inzameling van gelden over geheel Holland ten behoeve der Remonstranten. Men drong hem het „secret” te openbaren maar hij bekende alleen te Leiden zich te hebben ingelaten met het inzamelen van gelden tot betaling van aan Remonstranten aldaar opgelegde boeten, welke hij ook aan den schout Gael had betaald tot een bedrag van 850 gulden, waarmede deze zich voldaan had verklaard. Hij bleek intusschen wel degelijk met verscheiden Remonstranten van elders over zulke inzamelingen te hebben gesproken en gecorrespondeerd, o. a. met Episcopus' broeder, Rem Bisschop, te Amsterdam, met hem als het hoofd dezer collecten beschouwd, en ook over uitwij-

1) Brandt, Hist. der Reform. III, blz. 710. Brandt gebruikte de aantekeningen van Paets, in diens ms. „Verscheyden notable ende memoriale dingen” (Rem. bibl. in de Amst. Univers. Bibl. ms. H III, 4). Dat gebruik is zeer nauwkeurig te achten.

2) ib. blz. 712 vlg.

3) Brandt, Hist. der Reform. IV, blz. 166 vlg.

king van remonstrantsche gezinnen gehandeld te hebben. Men dreigde hem met de pijnbank en trachtte hem alle verkeer met zijn vrienden te beletten, terwijl men hem alle schrijfmateriaal onthield; zelfs door verdichte brieven aan hem trachtte men hem tot bekentenis te brengen aangaande zekere geheime besprekingen met de vroegere burgemeesters Van der Nesse en Gael. Maar hij hield te dezen opzichte stand en na 18 weken gevangenis en aanhoudend aandringen van Simon Stevin en anderen op zijn loslating, waarom ook hijzelf den Prins bij rekest had verzocht, werd hij eindelijk in Mei 1620 ontslagen, doch niet dan tegen betaling van 1000 gulden boete aan den schout en meer dan 1000 gulden aan kosten zijner zaak.

Naar aanleiding van dezelfde collecte, die hem te last gelegd was, werden ook vijf kleine Leidsche burgers: Jan en Dirk Bastiaensz. van Mieris, Gerrit Andriesz. Tromper, Pieter Pauw en Jan Pietersz. Lijn-druyer, gevangen genomen. Zij werden midden in denzelfden winter zonder vuur in een „gioole” op 's Gravenstein opgesloten en eerst na acht tot elf weken losgelaten. Daarna opnieuw voor het gerecht gedagvaard, protesteerden zij en beriepen zich op het Hof en den Hoogen Raad tegenover deze ongewone manier van procederen maar zij ontvingen „nihil” op hunne rekest en werden in zware boeten verwezen, al hadden Tromper en Pauw met de collecte niets te maken gehad. Ook nog andere burgers werden wegens dezelfde zaak met boeten bedreigd, o. a. de bekende landmeter en wiskundige Jan Pietersz. Dou. Door bemiddeling van Stevin en anderen, die bij den Prins voor hem tusschenbeiden kwamen, liet de schout echter zijn aanklacht tegen dezen laatste steken 1).

De Leidsche Remonstranten hadden na het ontslag van Van den Borre geen predikant meer en trachtten eerst bij den grijzen predikant Jan Jansz. Bors te Leiderdorp, bij de predikanten Sopingius te Warmond, Walenburg te Sassenheim, Loman te Noordwijk of Hugius te Oegstgeest hun heil te zoeken en, toen deze „gedeporteert” waren, te Warmond „in een boemgaerd” 2) hunne godsdienstoefening te houden. Op verzoek der Leidsche regeering werd een bijeenkomst van wel 3000 menschen door den baljuw van Rijnland, Spruytenburg, op 7 Juli 1619 verstoord; van de deelnemers werden er twee daarop te Leiden door den schout gevat en met verbanning uit de stad gestraft. Den stoepjes of stadssoldaten benevens den klepperlieden werden onder eede opgelegd alle geheime prediking of bijeenkomst bij den

1) Brandt, l.l. blz. 177 vlg.

2) Hs. Van Weesp (Leidsch archief). Dit onder bescherming van den ambachtsheer aldaar.

schout aan te brengen; twee hunner, die weigerden, werden ontslagen.

Maar de Remonstranten, onder wie zoowel kleine burgers als aanzienlijken ¹⁾, bleven bijeenkomen; „wy sullen ende wy willen preeken”, riep een der aangeklaagden. En de zware boeten hielpen evenmin als gevangenisstraf en verbanning. Protesten, smeekschriften, beroepen op het Hof en den Hoogen Raad baatten den vervolgden niets: de Leidse regeering achtte die gewestelijke rechtscolleges onbevoegd in deze, naar hare meening, alleen tot de stedelijke justitie behorende zaken en de rekestreerenden werden streng bestraft. De toen nog te Dordrecht vertoevende predikanten Corvinus en Dwinglo protesteerden van hun kant tegen de behandeling hun medebroeder Van den Borre en hunnen remonstrantschen gemeenteleden aangedaan, zich ook beroepend op de handelwijze der vorige stadsregeering en aandringend op vrijheid van godsdienstoefening, waarvan zij overigens gaarne den magistraat telkens verwittigen zouden.

Maar vele Remonstranten bleven heimelijk vergaderen, ook in de stad. In den laten avond van 11 Oct. 1619 had er zulk een samenkomst plaats ten huize van den saaiwerker Jeremias Walwijk, die deswege voor het gerecht werd geroepen en veroordeeld tot 200 gulden boete, bovendien tot 25 gulden wegens zijn weigering om de namen der bijeengekomenen te noemen, benevens tot verlies van poortrecht en schuttersambt en tot ruiming der stad en Rijnland voor twee jaren. Ook dit zware vonnis vermocht de Remonstranten niet te buigen. Zij verdeelden de stad in 12 wijken, waarin geregeld bij beurten heimelijk gepredikt werd. Het gebeurde echter niet zonder stoornis. Zoo werd op 29 Dec. 1619, toen Bondt nog pas in functie was ²⁾, op aangifte van een spion een poging gedaan om Dwinglo tijdens een predikatie in de Boomgaardsteeg te vatten maar de predikant kon nog juist ontsnappen, zij het dan met moeite, door zich op het dak achter een schoorsteen te verbergen; een listige aanslag van denzelfden spion werd eveneens verijdeld.

Intusschen werden de vervolgingen door geheel Holland, in de steden en ten platten lande steeds sterker, terwijl de verzoekschriften der Remonstranten aan de Staten, aan Gecommitteerde Raden, onder wie thans Brouchoven grooten invloed had, en aan den Prins zelven niet den minsten indruk op deze colleges maakten. De verdraagzame heer van Noordwijk merkte op, dat de „inleveraars van zulke verzoekschriften niet anders deden dan met het hoofd tegen den muur loopen”. Maar de Remonstranten bleven, zoo niet te Leiden zelf, dan toch in de omliggende

1) Onder dezen de notarissen Hackius en Paets, de geleerde Petrus Scriverius en verscheiden regeeringsleden van vóór Oct. 1618.

2) Brandt, IV, blz. 95 vlg.

dorpen samenkomen. Zoo werd in Mei 1620 een samenkomst in de Wei-poort onder Zoeterwoude door den onderbaljuw van Rijnland met een aantal musketiers gestoord maar de Remonstranten wisten hunne vervolgers te overmannen ¹⁾ en ongehinderd de stad te bereiken. Iets later werd evenwel weder een vergadering overvallen en de vluchtende deelnemers door het sluiten der stadspoorten en ophalen der valbruggen op klaarlichten dag betrapt en tot boeten veroordeeld. Later hoorde men van een inval van den schout in het huis van den bakker Bezemer in de Groenesteeg, waar hij meende, dat een predikant verborgen was, n.l. de bekende rondreizende prediker Geesteranus ²⁾; de bakker en zijn kortelings bevallen vrouw werden naar 's Gravenstein gevoerd en gedrongen een eed van zuivering af te leggen, wat zij op grond der privilegiën terecht weigerden, zoodat zij eindelijk beiden losgelaten moesten worden ³⁾.

Veel gerucht maakte de mislukte versterking (8 Nov. 1620) ⁴⁾ van een prediking op den Hoogen Morsch onder leiding van Paschier de Fijne, toen weder baljuw Spruytenburg met eenige volgers te paard aan kwam rijden maar tegenover de groote menigte van toehoorders terug moest keeren. Bij de terugkomst in de stad wierpen de contraremonstrantsche ijveraars van de wallen af met steenen op de Remonstranten; bij een remonstrantschen bakker Jochem Uffels, zwager van den predikant Joh. Arnoldi, aan de Rijnsburgsche poort, waar de kerkgangers binnengingen om mantel of huik te halen, die zij er hadden nedergelegd, werden de glazen ingeworpen en het huis daarop door het grauw opengelooopen en geplunderd, terwijl de dienaren van het gerecht toezagen en het beroep van bovengenoemden Jan Pietersz. Lijndrayer op den nabijwonenden burgemeester Gerrit Leenaertsz. koel werd afgewezen.

Zoo gingen de vervolgingen in en buiten de stad door en werden de Remonstranten overal lastig gevallen. En altijd weder vinden wij Hommius als den drijver van dat alles, van wien de heftige Remonstrant Slatius dichtte :

„In Leyden en behoeft gheen Gouverneur,
Festus is daer genoegsaem Commandeur,
Oeck gheen soldaeten noch gheen garnisoen,
't Volck can hy waep'nen maer met een sermoen” ⁵⁾.

1) Brandt, l.l., III, blz. 757.

2) ib. IV, blz. 270.

3) Vgl. het lijstje der vervolgingen van 1620/1 bij Van Vloten, Paschier de Fijne, Aant. blz. 24/6, uit de aant. van Paets, waar blijkbaar 1 voor 8 Nov.; Van Vloten, blz. 68 vlg.

4) Vgl. ms. Van Weesp, i. d. en Paets l.l.; Van Vloten, l.l. blz. 233.

5) Van Vloten, Paschier de Fijne, Aant. blz. 8, uit de Amsterdamsche Nouvelles (1620). Vgl. Knuttel, Catalogus, n°. 3086.

Ook in de academie hadden de Contraremonstranten, wederom onder leiding van den uit Dordt teruggekeerden Hommius, die thans de rechtzinnige predikanten Derramout en De Dieu, met den bovengenoemden Fabritius naast zich had ¹⁾, een groote „zuivering” gehouden ²⁾. Reeds op 17 Nov. 1618 waren twee der curatoren, de heer van Mathenesse en Oldenbarnevelt's schoonzoon Van der Myle, beiden als vroeger voor hun leven benoemd, afgezet met behulp van het nieuwe besluit der Staten om voortaan curatoren alleen tijdelijk te benoemen. Drie nieuwe curatoren: Wassenaer van Duivenvoorde, Adriaan Pauw en Rochus van den Honert, onverdachte Contraremonstranten, kwamen in hunne plaats en op 4 Juli 1619 werd door de Staten een commissie benoemd, waarin ook de Prins zitting had, met het recht om namens curatoren en burgemeesteren van Leiden professoren en regenten af te danken en nieuwe te benoemen. Zoo werden al spoedig Gerardus Vossius en Caspar Barlaeus, beiden hoogst bekwame geleerden, als regent en subregent van het Statencollege voor theologen ³⁾ afgezet en vervangen door Hommius en Sinapius, die voortaan zouden zorgen voor het college, waaruit eenige als Remonstranten bekende „bursalen” aanstonds werden verwijderd.

De op het einde der maand onder leiding van Hommius zelven te Leiden bijeengekomen Zuidhollandsche synode leidde met scherpte verdere maatregelen tot zuivering der academie van remonstrantsche smetten, zoowel als van de classis zelve, waaruit alle remonstrantsche predikanten verwijderd werden. Zij riep de verdachte predikanten voor zich en zette hen een voor een af, als zij weigerden de Dordtsche geloofsartikelen te onderschrijven of de „acte van stilstand”, d. i. van schorsing in hunne bediening, te teekenen. Zij daagde ook Gerardus Vossius en Barlaeus benevens den voormaligen regent van het Statencollege Bertius, zwager van Hommius maar ijverig Remonstrant ⁴⁾, voor hare rechtbank, ofschoon ook de nieuwe burgemeesters van Leiden er opmerkzaam op maakten, dat alleen Barlaeus, als voormalig predikant, daarvoor in de termen viel. Bertius en Barlaeus werden nu bij synodaal vonnis van het Avondmaal geweerd en met excommunicatie bedreigd, als zij zich niet „beterden”, terwijl van het vonnis mededeeling werd gedaan aan curatoren; omtrent Vossius werd uitstel toegestaan, totdat hij in een theologisch gesprek zich zou hebben verdedigd; zijn houding in dezen tijd wekte bij de Remonstranten erger-

1) Wyminga, blz. 334.

2) Brandt, IV, blz. 841 vlg.

3) Zie boven, blz. 68.

4) Hij is later tot de katholieke Kerk overgegaan.

nis evenals die van zijn ambtgenoot Heinsius, die met Hommius in de Dordtsche Synode medewerkte maar overigens gematigd bleek. Ook de hoogleeraar in de rechten Cunaeus werd opgeroepen en ernstig vermaand wegens de door hem gegeven „ergernisse”, terwijl later in het algemeen besloten werd, dat jaarlijks gedeputeerden van de beide Nederlandsche synoden „visitatie” zouden doen bij de theologische professoren en de regenten van het Statencollege, zij het dan in tegenwoordigheid van curatoren. Zoo bleef de academie voortaan onder scherp toezicht van kerkelijke zijde.

Wat de andere professoren betreft, de Remonstrant Episcopius was reeds afgezet en Vorstius verbannen. Curatoren zetten nu ook Bertius, hoogleeraar in de ethica, Barlaeus in de logica, Coddæus in het Hebreuwsch, Sylvius in de rechten af; Jachæus, hoogleeraar in de natuurkunde, Meursius in het Grieksch, Erpenius in de Oostersche talen werden genoodzaakt zich aan de synodale eischen te onderwerpen en zich van de Remonstranten af te scheiden. Vossius bood nog lang zwakken weerstand en werd tot hoogleeraar in de welsprekendheid benoemd, nadat hij curatoren omtrent zijne houding in de kerkelijke zaken voldaan had; hij onderteekende ten slotte de Dordtsche artikelen en herriep sommige uitingen in zijne geschriften — „bedroefde en verkeerde slavernij”, schreef de vurige Remonstrant Niellius. Als nieuwe hoogleeraren in de theologie werden Rivet, Walæus en Thysius aangesteld.

De vervolgingen te Leiden bleven aan de orde van den dag. En zij hadden blijkbaar op sommige Remonstranten een verbijsterenden invloed. Wij zien ten minste in de volgende jaren telkens de namen van regeeringspersonen uit remonstrantsche kringen, die blijk geven van bekeering der dragers tot de gevoelens der tegenpartij, zij het dan voor het oog. Ook de namen van hen, die of wier vaders vroeger behoorden tot de libertijnsche regeeringskringen, vinden we weldra in stadsposten terug, zoodat het vermoeden voor de hand ligt, dat ook uit die kringen velen zich onder het caudijnsche juk hebben gebogen en, ten minste, voor het oog, zich aan de bepalingen der Dordtsche synode hebben onderworpen. Wie niet ter gereformeerde godsdienstoefening opging, kon er voortaan zeker van zijn, dat alle stadsposten voor hem onbereikbaar waren.

Onder deze vervolgingen begon men te Warmond, waar de ambachtsheer Steven van der Does, heer van Noordwijk en Warmond, zoon van Janus Dousa, de vergaderingen der Remonstranten oogluikend toeliet en den baljuw van Rijnland niet in zijn optreden daartegen steunde, erover te denken om „somwyle eens by een te komen om elkanderen in

de waarheit, die naer de Godtsaeligheit is, te stichten ende dat sonder predikant". Men zou dan elkander voorlezen uit den Bijbel, gezamenlijk bidden en eindelijk ook onderlinge opwekking bevorderen door zelf te getuigen, of, zooals men zeide, te „profeteeren". De drie gebroeders Van der Codde, leertouwers, turfgravers en landbouwers, zoons van een vromen landbouwer te Rijsburg, die zich in den hervormingstijd als ketter had zien vervolgen, en broeders van den te Leiden afgezetten hoogleeraar Coddaeus, waren de leiders daarbij, wier werkzaamheid door vele aan kerkelijke vormen gehechte Remonstranten werd afgekeurd. Maar zij gingen voort in deze richting, vooral toen de remonstrantsche predikant te Warmond, Sopingius, de acte van stilstand had geteekend en naar de Betuwe gevlucht was, zoodat de gemeente geheel zonder leiding bleef. Ondanks allen tegenstand hielden de broeders vast aan hun plan en ook vele remonstrantsche Leidenaars sloten zich bij hunne bijeenkomsten aan, waaruit later de „Rijnsburger Collegianten" voortkwamen ¹⁾, die zich spoedig geheel van de Remonstranten afscheidten en naar het voorbeeld der oude christengemeenten op de boven aangeduide wijze onder elkander godsdienstoefening hielden.

Onder schout Bondt werd dit alles steeds erger. De „sientyranij", schreef Vondel later in zijn hekeldicht, vierde hoogtij „by glimp van staetsdecreten: daer zijn geen zegels aen, de letters zijn versleten" ²⁾, en dat tegen de Leidsche keuren in, al hield de nieuwe secretaris Baersdorp de stedelijke handvesten „vast".

Zoo ging het voort van jaar tot jaar. Telkens hoorde men „op 's Gravensteyn de Christe zielen stenen" ³⁾, vernam men van geheime bijeenkomsten in of buiten de stad, meestal geleid door voortvluchtige remonstrantsche predikanten als Dwinglo, die telkens en nog in het najaar van 1621 heimelijk te Leiden verblijf hield ⁴⁾, den onvermoeid rondtrekkenden geestigen prediker en schrijver, bekwaam theoloog en scherp pamflettist Paschier de Fijne, Leidenaar van geboorte ⁵⁾, wiens vrouw en kinderen er steeds bleven wonen. Vooral Paschier de Fijne wist zijn vervolgers steeds te verschalken en gelegenheid te vinden om tal van remonstrantsche pamfletten en vertoogen te schrijven ⁶⁾, waaronder „Den Ouden Leytschen Patroon" (1633) en de „Aenspraeck aen de goede borghers ende inwoonders der stad Leyden" (1640) vooral

1) Vgl. over hen: Van Slee, *De Rijnsburger Collegianten* (Haarlem, 1895), blz. 20 vlg.

2) Bede aen de oppervyanden van de voorstanders der vryheit tot Leyden (1633).

3) Vondel, in *Haec Libertatis Ergo*.

4) Aitzema, *Saken van Staet en Oorlog*, I, blz. 169.

5) Hij werd er 31 Jan. 1588 uit vlaamsche ouders geboren.

6) Van Vloten, *Paschier de Fijne*, passim.

de aandacht trokken en vele bijzonderheden over de vervolgingen hier ter stede bevatten. Hij kwam evenals Dwinglo en Van den Borre meermalen te Leiden bij zijn vrouw en kinderen en wist zich, evenals deze beiden, herhaaldelijk door de vlucht bijtijds aan gevangenneming te onttrekken.

Maar ook gevaarlijker plannen werden door sommige vervolgd en gesmeed.

Den 6^{den} Februari 1623 werd door vier matrozen aan prins Maurits mededeeling gedaan van een voorgenomen aanslag, waartoe zij waren aangezocht en die tot hun schrik op 's Prinsen eigen leven gemunt bleek. Onder de voornaamste schuldigen en medeplichtigen werden Dwinglo en de Leidsche sajeterkers Jan en Abraham Blansaert (Blanchard, Blansjaar) en Willem Parthy ¹⁾ genoemd, welke drie laatsten te Emden op hunne vlucht werden gevat. Jan Blansaert was een leerling van Van den Borre en had als proponent herhaaldelijk geheime preeken te Leiden en in den omtrek geleid. Abraham en Parthy hadden den moord op den Prins samen met een zekeren Rotterdammer op zich genomen; Jan had, volgens zijn eigen bekentenissen, met Van Dijck en Corenwinder, hoofdaanleggers van den aanslag in overleg met Oldenbarnevelt's zonen, de zaak helpen overleggen. Ook andere remonstrantschgezinde Leidsche burgers: de bekende reeds in 1620 te Leiden als verdacht remonstrantenleider aangehouden Jan Pietersz. Lijndrayer ²⁾, de kleermaker Gerrit Cornelisz., de saaiwerker en remonstrantsche proponent Samuel de Plecker en anderen waren in deze misdadige plannen gemengd zonder echter de bijzonderheden ervan te kennen en verlokkt door de voorspiegeling, dat het doel was de gevangen remonstrantsche predikanten op Loevestein te verlossen. Ofschoon de beide Blansaerts en Parthy beweerden nooit plan gehad te hebben om het moordfeit te volbrengen, werden zij, ook wegens hun niet aanbrengen van de zaak en het aannemen van geld daarvoor, door het Hof veroordeeld wegens „crimen laesae majestatis" en den 27sten Febr. in Den Haag ter dood gebracht ³⁾. Jan Pieterz., Gerrit Cornelisz. en De Plecker werden door de Leidsche rechtbank ter dood veroordeeld, nadat ook zij een bekentenis hadden afgelegd, en op den 21sten Juni vóór 's Gravenstein ont-hoofd; zij hadden o.a. bekend reeds in 1621 in overleg met Dwinglo het plan gevormd te hebben om een omwenteling te Leiden voor te bereiden, terwijl zij ook van plannen tegen de persoon van den Prins had-

1) Aitzema, blz. 171 vlg.; vooral blz. 180 vlg. over de Leidenaars, in de zaak gemengd. Vgl. ook de pamfletten van dit jaar, in Knuttel's Catalogus beschreven, waarbij de vonnissen.

2) Zie boven, blz. 121 en 123.

3) Vgl. de plaat van Visscher, waar de straf oefening wordt afgebeeld en beschreven.

den geweten ¹⁾. Op het hoofd van Dwinglo, zwager van den ongetwijfeld schuldigen Corenwinder en die van de plannen op den aanslag, dien hij intusschen afgekeurd had en opgegeven meende, zeker onderrecht geweest was, zonder echter dat ook hij daarvan aan het gerecht kennis gegeven had, werd een dubbele premie gesteld. Maar hij wist naar Tönningen in Holstein te ontkomen en schreef er een „Verantwoordinghe”. Na den dood van prins Maurits keerde hij heimelijk terug maar liep groot gevaar en vluchtte wederom, ditmaal naar Glückstadt ²⁾.

De omstandigheid, dat zoovele Leidenaars en zelfs gewezen Leidsche of te Leiden verkeerende remonstrantsche predikanten met den verfoeilijken aanslag in betrekking hadden gestaan, had op de stemming der Contraremonstranten en der regeering te Leiden natuurlijk grooten invloed, al betuigden de eigenlijke hoofden der Hollandsche Remonstranten hun diepen afschuw van de ook in hunne oogen misdadige onderneming; zij was inderdaad het werk geweest van enkele drijvers en de zonen van Oldenbarnevelt, in de eerste plaats van Willem, heer van Stoutenburg, die de vlucht nam en te Brussel in dienst van aartshertogin Isabella trad, terwijl zijn broeder Reinier, heer van Groenevelt, in Den Haag op het schavot het leven moest laten.

Bovendien gaf men toen als reden voor de langjarige buitengewone strengheid te Leiden aan ³⁾, dat „tot Leyden de academie is, daer de jonge studenten onderwesen worden om hierna de kercke Godts te bedienen”, hetgeen èn door de nieuwe hoogleeraren in de theologie èn door de predikanten in later dagen steeds werd aangevoerd. Het waren dus volstrekt niet alleen de drie bovengenoemde personen maar ongetwijfeld ook deze beide redenen, die de vervolging te Leiden zoovele jaren lang hebben gerekt, ook na den dood van Hommius (1642), Fabricius (1650), Bondt (1646) en Brouchoven (1642).

Maar de „ommegaende” predikanten, Paschier de Fijne, die heimelijk te Leiden aan de Oude Vest bleef wonen, en de eveneens daar gevestigde Van den Borre, onder hen tot de ijverigsten behoorend, hielden ook onder het strenge toezicht in stad en land niet op te prediken en stichtten hunne verdachte geloofsgenooten in menige huiselijke bijeenkomst, ondanks vervolging en gevangenschap, boeten en uitwijzingen tegenover hen, die den schout en zijn rakkers in handen vielen, ondanks de telkens weder oplaaiende verbittering van het grauw, dat met steenen wierp, glazen ingooide en af en toe de huizen,

1) Sententien by schepenen der stad Leyden ghearresteert (Leyden, 1623).

2) Eerst in 1648 waagde hij het terug te keeren en vestigde zich te Haarlem, waar hij na een „acte van purge” veilig kon leven. Vgl. Groenewegen, in Nieuw Biogr. Wdbk. I, kol. 782.

3) Paschier de Fijne, Aenspraeck aen de Leydsche Borgers, in Tractaten, II, blz. 252.

waar vergadering gehouden werd, ongehinderd plunderen en verwoesten kon.

De dood van prins Maurits in April 1625 had een oogenblik de vervolgen doen hopen op betere tijden, maar ook het optreden van den gematigden prins Frederik Hendrik, die zijn persoonlijke sympathie voor Wtenbogaert en de zijnen nooit verborgen had en zelfs tegenover de remonstrantsche gevoelens sympathiek had gestaan, heeft den Leidschen Remonstranten weinig baat gegeven. Terwijl onder 's Prinsen voorzichtige leiding in tal van Hollandsche steden de remonstrantsche bijeenkomsten allengs werden toegelaten, bleef te Leiden de vervolgingswoede in vollekracht. Toch mocht ook de oud-pensionaris Hogerbeets na zes jaren gevangenschap op Loevestein begin Augustus 1625 eindelijk die gevangenis verruilen voor zijn eigen huis Ter Weer bij Wassenaar. Maar hij had niet lang genot van zijn vrijheid. Kort nadat Paschier de Fijne hem daar bezocht had, werd hij ernstig ziek en de tweede maal vond de ijverige prediker aan zijn sterfbed den ook uit Leiden overgekomen Van den Borre 1). Hogerbeets — „een vrome oprechte ziel en vry van vuile smetten”, noemt Vondel hem in zijn grafscript — stierf reeds 7 Sept. 1625.

De Remonstranten ook te Leiden hoopten thans alles van voorzichtig optreden en van de voorzichtige bescherming van den nieuwen stadhouder, die inderdaad op deze wijze elders veel bereikte, zelfs te Amsterdam, lang het contraremonstrantsche middelpunt.

Eenige jaren lang staakten zij hunne bijeenkomsten in de stad en gaven zich liever naar de dorpen in den omtrek, ook al bleven zij ook daar niet buiten het bereik der Leidsche justitie en harer spionnen. En Paschier de Fijne ging voort met zijn predikingswerk zoowel als met zijn pamfletarbeid 2), die wel in hoofdzaak te Leiden tot stand kwam, nu eens met een „Broederlyke Vermaning” tot de „heeren en oversten des volks”, dan met een „Zilveren Naald om van de oogen der Hollanders af te doen de vliezen, die sinds eenige jaren op hunne oogen gegroeid zijn”, dan weder met de vertooning van een „Klein Monstertjen” van het optreden der Contraremonstranten in Holland en de vervolging, die zij hunnen tegenstanders hier en daar telkens weder aandeden.

In 1628 begon men eindelijk weder in de stad zelve te preeken, meestal bij avond en in klein getal 3). Maar de schout en de zijnen stonden weder gereed en overvielen herhaaldelijk de bijeenkomsten of namen burgers gevangen, veroordeelden hen wegens bijwoning van vergade-

1) Leven, achter het eerste deel van Paschier's Tractaten, blz. 54, 60 vlg.

2) Vgl. daarover Van Vloten, Paschier de Fijne, blz. 102 vlg.

3) Ms. Van Weesp.

ringen binnen of buiten de stad, ook al weigerden zij te bekennen of anderen aan te brengen. Zoo in 1628 de scheepmaker Jan Cornelisz., die 20 weken in 's Gravenstein zuchtte maar er eindelijk „met list” uitbrak; diens vrouw Aechtjen Cornelisz., die, hoewel pas bevallen, niet met rust werd gelaten en zijn gevangenis moest deelen; en de jonge Cornelis van Peltenburg, die een vergadering buiten de Koepoort hadden bijgewoond en daarom twee weken op 's Gravenstein in een „gat” geworpen werden maar ten slotte werden vrijgelaten tegen betaling van de kosten en f 25 boete. In het volgende jaar werd een aantal mannen en vrouwen voor het gerecht ontboden wegens een bijeenkomst te Warmond en, altijd tegen de stadskeuren in, zonder bewijs en onder „roepen en tieren” hunner rechters gedrongen een eed van zuivering af te leggen. De remonstrantsche predikant Johannes Corvinus, die in 1619 met vele anderen naar Waalwijk, vlak over de grens van het toenmalige staatsche gebied, was uitgeleid, maar zich thans nu en dan weder te Leiden vertoonde, werd er gevat en door twee Statenboden naar Emden gebracht, omdat hij weigerde de acte van stilstand te teekenen. Zelfs de oude Festus Hommius, die zich eindelijk wat gematigder begon te toonen ten minste tegenover „geseggelycke” Remonstranten, die hij — als zij niet bij „Pelagiaansche en Sociniaansche dwalingen” maar „by de fondamenten der Gereformeerde leere blyvende”, al dachten zij dan „uut swachheyt ofte onverstandt” verkeerd over de predestinatie — wel in de „gemeenschap der kercken” ²⁾ wilde toelaten, ontging de berisping der nog feller drijvers zijner eigen partij niet wegens zijn betrekkelijk „moderatie”, waarover hij aan prins Frederik Hendrik in 1630 een merkwaardige memorie deed toekomen.

De gevangenneming van den ouden Paschier gaf diens zoon, die zich toen blijkbaar onder alle voorzichtigheidsmaatregelen te Leiden kon bewegen, aanleiding tot een bezoek bij den president van het Hof in Den Haag, Cromhout, ter begeleiding van de vrouw van Jan Cornelisz. Hij had met dezen rechter een merkwaardig gesprek ³⁾ over de vervolgingen maar wist zijn incognito te bewaren. Met dat al liep hij te Leiden dikwijls gevaar en ontsnapte herhaaldelijk nauwelijks aan de gevangenneming door den schout, die zijn woning wel wist te vinden maar den vogel gevlogen zag, ondanks alle maatregelen om hem te vangen. Want de vervolging ging altijd voort. Op den 2^{den} Juni 1630 werd een vergadering bij Dirk Bastiaensz. van Mieris aan de Koepoortsgracht, waar 24

1) Van Vloten, Paschier de Fijne, blz. 234 vlg., over vervolgingen uit dezen tijd, toen hij geregeld te Leiden woonde.

2) Wyminga, blz. 372/3.

3) Paschier de Fijne, Byzondere Voorvallen, blz. 77 vlg.

personen bijeengekomen waren, verstoord en de eigenaar van het huis weder tot 200 gulden boete en ruiming van de stad en Rijnland binnen 24 uur veroordeeld. De veroordeelde „speelde den vinckeman”, d. i. verborg zich, maar betaalde niet ¹⁾).

Toen op 3 Oct. een aantal Remonstranten in twee verschillende huizen bijeenkomsten hadden gehouden ter godsdienstige viering van den ontzetdag, werden de beide huiseigenaars gevangen gezet, n.l. Gerrit Jansz., kleermaker, en Hendrik Cornelisz., linnenwever. Paschier de Fijne vond er aanleiding in om door het schrijven van zijn krachtig geschrift „Den Ouden Leydschen Patroon” ²⁾ de herinnering aan de dagen van het beleg in verband met de godsdienstvervolgingen van zijn tijd te verlevendigen en te wijzen op de onrechtvaardigheid van hen, die „met luyder kelen schreeuwen, daer leyt het Placcaet, 't Placcaet, 't Placaet” alsof dit plakkaat „strickter” kon zijn dan Mozes' wet of „tot een eeuwig jock voor de getrouwe Leydsche borgeren gemaect was”. Hij noemt achter dit geschrift de namen van minstens 25 burgers, die in die jaren „door der Calvinisten wreetheyt” in de gevangenis hadden gezocht, en van eenigen der uit de stad gebannen; hij vermeldt 4 „geraseerde” huizen, 12 burgers, die een maand lang soldaten of „diefleyders” in hunne huizen gelegerd hadden gekregen, benevens de overtalrijke in boeten van 25 à 50 gulden verwezenen, die den zuiveringseed hadden geweigerd, preeken hadden bijgewoond en anderen niet hadden willen verraden. Al dat geld had schout Bondt „van de Leydsche borgeren gestroopt” om het te gebruiken voor het „gouden leder” in zijn kamers, waar hij — naar Vondel in ditzelfde jaar in zijn hekeldicht „Haec Libertatis ergo”, blijkbaar naar aanleiding van Paschier's „Patroon” zingt —

„Als een tiger op de'onnoozelheit verwoet,
Parst wijn uit tranen en laedt sweer by sweet en bloet
Der schaemle burg'ren, die zoo mannelijck zich queten”.

Tot de vervolgden van dat jaar behoorde ook de beroemde Petrus Scriverius, de geleerde latinist, die met een aantal anderen werd beboet wegens het bijwonen der vergadering bij Dirk Bastiaenz. van Mieris en eerst een fraai portret van prins Maurits, vervolgens al zijn boeken door den schout in pand zag nemen voor de betaling der opgelegde boeten. Scriverius antwoordde voor het gerecht met een toespeling op een der schepenen, die vroeger schoenmaker geweest was:

1) Ms. Van Weesp.

2) Tractaten, II, blz. 147 vlg.

„Frange cito calamos et scinde Thalia libellos,
Si dare sutori calidus iste potest 1).

Inderdaad, Leiden was voor de Remonstranten wel de stad, „waar het meeste perikel is”, zooals het bestuur der broederschap in 1632 verklaarde 2). Kort daarna (9 Jan. 1633) werd een huis in de Vrouwenkamp, waar zij toen al maanden lang des Zondags en 's Woensdagavonds heimelijk en „onghemolesteert” waren bijeengekomen, door den schout overvallen. Het was al iets gewonnen, dat hij wel sommige namen van deelnemers aantekende maar dat het gerecht niemand anders deed straffen dan den huiseigenaar, die met de gewone f 200 beboet werd.

Trouwens, het blijkt, dat niet alleen menschen van geringe betee-kenis in de stad het waagden zich openlijk bij de remonstrantsche gemeente aan te sluiten 3). Het aantal der Remonstranten nam voortdurend toe en in de huizen van den oud-burgemeester Gael, van de weduwe van den vroedschap Frans Adriaensz. van Leeuwen en die van den oud-burgemeester Van der Nesse, van Scriverius zelven, van den zoon van Jan Pietersz. Dou, den remonstrantschen landmeter, en van de vermogende houtkoopster Trijntje Jans van der Beeck werden aanhoudend bijeenkomsten gehouden, zonder dat de schout het waagde ze te bemoeilijken. Dat waren gunstige teekenen.

De toeneming der gemeente maakte echter al spoedig, dat de ruimte in die particuliere huizen onvoldoende werd en bij de blijkbare aarzel-ling der stadsregeering om hare handelwijze tegenover de Remonstran-ten op denzelfden voet voort te zetten, terwijl in vele andere Holland- sche steden remonstrantsche kerkgebouwen verrezen, vele ballingen terugkeerden, Barlaeus, die sedert 1623 weder te Leiden woonde, in 1631 hoogleeraar te Amsterdam werd, Episcopius te Amsterdam in 1630 eene kerk opende en Frederik Hendrik blijkbaar den tijd geko- men achtte om de Remonstranten openlijk met zijn matigenden invloed te beschermen, besloot men ook te Leiden een huis voor een kerk te huren. Men hoopte, „dat nu de heeren haer gemoederen wat vermorwet ende versacht souden weesen” 4). De notaris Sandewech en de potte- bakker Joris Bartholomeusz. werden daarom naar het gerecht afge- vaardigd, bezochten den pensionaris en den secretaris, wendden zich schriftelijk bij rekest tot het gerecht, alles om te vragen, dat de stads-

1) Thalia, breek dadelijk mijn pennen en verscheur mijn boeken, als die driftkop (de schout) ze aan een schoenmaker kan geven”. Vgl. Groenewegen, l.l. blz. 101/2.

2) Tideman, De Rem. broederschap, blz. 79.

3) Ms. Van Weesp.

4) Ms. Van Weesp.

regeering nu toch eindelijk de bijeenkomsten toe zou staan ¹⁾; men wilde die dan desnoods gaarne „buiten allemansoog”, ergens in een bleek of huis houden. Maar het antwoord stelde te leur: de plakaten tegen de Remonstranten werden opnieuw afgekondigd ter waarschuwing voor hen, die het zouden wagen te doen alsof zij niet bestonden. Toch huurde men een huis op de Papegracht, behoorend aan den advocaat en notaris mr. Jacob Verwey: na twee predikatiën werd het huis door den schout toegespijkerd. Hetzelfde gebeurde met een ander daarop gehuurd huis aan de Langebrug bij de Diefsteeg. Maar de taaie Remonstranten gaven geen kamp. De vermogende lakendrapier Pieter Gerritsz. van Homade stelde zijn woning beschikbaar, maar het grauw wierp er de ruiten in evenals bij een Mennist, wiens remonstrantsche vrouw de preek in hare woning toeliet; beiden werden 16 Oct. veroordeeld tot 200 gulden boete en verbanning. Zij appelleerden bij het Hof en bij den Hoogen Raad, maar zonder gevolg; toen riepen zij 's Prinsen hulp in, maar deze gaf weinig andere troost dan „op de saeck te sullen letten”. Toen het vonnis tegen Pieter Gerritsz. werd afgekondigd, gebeurde er iets bijzonders: het klokketouw, waarmede men de klok te dier gelegenheid had geklept, brak af en een windstoot sloeg het raam op het raadhuis, waarvoor schout Bondt met zijn justitie-roede in de hand stond, dicht, zoodat de roede brak ²⁾. Vondel schreef toen zijn scherp vers: „Bede aen de oppervyanden van de voorstanders der vryheid tot Leyden”,

„aen de gewetens beulen, die vermomd in rechters rocken
d'Eenvoude godsdienst plaegd met moordgeweer en stocken
En teghens eed en eer uw' gryse keuren scheurt,
Daer 't Burger-heyl om schreyt en 't Vaderland om treurt”.

Hij roept hun toe: „Hou op van siele-dwang”. Hij smeekt hen:

„Ay, staeck uw wreet besluit, spoel aff uw bloed'ge handen.
Hoe, sullen Vaders hier hun eygen stadt verbranden?
En plett'ren met den voet dat costelycke pandt,
Het oorloghs aspunt en de schat van Nederlandt?”

Hij wijst op de teekenen:

„De doemclock werd verstomd, 's gherechte roe breekt in tween,
En 't Christdom roept al-om: de bloedraed valt daer heen.”

Zijn felle spot richtte zich in 't bijzonder tegen den schout, die op 20 Jan. 1634 zijn hond op het kerkhof had laten begraven. Zijn vers „Aen alle hondeslagers en hondebeuls” is gericht tegen Bondt, den „dootgraever van de honden”, die bij deze begrafenis „'t graf der hon-

1) Groenewegen, l.l. blz. 104.

2) Groenewegen, l.l. blz. 103, waar aangetoond wordt, dat dit vers van 1633 is.

dezielen" rijkelijk met wijn had besproeid en om deze op heiligschennis gelijkende daad algemeen werd gegispt. Pieter Gerritsz., die 400 menschen werk gaf, mocht ten slotte wegens de groote schade voor het werkvolk weldra terugkeeren ¹⁾).

Op den 6^{den} Nov. 1633 was in het vroeger reeds vernielde huis van de aanzienlijke familie Knotter aan het Rapenburg wederom gepreekt, thans door den pas uit Loevestein ontsnapt predikant Simon Lucae Bysterus. Het grauw wierp wederom alle glazen van het statige huis in en liep de uit de preek komenden schreeuwend en joelend na. De eigenaar van het huis werd beboet en twee door de dienders gevatte bedrijvers van het glazenbreken werden des avonds weder losgelaten. Ditmaal bemoeiden het Hof en de Prins zelf zich met de zaak en ontboden het Leidsche gerecht naar Den Haag om de redenen van de gewezen sententie aan te geven, maar het gerecht „en deedet niet" ²⁾, zich blijkbaar verschuilend achter het meermalen vroeger door Hof en Hoogen Raad gegeven oordeel, dat deze zaken „domesticq" waren en bij de plaatselijke justitie thuis behoorden.

De Remonstranten vonden den volgenden Zondag het huis door de dienders en hellebaardiers van den schout bezet en gingen toen naar een leege turfschuur op de Zijdgracht, later naar een zoutkeet bij de Zijlpoort; ook deze plaatsen werden toegespijkerd en zij moesten zich vergenoegen met een ledig erf „onder den blauwen hemel" ³⁾. Met Kerstmis drongen zij in het toegespijkerde huis der Knotters maar toen zij op den tweeden Kerstdag dit wilden herhalen, vonden zij het huis weder door de politie bezet. Zij gingen toen, mannen en vrouwen twee aan twee in optocht, „int ghelet", van daar naar de Papengracht en hielden vóór het huis van den notaris een predikatie in de open lucht. Maar het grauw joelde hen uit en wierp den predikant op zijn weg naar huis met steenen, zoodat hij de vlucht moest nemen. Des namiddags op de Papengracht terugkeerend, vonden zij ook deze plek met soldaten bezet en begaven zich onder dezelfde vijandige beoogingen van het grauw naar de turfschuur.

Met Oudejaarsavond had de stadsregeering de stoepjes zelfs van kruit en lood voorzien om remonstrantsche vergaderingen met geweld te beletten; gewapende soldaten joegen inderdaad onder aanvoering van den schout zelven een bijeenkomst onder den blooten hemel op een ledig erf aan den Ouden Singel uiteen. Maar de Remonstranten

1) Ms. Van Weesp.

2) ib.

3) ib.

kwamen den volgenden dag opnieuw op de Papengracht bijeen, waarop de schout er twee liet vatten ¹⁾).

Nieuwe pogingen bij den Prins en zelfs bij de Prinses, tot wie zich enkele vrouwen begaven, vonden „geen faveur” en men besloot dus voorloopig de bijeenkomsten in de stad te staken en zich weder naar Warmond te begeven, waar men eenige jaren achtereen „vreedsaemich” onder de bescherming van den ambachtsheer godsdienstoefeningen hield onder leiding van Bysterus, Snecanus, Vorstius enz. Dit ging zoo voort, totdat men in den winter van 1639 op 1640, bij „seer windich en regenachtich weder” het ten behoeve van eenige oude lieden, die niet naar buiten konden trekken, nog eens in de stad waagde en wel vlak tegenover Brouchoven's eigen huis, het huis van een der Gecommitteerde Raden van Holland, aan de Breestraat, in de woning van Dirk Zeegersz. van Campen. De eigenaar werd wegens deze stoutigheid voor het gerecht gedaagd en op de gewone wijze gestraft met 200 gulden boete en verbanning. Zijn beroep, gesteund door Scriverius en Duyst Pietersz van der Werff, zoon van den populairen burgemeester uit het beleg, op Hof en Hoogen Raad kreeg het gewone bescheid: de zaak behoorde voor de stedelijke rechtbank. Bysterus zelf werd toen op 10 Juli 1640 door schout Bondt gevangen genomen, als een dief op klaarlichten dag naar 's Gravenstein geleid en een maand later uit de stad gebannen, welk lot ook zijn medepredikanten Daniël Snecanus en Willem Vorstius, zoon van den vroegeren hoogleeraar, beschoren werd ²⁾. De scherpe en troostende „Aenspraeck” van den onvermoeiden Paschier de Fijne, toen te Haarlem, mocht aantoonen, dat men het thans meer op de herders dan op de schapen gemunt had ³⁾, de vervolging bleef met dat al aanhouden. Toch waagden de drie predikanten het, ondanks het banvonniss, zich voortdurend in de stad op te houden jaren en jaren achtereen, waaruit wel blijkt, dat de zwaarste tijd voorbij was, al was men volstrekt nog niet veilig.

Nauw bleef steeds de band tusschen de gemeenten van Leiden en Warmond ⁴⁾, die als het ware een gecombineerde gemeente vormden met eigen ouderlingen en diakenen voor ieder van beiden maar met een bescheiden predikplaats, geen eigenlijke kerk, te Warmond alleen, voor welker onderhoud en verdere kosten beiden hadden te zorgen volgens het dienaangaande gesloten contract van 14 Aug. 1640, blijkbaar gemaakt onder den indruk der laatste Leidsche predikantenjacht kort te voren.

1) Ms. Van Weesp.

2) Van Vloten, Paschier de Fijne, blz. 292; ms. Van Weesp, aan het slot.

3) Tractaten, II, blz. 246.

4) Groenewegen, l.l. blz. 107 vlg.

De Leidsche gemeente was daarbij verreweg de talrijkste en de vermogendste en dientengevolge de invloedrijkste: iederen Zondag zag men tal van mannen en vrouwen langs de Mare naar Warmond trekken. Men bleef echter telkens pogingen in het werk stellen om ook te Leiden zelf geduld te worden. In December 1649 vroeg de Leidsche gemeente nogmaals aan de stadsregeering ootmoedig om toelating van deze bijeenkomsten en bood daarvoor f 4000 voor de armen van de Waalsche en Nederduitsche gemeenten „ter liefde Godts en gedachtenis van UEE. weldadige gunste ende godvruchtige discretie”, waarop men hoopte. Maar het bitse antwoord was de betuiging van alle geneigdheid om de plakaten tegen de Remonstranten „ten uystersten te exercereen”, ja zelfs de tochten naar Warmond te beletten. Predikanten werden dan ook sedert nog herhaaldelijk uit de stad gezet, bijeenkomsten door het grauw of de schoutendienaars verstoord, glazen van bekende Remonstranten ingeworpen, zware boeten opgelegd, beroepen op de vrijheid, die Lutherschen en Mennisten toch genoten, afgewezen, ook al begonnen de „lieden van fatsoen” in de stad zich over deze dingen te schamen. Maar de theologische professoren en predikanten bleven even heftig tegen de Remonstranten woeden op den kansel, waar omstreeks 1664 de predikanten De Matter en De Witte heftig ijverden, zowel in als buiten de kerk. De aanzienlijke en vrome Remonstrant mr. Johan de Bye, die een tijd lang in zijn huis had laten prediken en in 1664 zijn zachtmoedige „Vredes en liefdesbasuynne” 1) schreef, zag zijn glazen ingeworpen en in 1665 zelfs door dienaars van het gerecht den preekstoel en de zitplaatsen in zijn huis afbreken; twee remonstrantsche predikanten werden in het volgende jaar weder uit de stad gezet, terwijl een groote vervolging tegen meer dan 20 hunner gemeenteleden werd ondernomen. De vervolgden protesteerden en bezwoeren het gerecht om toch eindelijk den Remonstranten recht te laten wedervaren, zij het dan tegen hooge geldelijke offers, waartoe zij zich bereid verklaarden. Maar schepenen legden De Bye weder 200 gulden boete op met uitwijzing uit de stad. Het was duidelijk, dat de Leidsche Remonstranten „noch geen sekerhey van hare vryheyt aldaer” hadden.

Ook te Warmond stuitte men op moeilijkheden; niet bij den zeer welgezinden ambachtsheer, toen den katholieken heer Van Wassenaer, maar wegens de verhouding tusschen de in getal en vermogen overheerschende Leidenaars en de Warmondenaars, die niet langer door de Leidenaars „geregeert” wilden worden. Den 10^{den} Jan. 1667 werd de overeenkomst van 1640 geëindigd 2) en de Leidsche Remonstranten

1) Knuttel, Catalogus, n°. 8984. Over de „Leydsche proceduuren” n°. 8978 vlg.

2) Groenewegen, I.I., blz., 108.

waren weder op zichzelf, d.i. op de gezindheid hunner stadsregeering, aangewezen.

Eerste de pest van 1668, die vele vervolgers ten grave sleepte, gaf hun eenige verademing: de onder De Witt's verdraagzame staatsleiding allengs veranderde stadsregeering bleek thans, nu eenige van de felste tegenstanders waren heengegaan, eindelijk meer tot matiging gezind en men begon, toen in 1667, na de scheiding van Warmond, tijdelijk een houten loods onder Leiderdorp als kerk was ingericht, weder in een huis van De Bye aan den Middelweg te preeken. Dat duurde een paar jaren ongehinderd, zoodat men het plan durfde opvatten op deze plaats tusschen Middelweg en Hooglandsche Kerkgracht een kerk met pastorie te bouwen. Maar ten gevolge van de gebeurtenissen van 1672 werd de regeering weder door prins Willem III omgezet. De nieuwe regenten, nauw met de orthodoxe Kerk verbonden en door een beweging onder de schutterij tegen de Remonstranten aangezet, wendden zich eerst tot den Prins om den kerkbouw van hoogerhand te doen beletten en, toen deze de zaak „ter dispositie van regenten” liet, begon de aandrang der predikanten van de nederduitsch-hervormde Kerk en hunne volgers opnieuw.

Wel trachtten burgemeesters, met het oog op de veege tijdsomstandigheden, die geen onrust van dezen aard toelieten, de felle ijveraars tot bedaren te brengen, maar zij waren wel genoodzaakt toe te geven en geboden de „begoste timmerasie” te staken zoowel als de prediking zelf. Maar de Remonstranten protesteerden en wezen op de verdraagzame houding, zelfs door de overwinnende Franschen te Utrecht en Woerden tegenover hen aangenomen; zij gingen voort, al beperkten zij de oorspronkelijk aangegeven hooge ramen wat en bouwden zij hunne kerk nog veel eenvoudiger dan in het plan had gelegen. Nog in 1675 verbood de magistraat nogmaals den bouw op aandrang van den hervormden kerkeraad maar de Remonstranten gingen voort met wat men na de beperking hun „pakhuis” noemde en wijdde het 7 Aug. 1675 „met groote stilligheid” in op den gedenkdag van Tromp's overwinning op de Zweden in de Oostzee. Eerst in 1679 breidde men de „vergaderschuur” uit tot een eigenlijke kerk en in 1684 kreeg de Remonstrantsche kerkeraad eindelijk feitelijk een officieel bewijs van erkenning, toen het gerecht hem veroorloofde een huis op zijn eigen naam te koopen.

Zoo eindigde dan de vervolging der Remonstranten, die langer dan een halve eeuw had geduurd ten gevolge van den onverzoenlijken haat hunner bittere tegenstanders. Staatkundige gevolgen had die tegenstelling tusschen de beide deelen der oude hervormde Kerk sinds lang niet meer dan alleen de feitelijke uitsluiting der Remonstranten van

staatsposten gelijk ook andere „dissenters” daarvan uitgesloten werden. Eerst echter sedert het besluit der Staten van Holland van 8 Dec. 1650 ¹⁾, dat bepaalde, dat alle magistraatspersonen moesten zijn „van de christelijke gereformeerde religie, volgens de Synode van Dordrecht bevestigd, of tenminste dezelve toegedaen”, sloot officieel alle andersdenkenden, dus ook de Remonstranten, van de regeering der steden voorgoed uit. Een man als Johan Meerman, van remonstrantsche afkomst, moest dan ook om in de regeering der stad te komen, over de Waalsche gemeente heen in de Gereformeerde kerk opgenomen worden, alvorens in de stadsregeering te worden opgenomen ²⁾. En dit voorbeeld stond niet alleen. Onder de namen der Leidsche regeeringspersonen van dezen tijd komen er telkens voor, die men vroeger onder de Remonstranten hoort noemen, reeds van het begin der vervolgingen af, zoodat de standvastigheid van allen onder de scherpe vervolging niet boven twijfel verheven is. Zelfs van De Bye wordt getuigd, dat hij in de week de gewone gereformeerde godsdienstoefening placht bij te wonen maar des Zondags alleen bij de Remonstranten ter kerk ging, het eerste blijkbaar om den tegenstanders in het gevlj te komen. En wat hij deed, hebben blijkbaar velen gedaan.

1) Kluit, Hist. der Holl. Staatsregeering, III, blz. 229.

2) Vgl. Fruin, Verspreide Geschriften, VIII, blz. 106; Bijdr. en Meded. Hist. Gen. dl. XVIII, blz. 447.

HOOFDSTUK VII.

HET STADSBESTUUR ONDER DE REPUBLIEK.

Sedert het einde der 14de eeuw had de algemeene leiding van het stadsbestuur berust bij de vroedschap, sedert Philips van Bourgondië meer en meer bij de Veertigen, die ook wel met denzelfden naam „vroedschap” worden aangeduid ¹⁾. Te Leiden noemde men die van de vroedschapsleden, die in de „magistratuur” der stad waren of geweest waren, d.i. de zittende burgemeesters en zij die het burgemeester- of schepenambt hadden bekleed, de „voorzittende” of „consulare heeren”, in het bijzonder met den naam „vroedschap” ter onderscheiding van de „Groote vroedschap”, het geheel der Veertigen met de zittende burgemeesters en schepenen inbegrepen ²⁾.

Deze Veertigen of „Groote vroedschappen”, ook wel „Vroedschappen ende Veertigen” of „Breede Raed” genoemd, waren te beschouwen als de vertegenwoordigers der burgerij, der „gemeente” van alle burgers ³⁾. Als zoodanig hadden zij het „opperste ghebiedt” ⁴⁾ der stad en zonden uit hun midden naar de Statenvergadering van Holland hunne deputatie als vertegenwoordigend het „lid” der stad Leiden van de Staten. Zij droegen ook personen voor om namens de stad „ordinaris” op te treden in het college van de 9, later 10 Gecommitteerde Raden van Holland ⁵⁾ en in dat van de uit 12 leden bestaande Admiraliteit van Amsterdam ⁶⁾ gelijk „extraordinaris” bij beurten met de andere vijf groote steden van Holland ⁷⁾ in de Staten-Generaal, den Raad van

1) Vgl. dl. I, blz. 145 vlg.; dl. II, blz. 96 vlg., 107 vlg.

2) Van Leeuwen, in zijne Bedenkingen, uitg. Fruin, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XVIII, blz. 448.

3) Kluit, Gesch. der Holl. Staatsregeering, II, blz. 291, 313; IV, blz. 340, 581.

4) Orlers, blz. 585; Van Leeuwen, Korte besgryving, blz. 114 vlg.

5) Zie Res. Holl. 22 Jan. 1590 en 28 Sept. 1623.

6) Vgl. Tegenwoordige Staat van Holland, I, blz. 347 vlg.

7) Orlers l.l.; Van Leeuwen l.l. Vgl. Fruin—Colenbrander, Gesch. der Staatsinstellingen in Nederland, passim in het Register.

State, de Rekenkamer van de Staten-Generaal en die van Holland, dan onder de bewindhebbers der O. I. Compagnie en de Hoogheemraden van Rijnland, allen telkens — behalve in de O. I. Compagnie, waarin men zes jaren zitting had — voor drie jaren en overeenkomstig de daartrent genomen Staatsresolutiën van het eind der 16de eeuw. En de Staten namen de aangewezen personen gaarne aan zonder bezwaar.

Devroedschap wees voor het dagelijks bestuur jaarlijks de vier burge-meesters aan benevens de 16 personen, uit wie de Prins of wel de Staten de 8 schepenen verkozen, den tesorier, den fabriekmeester of beheerder der stadsgebouwen en stadswerken, de voor de contrôle der rekening der dienende royeermeesters, den pensionaris, den secretaris, den griffier der schepenen, den onder-secretaris, dus alle „magistraten” en hoofdamttenaren der stad. Zij alleen kon de stad bezwaren met lijf- en losrenten; zij alleen kon de stadsaccijnsen verhoogen of verlagen en den pachters daarvan hunne „restanten” kwijtschelden of wel hun uitsstel van betaling verleen; zij had de zaken „van importantie” voor de stad te behandelen: vaststelling van keuren en wijziging daarvan, uitbreiding der stad, belangen der draperie, kerkelijke of politieke twisten van groot gewicht, oproerige bewegingen enz. In het algemeen had zij alleen ¹⁾ „de macht omme te adviseren, resolveren ende disponeren van alle saken, concernerende den staedt van den lande ende der steden respectieve ende wat tselve collegie adviseert, resolveert ende disponeert, wert by de gansche burgerye gevolcht”.

Zoo waren de leden der vroedschap in de gelegenheid om met het beheer der lands- en met dat der stadszaken vertrouwd te geraken. Wie onder hen uitmuntte, had alle kans om een belangrijke plaats ook in de landsregeering in te nemen en bij de wereldpositie der Republiek zelfs met de algemeen Europeesche zaken, met de wereldpolitiek van die dagen in nauwere aanraking te komen.

Er zijn dan ook verscheiden leden der Leidsche vroedschap geweest, die op de lotgevallen der Republiek een belangrijken, of zelfs een beslissenden invloed hebben gehad. Tot hen behoorden in prins Willem's tijd Pieter Adriaensz. van der Werff en Pieter Oem Pietersz., die tot 's Prinsen krachtigste medewerkers hebben behoord; Thorenvliet en Van der Nesse, de wiskundige en landmeter Jan Pietersz. Dou tijdens de godsdiensttwisten, later Jacob van Brouhoven, de onbarmhartige vervolger der Remonstranten. Onder Johan de Witt vinden wij diens intiem en getrouwen vriend en beleidvolle medestander mr. Johan Meerman, uit den in 1622 te Leiden gevestigden tak van een bekend Delftsch

1) Verklaring der Staten, dd. 16 Oct. 1587 (Groot Plakkaatboek, I, blz. 43).

regentengeslacht, die in 1653 lid der vroedschap werd; hij vertegenwoordigde dikwijls Leiden in de Hollandsche Statenvergadering en was een voortreffelijk financier, zoodat de Witt hem in 1665 als tresorier-generaal der Unie gewenscht had, wat hij evenwel afsloeg; van 1667 tot 1670 was hij lid der Staten-Generaal; met Johan Boreel handelde hij na den vrede van Breda in buitengewone ambassade (1667/8) naar Engeland over het sluiten van de Triple Alliantie ¹⁾; in Maart 1672 trachtte hij bij een nieuwe buitengewone ambassade naar Engeland daar de stemming ten opzichte van den oorlog te leeren kennen. ²⁾ Even na den noodlottigen dood van De Witt werd hij raad- en rekenmeester der domeinen van Holland, wat bij de prinsgezinden ergernis wekte. Hij stierf in 1675 ³⁾.

Ook de Leidsche regent Willem Paedts is bekend als een der medewerkers van de Witt, zij het dan op bescheidener voet; hij was door zijn huwelijk met diens familie verwant ⁴⁾.

Nog belangrijker rol dan Johan Meerman speelde op het staatstoneel de Leidsche regent Johan van den Bergh, die in 1704 lid van den Raad van State en in 1706 gedeputeerde te velde werd. Als zoodanig werkte hij ter verovering van de Zuidelijke Nederlanden onder Marlborough's opperste leiding met Sicco van Goslinga samen; de verovering van Brussel in 1706 was aan hem en Van Reede te danken, waarom een zilveren gedenkpenning te hunner eer werd geslagen. Hij voerde naast Marlborough en den tresorier-generaal Hop namens Engeland en de Staten-Generaal met een Raad van State het bestuur over het na de slagen bij Ramillies, Oudenaarde en Malplaquet veroverde Belgische gebied. Hij bleef er gevolmachtigde der Staten-Generaal tot 1715, toen de sluiting van het Barrièretraktaat een vasten vorm aan de toestanden in de thans Oostenrijksche Nederlanden had gegeven. In 1720 werd hij lid van Gecommitteerde Raden van Holland, in 1725 baljuw van Rijnland, terwijl hij wel 20 maal de burgemeesterlijke waardigheid in zijn vaderstad bekleedde. Hij was er een krachtig voorstander der stadhouderlooze regeering in Holland, die aan de stedelijke regenten een zoo belangrijken invloed verzekerde; in Sept. 1748 werd hij dan ook door de oranjegezinde menigte als een der hoofden van de tegen prins Willem IV gekante partij lastig gevallen en zijn huis met moeite door de schutterij voor plundering bewaard.

1) Vgl. zijne brieven uit die ambassade (1667—1669) als „extra ordinarius ambassadeur,” in de Brieven van De Witt (Den Haag, 1724), IV, blz. 489 vlg.

2) Vgl. Brieven van De Witt, uitg. Japikse, III, blz. 363 vlg., 380 vlg.; IV, blz. 260 vlg.; Fruin Verspr. Geschr. VIII, blz. 106 vlg.

3) Er moet een oude biografie van hem bestaan hebben, die Wagenaar gekend heeft (XIII, blz. 279).

4) Vgl. Brieven van De Witt, uitg. Kernkamp-Japikse, I, blz. 259 vlg., 447, 483; II, blz. 519 vlg.

Ook op straat werd hij bedreigd, zoodat hij bij de regeeringsverandering in October verzocht niet meer voor de benoeming tot vroedschap in aanmerking te komen. Hij stierf in Nov. 1755; een gedenkteeken werd te zijner eer aan een der pilaren van de Pieterskerk geplaatst 1).

Op het einde der Republiek heeft de vroedschap Franciscus Gualtherus Blok veel van zich doen spreken. Hij was een vurig patriot van sterk democratische gezindheid, die van het begin af onder de „mators” der patriotsche partij heeft behoord; als lid der Hollandsche Commissie van Defensie hield hij op 29 Juni 1787 prinses Wilhelmina bij de Goerjanvervellesluis mede tegen. Hij werd daarom na den omslag in Holland en het herstel van prins Willem V uit de vroedschap geweerd en eerst onder de Bataafsche Republiek weder in eere hersteld.

Ook uit de familiën Van Leyden, Van Lanschot, Van Baarsdorp, Hubrecht, Van der Meer enz. heeft menig lid in de 18de eeuw in hooge staatsbetrekkingen gezeten.

Uit deze voorbeelden is te zien, dat een Leidsch regent aanspraak kon maken op een groote carrière in den staat en wij kunnen dan ook gemakkelijk begrijpen, dat iemand als Johan Meerman geen lust had 2) om het lidmaatschap der vroedschap, dat hem zitting kon geven in de hoogste staatscolleges, op te geven voor dat van tesorier-generaal, dat, hoe eervol en belangrijk ook, ten slotte het ambt van een dienaar der Staten was. Bovendien kon hij er niet zeker van zijn, dat zijn stadgenooten hem weder in de vroedschap opnamen, als soms het nieuwe ambt hem niet bevallen mocht of hij daarin niet voldeed. En namen zij hem niet weder op, dan was hem de toegang tot de landsregeering zoo goed als afgesloten 3).

De gewone wijze, waarop men lid der vroedschap werd, was de coöptatie, die sedert de vernieuwing van het oude privilegie van 1434 door dat van 21 Juni 1519 4) na lange periode van onzekerheid ongehinderd was geschied. Men werd gekozen voor zijn leven, tenzij men het poorterschap der stad door vrijwillig vertrek of wel door een vonnis van schepenen, verloor.

Een enkele maal kwam het voor, dat een vroedschapslid werd afgezet. Dit gebeurde in 1616 5) met Adriaen Pietersz. van der Werff, zoon van den vroegeren burgemeester, die, blijkbaar in verband met de kerkelijke twisten, „hem enige tijd hadde geabsenteert van de vergaderinge

1) Vgl. Van der Aa, Biogr. Wdbk. i. v.

2) Vgl. Fruin, Verspr. Geschr. dl. VIII, blz. 105 vlg.

3) Fruin, l.l. blz. 107.

4) Zie dl. II, blz. 115.

5) Vroedschapsb. 29 Febr. 1616.

van de Grote Vroedschappe" en daarom door een ander werd vervangen. Maar het bleef een uitzondering en tot deze afzetting werd slechts bij meerderheid van stemmen besloten.

Naar aanleiding der onderhandelingen over de benoeming van Johan Meerman tot tesorier-generaal der Unie besloot de vroedschap op 22 Dec. 1665 ¹⁾, dat hij bij aanneming dezer betrekking zijn ambt als vroedschap zou verliezen, en, ofschoon een deputatie van Gecommitteerde Raden trachtte de vroedschap van dit besluit terug te brengen, in de gegronde verwachting dat Meerman de betrekking dan wel zou aannemen, bleef zij bij dit besluit ²⁾. Zoo werd in 1717 besloten, dat de betrekking van rekenmeester der domeinen eveneens onvereenigbaar was met het ambt van vroedschap ³⁾.

Hoe het bij de keuze toeging, weten wij uit een mededeeling van dr. Van Weesp dienaangaande uit 1610 ⁴⁾. Hij werd, van niets wetend, door een stadsbode aan zijn huis van wege burgemeesteren ten stadhuiuze opgeroepen naar de vergadering der vroedschap. De voorzittende oudste burgemeester deelde hem de op hem gevallen keuze mede; hij protesteerde als zijnde nog ongehuwd, te jong en onervaren, maar men liet deze verontschuldiging niet gelden en wees hem op het door hem erkende feit, dat hij 28 jaar oud was, dus den in het privilegie voorgescreven leeftijd bezat. Hij gaf toe, deed den door den secretaris voorgelezen eed aan den schout en nam van stonde af zitting.

In 1588 had Cornelis Claes Lambrechtsz. zich na zijn keuze „zoek" gemaakt ⁵⁾ maar de onvindbare werd door burgemeesters „geinsinnueert" te verschijnen en den eed af te leggen, waarop hij inderdaad toegaf. Toch gebeurde het soms ⁶⁾, dat men hen, die bezwaren tegen dien eed hadden, ontsloeg van hunne verplichting.

Iedereen was verkiesbaar, mits hij volgens het oude privilegie van Philips den Goede, in 1519 door Karel V vernieuwd, geen broeder, vader of zoon van een reeds zittend vroedschapslid was. Maar men koos bij voorkeur personen uit de reeds in de stadsregeering bekende geslachten, uit den kring der in de stad gevestigde advocaten of doctoren, uit de in de hoogere stadsambten — die van weesmeesters, schutterkapiteins enz. — reeds werkzame personen, uit de voornaamste lakenbereiders enz.

Te Leiden was het aantal der oude in de stad gevestigde aanzienlijke familiën niet groot, zoodat voortdurend nieuw bloed in de vroedschap

1) Zie Vroedschapsb. i. d.

2) Van Mieris, Handvesten, blz. 137.

3) ib. blz. 140.

4) Ms. Van Weesp, in den aanvang daarvan.

5) Vroedschapsb. 9 en 11 Mei 1588.

6) Zie boven, blz. 77.

moest worden aangevoerd. Dientengevolge stond omstreeks 1650 de Leidsche vroedschap bekend als een van in het oog vallend democratische samenstelling, waarbij de uit het lakenbedrijf opgekomen personen bijzonder sterk vertegenwoordigd waren ¹⁾.

De vroedschapseed, dien ieder nieuw lid moest zweren, luidde: ²⁾ „Ick gelove ende swere, dat ick den Coning van Spangen met alle zyne adherenten verclare ende houde voor myne vyanden ³⁾, dat ick de graeflickheydt ende hoghe overicheydt van de landen van Hollandt, Seeland ende Westvrieslandt ende zulcx oock deselve landen, mitsgaders deser stadt Leyden, goet ghehou ende getrou sal wesen; deselve graeflicheydt, hoge overheydt, landen ende stadt sal gehoorsamen ende assisteeren naer mijn uysterste vermogen tegens elcke ende een yegelicken der voorsz. graeflicheyts, hoge overheyts landen ende stadts vyanden. Dat ick voorts als veertige gheropen synde, omme te helpen verkiezen tsy de Sestien ⁴⁾ of oock Burgemeesteren ende Tresoriers, sal kiezen de eerbaerste, beste ende verstandichste ter eere van der graeflicheydt ende welvaren deser stede dienende. Van ghelyken dat ick, gheropen synde als veertighe, met en benefens die van de vroetschappe, omme te opinieren in 's gemeene lants of deser stede affairen naer mijn beste wetenschap opinieren, stemmen ende raden sal ter eeren van de graeflicheydt, hoge overicheydt ende landen, mitsgaders deser stadt Leyden welvaeren. Ten laetsten dat ick d'inhouden van de ordonnantiën ende bevelen vander graeflicheydt ende hoge overicheydt naer mijn beste vermogen volcomen ende onderhouden sal.”

Maar er was ook een buitengewone manier, zij het dan niet overeenkomstig de oude wetten en privilegien, waarop men lid van de vroedschap kon worden. In den grafelijken tijd geschiedde dit soms door de vrije keuze van den vorst, die dan het privilege van coöptatie tijdelijk buiten werking stelde. Zoo deed in navolging daarvan prins Willem I, toen hij na het beleg bij „provisioneele ordonnantie” een nieuwe stadsregeering aanstelde ⁵⁾, welke regeling twee jaren aanhield. Zoo deed prins Maurits in 1618, toen hij naar aanleiding der kerkelijk staatkundige twisten eveneens de regeering veranderde ⁶⁾, ditmaal met den uitslag, dat de onderliggende partij voorgoed van het kussen werd gedrongen.

1) Vgl. pamflet Thys. 1651, n°. 5885, waar gesproken wordt van opgekomen ambachtslieden en ander „slecht volk”, dat zich door enkele weinigen „laet leyden als geringde buffels”.

2) Orlers, blz. 583.

3) Deze eerste tirade verviel na 1648; tijdens het Bestand was dit ook geschied. Zie boven, blz. 110.

4) Nominatie voor schepenen.

5) Zie boven, blz. 71.

6) Zie boven, blz. 116.

Zoo deed in 1672 ook prins Willem III.

Ook te Leiden hadden de gebeurtenissen van de lente en den zomer van dat jaar diepen indruk gemaakt, met name de verovering van drie der zeven provinciën — Gelderland, Overijsel (met Drente) en Utrecht, terwijl de vier overige ernstig werden bedreigd door den eind Juni ook tot de Hollandsche Waterlinie doorgedrongen vijand. De jonge Prins van Oranje was reeds bij het naderen van het oorlogsgevaar op het einde van het vorige jaar ernstig in aanmerking gekomen voor het voeren van het legerbevel. Volgens het besluit der vroedschap van 26 Jan. had Leiden evenals de meeste andere Hollandsche steden zich nog de handhaving van het Eeuwig Edict van 1669 en de Harmonie van 1670 „door alle convenable wegen ende middelen” voorgenomen; dienovereenkomstig was hij 25 Februari onder zeer beperkende voorwaarden door de Staten-Generaal bekleed met het kapitein-generaalschap, zij het slechts voor één veldtocht. Zoo waren dan in het voorjaar onder hem als kapitein-generaal maatregelen voor de landsverdediging genomen, ook voor die van Holland. De vroedschap had 5 April toegestemd in het gebruiken ook der Leidsche schutterij elders en voorts driemaal achter elkander in de buitengewone heffing van een 200sten penning van het vermogen en in andere buitengewone belastingen en leeningen. Maar de Prins was niet in staat geweest de overstelpende macht van den vijand aan den IJsel en den Rijn of zelfs in Utrecht tegen te houden. Hij was den 18^{den} Juni met zijn verzwakt leger achter de Hollandsche Waterlinie teruggekeerd. Ook Woerden was toen door den vijand bezet en de Prins had zijn troepen langs de Waterlinie verdeeld. Met 3600 man stond hij op het eind van Juni te Nieuwerbrug bij Bodegraven, den weg naar Leiden versperrend, dat inderhaast nog maatregelen ter verdediging trachtte te nemen, onder medewerking ook der studenten, die zich onder een eigen vaandel hadden geschaard.

Reeds in het najaar was bij den naderenden inval der Franschen de stad Leiden door de Staten aangemaand om 400 schutters beschikbaar te stellen voor de verdediging des lands. De stadsregeering nam in hunne plaats eerst 4 vendels waardgelders aan, die naar Heusden en later naar Crèvecoeur werden gezonden. Bij hunne verplaatsing naar Crèvecoeur werden zij te Heusden vervangen telkens door een halve compagnie schutters, iedere maand bij loting door een andere afgelost. De Leidsche regeering werd ook belast met de organisatie van het weerbare landvolk van den omtrek, wat door mr. Johan Meerman werd bewerkstelligd, terwijl later in Mei de vierde man van de omliggende dorpen onder den Leidschen schepen Pieter van Assendelft naar Deventer en Zutphen werd gezonden; daar werden deze troepen echter

half Juni door de Franschen bij de bemachtiging dier steden krijgsgewangen gemaakt. Bij de nadering van den vijand aan de Hollandsche Waterlinie werden 1 Juni twee nieuwe vendels waardgelders door de stad naar Nieuwerbrug gezonden. Veertien dagen later werden de schuttersvendels door splitsing van acht op zestien gebracht, omdat de op een kleinere bevolking berekende vendels te „sterk van volk” waren. Leidsch werkvolk verleende bovendien hulp bij het stellen der inundatiën in Rijnland en men begon zich in staat van tegenweer te brengen, daar een aanslag der Franschen niet ondenkbaar scheeu en op 26 Juni zelfs een poging in die richting bij Nieuwveen achter het Statenleger om schijnt te hebben plaats gehad.

De radelooze landsregeering, wanhopend aan de mogelijkheid der verdediging, had intusschen ook den weg der onderhandeling met den vijand ingeslagen. Ook de Statenvergadering van Holland stemde na raadpleging der stedelijke vroedschappen toe in die onderhandeling. De Leidsche vroedschap, die in het voorjaar herhaaldelijk aan hare gedeputeerden ter Statenvergadering autorisatie had gegeven om in spoedeisende zaken zonder verdere ruggespraak met haarzelve te handelen en te stemmen „als sy voor den dienst van tland sullen oordelen te behooren” 1), behalve soms in zaken van belasting en ander hoog belang, kwam over die onderhandeling in het bijzonder den 14^{den} Juni bijeen en stemde toe een „tentamen van vrede te doen op sortable conditiën, niet implicerende eenige servitude van ziel ofte lichaam” 2). Maar de zending van De Groot en de andere gezanten naar het kamp van Lodewijk XIV had weinig gevolg wegens de hooge eischen van den Koning, die ten slotte gezanten met „plein pouvoir” eischte om met hem te onderhandelen.

Met „reflexie op d'elendige toestandt van slands militie” besloot de Leidsche vroedschap, onder protest van enkele harer leden, van wie mr. Simon van Leeuwen zich later beroemde een geweest te zijn 3), dan maar „plein pouvoir” voor de gezanten toe te staan. Op den 3^{den} Juli 4) kwam men zelfs tot „ongelimiteerde autorisatie” voor den gezant De Groot, zelfs al moesten ten slotte Holland en Westfriesland alleen overblijven van wat eenmaal de roemrijke Republiek was. Ook in de Statenvergadering van Holland en in de Staten-Generaal bleek de meerderheid van dat gevoelen.

Maar op dit uiterste oogenblik verhief zich overal in Holland de

1) Vroedschapsb. 7 Febr., 28 Maart, 10 Mei, 9 Juni.

2) ib. i. d.

3) Cort Verhael, blz. 4.

4) Vroedschapsb. i. d.

oranjegezinde bevolking tegen hare regenten, die zij openlijk van landverraad beschuldigde, en riep om verheffing van den Prins van Oranje tot de waardigheden zijner voorvaderen. Op hem alleen had zij vertrouwen, aan hem alleen wilde zij thans de leiding der zaken overgeven: zijn „absolute macht” scheen haar het eenige redmiddel.

Ook te Leiden was tegen half Juni de bevolking in beweging gekomen 1).

Op den 14^{den} ontstond er een volksbeweging tegen den schout Wouter van Lanschot, dien men verdacht eenige goederen in een koffer buiten de stad in veiligheid gebracht te hebben; de schout vluchtte naar het stadhuis en werd daar door eenige nieuwgekozen schutterkapiteins met de binnenwacht beschermd. Tegen het huis en de persoon van den katholieken geneesheer dr. Colevelt, die zich, naar men zeide, evenals zijn broeder onvoorzichtig had uitgelaten over de kans om „de handen nog wel in het Geuze bloed te wassen”, ontstond een hevig oproer, dat met moeite onder leiding van den vroedschap Simon van Leeuwen, bekend als een vijand der leidende regeeringspersonen, in het bijzonder van Johan Meerman, en als overtuigd prinsgezinde, door de schutterij werd tegengehouden.

Den 30sten werd een optocht van vrouwen onder het oranjevaandel uiteengedreven. Toen werd op 1 Juli in de Statenvergadering het voorstel gedaan om den Prins te verheffen.

De Leidsche vroedschap kwam Zondag den 3^{den} te half elf bijeen, terwijl een oproerig gestemde en de regeering wantrouwende menigte voor het stadhuis samenstroomde. Tijdens de beraadslaging, die zeer spoedig ten gunste van het voorstel verliep en leidde tot het besluit om het aan te nemen en het Eeuwig Edict van 1668, dat den Prins feitelijk uitsloot, te vernietigen met ontslag van den daarop gedanen eed, drongen enkele gewapenden de burgemeesterskamer binnen, roepend om onmiddellijke verheffing van den Prins en versterking der stad. De aflezing van het genomen besluit bracht de opwinding tot bedaren en het oranjevaandel wapperde weldra lustig van het stadhuis en andere torens. De afgevaardigden van Leiden stemden dienzelfden avond in de Statenvergadering voor de verheffing van den Prins, die dan ook in het bezit der voorvaderlijke waardigheden trad, wat niet belette, dat eenige gewapende burgers den 4^{den} opnieuw het stadhuis binnendrongen, klagend over hunne kapiteins, die zij als „neefjes” van

1) Vgl. Cort Verhael van 't gene in het jaar 1672 binnen Leyden is voorgevallen, door mr. S. v. L. R. G. (Simon van Leeuwen, RechtsGeleerde) (1676); Valckenier, 't Verwerde Europa, blz. 741 vlg. (uitg. 1675), blijkbaar in hoofdzaak uit Van Leeuwens mededeelingen.

de stadsregeering niet vertrouwden; zij werden wederom met moeite door Simon van Leeuwen tot bedaren gebracht en verwijderd.

De geheel uit het veld geslagen vroedschap besloot den 12^{den} zelfs den Prins, thans stadhouder van Holland en kapitein- en admiraal-generaal der Unie, ook de keuze van schepenen toe te staan en den 19^{den} hem „generale volmacht” tot onderhandeling te geven 1).

Gelijk elders bleef het nog den ganschen zomer onrustig in de stad, vooral na den moord op de gebroeders De Witt in Den Haag (20 Aug.). Een oproer op den 26sten onder de schutterij tegen de kapiteins, die tevens leden der vroedschap waren, had al dadelijk ten gevolge, dat deze heeren hunnen dienst nederlegden. Bij de verkiezing van nieuwe kapiteins door de stadsregeering ontstond een hevige twist in een der vendels, welks leden een oogenblik gewapend tegenover elkander stonden; een der kapiteins, Wittens, werd ernstig gekwetst door een musketschot, waarmede het oproer eindigde. Op den 30sten ontstond er nieuwe beweging, thans bepaaldelijk gericht tegen sommige met name genoemde „suspecte” magistratspersonen van de „Arminiaensche secte” en de daarmede samenhangende „Loevesteinsche factie”, die men beschuldigde liever „Frans dan Prins” te willen wezen en het land te hebben of te willen verraden aan de Franschen.

Een viertal burgers wendde zich weder tot den vroedschap Simon van Leeuwen en toonde hem een heftig gesteld rekest aan den Prins, waarin zij de namen noemden van de van landverraad beschuldigde regenten, die men afgezet wilde hebben, zijnde 9 regenten, waaronder Johan Meerman, de secretaris Groenendijk en de pensionaris Burgersdijk. Van Leeuwen, die dit rekest onbehoorlijk vond, maar hen eindelijk wist weg te krijgen, deelde de zaak aanstonds mede aan den eenig aanwezigen burgemeester Van Zanen, die den secretaris naar de Leidse gedeputeerden ter Statenvergadering in Den Haag zond en Van Leeuwen zelf naar den president-burgemeester Van Leeuwen van Leyden, die op zijn buiten Ter Hart tusschen Leiden en Haarlem was. Na deze besprekingen kwam de zaak echter nog niet veel verder en de ontevreden brachten op raad van burgemeesters zelven hun intuschen eenigszins gematigder gesteld rekest in Den Haag naar den Prins, die door de Staten van Holland den 27sten gemachtigd was om, zoo noodig, de stedelijke regeeringen te veranderen. Deze liet mr. Simon Van Leeuwen komen en hem door een hoveling over den toestand te Leiden ondervragen, maar hij moest zelf naar het leger te Nieuwerbrug en zoo bleef de zaak eenige dagen hangen. Van ter zijde werd uit zijn omgeving aan de rekestreerenden geraden te handelen zooals elders

1) Vroedschapsb. i. b.

was geschied en door aanhouden de vroedschap te dwingen zelve beoelde leden te ontslaan.

Maar het ging anders, want intusschen was de schutterij reeds bezig om ten behoeve van den Prins een nominatie van nieuwe regenten samen te stellen ¹⁾. Hare „gemeene capiteynen”, optredend „uyt de naeme van de burgerye deser stede geadsisteert met een goed gedeelte van dien”, eischen, dat de geheele stadsregeering zich „van haere resp. ampten ende bedieningen” zou houden voor „ontslagen ende geexcuseert”, met verzoek om den Prins de „bestellinge der magistraten” op te dragen. En de vroedschap stemde 6 Sept. „met eenpaerige stemmen” toe.

De schutterij kwam den 7^{den} September opnieuw in den Doelen bijeen; de kapiteins maakten een lijst van nieuwe vroedschapsleden op en stelden die aan de schutters ter hand. Den volgenden dag werd in de schuttersvergadering vastgesteld, dat op de lijst geen broeders of zwagers zouden worden geplaatst; dat „alle eerlycke gereformeerde luyden”, geboren tusschen „Maas en Zyp”, de oude grenzen van Holland, mits zeven jaar poorter zijnde, „admittabel” zouden zijn; dat geen in de vergadering van dien en den vorigen dag tegenwoordige personen op de lijst mochten voorkomen; dat alles onder het zegel van een „burgerlycken eed ofte belofte” geheim zou blijven, totdat de Prins zou hebben gekozen, en dat men onder de 80 personen der nominatie de 25 vroedschappen, die men behouden wilde zien, zou opnemen. Zoo werd bij stemming een nieuwe lijst van 80 personen opgemaakt, deze aan de kapiteins onder belofte van geheimhouding voorgelezen, verzegeld en aan den Prins overgebracht door een commissie van 4 kapiteins en 16 schutters uit de 16 vendels met „volle macht en authorisatie van het college der capitainen, representerende de regenten deser stede”.

De Prins ontving hen „vrindelyck ende favorabel”. Hij richtte zich reeds den 9 Sept. bij gesloten missive tot de vroedschap zelve en eischte binnen 24 uur antwoord, waarop door haar besloten werd het aangeboden rekest met een stellige weigering te beantwoorden, terwijl den 11^{den} een deputatie uit de stadsregeering: de president Van Leeuwen van Leyden en drie vroedschapsleden, waaronder Simon van Leeuwen, die in de vroedschapsvergadering heel wat moest hooren over zijn dubbelzinnig geachte houding, met pensionaris en secretaris, eveneens naar den Prins werden gezonden ter inlichting omtrent de zaak. De Prins antwoordde, „dat hy goede sorg soude dragen ende ordre soude stellen tot welstand van de stad ende rust vande gemeente” en vond goed

¹⁾ Verhael van 't gepasseerde van tgene in de nominaty is voorgevallen (1672) (Leidsch archief, boekerij, n°. 154). Vgl. Vroedschapsboeken d.d. 6, 12, 13 Sept.

de 25 niet „verdachte” heeren alvast „by provisie” in de regeering te laten, terwijl hij over de allengs tot een getal van 15 gestegen verdachten binnen 14 dagen zou beslissen. Dienovereenkomstig werd in de vroedschapsvergadering van den 12^{den} besloten.

Maar de zaak begon nu plotseling ernstiger te worden. Den 13^{den} vervoegden zich wederom eenige schutters bij Simon van Leeuwen, nog altijd bemiddelaar tusschen hen en de stadsregeering, en vroegen in algemeene termen herstel der oude privileges, een eisch, die den volgenden dag door de schutterij, weder op eigen gezag en onder leiding der ontevreden in den Doelen bijeengekomen, werd herhaald met den dringenden eisch, dat de geheele magistraat met alle stadsbeambten, tot de stadhuisboden toe, aanstonds „haerzelve zouden ontslaen”. Het gerecht vergaderde dadelijk en riep tegen den middag de vroedschap bijeen, die nu inderdaad besloot in haar geheel af te treden. Zoo was er eenige dagen lang „interregnum”, terwijl het stadhuis tot op de benoeming eener nieuwe regeering door de zegevierende schutterij onder hare kapiteins werd in bezit genomen en tegen plundering beschermd.

De schutterij in den Doelen vergaderde intusschen „aff ende aengaende”, onder leiding harer kapiteins, die zich thans werkelijk als de stadsregeering konden aanmerken. Zij stelde ten slotte weldra een kort samengevatte „petitie” op met de volgende eischen: verkiezing der schutterkapiteins bij sterfgeval of andere vacatie door de officieren zelf van iedere compagnie; verkiezing van de artillerie-meesters der stad uit die kapiteins; de, naar men meende aanzienlijke, inkomsten van den Doelen voor de schutterij zelve te bestemmen; alleen burgers en inboorlingen in de posten; copie van alle stadsprivilegiën ter visie voor iedereen; verbod van den begonnen bouw eener remonstrantsche kerk 1). De petitie werd den 18^{den} door eenige gecommiteerden naar den Prins gebracht, die aanstonds de 25 „ongesuspecteerden” benevens pensionaris en secretaris continueerde en een onderzoek beval naar de 15 andere leden der vroegere regeering om te zien, of zij nog waren te handhaven.

Dit onderzoek zou namens Zijne Hoogheid worden ingesteld door de heeren Van Nierop, oudste lid van het Hof, en Johan Wierts, raad en rekenmeester van den Prins. Zij kwamen daartoe den volgenden dag reeds in de stad, waar zij door eenige afgetreden regeeringsleden: den burgemeester Van Leeuwen van Leyden, den schepen Goes, den „consularen” vroedschap Schuyt en den vroedschap Simon van Leeuwen, benevens pensionaris en secretaris, in deputatie werden ontvangen. Maar

1) Zie boven, blz. 137 vlg.

zij namen van die deputatie weinig notitie, ondervroegen allen ¹⁾ en deden rapport aan den Prins, die daarop den 21sten behalve de 25 reeds goedgekeurden nog 10 andere oude regenten herstelde en vier nieuwe, later nog een benoemde. Ook schout, secretaris en pensionaris werden gehandhaafd. Afgezet werden dus ten slotte alleen de op de lijst der schutterij als „onaengenaem” aangeduide regenten: Nicolaes van Assendelft, Jan van Vliet, Simon Vliethoorn, Isaïc Heemskerk en Gerrit Hoogmade, van wie Vliethoorn en Hoogmade spoedig in eere werden hersteld, Heemskerk en Assendelft overleden en Van Vliet uit de stad ging. Op de petitie met de eischen der schutterij antwoordde de Prins „articulativ”, dat voortaan de kapiteins werkelijk zouden benoemd worden door het gerecht uit een door de officieren van de compagnie voorgestelde nominatie van twee personen; dat het gerecht de artilleriesmeesters uit de kapiteins zou kiezen; dat de Doelen-inkomsten moeilijk konden worden afgestaan, omdat de opbrengst het bedrag der lasten niet bereikte; dat de eisch omtrent de in de stad geborenen evenmin kon worden toegestaan als strijdig met de algemeene privilegiën van Holland, die alle Hollanders gelijkelijk bevoegd maakten tot het bekleeden van posten, maar dat alleen burgers, die het poorterschap bezaten, te Leiden benoembaar zouden zijn, en zij, die aan deze voorwaarde niet voldeden, dadelijk zouden ontslagen worden; dat alle privilegiën bij geschrifte of in druk moesten bekend gemaakt worden, voorzoover dit reeds niet geschied was en voorzoover men de ontbrekende kon aanwijzen; dat de zaak der begonnen remonstrantsche kerk „ter dispositie” van de regenten bleef met handhaving van de stads-resolutiën tegen de Remonstranten in het algemeen ²⁾; de dagwachten zouden verder zooveel mogelijk worden beperkt, omdat zij lastig waren voor de burgerij. Met de uitvoering van een en ander werd 's Prinsen secretaris Constantijn Huygens, heer van Zeelhem, belast, die nog denzelfden dag ten stadhuijze verscheen en den nieuwen regenten een nieuwen eed afnam, waarin „houw en trouw” werd beloofd, behalve aan de Staten van Holland, ook aan den Prins „als stadhouder en kapitein-generael”, welke eed in het keurboek werd opgenomen.

De afloop van een en ander toonde, dat de Prins, nu hij eenmaal de regeering in handen had, volstrekt niet van plan was om de oude stadsregeeringen geheel omver te werpen of aan eischen van werkelijk democratischen aard te gemoet te komen. Hij heeft toen en later getoond, dat hij in het algemeen den ouden regeeringsvorm, ook wat betreft de stedelijke

1) Ook Simon van Leeuwen, die zich over den weinig aangenamen toon der heeren beklagde.

2) Zie boven, blz. 138.

regeeringen, wilde handhaven, ingeval hem de eigenlijke souvereiniteit, die hij overigens wel begeerd zou hebben, werd onthouden. Van de regeeringsleden zelf werden overal slechts enkelen verwijderd ten einde ten minste iets te doen om aan de ontevredenheid der burgerij over hare oude regenten uit den tijd van De Witt te gemoet te komen. Trouwens Leiden was zeker niet de stad, waar de partij van De Witt steeds een overwegenden invloed placht uit te oefenen, al waren partijgenooten van hem als Meerman daar invloedrijk in de regeering: de omstandigheid, dat ook de gereformeerde schutterij, afspiegeling der burgerij, van den beginne af 25 van de 40 vroedschapsleden in de nieuwe vroedschap opgenomen wilde zien en in het herstel van nog 10 andere berustte, is daarvan een voldoende getuigenis. Het was blijkbaar de invloed van De Witt zelven en van de mildere begrippen omtrent den godsdienst, die in de regentenkringen alom begonnen te heerschen, dat onder zijn raadpensionarisschap in de Leidsche vroedschap allengs een aantal regenten van staatsgezinde richting waren opgenomen en het was vooral aan Meerman c.s. te danken, dat zij er zooveel hadden in te brengen.

Omtrent drie van de door Willem III nieuw aangestelde vroedschapsleden ontstonden nog moeilijkheden. Een van hen, mr. Van Wevelinkhoven, was nog niet in de stad gevestigd en verscheen eerst 26 Juli 1673; zijn ambtgenoot Hulshout kwam eerst 2 Oct. van dat jaar den eed afleggen. Beiden hadden in die bezwaarlijke omstandigheden blijkbaar weinig lust in de aanvaarding van het ambt. Anders stond het met den derden. Het was een jong Utrechtenaar, wiens moeder een Leidsche was geweest en hare jeugd te Leiden had doorgebracht, mr. Karel Crucius. Tegen hem, die bovendien nog niet eens den gevorderden leeftijd van 28 jaar had bereikt, had de geheele vroedschap ernstig bezwaar, omdat zijn benoeming ten eenenmale in strijd was met de stedelijke privilegiën; men weigerde hem den eed af te nemen en hield dit verzet lang vol, hoewel de Prins herhaaldelijk op zijn toelating aandrong. Men besloot eindelijk den 11^{den} Juni 1673 ¹⁾ nog eens een poging bij den Prins te doen om hem tot andere inzichten te brengen en, als dit niet gelukte, tot de toelating te komen onder „decharge” betreffende de schending der privilegiën. En zoo is het geschied: einde 1673 werd ook Karel Crucius beëdigd en nam hij zitting op de plaats, die hem in September 1672 volgens de orde zijner benoeming zou zijn aangewezen.

Weinig minder belangwekkend was de volgende gelegenheid, waar-

1) Vroedschapsb. i. d.

bij een lid van het Oranjehuis ingreep in de samenstelling der Leid-
sche vroedschap.

Het was in 1749.

Gelijk in 1672 had het „France gewelt, dat tegen ons aenkant en ons
op een vijandelyke wijs zoekt te overwinnen”, in 1747 de verheffing van
Willem IV tot gevolg. Het was op den 25sten April in het door het be-
leg van Sluis en den verderen aanval der Franschen op Staats-Vlaan-
deren ernstig bedreigde Zeeland begonnen. Daar was de Prins spoedig
tot stadhouder en kapitein-generaal uitgeroepen en de beweging zette
zich nu naar Holland voort. Te Leiden ¹⁾ werd het op Zaterdagavond
den 29sten onrustig en hoorde men Oranje Boven en Vivat Oranje roe-
pen. De voornaamste leden der vroedschap kwamen bijeen bij den voor-
zittenden burgemeester Gijs. Maar het waren nog maar kinderen en stu-
denten, die waren begonnen. Den volgenden dagtrokken weder troepen
kinderen met Oranjevaandels en strikken op hoeden en mutsen overal
door de stad en begonnen er voor het stadhuis samenscholingen, zoo-
dat de vroedschap overeenkomstig het den vorigen avond beslotene
dadelijk na kerktijd bijeenkwam en spoedig eenparig besloot haren
afgevaardigden ter Statenvergadering te gelasten voor de verheffing
van den Prins te stemmen ²⁾, „als het voornaemste middel onder Godts
zegen tot reddinge ende behoudt van lieve vaderlandt en de darin zo
dierbare panden van vryheyt ende godsdienst ende ter betooninge van
haer ernstige bereytwillegheyt om daervoor alles op te zetten.” Dit be-
sluit werd nog vóór de middagkerk, nadat bij klokgelui de bevolking
was samengeropen, bij monde van den secretaris David van Royen
afgekondigd, terwijl de oude prinsevlag van het stadhuis werd uitges-
token. Algemeen was het gejuich en op den 1sten Mei liepen drommen
werklieden door de stad, Oranje Boven roepend en iedereen dwingend
om oranje te dragen, mannen en vrouwen.

Het was intusschen reeds gebleken, dat de geheele beweging door
sommige personen in het geheim werd aangestookt: reeds op den eer-
sten dag hadden de kinderen briefjes bij zich gehad, waarop stond
aangegeven, wat zij moesten roepen. Het bleef dan ook niet bij deze
uitingen van vreugde. Het volk begon enkele huizen van bekende
roomschgezinden te plunderen, waartegen de regeering een plakkaat uit-
vaardigde en een vendel schutters opriep om de orde te handhaven,
terwijl de verheffing van den Prins door de Staten met klokgelui en sa-

1) (F. van Mieris), Verhaal van hetgene sedert den 29sten April des jaars 1747 tot in het
begin van het jaar 1749 te Leyden is voorgevallen (n°. 267 der Bibliotheek, stadsarchief). Vgl. Het
Dagboek van een Leidenaar uit den jare 1747, in Leidsch Jaarboekje 1913 vlg. De schrijver
van dit laatste is J. Akerval, die het verhaal „uyt liefdens wille” opstelde.

2) Vroedschapsb. 30 April 1747.

luutschoten werd gevierd en beloofd werd „een dag van vreugde” te organiseeren. Het volk wachtte daar niet op en begon op de volgende dagen al te illumineeren, eerepoorten op te richten, vlaggen uit te steken, enz.

De vreugdedag werd op den 11^{den} Mei gesteld, op welken dag het stadhuis en tal van woningen van groot en klein prijkten met versiering en des avonds met fraaie kaarsen-illuminatie aan de vensters, met lustige piktonvlammen, flambouwen op den toren en allerlei vreugdebeetoon; over dag waren herhaaldelijk salvo's uit de kanonnen op de wallen gegeven en speelde het carillon vaderlandsche liederen, met name het „Wilhelmus van Nassouwen”, afgewisseld door trompetgeschal van den stadhuistoren, weerklinkend over de geheele stad.

Maar ook ernstiger dingen geschieden. Op het einde der maand begon men op voorstel van den burgemeester mr. Dirk de Raet, deken en hoofdman der volgens hem „in een slechte staet” verkeerende schutterij, deze met het oog op de te wachten komst van den Prins in den Doelen te „drillen”, onder leiding van een „drilmeester” en 4 maal 's weeks, wat eenig tumult veroorzaakte, daar „veele van de burgers” vooral uit de „klyne gemeente”, tegen de regeering „haer horens begonnen op te steken”, roepend om de „ouwe regten en privilegiën”, zonder dat men precies wist, wat dit beteekende. Men sprak van „vryheid in den stadsdoelen”, van vergunning om vrijelijk in de singels te visschen, van het optrekken onder trommelslag en brandende fakkels door de schutterij van en naar het stadhuis en toonde zich „obstinaet”.

De regeering achtte het wenschelijk dit alles voorloopig toe te staan en tevens den Prins te verzoeken in de stad te komen. Dit geschiedde inderdaad op den 29sten Juni, toen prins Willem IV uit Den Haag binnen de met eerepoorten, groen en vlaggen kwistig versierde stad verscheen: „haest niemant van wat rang of staet hy was vertoonde iets in of aen sijn huys” 1). De Prins werd met alle eerbewijs ontvangen door de regeering ten stadhuize, door de academie met een schoone toepasselijke redevoering van den rector-magnificus Tiberius Hemsterhuis, die Z. H. eenmaal gedoceerd had, ten slotte met een luisterrijken maaltijd in den Doelen. Na afloop daarvan kwam ook de Prinses uit Den Haag om met den Prins te genieten van het vuurwerk, dat eenige studenten op de stadsboomen in het Galgewater afstaken en dat den Prins en de Prinses tot twee uur in den nacht in de stad deed vertoeven.

Tot zoover ging alles goed en de dichterlijke smeekebeden, dankkroonen en heilwenschen 2) volgden elkander op te midden van het

1) Leidsch Jaarb. 1914, blz. 69.

2) Vgl. Bibl. stadsarchief, n°. 195 vlg.

vreugdebeton. Maar weldra deed zich een beweging gevoelen, gericht tegen den grijzen regent, die in den stadhouderloozen tijd zulk een grooten invloed op de regeering had gehad, den oud-burgemeester mr. Johan van den Bergh ¹⁾, wiens anti-orangististische gezindheid hem bij de bevolking reeds lang in verdenking had gebracht. Hij werd beschouwd als de leider der overigens reeds 8 Mei „als thans ondienstig sijnde” ontbonden „correspondentie” van 27 of 28 vroedschapsleden, die sedert jaren gewoon waren ten huize van den voorzittenden burgemeester de behandeling van de zaken in de vroedschap voor te bereiden. Naast hem werd zijn schoonzoon, de secretaris David van Royen, ernstig van anti-orangistische neigingen beschuldigd. Het scheen echter aanvankelijk, dat met de komst van den Prins en de ook van wege de stadsregeering gedane vreugdebewijzen de zaak geheel in orde was gekomen en er geen verdere veranderingen zouden geschieden. Den 30sten Juni werd het oranjevaandel, dat nog steeds van het stadhuis waaide, weder ingetrokken. Regenten en schutters hielden op met oranje te dragen. De regeering riep sedert Augustus de uit bijna 2000 man bestaande schutterij in gevolge dringende aanschrijving der Staten van Holland geregeld op tot „militaire exercitiën” in den Doelen met het oog op eventueele verdediging der provincie Holland tegen de Franschen. Leiden leverde in Augustus aanzienlijke bedragen — f 6250 — als opbrengst eener vrijwillige collecte ten behoeve van het garnizoen van het belegerde Bergen op Zoom en in Sept. had de heffing der als buitengewone belasting bedoelde „milde gift” van 2% van alle vermogens evenmin groote bezwaren, al stelden velen de betaling uit tot in Januari 1748. De vredesonderhandelingen te Aken beloofden weldra den gewenschten vrede en de oorlog werd van onze zijde zelfs feitelijk gestaakt, al sloegen de Franschen nog in April 1748 het beleg voor Maastricht.

Maar in Juni 1748 begon zich, op het voorbeeld van wat er in Friesland en Groningen was voorgevallen, ook in Holland, te Haarlem en elders, een ernstige beweging te vertoonen, gericht tegen de pachters der lands- en stadsbelastingen, die men algemeen beschuldigde van schandelijke misbruiken, waaraan ook vele regenten in misdadige samenwerking met hen geacht werden deel gehad te hebben. Te Leiden ²⁾ was op 12 Juni een publicatie der stadsregeering noodig tegen het bedreigen der pachters te dezer stede, die ook hier als vermogende menschen prachtig gemeubelde huizen aan de hoofdstraten bewoonden en daardoor met hunne ondergeschikte knechts, hunne „kraaiers” en „verklikkers”, zoo- wel als door onverbiddelijke invordering van het hun verschuldigde den

1) Zie boven, blz. 141.

2) Vgl. Knuttel, Catalogus van pamfletten, n°. 17897 vlg.

nijd en de ontevredenheid der in belastingzaken toch altijd kitteloorige bevolking op zich hadden geladen.

Reeds den 17^{den} werd de herberg „De drie haringen”, waar de pachter van den houtaccijns Stipriaan woonde, tusschen Waag en Vischbrug, onder het oog van schutters en stadssoldaten, die lijdelijk toezagen, deerlijk geplunderd en ook andere pachterswoningen deelden in dit lot of werden ernstig bedreigd. De blijkbaar op aanzoek der stadsregeering wegens deze oproerige beweging uit Den Haag overgekomen vertrouweling van den Prins, Van Grovestins, vermaande de schutterij wel tot gehoorzaamheid aan de regeering en opperde zelfs de mogelijkheid van het zenden van krijgsvolk naar de stad, ten einde de pachters tegen overlast te beschermen, maar hij slaagde er niet in zijn doel te bereiken. Op de volgende dagen was er hevige onrust onder de opgeruide „klyne gemeente”. Men sprak den 18^{den} van de nadering van zes schuiten met rumoerige Haarlemmers, die hier de beweging tegen de pachters zouden komen steunen; de alarmklok luidde, de geheele schutterij trok op en — wat bij menschenheugenis niet gebeurd was — de poorten werden gesloten en kanonnen naar de wallen gesleept. Maar er gebeurde dien dag niets en er kwamen geen Haarlemmers opzetten.

Het bleek echter steeds duidelijker, dat de lagere bevolking door onruststokers werd opgeruid en den 20sten onstond er opnieuw een heftige beweging. Wederom luidde de alarmklok, wederom werd de schutterij opgeroepen ter bescherming van de pachters tegen plundering en geweld, maar zij weigerde ditmaal ronduit een hand voor hen uit te steken en liet de plundering door het grauw van verschillende pachtershuizen toe. De stadsregeering, die er ook wegens financiële redenen tegen opzag om aan den meer en meer algemeenen aandrang tot onmiddellijke afschaffing der pachterijen te voldoen, daar zij geen kans zag om de noodige middelen plotseling op andere wijze te verkrijgen, zond den burgemeester Dirk de Raet en den secretaris Van Royen naar Den Haag om raad te vragen bij den Prins 1), of Leiden zichzelf maar zou trachten te redden dan of men wachten zou, totdat — en daarheen scheen het te gaan — bij besluit der Staten overal de pachterijen door andere middelen van belastingheffing zouden worden vervangen. Na hunne terugkomst werd de vroedschap belegd, tot welke vergadering ook de schout Johan van der Mark werd opgeroepen in verband met te nemen maatregelen tot handhaving van overheidsgezag en burgerlijke orde. Het resultaat was, dat reeds den volgenden dag, den 21sten Juni, van het stadhuis werd afgelezen, dat alle pachterijen van

1) Vroedschapsb. i. d.

lands- zoowel als van stadsmiddelen tot nader orde werden afgeschaft.

Maar ook hiermede bleek de menigte spoedig niet tevreden, ook niet toen de Staten van Holland werkelijk tot de afschaffing der pachten hadden besloten. Men begon over de dringende noodzakelijkheid van meer hervormingen te spreken, van regeeringsverandering allereerst.

Op den 25sten, toen de jaarlijksche nominatie voor de schepenbank door de vroedschap aan den Prins was gezonden, ontstond er nieuwe „commotie” en de schutterij bleek zeer weinig gezind tot optreden tegen het door de stad trekkende grauw, dat eenige regentenhuisen begon te bedreigen. Het gelukte den secretaris Van Royen zijn schoonvader Van den Bergh en eenige andere regenten ten stadhuize bij elkander te krijgen en ten slotte door persoonlijk optreden de beweging tot staan te brengen onder belofte, dat geen krijgsvolk in de stad zou worden gelegd, waarvoor men onder de bevolking na het bezoek van Grovestins vreesde.

Den volgenden dag kwamen eenige schutters bijeen, eerst in de stad zelf, daarna in een laan buiten de Heerepoort om de grieven tegen de stadsregeering en eenige sinds lang gewraakte misbruiken te bespreken. Kort daarna verscheen het resultaat dezer bespreking in druk onder den titel „Nasporing van de beswaarnissen” ¹⁾, waarbij een ontwerp was gevoegd om uit ieder der 64 kwartieren, waarin de 16 schutervendels verdeeld waren, een bekwaam „spreker” te verkiezen ten einde de verbetering der „misbruiken” te behandelen en op te treden als vertegenwoordiging der burgerij tegenover hare regenten.

Deze laatsten kwamen den 6^{den} Aug. in de vroedschapsvergadering bijeen ²⁾ ten einde de nieuwe financiële regelingen door middel van „collecte”, d.i. invordering der middelen niet door pachters maar door stedelijke en staatsambtenaren, ernstig te bespreken. Dit was dringend noodig, want de geheele stedelijke administratie was „in derangement harer finantie mits den opheve der axcijnsen”. Men besloot tot heffing van een hoofdgeld en tot een onmiddellijk uit te schrijven leening van f 25000 à 4%. ten einde ten minste den kerkedienst en de armverzorging te kunnen volhouden. Burgemeesters, die gezocht hadden naar de „facielste” wijze om de „capitale taxatie” te regelen, bevalen aan dit te doen naar de „vroegere methode ende wet”, door de aanwijzing van de vier burgemeesters, tweeschepenen, twee consulaire vroedschappen en twee veertigen benevens, wegens de „gesteldtheydt der humeuren”, van vier „bescheydene, verstandige ende gequalificeerde persoonen uyt de

1) Knuttel. n°. 18088, Vgl. n°. 18087 vlg. Exemplaren van een en ander pamflet ook in de bibl. van het Leidsch archief.

2) Vroedschapsb. i. d.

burgerye buyten de regeeringh sijnde", waartoe de burgers Pieter Kaauw, Arend Musquettier, Bastiaan Boers en Maurits Neeringh werden gekozen, de twee eersten ten minste als vermogend en invloedrijk bekend. Maar bij dit laatste besluit drukte de vroedschap erop, dat zij alleen bleef het college der „repraesentanten van de gansche gemeente”.

Dit was blijkbaar gericht tegen de houding der schutterij, die zich, aangezet door den advocaat Nicolaas Plemper en anderen, als in 1672, met de regeering scheen te willen bemoeien. Inderdaad hielden hare gedeputeerden op 12 Sept. een samenkomst in den Doelen onder leiding van den vettewariër Johan van Schoonwinkel, die een gezwollen aanspraak hield ¹⁾; 64 „sprekers” met 10 „oppersprekers” werden hier aangewezen om de wenschen der burgerij te formuleeren. Onze weinig met al deze dingen ingenomen berichtgever achtte deze sprekers, met name de Tienmannen, over het geheel „niet van goeden naem of wandel” ²⁾, en teekent aan, dat vele schutters van gematigder inzichten reeds toen erop aandrongen toch geen oproer te maken en liever aan de stadsregeering een „smeekschrift” aan te bieden, waarin van geen regeeringsverandering gerept zou worden.

Dit inzicht hield tijdelijk de bovenhand en reeds een week later (20 Sept.) ontving de stadsregeering een rekest der burgerij, behelzende 18 punten. Het hield de volgende eischen in: handhaving der Zondagsheiliging en der plakaten tegen vloeken en zweren; aanstelling van Voetiaansche predikanten „in gelijk getal” met de andere, dus voor de helft; handhaving der oude gilden en hallen; instelling van een „vrijen krijgsraad”, gekozen door de schutterij zelve en belast met het beheer van den Doelen, terwijl hem een plaats in de kerk moest worden aangewezen, gelijk den regenten zelf, benevens vrijheid om zonder betaling de poorten en boomen der stad binnen te gaan zou worden toegelaten; alleen ingeborenen als stadsregenten en alleen geboren Nederlanders van „gereformeerde” religie als ambtenaren; opheffing der „desolaete boedelkamers”, bij welker bestaande inrichting de crediteuren in failliete boedels beweerden benadeeld te worden; afschaffing van den opslag voor de collecte bij de inning der verponding, waarvoor thans $\frac{1}{10}$ van het werkelijke bedrag werd verlangd; openlijke jaarlijksche af-

1) Knuttel, n°. 18097. Vgl. ook Nederlandsch Wondertoneel, II, blz. 697 vlg.; Nederl. Jaerb. 1748, blz. 827 vlg.

2) Over hen en hunne hoedanigheden in verscheiden pamfletten allerlei berichten, vooral in de Naemlijst, bij Knuttel, n°. 18114, en de Eerkroon, een venijnig spotvers, n°. 18115. Het waren: Joost van Leeuwen van Duivenbode, voorzitter; Laurens Lips, brouwer, secretaris; Schoonwinkel; Jan van der Steen, garenverver; Hubert Lakeman, klein dekenfabrikant; Willem van den Berg, tabakskoooper; Jacobus Smittenaar, kaaskoooper; Jan Lipsius, porceleinhandelaar; Isaac Smet, schietspoelmaker; Corn. van Starckenburg, chirurgijn.

rekening der stadsinkomsten; openbaarheid der stedelijke privilegiën, gerechtigheden en keuren; afschaffing van alle lijfstraf in de brandkeur; niemand binnen 24 uur te bannen uit de stad; begunstiging van stedelijke handel en nering; kleeding der troepen met inlandsch laken; afschaffing der jaargelden, door de Roomschen aan den schout te betalen tot een bedrag van f 1200 wegens niet toepassing der plakkatens tegen hen; verbetering van de bongelden, de onkosten voor reparatie van stadseigendommen enz. in iedere wijk; opdracht der inkomsten ten behoeve van het armwezen aan de armenverzorgers zelf; geen krijgsvolk in de stad te legeren; eindelijk algemeene amnestie voor deelneming aan de pachtersonlusten.

Dit rekest ¹⁾, geteekend door de gedeputeerden Schoonwinkel, Jan van der Steen, Johan Prins en Jacobus Segaeer als vertegenwoordigers der burgerij, werd aanstonds door burgemeesters in behandeling genomen en daarna in Den Haag besproken met den Prins gelijk ook de rekestreerenden zelf hadden gedaan bij monde van Schoonwinkel en Van der Steen. De vroedschap zelve beraadslaagde er den 24sten over, naar aanleiding van nieuwen aandrang der gedeputeerden, maar kwam nog niet zoo dadelijk tot een besluit. Zij keurde de voorloopige handelingen der burgemeesters ten volle goed en legde ten slotte de beslissing in de handen van den Prins zelve, wien zij alle gewenschte inlichtingen beloofde. Intusschen maakten voor- en tegenstanders in min of meer heftig gestelde pamfletten hunne gevoelens ten aanzien der ingediende artikelen kenbaar.

De gisting begon echter toe te nemen en sloeg van de kleine burgerij over op de werklieden der fabrieken, die van de gelegenheid gebruik maakten om op loonsverhooving aan te dringen. Ook in deze kringen werd de verwarring groot; de leerjongens en de meesters, de knechts en de bazen, dezen en de overliden van de gilden begonnen tegen elkander op te staan. De magistraat zag zich genoodzaakt zich ook met deze zaken te bemoeien en de werkgevers tot loonsverhooving te dwingen.

De Prins, die bij een bezoek der Tienmannen zelf op den 26sten beloofd had de zaak ter hand te zullen nemen, zoodra de toestanden te Haarlem geregeld waren, overlegde een paar weken lang en zond eindelijk den 10^{den} October twee gemachtigden naar Leiden: het lid der Hollandsche ridderschap Frederik Hendrik, baron van Wassenaer, en het lid van het Hof van Holland Willem Pauw. Zij vestigden zich in het Heerenlogement binnen den Burcht, welks ingang door eenige

1) Het is in druk uitgegeven (Knuttel, Catalogus, n°. 18098 vlg.) en wakte verscheidene „aenteekeningen” enz. „bedenckingen” van voor- en tegenstanders.

schutters werd bewaakt. Daar ontvingen zij een paar dagen lang een aantal personen, zoowel uit de regeering en hare vrienden als uit de Tienmannen, die wederom op regeeringsverandering begonnen aan te dringen, maar zich tegelijk door een onderlinge verbintenis onder de schutterij voor de gevolgen van hun optreden trachtten te dekken, wat evenwel niet zoo dadelijk gelukte, hetgeen wederom een hevig oproer tegen de tegenstrevenden uitlokte ¹⁾. Een der meest populaire predikanten, Streso, preekte zelfs tegen hen, die de door God gestelde machten niet boven zich wilden erkennen, hetgeen tot heftige schrijverij aanleiding gaf en een veeg teeken voor hunne plannen mocht heeten. Het waren eenige „geveynsde belhamels”, die zich als „scheynheylighen” met een waas van „fijnheid van godsdienst” tooiden — zegt onze weinig onpartijdige berichtgever — die op die verandering heftig aandrongen; uit hun kring kwam zeker het boekje, getiteld „Billyke redenen” ²⁾, waarin burgemeesters en schepenen zoowel als vroedschapsleden, op grond van het in de registers der geplunderde pachters gevondene, beschuldigd werden van misdadige ontduiking der koorn-accijnzen. Met naam en toenaam en opgave van het aantal zakken tarwe, waarvoor zij sedert 1740 vrijdom van de pachters hadden genoten, blijkbaar tegen voordeelen en gemakken aan de pachters zelf verleend, stonden zij in dat boekje opgeteekend en werden aan de openlijke verachting prijsgegeven. Inderdaad waren deze misbruiken ergerlijk te noemen.

Vooraf tegen burgemeester Van den Bergh en secretaris Van Royen richtte zich de ontevredenheid en toen de eerste op 14 Oct. in zijn koets van het stadhuis kwam, werd hij op straat door een volksmenigte aangerand; onder woedend geschreeuw ontsnapte hij nog naar zijn huis, waar men aanstonds de glazen ingooide en zeker een groote plundering zou hebben aangevangen, als niet de stadsbinnenwacht de menigte verstrooid had. Ook bij Van Royen werden de glazen ingeworpen en hier waren het eenige schutters, die op eigen gezag gewapend verschenen om zijn huis te beschermen gelijk zij ten slotte, op aandrang der weder in de stad gekomen prinselijke commissarissen, ook voor dat van Van den Bergh deden. Het trok de aandacht, dat de schutter-officieren zich bij deze oproeren niet lieten zien maar welgezinde schutters zelf hun taak vrijwillig op zich namen.

In overleg met de commissarissen, die den 16^{den} nogmaals uit Den Haag overkwamen, besloot nu de vroedschap den 17^{den} October met de geheele stadsregeering af te treden. Met eenparigheid ging zij in op

1) Nederl. Wondertoneel, II, blz. 711 vlg.

2) Bibl. stadsarchief, n°. 257.

het daartoe dienende voorstel van den presideerenden burgemeester De Raet en bood den Prins het gezamenlijke ontslag aan, terwijl ook de secretaris Van Royen, die lange jaren de stad eerlijk gediend had, verbitterd over den ondank, het voorbeeld zijner regeering volgde.

Den 18^{den} benoemden toen commissarissen op last van den Prins de nieuwe regeering. Maar zij bestond geheel uit de leden der oude behalve twee der regeerende burgemeesters: Van den Bergh en Groenevelt, en twee oud-burgemeesters: Johan van Lanschot en Adriaan van Assendelft. Ook Van Royen werd ontslagen maar, zooals de ontslagbrief meldde: „seer ongaern als overtuygt ende voldaan sijnde” van zijn goede diensten ¹⁾. Wat het rekest der 18 artikelen betreft, stemde de Prins volgens de verklaring der beide heeren toe in enkele daarvan. Hij beloofde de handhaving der plakaten op de zondagsheiliging, die der gilden en hallen volgens de oude ordonnantiën; verklaarde de vraag om Voetiaansche predikanten niet van zijne competentie maar van die der kerkelijke overheid; regelde den „vryen krijgsraad” evenals de kwestie der ingeborenen op den voet van de regeling van Willem III in 1672; beloofde matiging in de behandeling van de „desolaete” boedels en afschaffing van het collecte-loon bij de verponding maar verklaarde ten opzichte van de meeste punten niet of vooralsnog niet in het gewenschte te kunnen toestemmen. Overigens verwees hij voor grieven van minder belang naar de stadsregeering zelve.

Het was duidelijk, dat de Oranjeprins geen democratische neigingen had — het was ook te Amsterdam en elders gebleken — en in het minst niet wilde weten van de demagogie der Tienmannen. Maar het was ook duidelijk, dat de genomen beslissingen deze laatsten en de hunnen onmogelijk konden bevredigen. Waren zij daarom de beweging begonnen? De Prins moest verkeerd ingelicht zijn. Men zou hem wel toonen, hoe men met de stadsregeering wilde omgaan. Deze zelve, verheugd over den steun uit Den Haag, ging weder rustig op de kussens zitten alsof er niets gebeurd was en maakte zich gereed voor de verkiezing van nieuwe burgemeesters op St. Martijnsavond (10 Nov.) naar oude gewoonte. Maar nu trad de Prins tusschenbeiden en gaf als zijn meening te kennen, dat de op 16 Oct. benoemden tot in 1749 zitting zouden hebben ²⁾.

Op dien 10^{den} Nov. beraamden intusschen de Tienmannen, ditmaal door den energieke Lips geleid, gebruik makend van de heerschende ontevredenheid, een revolutionnair aanslag. Met eenige honderden

1) Bibl. Leidsch archief, n°. 269.

2) Vroedschapsb. i. d.

vooraf ingelichte schutters klopten zij midden in den nacht de geheele bevolking op, begaven zich aan het hoofd van de hunnen naar het stadhuis, bezetten de burgemeesters- en schepenkamers met gewapenden en boden onder hevige bedreigingen in den vroegen morgen een nieuw rekest aan, dat van 4 weldra tot 9 punten was gestegen.

Dit nieuwe rekest behelsde, dat voortaan alle afrekeningen voor 2 commissarissen uit de inwoners van het bon zouden worden afgelegd; dat de royeermeesters op den voet der 17de eeuw zouden dienen; dat het aanteekengeld op bij de veren aangebrachte pakketten zou worden verminderd; dat het poortgeld op den ouden voet van 8 penningen zou worden geheven; dat het aantal der stadssoldaten met $\frac{1}{3}$ zou worden verlaagd; dat de percentsen voor in- en verkoop bij boelhuizen zouden verminderd worden; dat lijken door de leden der buurt zouden worden gedragen om het voordeel daarvan in de buurt te houden; dat eenige afgebroken bruggen zouden hersteld worden; dat de dienders beter toezicht over de kerken zouden houden gedurende den dienst.

Men zou niet kunnen beweren, dat deze eischen van veel beteekenis waren. De vroedschap had dan ook geen bezwaar (14 Nov.) eenige ervan toe te staan. Maar de wijze der aanbieding ging inderdaad alle perken te buiten en er moest een einde komen aan de beweging, die thans ook bij de schutterij weinig steun meer vond, en aan de demagogische manieren der Tienmannen. Ook de Prins bleek van dit gevoelen en zond reeds den 16^{den} 600 dragonders en 800 blauwe garden onverhoeds naar de stad. De troepen rukten langs den Haagweg op, bemachtigden de Witte Poort zonder moeite, bezetten de nabijgelegen straten en stegen en vervolgens de Breestraat en het stadhuis. Zij werden in de Gasthuiskerk, de Saaihal en andere gebouwen gelegerd. Daarna verschenen gemachtigden van den Prins tot onderzoek van het gebeurde, n.l. de fiscaal van het Hof van Wezelen de beide raadsheeren Beuckelaer en Vitriarius. Eenige der belhamels namen de vlucht, een drietal werd den 4^{den} December gevat: Lips, J. W. de Groot en Pieter de Mikker, die op de Gevangenpoort in Den Haag werden gezet.

Den 27sten en 28sten Maart 1749 gaf het Hof vonnis: Lips werd veroordeeld tot twee jaren gevangenis, De Groot tot 20 jaar verbanning uit Holland; De Mikker tot het zwaaien van het zwaard over zijn hoofd, 8 jaren tuchthuis en daarna verbanning voor zijn leven. Bovendien werd na vonnis van de Leidsche schepensbank nog den 11^{den} April een man wegens dieverij tijdens de pachtersonlusten gegeeseld en gebrandmerkt, terwijl degene, die op 11 Nov. een sabel voor de Tienmannen uit had gedragen, het zwaard over het hoofd gezwaaid kreeg. Eerst den 1sten October werd een amnestie uitgevaardigd. Een wijldluftig vers van den jongen

rederijker Jan de Kruyff 1), getiteld: „De Muitzucht beteugeld”, riep den „trouwe burgerheeren” toe, bij hun verlossing van het „slinks bestier van 't Leidsche tienmanschap”:

„Zoo ziet ge uw ouden roem, uw luister weêr hersteld
En Leiden's Kapitoel beveiligd voor 't geweld
Van een verwaten Rot ontmenschte dwingelanden,
Die zelfs de strengste Deugd niet schroomen aan te randen.”

De benoeming van David van Royen tot stadspensionaris op 18 Juni 1749 herstelde ook dezen weder in het aanzien, waarin hij vóór de woelingen zich te Leiden had mogen verheugen.

Nog eenmaal vóór den val der Republiek heeft te Leiden een regeeringsverandering plaats gehad, namelijk na den afloop der aldaar zeer ernstige patriotsche woelingen, die bij de toenmalige Leidsche regeering krachtigen steun hadden gevonden en na het binnentrekken der Pruisen, toen prins Willem V tot een groote regeeringsomzetting in Holland had besloten. Op grond van de hem daartoe op 31 Oct. 1787 door de Staten van Holland verleende machtiging zond hij als commissarissen voor die omzetting het lid der ridderschap Bentinck van Rhoon en den raadsheer Merens langs de Hollandsche steden. Zij kwamen in November ook te Leiden en ontsloegen er niet minder dan 13 leden der regeering in verband met hunne rol bij de woelingen van patriotsche zijde en vervingen hen door aanhangers der Oranjepartij onder omstandigheden, die de naaste aanleiding waren tot den noodlottigen val der oude Republiek en elders meer uitvoerig kunnen worden beschreven.

Hoe het in de vroedschap toeging, wordt ons door den bekenden Leidschen advocaat Simon van Leeuwen in zijn „Bedenkingen” 2) duidelijk beschreven 3).

De leden werden door burgemeesteren, als die daartoe aanleiding vonden, ter vergadering opgeroepen bij mondelinge aanzegging door middel van den stadsbode tegen een bepaald uur. Op de „gesette uyre” werd aanvankelijk de stadsklok van het stadhuis geluid en de opgeroepen hadden op een boete van 10 stuiver te verschijnen „voor de leste

1) Knuttel, n°. 18121.

2) Geschreven in den winter 1675/6 ter voorlichting van prins Willem III. Vgl. Fruin, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XVIII, blz. 411.

3) Vroedschapsb. 28 Febr. 1568.

slach". In 1568 werd dit klokluiden afgeschaft ¹⁾ en de oproeping geschiedde sedert door den bode alleen, in de 17de eeuw ook niet bij mondelinge maar bij schriftelijke boodschap. Wie wegbleef of te laat kwam, kreeg een boete ten voordeele van de armen. De vroedschap kwam dan bijeen vóór 1635 in de burgemeesterskamer, daarna in de nieuw ingerichte vroedschapskamer op het stadhuis ²⁾, waarin „rontom de kamer” het vereischte aantal genummerde stoelen voor de gewone vroedschapsleden volgens rangorde van benoeming — de „minder vroetschappen” noemt Van Leeuwen hen — benevens, daarvoor geplaatst, een ronde tafel, waaraan de „voorsittende heeren”, de „consulare heeren” mochten zitten ³⁾. Dat waren de zittende burgemeesters benevens zij, die eenmaal dit ambt of dat van schepen hadden bekleed; zij alleen hadden „pen en inct ende papier” voor zich en konden dus aantekeningen maken, terwijl de andere vroedschappen „op een losse en enkele stoel geset” werden, „sonder eenich behulp by haer te hebben, daerop sy iets souden kunnen aenteekenen”.

De oudste burgemeester had de leiding der vergadering, waarin na het gewone gebed de pensionaris of de secretaris de te behandelen zaken voordroeg. Burgemeesteren gaven daarna hun van te voren gereedgemaakt advies en de discussie werd geopend, waarbij weder de „voorsittende heeren” plachten voor te gaan. Was er een Statenvergadering uitgeschreven, dan werden de aan alle steden rondgezonden „pointen van beschryvinge” of agenda voor die vergadering vooraf door burgemeesteren in hunne „aparte” vergadering behandeld ten einde ook ten dezen behoorlijk te kunnen „advyseeren”. Punt voor punt van den langen beschrijvingsbrief werd dan door den pensionaris voorgelezen en met het burgemeesterlijk advies behandeld. Bij die behandeling kwam natuurlijk van oppositie weinig terecht, daar de niet voorzittende heeren van de zaken eerst kennis kregen, als zij in de vergadering kwamen: „ysser iemendt die anders als Amen seyt, die werd uytgeteyckent, men sal hem dat te pas brengen” ⁴⁾; als hij de „couragie” heeft om zich te blijven verzetten, heeft hij alle kans om uit eene of andere bediening gestooten te worden en „op het eselsbanckje geset, daer een kopere plaet op gespyckert is, opdat hy die niet door en sit”, of wel men laat hem als een „dooteteer ende een vergeten borger” aan zijn lot over.

Vervolgens werd bij meerderheid van stemmen de resolutie opge maakt, die door den secretaris werd „geëxtendeert” en geheim moest

1) ib. blz. 445 vlg.

2) Van Mieris, Beschrijving van Leyden, II, blz. 375. Zie boven, blz. 14.

3) Zoo was het nog in de 18de eeuw. Vgl. Van Mieris, I, I.

4) Van Leeuwen, blz. 450.

blijven, totdat zij „in effecte” kwam ¹⁾. Gewoonlijk was de resolutie conform het advies van burgemeesteren, die „met hare omkyckende creaturen” de overhand plachten te hebben. Gold de resolutie de punten van beschrijving, dan werd aan de benoemde gedeputeerden ter Statenvergadering last gegeven diensvolgens in die vergadering te stemmen of wel hun overgelaten om te handelen naar bevind van zaken, met de meerderheid mede te gaan of iets dergelijks.

De stedelijke deputatie ter Statenvergadering bestond wederom „noyt anders als” ²⁾ uit een paar der burgemeesters of der consulare heeren, vergezeld van den pensionaris, die meestal het woord deed. Na afloop der Statenvergadering deed deze commissie „rapport” aan burgemeesteren, die dan, „als het haer gelegen komt”, in een volgende vroedschapsvergadering, soms twee of drie weken later, een tweede rapport lieten voordragen, ofschoon in dien tijd de inhoud daarvan dikwijls reeds bij „de luyden op de straet” bekend was, voordat de vroedschapsleden zelf ervan hoorden.

De secretaris had in iedere vroedschapsvergadering de aanwezige leden op te teekenen en van het besprokene een kort overzicht te schrijven in het vroedschapsboek. Na afloop der vergadering kreeg ieder vroedschapslid uit de hand van den tesorier vóór 1579 eenig geld, daarna een zilveren vroedschapspenning ter waarde van 18 stuivers. De afwezigen kregen dien niet, tenzij zij vanwege de stad op reis waren ³⁾. Op den verkiezingsdag van burgemeesteren (10 Nov.) kreeg ieder lid vijf van die penningen.

Uit dezen geheelen gang van zaken blijkt, dat de zittende burgemeesters en de „consulare” heeren in de vroedschap den boventoon voerden. Dit was natuurlijk ook het geval bij de jaarlijksche verkiezingen van burgemeesters, schepenen enz., waarbij deze heeren weder de voorbereiding in handen hadden. De „secrete vroetschap”, waardoor burgemeesters zich in sommige gevallen lieten voorlichten, bestond in hoofdzaak ook uit deze „consulare” heeren, die dus feitelijk het bestuur der stad werden en een oligarchie vormden, welker invloed dikwijls schadelijk werd geacht voor de behandeling der stadszaken. De omstandigheid, dat de vroedschap alleen bijeenkwam, als burgemeesters aanleiding vonden om haar bijeen te roepen, hetgeen soms in maanden niet

1) Vroedschapsb. 19 Juli 1569.

2) Van Leeuwen, blz. 452.

3) Gerechtsdagb. 9 Jan. 1582 en 3 Nov. 1583. Op dien penning aan de voorzijde de Hollandsche leeuw met het wapen van Leiden en later nog met een gezicht op de stad en het rand-schrift „nummus senatorius”, aan de achterzijde een latijnsch vers of een deel daarvan: „Prudens parentum consilio et fide, Fortis parentum cladibus et fame, Virtute discat pertinaci Posteritas patriam tueri”.

gebeurde, dan weder, in belangrijke tijdsgewrichten, meermalen per maand plaats had, moest op den invloed der vroedschap op de zaken een belangrijken druk oefenen, zoodat haar „opperste gebied” in de praktijk vrij beperkt mocht heeten.

De „Eersame wyse voorsienige seer discrete heeren burgemeesteren ende regierders der stad Leyden” — zooals de officieele titel sedert het einde der 16de eeuw luidde — waren, zooals uit dezen gang der zaken blijkt, volstrekt niet allen van denzelfden invloed.

Onder prins Willem III was de burgemeester Jacob van der Maas feitelijk aan het hoofd der Leidsche regeering „om de regeeringsspil goeddunkelijk te drayen” ¹⁾. Hij was een man van geringe afkomst, die — klaagt een pamflet van 1748 — allerlei mannen van dezelfde geboorte: fabrikanten, wolkoopers, greiniers, saaireeders, brouwers, bakkers en schoolmeesters, in de regeering bracht. Dat was trouwens te Leiden geen vreemd verschijnsel. Wij hooren ervan zoowel in de 16de als in de 17de eeuw ²⁾ en ook in 1748 wees een goed kenner van de Leidsche regeering onder de Veertigen een tal personen aan, achter wier namen hij kon aantekenen: G. A. (van geringe afkomst). En zoo bleef het tot het einde der eeuw.

In het begin der 18de eeuw waren er te Leiden in de vroedschap twee „cabalen” tegenover elkander, die elkander den invloed betwistten: de stadhouderslijken en de republikeinen ³⁾. Zij waren ongeveer even sterk, gewoonlijk 20 tegen 20, totdat in 1722 ten gevolge van een twist tusschen de burgemeesters Daniël van Alphen en Pieter van Leyden over een predikantsplaats een hevige strijd ontstond, die tot het „breken” dezer „cabale” aanleiding gaf. Later ontstond de bovengenoemde in 1747 gebroken „correspondentie” van eene uit 27 of 28 personen bestaande meerderheid, die ten huize van den voorzittenden burgemeester eenvoudig alle vroedschapszaken en met name de benoemingen tot stadsposten vooraf besprak, zoodat de minderheid zich had te voegen.

Was de vroedschap tot op het einde der Republiek uitsluitend de „representant” der gansche burgerij, de uit haar voortkomende burgemeesters en schepenen — gezamenlijk met den schout als vanouds het „gerecht” genoemd of, met den vollen naam, „collegie van den gerechte” — waren daarin de voornaamste personen. Zij waren belast met de jaarlijksche keuze der stadsambtenaren in de zoogenaamde

1) Zie Waarachtig Onderzoek wegens verzuim in het waarnemen der oude handvesten (Bibl. Leidsch archief, n°. 256).

2) Zie boven, blz. 144.

3) Billijke redenen (Bibl. Leidsch archief, n°. 257), blz. 8.

„smalle diensten”, van welke de weesmeesters op St. Martijnsavond onmiddellijk na de keuze van nieuwe burgemeesters, kort daarna op de vier naaste Maandagen de beambten belast met het toezicht op de lakennering, eindelijk — volgens de bepaling van het keurboek van 1582 — op den laatsten December ¹⁾ door hen worden aangesteld. Zij hadden verder toe te zien op de handhaving der stedelijke accijns-ordonnantien en op die der stadskeuren, waarbij hun was opgedragen de „correctie” van alle „contraventien ofte frauden” daartegen. Eindelijk hadden zij de „politycque regeeringe”, d. i. het dagelijksch stadsbestuur, te voeren en de stadswerken te behandelen, keuren te maken, rekesten in ontvangst te nemen en dienaangaande te beslissen, weezen uit de voogdij te ontslaan en hun het beheer hunner eigen goederen op te dragen, enz. Het hoofd der vergadering van het gerecht was de schout, die overigens alleen in rechtszaken de uitvoerder der genomen besluiten was. Een en ander heeft in de „gerechtsdagboeken” in neerslag gevonden.

Feitelijk rustte het stadsbestuur in handen van de vier burgemeestes.

Zij werden als vanouds jaarlijks op St. Maartensavond (10 Nov.) door de Groote Vroedschap gekozen in een plechtige vergadering, waarin de schout de vroedschap vooraf vermaande te kiezen „goede eerbare mannen, voor ons ende onser stede nutte daertoe wesende” ²⁾. Volgens het keurboek van 1582 ³⁾ geschiedde de keuze bij meerderheid van stemmen. Een der burgemeesters van het vorige jaar moest worden herkozen ⁴⁾ ten einde van zijn ervaring gebruik te kunnen maken maar de aftredenden konden in twee jaren niet opnieuw gekozen worden. Vader en zoon, broeders of zwagers mochten niet samen gekozen worden. Bij tusschentijds overlijden moest binnen 14 dagen een nieuwe keuze worden gedaan. Op den dag der keuze moesten de gekozenen „in openbaere vierschaere” in handen van den schout den gevorderden eed afleggen. Inhoud van dien eed was, dat zij der stede rechten zouden „bewaren” en hare goederen zouden beheeren „tot nutte ende profyte onser stede”. De gekozene mocht onder geen voorwaarde weigeren, tenzij hij zijn poortrecht opgaf en f 1000 boete betaalde benevens het recht van exue, dat $\frac{1}{10}$ van het vermogen bedroeg.

Het ambt bestond volgens de bovenaangehaalde „verklaring” der Staten van Holland uit 1587 ⁵⁾ gelijk in andere steden in het algemeen hierin, dat hun „is bevolen het ordinaris beleyt ende gebiet in alle po-

1) Vroeger op St. Pietersavond ad Cathedram. Zie dl. I, blz. 150 vlg. en dl. II, blz. 106; Orlers, blz. 637.

2) Orlers, blz. 610; Van Leeuwen, Oud Batavien, blz. 1416.

3) Keur n°. 3.

4) Bepaaldelijk sedert den uitleg van de keur (van 1606): Van Mieris, Handvesten, blz. 114.

5) Zie boven, blz. 140.

litycke saecken, soo wel de administratie van stadsgoederen ende innecomen als den welstandt ende bewaringe der steden betreffende" 1). Zij hadden daarom de privilegiën en gerechtigheden der stad te handhaven, de stadsgoederen te beheeren, de stadsaccijnsen te verpachten op goeden borgtocht, de huizen, landerijen en andere vaste goederen der stad te verhuren, de lasten en schulden te betalen bij ordonnantie aan den stadstresorier, de stadsheerlijkheden te bestieren en er de beambten te benoemen, in geval van nood koren ten behoeve der armen op stadskosten aan te koopen, de stad van ammunitie en wapenen te voorzien, de schutterij als dekens of superintendenten te leiden en te administreeeren, met de curatoren de universiteit te besturen.

Uit een ander is te besluiten, dat de stadsregeering in de eerste plaats in handen van de burgemeesters gelegd was, wier verantwoordelijkheid tegenover de vroedschap op vrij lossen voet was geregeld. Zij be-reidden ook de vroedschapsvergaderingen voor, die zij naar gelang van behoefte bijeenriepen 2). Zij plachten in de deputatie der vroedschap naar de Statenvergadering een der plaatsen, en wel de eerste, in te nemen 3), wanneer er zaken van overwegend belang behandeld moesten worden. Zij hadden als handhavers der stedelijke rechten en privilegiën ook in kerkelijke zaken eenig toezicht te oefenen. Zij hadden een aanzienlijk aandeel in het maken der keuren, die niet zonder hun bijzonder „advijns ende goedduncken" werden vastgesteld 4). Zij hadden het oppertoezicht over het stedelijk archief te voeren. Hunne „burgemeestersdagboeken" zijn een uiterst belangrijke bron voor de kennis der dagelijksche voorvallen in de stad. De pensionaris en de beide secretarissen waren hunne bijzondere ambtenaren, die hen voorlichtten met rechts- en administratieve kennis van de te behandelen zaken. De stadsboden stonden onder hun bijzonder bevel en brachten de bevelen en aanwijzingen uit de burgemeesterskamer aan belanghebbenden over. Hun president, gewoonlijk de oudste burgemeester, leidde hunne dagelijksche vergaderingen ten stadhuize.

Het waren ongetwijfeld deftige heeren, die burgemeesters der 17de en 18de eeuw. Heeren en meesters in het dagelijksche bestuur der tweede stad van Holland — zooals Leiden wegens zijn omvang en het getal zijner bevolking zich met zekeren trots placht te noemen, al nam het in de oude rangorde der Hollandsche steden slechts de vierde plaats in

1) Orlers, blz. 613.

2) Zie boven, blz. 164.

3) De andere gedeputeerden uit de vroedschap waren slechts „adjuncten" van den burgemeester (Van Mieris, Handv. blz. 114); bovendien mocht hij nog een vroedschapslid assumeeren uit hen, die nog niet in de Statenvergadering waren geweest (ib.).

4) Van Leeuwen, Beschrijving, blz. 120.

— gevoelden zij zich dit, ook tegenover de Grootte Vroedschap maar in ieder geval tegenover den gewonen burger, op wiens „reverentie” zij aanspraak maakten. Waren zij niet leden van die regentenklasse, die men soms de „koningen” van Holland noemden en die, door aan- en bloedverwantschap met elkander samenhangend, Holland en met dit gewest de Republiek beheerschten? Waren zij niet de gelijken van de Staten, de meerderen van de hooge staatsambtenaren, dienaren dier Staten? Was de raadpensionaris, ja de Prins-Stadhouder zelf eigenlijk niet hun dienaar? Tegenover den laatste kon dit standpunt in de praktijk moeilijk worden aangenomen, want ook op de regenten maakte zijn vorstelijke afkomst, zijn vorstelijke verwantschap wel indruk en zij wisten, dat de bevolking den Prins als haar „eminent hoofd” beschouwde en zoo- wel koning Willem III als zijn opvolger van de tweede helft der 18de eeuw lieten hun dit wel gevoelen gelijk ook Willem II en Frederik Hendrik, gelijk ook Maurits en prins Willem I zelf dit bijwijlen hadden gedaan.

Maar, ten slotte, in hunne stad waren zij zoo goed als de rechtmatige hoofden eener kleine Republiek. In de 18de eeuw was er geen sprake meer van, dat burgemeesters op weg naar Den Haag te voet of per bolderwagen of per trekschuit reisden: zij hadden, gelijk andere vermogende vroedschapsleden, hunne door zware paarden getrokken prachtkoetsen, die niet te min waren om bij gelegenheid door den Prins en de Prinses en hun gevolg te worden gebruikt. Met hunne gepruikte of gepoederde hoofden, hunne deftige burgemeesterstabbaarden, hunne livereibedienden, bij den grooten voet, waarop zij leefden, de afzonderlijke kerkbank, waarin zij zaten, moesten zij wel indruk maken op den gewonen burger. Het „eens burgemeester, altijd burgemeester” gold voor hen, die twee jaar na hun aftreden herkiesbaar waren en ook buiten het ambt in de Grootte Vroedschap een bijzondere positie innamen. De onmiddellijke inkomsten uit hun ambt waren gering; zij bestonden immers in hoofdzaak uit zekere tegemoetkoming voor tabbaardlaken, presentiegeld in de vroedschap en bureaukosten. Maar de feitelijke inkomsten waren niet zoo te verwerpen, want hun met schepenen gedeeld recht van beschikking over de kleinere stadsambten, hun dagelijksche bemoeienis met de stadsfinanciën gaf hun, als zij wilden — en onwil kwam ten dezen weinig voor! — alle gelegenheid om zich langs zijwegen te verrijken of ten minste neven en nichten te bevoordeelen. Vooral het postwezen, welks opbrengst sedert 1735 intusschen niet meer aan de burgemeesters maar aan de stad zelve toekwam, en de verpachtingen en landverhuringen stonden in dit opzicht met zwarte kool geteekend. Het is waar, dat de gebeurtenissen van 1748 ten deze eenige verbetering brachten, maar er bleef nog genoeg van denzelfden aard

over. Het burgemeesterschap was zoo ook te Leiden een begeerlijk ambt, niet alleen vanwege de macht en het aanzien maar ook vanwege het indirecte voordeel voor den daarmede bekleede en voor de zijnen in den meest uitgebreiden zin des woords.

Naast hen stond het college der schepenen.

Zij werden, volgens het oudste privilegie van 1434, ten getale van acht jaarlijks verkozen. Sedert 1449 geschiedde dit den dag vóór St. Jacob, dus op 24 Juli door de aanbieding van een door de Veertigen op aanmaning van den schout en onder herinnering aan hun plicht, om „notabele, eerbare, verstandige en rechtvaardige” mannen te kiezen, opgemaakte nominatie van zestien personen, aan te bieden aan den vorst of zijn stadhouder, bij hunne afwezigheid aan president en raden van het Hof van Holland, om daaruit de acht schepenen te verkiezen. Volgens het keurboek van 1582 ¹⁾ mochten wederom vader en zoon, broeders of zwagers niet gezamenlijk op de nominatie voorkomen.

Schout en twee burgemeesters brachten de nominatie plechtig naar Den Haag ²⁾. De secretaris gaf dan namens de vier burgemeesters een „billiet of memoriken” over aan den stadhouder of den president met de namen van de door burgemeesters, als bekend met personen en toestanden, uit de 16 aanbevolenen, welke aanbeveling ook meestal werd gevolgd. In het stadhouderlooze tijdvak werd bij besluit der Staten van 23 Juni 1651 vastgesteld ³⁾, dat voortaan de verkiezing van nieuwe schepenen uit een door de Vroedschap opgemaakte nominatie van 16 zou plaats hebben op 18 Juli en wel door de 4 burgemeesters zelf, welke verkiezing evenwel tot St. Jacob (25 Juli) geheim moest blijven. Op dien dag werden dan de schepenen, die van de gereformeerde religie volgens de Dordtsche synode moesten zijn, beëedigd „in openbare vierschaer”, eerst door den president-burgemeester met den eed, dat zij niet naar het schependom hadden gestreefd noch doen streven „noch gelt, noch gonste, noch myede daerop gegeven noch geleent en hebben noch doen gheven noch leenen in eeniger manieren, sonder argelist” ⁴⁾; daarna door den schout, „dat sy rechte doen ende vonnisse wysen sullen tusschen tweer mannen tale na horen vijf sinnen” ⁵⁾. In Nov. 1669, toen de zware pest in de stad ⁶⁾ 7 van de 8 schepenen had weggeno-

1) Keur n°. 8.

2) Van Mieris, Handvesten, blz. 121.

3) ib. blz. 120 vlg.

4) Orlers, blz. 621.

5) ib. blz. 622.

6) Zie boven, blz. 8.

men ¹⁾, werd op verzoek der Veertigen door de Staten bepaald, dat voortaan, bij tusschentijdsche vacatie, de burgemeesters uit een nieuwe „vrye ende onbepaalde” nominatie personen mochten verkiezen. Bij de verheffing van prins Willem III in 1672, gelijk later bij die van prins Willem IV in 1747 kwam de keuze uit de nominatie voor de Zestien weder aan den stadhouder.

Behalve wat zij te doen hadden als leden van het „gerecht” ²⁾ en bij het vaststellen der keuren „met advijs” der burgemeesters ³⁾, waren zij — en dat was hunne hoofdbezigheid — belast met de stedelijke rechtspraak, vanouds hun voornaamste werkzaamheid, nadat de burgemeesters hen allengs uit het dagelijksche stadsbestuur hadden verdrongen ⁴⁾. Zij hadden vanouds de hooge en lage jurisdictie in het civiele zoowel als in het crimineele en konden bannen uit Leiden, Rijnland, Den Haag en Haagambacht. Daartoe hielden zij ⁵⁾ „in openbaere vierschare” twee vaste rechte dagen in de week, Maandag en Vrijdag, benevens Woensdag voor de zaken, „die boven getrocken werden”, d. i. die zij zelf aanhangig maakten. Nog hadden zij alle opdrachten en vervreemdingen van vaste goederen, alle transporten, alle hypothecken en rentebrieven, alle testamenten en huwelijksche voorwaarden, als dit hun verzocht werd, alle borgtochten en persoonlijke verklaringen te bezegelen of te teekenen en in registers op te schrijven, waarvoor altijd twee hunner op Maandag, Woensdag, Donderdag en Vrijdag ter schepenkamer aanwezig moesten zijn van des morgens half negen af. Zij hadden ook buurkwestiën en twisten over servituten en dienstbaarheden te beslissen, zij het na „oculare inspectie”, en van wege de Staten recht te doen over fraude of sluikerij betreffende de gemeenelandsmiddelen, van welke laatste vonnissen appèl was op Gecommitteerde Raden. Eindelijk hadden zij het recht om keuzen en ordonnantiën te maken betreffende het gebruik van den Rijn en op de platen en straten aan den Rijn, welk recht hun in 1403 door den toenmaligen burggraaf en den graaf van Holland was geschonken en bevestigd ⁶⁾.

Ofschoon zij hun ouden voorrang ⁷⁾ aan de burgemeesters hadden moeten afstaan. was ook hun ambt in hoog aanzien en zeer begeerlijk geacht en werden de daarmede bekleede personen als regenten der stad geëerd.

1) Van Mieris, Handvesten, blz. 124.

2) Zie boven, blz. 166.

3) Zie boven, blz. 168.

4) Deel I, blz. 140 vlg.; deel II, blz. 99.

5) Orlers, blz. 626.

6) ib. blz. 627.

7) Vgl. daarover Van Leeuwen, Besgrijving, blz. 123 vlg.

Aanzienlijk was ook nog altijd het ambt van den schout, den „hoofd-officier” zooals men sedert het begin der 17de eeuw placht te zeggen. Hij werd gekozen door de Staten van Holland, als souverain, uit een nominatie van drie personen, door de vroedschap aangeboden ¹⁾. Hij legde den eed af aan de Rekenkamer der Domeinen, ontving van haar zijne instructie en stelde in overleg met haar de jaarlijksche pacht voor zijne bediening vast; hij was verplicht aan die Rekenkamer jaarlijks rekening af te leggen van het door hem voor het onderhoud van gevangenen voorgeschetene en van de onkosten bij executiën gemaakt. Sedert 1669 ²⁾ bekleedde hij zijn ambt slechts voor drie achtereenvolgende jaren en mocht dan binnen zes jaren niet opnieuw verkozen worden.

Hij vertegenwoordigt in de stad de autoriteit en het recht van den souverain, klaagt de wetsovertreders aan, vat hen zoo mogelijk en brengt hen voor schepenen ter behandeling hunner zaak; hij doet den eisch en concludeert het van schepenen verkregen vonnis. Hij zorgt voor de handhaving der plakaten en ordonnantiën van de Staten-Generaal en de Staten van Holland zoowel als voor die der stedelijke keuren, omtrent welke hij ieder kwartaal aan burgemeesteren rekenschap moet doen van de opbrengst der boeten en het aandeel van de stad daarin, terwijl hij nog jaarlijks aan de roeyermeesters dienaangaande rekening moet afleggen. Hij is ook het hoofd der academische rechtspraak en draagt als zoodanig den titel van „promotor” of „officier” der academie, met de verplichting om de plakaten, ordonnantiën en statuten der academie en het recht der overheid te handhaven; daarop doet hij jaarlijks bij de vernieuwing van het bestuur der academie den eed. Hij spant de vierschaar in civiele en crimineele zaken op de vanouds, met name in het privilege van Philips den Goede van 1434, voorgescreven wijze. Hij presideert in de vergaderingen van het „gerecht” en voert de geslagen vonnissen uit. Hij houdt het toezicht op den ijk van maten en gewichten volgens de daarvan ten stadhuize bewaarde „slapers”. In de vergadering van burgemeesters en die van de vroedschap wordt hij alleen toegelaten in bijzondere omstandigheden, als men hem noodig heeft tot het nemen van maatregelen bij oproer en onrust, bij de voorbereiding van verdediging, enz.

Hij mocht dan ook, volgens besluit van 11 December 1646, geen lid van de vroedschap zijn ³⁾. Maar hierover is veel te doen geweest, met name in 1676, toen de nieuwe schout, mr. Hendrik Brouwer, zijn vroedschapsplaats wilde behouden. De Staten verklaarden, dat dit niet kon,

1) Orlers, blz. 603.

2) Van Mieris, Handvesten, blz. 97.

3) Van Mieris, Handvesten, blz. 96, 98 vlg.

maar dat zijn plaats gedurende zijn schoutambt niet vervuld zou worden. Willem III dreef in 1687 bij de Staten door, dat de benoemde schout wel zitting zou behouden in de vroedschap, als hij lid daarvan was. Na zijn dood in 1702 werd dit weder ingetrokken maar in 1747 werd bij de verheffing van Willem IV de toestand uit de laatste jaren van Willem III hersteld. Bij de verkiezing van burgemeesters en tresoriers, waarbij hij aanvankelijk „de eerste ende voorsittende stemme” had, mocht hij sedert 1669 echter niet meer medestemmen.

Hij mocht, in overleg met burgemeesters, een onderschout of meerdere ambtenaren van dien naam aanstellen; in de 17de en 18de eeuw was hun getal twee, die als zijn „stedehouders” konden optreden ¹⁾.

Het gerecht en de baljuw van Rijnland ontvingen sedert 1592 jaarlyks *f* 40 voor tabbaardlaken, het dubbele der vroeger daarvoor uitgetrokken som, „mits de verduyringe van alle lyf behoufften” verhoogd ²⁾.

Behalve de „opperste ende hoofdcollegiën” — zooals Orlers de eigenlijke regeeringscolleges: vroedschap en gerecht, noemt ³⁾ — waren er eenige belangrijke „ambten en officiën”, waarvan de vervulling hetzij aan de vroedschap, hetzij aan het gerecht, hetzij aan burgemeesters toekwam.

Daartoe behoorde niet het college der vredemakers: dit werd nog tot de hooge stadscolleges gerekend, omdat het uit die van burgemeesters en schepenen was gevormd. Het bestond uit een burgemeester en twee schepenen, om de drie maanden afwisselend, en was op 7 Nov. 1598 „na verscheyden 't samenspraken, beradingen ende conferentiën ghedaen” ingesteld ⁴⁾, ten einde de overmaat van werk, waaronder de vierschaar op het einde der 16de eeuw bij de toeneming der bevolking gebukt ging, te beperken. De instelling ervan moest dienen om de „overdragende kosten” en het „merckelick versuym” ten opzichte van de rechtszaken te verminderen. Iederen Maandag en Vrijdag van 2—4 kwam het bijeen ⁵⁾ ten einde in civiele zaken partijen te hooren, alvorens zij naar de openbare vierschaar werden verwezen; arresten van personen en goederen, civiele eischen van den schout, burenkwesties, kwes-

1) *ib.* blz. 110 vlg.

2) Vroedschapsb. 10 Nov. 1592.

3) Orlers, blz. 659. Vgl. over al deze ambten ook mr. H. Brouwer, *De Regeeringh van Leyden* (ms. van omstreeks 1660, n°. 2323 en 2325 van de bibl. Leidsch archief), die er tal van bijzonderheden uit de praktijk bijvoegt, evenals later Joh. Aeg. van Egmond van den Nyenburg (173c) en Jacob van der Meer (1750) deden.

4) Orlers, blz. 638. Vgl. over de Vredemakers: Van Assen, in *N. Bijdr. voor Rechtsgel. en Wetg.*, I, blz. 72 vlg.; V, blz. 236 vlg.

5) Sedert 1668 wegens de talrijke rechtszaken driemaal per week.

ties van fraude betreffende de verpachting van de stedelijke accijnsen behoorden echter niet tot de competentie van dit rechterlijk college. De keur van 1598 werd in 1651, 1658, 1661 ¹⁾ en 1668 gewijzigd.

De vroedschap benoemde jaarlijks op St. Maartensavond (10 Nov.) sedert 1583 twee tesoriers, waarvan de eene „ordinaris”, de ander „extraordinaris” heette ²⁾. De eerste had volgens zijn instructie ³⁾ de ontvangst van de opbrengst van alle stedelijke accijnsen, renten, huren en andere inkomsten en de betaling van alle lasten volgens de door burgemeesters ieder jaar te maken registers en bovendien volgens door dezen te geven ordonnantiën van betaling. Voor de inning der gelden werden hem soms „collecteurs” ter zijde gesteld. Binnen drie maanden na het einde van het ambtsjaar moest hij afrekenen en binnen drie maanden daarna zijn rekening „in behoerlicke gesteltenisse tweevoudich geschreven” overleveren in handen van de royeermeesters, die de rekening hadden te onderzoeken. De tweede, wiens ambt in 1638 echter ophield dezen naam te dragen, was de leider der stadswerken en had aanvankelijk ook het vroommeesterschap te bedienen maar dit werd na den dood van Symon Franz. van Merwen (1587) weder, als vroeger in de 16de eeuw, door een afzonderlijken beambte waargenomen ⁴⁾. Ook hij had rekening en verantwoording van zijn beheer af te leggen aan de royeermeesters op dezelfde wijze als zijn mede-tresorier. Na 1638 heet hij „fabrijck ende opsiender van stadtswercken”, alhoewel de oude naam nog dikwijls gebezigd wordt. Voor de thesaurie waren aan den voet van de groote stadhuistrap twee vertrekken ingericht, waarvan het achterste diende voor inning en uitbetaling van gelden. De tesoriers, die „tot stadts verseeckertheyt” een eed moesten afleggen en borgtocht moesten stellen, ontvingen traktement ten bedrage van f 1000 voor den ordinaris benevens aandeel in de rantsoenen en f 40 voor tabbaardlaken; voor den extraordinaris f 700 met bijslagen. Zij behoorden tot de regeeringskringen; meestal waren het afgetreden burgemeesters, ⁵⁾ ervaren in stadszaken.

Met hun ambt in verband stond dat der royeermeesters, die de stedelijke rekenkamer vormden en alle rekeningen hadden af te hooren, te lezen, te onderzoeken en af te sluiten. Oudtijds hadden er geen vaste royeermeesters bestaan maar werden er, nadat tesoriers verklaard hadden met hunne rekening klaar te zijn, eenige personen als zoodanig door

1) Vgl. Van Mieris, Handv., blz. 184 vlg.

2) Orlers, blz. 664.

3) Zulk eene instructie gedrukt bij Van Mieris, Handv., blz. 206 vlg. Zijn eed aldaar, blz. 209.

4) Orlers, blz. 665, 684. Zijn instructie van 1667, blz. 210 vlg.

5) Van Leeuwen, Besgryving, blz. 117. Vgl. Brouwer, De Regeeringh van Leyden, blz. 114.

de vroedschap aangewezen met verplichting om schriftelijk bericht te geven, als zij „eenige swaricheyt” vonden, terwijl zij anders de zaak der rekening zelf konden afdoen ¹⁾. In 1583, het jaar, waarin, in verband met het nieuwe keurboek van 1582, zooveel werd geregeld, werd vastgesteld, dat de vroedschap bij meerderheid van stemmen, zes personen tot roeyermeesters zouaanstellen „tot kenlick wedersegghen” toe ²⁾. Zij mochten na onderzoek der rekening en vergelijking met de stukken en bewijzen alles goedkeuren, tenzij zij „werckelicke swaricheyt” vonden, in welk geval zij zich mochten richten tot het gerecht of, zoo noodig, tot de vroedschap. Zij mochten hunne functie niet waarnemen ten opzichte van rekeningen van bloedverwanten of aanverwanten en van die, welke liepen over de jaren, waarin zij zelf burgemeester waren geweest en dus ordonnantiën van betaling hadden gegeven; in die gevallen, gelijk bij ziekte en afwezigheid, moesten nieuwe personen worden verkozen. In 1638 werd, in verband met de toeneming der bevolking en daarmede van de rekeningen, bepaald, dat er voortaan 13 zouden zijn. Ook zij werden in den regel gekozen uit vroegere burgemeesters ten einde de financieele zaken aan ervaren personen toe te vertrouwen. ³⁾

Tot de hoogere regeeringscolleges werd soms dat der weesmeesters geteld, de eenigen, die jaarlijks op St. Maartensavond tegelijk met de burgemeesters door het gerecht werden verkozen en beëdigd. Zij kregen f 40 voor tabbaardlaken jaarlijks en f 120 traktement. Vroeger waren zij twee in getal maar wegens den aanwas der bevolking werden er sedert 1570 drie, sedert 1584 vier verkozen, ⁴⁾ de laatsten volgens de keuren van 1582 ⁵⁾ en de bijzondere weeskamer-keur van 1612, die in 1689 vermeerderd en gewijzigd werd ⁶⁾. Zij moesten „gequalificeerde poorteren” van 32 jaren oud zijn en hadden „generale macht ende autoriteyt” over weezen, krankzinnigen en idioten, „die hem selfs niet connen regieren”; zij beheerden de goederen, hielden toezicht op de voogden en handhaafden het geheim der over weezen en hun bezit aangelegde registers van de weeskamer ten stadhuize. Onder hen stond een secretaris, sedert 1638 met een tweeden vermeerderd, beiden eveneens door het gerecht verkozen. Zij vergaderden driemaal 's weeks. Ook de weesmeesters werden genomen uit den kring der regenten, vroedschappen, oud-burgemeesters of oud-schepenen.

1) Orlers, blz. 668; Van Mieris, Handv., blz. 214.

2) Reeds in 1579 waren er zes aangesteld: Van Mieris, l.l.

3) Over misbruiken dientengevolge vgl. Brouwer, blz. 115. Hij klaagt erover, dat alles zoo onder de „consulare heeren” komt.

4) Orlers, blz. 577; Van Leeuwen, blz. 138/9.

5) Keur n°. 7.

6) Van Mieris, Handv., blz. 250 vlg.

Eindelijk behoorde tot denzelfden kring de door het gerecht op St. Pietersavond benoemde vroommeester, ¹⁾ die het beheer der stadswateren en der stadsvisscherijen had te voeren. Hij was tevens „pluimgraaf” der stad en als zoodanig belast met het toezicht op de stadswanen, uit wier jongen hij jaarlijks aan de heeren van het gerecht had rond te deelen. Hij deed rekening aan de royeermeesters.

Behalve deze aanzienlijke stadsbeambten uit de kringen der regeering zelve had men nog eenige andere aanzienlijke ambtenaren.

De belangrijkste was ongetwijfeld de stedelijke „raedt ende pensionaris,” sedert het midden der 15de eeuw ²⁾ een afzonderlijk beambte. Hij was in de vroedschapsvergadering degene, die de punten van beschrijving der Statenvergadering voorlas, de daaromtrent genomen besluiten stelde, ze met de gedeputeerden ter Statenvergadering inbracht en ze daar „met redenen” verklaarde. Hij moest in de Statenvergadering ook aanteekening houden van de gevoelens der andere steden en van de door de Staten genomen besluiten. Hij had van een en ander rapport te doen aan de niet in de Statenvergadering aanwezige burgemeesters of aan de groote vroedschap. Hij was tevens de raadsman van burgemeesters, gerecht en schepenen en secretaris van curatoren der Academie. Tot dit ambt werden, „mits de menichfuldicheyt van de zaecken van justitie ende difficile materien van dien” uit den aard der zaak in de rechten gepromoveerde en ervaren „gelettereerde” personen ³⁾ benoemd, wier adviezen op den gang der zaken in de stad, zoowel politieke als juridische, belangrijken invloed konden hebben. Mannen als Paulus Buys, Rombout Hogerbeets, Pieter Burgersdyck, David van Royen — om de bekendste hunner te noemen — waren een zoo invloedrijke plaats waard.

Weinig minder invloedrijk was de secretaris, nog in de 16de eeuw „clerc” geheeten, die in alle vergaderingen der vroedschap, die van burgemeesters en van het gerecht volgens het ter vergadering opgestelde „memoriaelken” de notulen moest houden ⁴⁾ en de resolutiën, acten, apostillen enz., „soowel de neeringhe als de burgerlijke regeeringhe aangaende”, en daaruit voortvloeiende stukken moest stellen, de acten

1) Orlers, blz. 682. Vgl. dl. II, blz. 105.

2) Vgl. dl. II, blz. 119.

3) Vgl. daarover Vroedschapsb. 16 Mei 1564 en Van Mieris, Handv., blz. 215, bij de benoeming van Gerrit Melisz. van Hogeveen in 1564. De instructiën van Hogerbeets (1617) en Burgersdijck (1663) aldaar, blz. 216 vlg.

4) In het „burgermeesteren dachbouc” en het „gerechtsdagbouc” zooals Jan van Hout ze betitelde (Prinsen, Jan van Hout, blz. 54). Hij moest die dadelijk te boek stellen, „terwijl de memorie of tgeheuch van 't gehandelde noch versch is”. Vgl. de instructie bij Van Mieris, Handv., blz. 229.

onderteekenen en aan belanghebbenden uitreiken, schepenbrieven teekenen en samenstellen en die in de protocollen registreeren, minuten van keuren en ordonnantiën opmaken ten dienste van het gerecht, het stedelijk archief beheeren, talrijke, immers in de 16de eeuw reeds tot 44 geklommen en nog toenemende registers bijhouden.

De invloedrijkste secretaris is wel Jan van Hout geweest, die van 1564 tot 1609 het ambt bekleedde. 1) Hij was de ontwerper van de ordonnantie op de secretarie „ofte scrijfcamer”, die in 1592 op last van het gerecht ten stadhuiuze werd gedrukt 2). Hij was ook de nauwgezette archivaris, die het stadsarchief ordende op veelszins voortreffelijke wijze. 3) Het stedelijk archief werd sedert den val van den toren van St. Pieter in 1512 4) ten stadhuiuze bewaard in het zoogenaamde „secret”, waarbij nog een „binnenste van het secret” behoorde 5).

Naar aanleiding van een onderzoek, door Van Hout in 1577 in het archief ingesteld en waarbij gebleken was, dat de daar bewaarde stukken in een zeer slechten toestand waren ten gevolge van vocht, werden (15 Nov.) maatregelen genomen om de stukken te reinigen en te drogen, ze door te lezen en ze op een daartoe ten stadhuiuze in te richten eigen drukkerij, voorzoover wenschelijk „secretelijck” te laten drukken ten dienste van de stadsregeering, en wel in 100 exemplaren. Met de leiding dier drukkerij werd Van Hout belast. Hij liet door een Gentschen lettergieter, Henric van den Keere, een stel „mediaen gescreven letter” gieten, kocht een pers en stelde die op in de schepenkamer, waar sedert tal van officieele stukken, keuren enz. werden gedrukt en ook enkele boeken benevens verzen en andere stukken van Van Hout zelven, die de stadsdrukkerij blijkbaar ook voor eigen gebruik benutte. De letterkasten werden herhaaldelijk door aankoop van nieuwe lettertypen vermeerderd. Een der belangrijkste hier gedrukte boeken is wel Van Hout's *Der Stadt Leyden Dienstbouc* (1602), waarin tal van charters, door mr. Pieter Bailly en andere stadsklerken onder zijn toezicht afgeschreven en in 1595 door den burgemeester Frans Duyck, den pensionaris Hogerbeets en Van Hout zelven gecollationneerd, zijn afgedrukt ten dienste der leden van de stadsregeering. De drukkerij, die ten deele het eigendom van Van Hout kon genoemd worden, ten minste wat de letterkasten betreft, bleef bestaan tot zijn dood in 1609 of liever tot de

1) Van Febr. 1569 tot Aug. 1573 was hij niet in dienst in verband met de troebelen tijdens Alva. Vgl. Orlers, blz. 673; Van Mieris, *Handv.*, blz. 228 vlg.

2) Prinsen, Jan van Hout, blz. 54 vlg.

3) *ib.* blz. 65 vlg.

4) Zie dl. II, blz. 4.

5) Rammelman Elsevier, in *Werken Letterkunde*, X, blz. 278 vlg.

regeling met zijne erfgenamen in 1610 ¹⁾, toen de regeering de beschikking over de letters aan hen overliet en hun f 500 betaalde voor eenige door Van Hout zelven geschreven boeken. Diens ambtgenoot David van Royen uit de 18de eeuw (1725—53) kan in vele opzichten, ook ten opzichte van de zorg voor het archief, met hem worden vergeleken.

Het gerecht had op de benoeming tot dezen post grooten invloed. ²⁾ De secretaris en de griffier moesten van de gereformeerde religie zijn en meesters in de rechten. Van het secretarisambt werd in 1596 dat van griffier afgescheiden gelijk eertijds dat van pensionaris daaruit was voortgekomen. De griffier was de secretaris der schepenrechtbank en had als zoodanig hare notulen te houden, hare vonnissen en „appointementen” aan te teekenen, eischen en klachten te boek te stellen.

Herhaaldelijk is een tweede pensionaris, sedert het begin der 17de eeuw een tweede secretaris of ondersecretaris aangesteld, beiden door de vroedschap te benoemen. De ondersecretaris zorgde voor de blafers en registers van den tesorier, voor de verpondingboeken, voor de stadsrekeningen, was de secretaris van de roeyermeesters en verving den eersten secretaris bij ziekte of andere redenen van afwezigheid ³⁾. Noch de pensionaris, noch de secretaris, noch de griffier mochten leden der vroedschap zijn of blijven. Op den 2^{den} April 1703 werd een „reglement van mesnage” of huishoudelijk reglement door de vroedschap vastgesteld, volgens hetwelk voor eenige ambten bij de aanvaarding een „recognitie” in eens aan de stad moest worden betaald. Die recognitie bedroeg voor den secretaris f 3000, voor den griffier f 2500, voor den onder-secretaris f 2200. ⁴⁾ Zij kregen evenals de pensionaris f 40 voor tabbaardlaken.

Tusschen al deze bestuurscolleges en hare dienaren — „ministers”, zeide men in de 17de eeuw — bestond in den regel de beste verhouding, die door de vanouds gewone maaltijden op de groote verkiezingsdagen op kosten van de stad werd onderhouden. 10 November en 24 Juli (St. Maartens- en St. Jacobsavond) waren nog steeds feestdagen voor allen, waarop op stadskosten duchtig werd gegeten en gedronken, in de 17de en 18de eeuw van de fraai gedreven zilveren schotels met de nog bewaarde zilveren zoutvaten en onder verlichting met de zilveren kandellabers op tafel, die nog tot ons zijn gekomen, uit de oude tinnen wijnkannen en de fraai gegraveerde bokalen en glazen van allerlei grootte,

1) I. I. blz. 288.

2) Van Mieris, Handv., blz. 235.

3) Van Mieris, Handv., blz. 239 vlg.

4) Van Mieris, Handv., blz. 249.

die eveneens voor een deel bewaard zijn gebleven ¹⁾). Bovendien bestonden er bijzondere vriendschappelijke samenkomsten van afzonderlijke regeeringscolleges zooals die van den in 1755 opgerichten vriendenkring van schout, schepenen en griffier, die wekelijks bijeenkwamen van 5 tot half twaalf 's avonds; daarvoor was een reglement opgesteld, dat het aantal en den aard der schotels aanwees, die de „tractant” zijn medebroeders uit de „praetores”, de „scabini” en de „graphiarii” mocht voorzetten, en de berijmde officieele dronken vermeldde, die dan moesten worden uitgebracht uit de daarvoor in het bijzonder bestemde geslepen en gegraveerde bokalen ²⁾). Ook de maaltijden en drinkgelagen op het stadsjacht ³⁾ bij dienstreizen of spelevaarten in den omtrek moeten tot de goede onderlinge verhouding der personen uit den vriendenkring der regenten, waartoe ook de voornaamste ambtenaren werden gerekend, veel hebben bijgedragen. In de 18de eeuw liet de staatsiedegen zien, wie regenten waren en wie niet; in de 17de droegen de stedelijke regenten nog geen degens behalve de schout.

Maar de goede overeenstemming tusschen de regenten was volstrekt niet altijd aanwezig noch gemakkelijk te herstellen.

Bij gelegenheid van het opmaken der nominatie van de Zestien op 18 Juli 1685 ontstond in de vroedschapsvergadering een hevige strijd ⁴⁾). Tegen den zin van 13 vroedschapsleden, geleid door den uit 1672 bekende president-schepen Vliethoorn, ⁵⁾ plaatste de meerderheid der vroedschap, volgens het voorstel van burgemeesters, op de nominatie, die aan den Prins zou worden aangeboden, de namen van mr. Claas van Banchem en Petrus Cunaeus, ofschoon de eerste den vereischten leeftijd van 28 jaar nog niet had bereikt en de tweede, die uit Zeeland kwam, niet te Leiden maar in Indië geboren en geen burger der stad was geweest evenmin als zijn vader en zijn grootvader, de hoogleeraar Cunaeus; zijn vader had slechts vóór en na zijn geboorte te Leiden gewoond en hijzelf had daar gestudeerd. De Prins, door de 13 gewaarschuid, vroeg (13 Aug.) opheldering, waarop de meerderheid na gehouden vroedschapsvergadering (23 Aug.) antwoordde, dat bij Van Banchem slechts enkele maanden ontbraken, dat zoo iets dikwijls was voorgekomen zonder bezwaar en dat Cunaeus wel zou kunnen bewijzen tot

1) Zie de verzameling in het Stedelijk Museum, n°. 129 vlg. Van de zilveren kandelaars weet men, dat zij in 1662, van den handenwaschschotel, dat hij in 1641 werd aangekocht.

2) N°. 139 vlg in genoemde verzameling zijn daarvan tot ons gekomen. Vgl. Navorscher 1865, blz. 36 en 1896, blz. 689.

3) N°. 143 vlg. zijn glazen uit de 18de eeuw van dit jacht afkomstig.

4) Wagenaar, dl. XI, blz. 279 vlg.; Pamfletten, in Catal. Knuttel, n°. 12413/5; Van Mieris, Handv., blz. 166 vlg.; Vroedschapsboek 1685, i. d.

5) Zie boven, blz. 151.

schepen bevoegd te zijn. De Prins nam 4 van de voorgestelde schepenen uit en 4 buiten de nominatie, wat de meerderheid zeer ontstemde. Zij protesteerde, dat de Prins in ieder geval niet buiten de aangeboden nominatie mocht gaan. Het bleek later, dat ook de 13 ondershands een nominatie hadden ingezonden, waaruit de Prins feitelijk had gekozen maar waartegen de meerderheid, door burgemeesters geleid, volhield, dat alleen hare nominatie geldig kon zijn, erop wijzend, dat de minderheid zichzelf op die zoogenaamde nominatie had geplaatst en 7 van de 8 gekozen schepenen tot haar behoorden. Maar de Prins bleef bij de gedane keuze en deelde dit 4 Oct. aan de vroedschap mede. De schout, Johan van der Mark, weigerde echter, in overeenstemming met de meerderheid, de schepenen te beëedigen en de burgemeesters weigerden ze te erkennen, zoodat de rechtspraak in de stad ernstig werd belemmerd. De twist bleef aanhouden en beide partijen wendden zich tot de Staten van Holland.

Intusschen naderde 10 Nov., de datum voor de verkiezing van burgemeesters en de Prins, die eerst den raadsheer Halewijn en, toen deze ziek werd, den bekenden staatsman Hieronymus van Beverningh had opgedragen in de zaak te bemiddelen, verzocht in afwachting van het resultaat der bemiddeling, de verkiezing eenige dagen uit te stellen wegens Halewijn's ziekte, maar dit streed weder met de privilegiën der stad en de meerderheid der vroedschap ging dus op tijd over tot de verkiezing van vier burgemeesters, die ook door den schout werden beëdigd.

Het bleek spoedig, dat achter de zaak meer zat dan een gewone personen- of privilegiënkwestie: de minderheid klaagde ernstig over tirannie der meerderheid. Het gelukte echter Van Beverningh den vrede te herstellen door een „contract”, dat in Den Haag met vier leden der meerderheid en twee der minderheid was opgesteld en den 22sten Nov. van beide zijden in de vroedschap werd goedgekeurd. Het contract hield in, dat de bestelling der stadsregeering voortaan weder „sal werden gedirigeert op soo goeden ende eenparigen voet als van alle oude ende vorige tiden is geobserveert geweest” met vermijding van alle eenzijdigheid, haat en nijd; dat men opnieuw zou overgaan tot de verkiezing van burgemeesters en verdere op en na 10 Nov. te kiezen personen, waarmede alle twisten zouden eindigen, terwijl alle daarop betrekking hebbende stukken bij de Staten, den Prins en de stad uit de registers zouden moeten verdwijnen. Tevens werd den Prins verzocht een en ander te willen „approbeeren”, wat hij bij missive van 21 Dec. deed, hetgeen weder een eenstemmige dankbetuiging van de vroedschap uitlokte.

Maar de vrede werd nog dikwijls gestoord en er ontstonden telkens moeilijkheden tusschen de twee „colonnen” of „columnen”, waarin de vroedschap zich verdeelde, vooral na den dood van koning Willem in Maart 1702. De beide partijen, in de vroedschap even sterk, wat ook bij het burgemeesterscollege het geval was, klaagden over partijdige bezetting der ambten bij verkiezingen, als soms door sterfgeval of afwezigheid een kleine meerderheid was verkregen, enz. De eene partij was die van burgemeester Daniel van Alphen, de andere die van burgemeester Gerard Meerman. Den 5^{den} Sept. werd echter op voorstel der burgemeesters tot bevordering van „een beter harmoni” een overeenkomst getroffen, ¹⁾ waarin de „egaliteit” der beide partijen als beginsel werd aangenomen en men wederzijds beloofde die in de benoemingen tot de regeeringsambten te laten gelden volgens nauwkeurige regeling der daarbij te volgen orde. Maar ook deze „correspondentie” of „conventie” was 20 jaar later ten gevolge van twisten tusschen de beide leiders krachteloos geworden ²⁾ en het werd toen noodig geacht een nieuwe overeenkomst te sluiten wegens de bestaande „onlusten en verwyderingen tusschen de regenten”. Vooral de gepretendeerde rechten der „consulaire” heeren schijnen een betere regeling noodig gemaakt te hebben. Toen ontstond het gesloten „geselschap” van 26 leden, dat sedert, tot de gebeurtenissen van 1748, de regeering van Leiden feitelijk bestuurde ³⁾ en waarin „niemand van een nieuwe creature” werd toegelaten, als het getal niet door overlijden of andere oorzaken verminderd was. ⁴⁾

Dat overigens ook toen de eensgezindheid veel te wenschen overliet, blijkt uit de aantekeningen van het vroedschapslid J. van der Maersche uit de jaren 1721—1727 ⁵⁾. Het „geselschap” werd nooit verder dan tot 27 of 28 uitgebreid, blijkbaar volgens oude gewoonte, want in 1685 blijkt de minderheid ook reeds uit 13 personen te bestaan; van een bij schriftelijke overeenkomst aaneengesloten meerderheid kwamen echter geen nadere berichten tot ons, wel van den overgrooten invloed der „consulaire” heeren ⁶⁾.

Het behoeft geen betoog, dat dit alles tot groote misbruiken aanleiding gaf, zoo goed als tot allerlei twisten over gedane benoemingen en de daarbij gevolgde methode van regeling der „tourbeurten”, volgens

1) Van Mieris, Handv., blz. 169 vlg. Zie boven, blz. 166.

2) Van Mieris, l.l., blz. 172.

3) Vgl. boven, blz. 166.

4) Van Mieris, Handv., blz. 174.

5) Ms. Leidsch archief, n°. 2326: Reflectien over gevallen van de regeeringe van Leyden.

6) Zie boven, blz. 164.

welke alles werd verdeeld. En ofschoon na 1748 geen officiële berichten omtrent de hernieuwing van zulke „harmonieën” of „correspondentiën” tot ons zijn gekomen, is het nauwelijks twijfelachtig, of zij zijn tot den val der Republiek ondershands werkzaam gebleven 1).

Behalve de hogere ambtenaren uit de regentenkringen zelve had de stad er nog een aantal, wier bedieningen men vanouds de „smalle diensten” heette 2) en die thans niet langer op St. Pietersavond maar sedert 1583 tegen Nieuwjaar werden gekozen en of geboren poorters of zeven jaar poorter moesten zijn. De oude gewoonte om geen lid van de vroedschap tot deze ambten te benoemen werd door verschillende vroedschapsbesluiten sedert 19 Oct. 1618 gehandhaafd 3).

Als de eersten van deze categorie werden de kapiteinen, hoofdmans of hophilieden der schutterij genoemd. Tijdens het beleg waren zij, overeenkomstig het aantal der schuttersvendels, vier in getal 4); bij de vermeerdering der bevolking op het einde der eeuw werden er in 1599 zes aangesteld, blijkbaar ook in verband met het gebleken „verloop” der schutterij; dit getal werd bij de regeling van prins Maurits na de moeilijkheden over den nieuwen eed 5) tot 9 vermeerderd, later weder tot 6, in de tweede helft der 17de eeuw tot 8 gebracht. Wegens de groote sterkte der vendels bij de aanhoudende toeneming der bevolking en de noodzakelijke reorganisatie bij het oorlogsgevaar van 1672 werden zij half Juni van dat jaar gesplitst en zoo kwamen er 16 vendels, ieder onder een kapitein 6). Ieder der vendels, door een vaandel van bijzondere kleur onderscheiden, was weder verdeeld in 4 kwartieren. De kapiteins werden tegen Nieuwjaar door het gerecht verkozen, sedert 1672 7) uit een nominatie door de schutters zelf opgemaakt; de kapiteins kozen hunne officieren evenals de schutters zelf, hielden toezicht op het houden der nachtwacht door de schutterij volgens de daarvoor bestaande keuren en ordonnantiën en zaten des Dinsdags na den middag in krijgsgaad ter behandeling van door de schutters beloopen correctiën en boeten, die bij parate executie door den majoor of wachtmeester werden geïnd. Zij werden bij deze laatste bezigheden bijgestaan door een secretaris, die eens per jaar aan een burgemeester rekening had te doen. Zij stonden onder het toezicht van den deken der schutterij, tot 1589 afzonder-

1) Vgl. Vreede, Verhandeling over de Veertigen, blz. 45 vlg.

2) Orlers, blz. 685 vlg.; Van Leeuwen, blz. 166 vlg.

3) Vgl. ook Vroedschapsb. 7 Sept. 1632, 16 Juni 1637, 25 Aug. 1638.

4) Orlers, blz. 687; Van Mieris, Handv. blz. 261.

5) Zie boven, blz. 109 vlg.

6) Zie boven, blz. 146.

7) Zie boven, blz. 151.

lijk daartoe aangesteld, later een der burgemeesters, die na drie maanden door een ambtgenoot werd afgelost; deze deken had het opperbevel over de schutterij en de kapiteins waren gehouden zijn aanwijzingen te volgen ¹⁾.

Met de verdediging stonden in verband de twee, insgelijks door het gerecht tegen Nieuwjaar aangestelde artilleriemeesters ²⁾, meestal sedert 1672 ³⁾ vast genomen uit de afgetreden kapiteins. Zij hadden het beheer der stedelijke artillerie en verdere boven het stadhuis bewaarde wapenen, waaruit de ingezetenen en de af en toe in tijden van nood aangenomen waardgelders worden bewapend, benevens over het kruit en lood. Zij deden rekening aan de royeermeesters.

De vier kerkmeesters of godshuismeesters, belast met het beheer der goederen en inkomsten van de drie hoofdkerken werden insgelijks door het gerecht tegen Nieuwjaar verkozen, meestal uit de leden der vroedschap. Ruimer was de kring, waaruit door het gerecht wederom tegen Nieuwjaar de gasthuismeesters of gasthuisvaders werden genomen, vijf voor ieder der beide groote gasthuizen, ter zijde gestaan door vijf moeders; de vaders hadden het beheer over de financiën en de gebouwen, de moeders zorgden voor kleding en voeding; de vaders alleen beslisten over het opnemen van personen in de gasthuizen en deden rekening aan de royeermeesters. Verder had men vier heiligegeestmeesters of weesvaders, die de zorg voor de arme weezen en voor de inkomsten van het weeshuis hadden en naast wie weder de vier weesmoeders voor de kleding en voor de opvoeding der jonge weesmeisjes hadden te zorgen. Dan had men de door het gerecht in verband met de toegenomen bevolking in aantal vermeerderde ⁴⁾, tegen Nieuwjaar gekozen huiszittenmeesters ⁵⁾, die samen met door den kerkeraad aangewezen diakens het college der aalmoezeniers vormden. Dit college had te zorgen voor de huiszittende armen, d. i. die, welke buiten gast- en godshuizen woonden, en moesten volgens de keur van 1583 ⁶⁾ uit de daarvoor bestemde goederen en verdere inkomsten de „ware armen”: zieken, kraamvrouwen, ouden van dagen, jonge ambachtsgezellen en dergelijke, onderhouden. Zij hadden ook te zorgen voor de collecte tijdens den kerkdienst en de gewone Zondagscollecte langs de huizen. Zij werden ten behoeve der kraamvrouwen ter zijde gestaan door 8 „goede moeders” en deden rekening aan de royeermeesters. Wegens de verschrikkelijke pest-epidemie, die

1) Van Mieris, Handv., blz. 262 vlg.

2) Orlers, blz. 696; Van Leeuwen, blz. 168.

3) Zie boven, blz. 146.

4) Vroeger waren er 4, in Orlers' tijd aanvankelijk 6, sedert 1622 8.

5) Orlers, blz. 715.

6) N°. 140.

in 1635 de stad teisterde ¹⁾ en in verband met de stichting van het groote pesthuis ²⁾ werd de zorg voor de pestzieken, die aanvankelijk tot de plichten der gasthuismeesters van St. Katryne behoorde, opgedragen aan vier afzonderlijke „vaders” ³⁾, die daar met de stadsgeneesheeren samenwerkten. Zij heetten ook wel „pestmeesters” en werden door „moeders” ter zijde gestaan. Allen werden tot wederopzeggens door het gerecht benoemd en stonden voor de rekening onder het toezicht der roeyermeesters.

Voor de „huwelycksche saecken” ⁴⁾ werden ingevolge de ordonnantie der Staten van Holland van 1580 en in verband met de veranderingen in kerkelijk opzicht, jaarlijks door het gerecht twee, sedert 1626 drie „commissarissen” aangesteld, voor wie allen, die wenschten te huwen, des Vrijdags of Zaterdags tusschen 2 en 3 uur moesten verschijnen, „geassisteert met haere naeste vrienden ofte andere geloofwaardige personen”, om hun voornemen tot het sluiten van een huwelijk kenbaar te maken, waarvan, na scherp onderzoek, in registers aantekening werd gehouden. Deze „aantekening” moest voorafgaan aan het kerkelijk en burgerlijk huwelijk, welk laatste ten stadhuize voor schepenen werd gesloten.

Jaarlijks stelde het gerecht vier „scholarchen” of „opsienders” van de latijnsche school en sedert 1636 twee leden van de vroedschap voor de lagere „duytsche” en „fransche” scholen aan ⁵⁾. De vier „waerdeyns” of „staelmeesters” van de oude Leidsche draperie, werden op Goeden Vrijdag aangesteld; voor de andere „hoofdneringen” der lakenbereiding stelde het gerecht op nominatie van de „notabelen ende die van de neringhe” den eersten Maandag na 10 Nov., als de nieuwe burgemeesters verkozen waren, in tegenwoordigheid der „gemeente” in de Saai- en Fustein-, Ras-, Baai- en Lakenhallen zelve de „waranderers”, „provisenaers”, „bailli's” en „knapen” aan; de met het oppertoezicht op de nijverheid belaste „gouverneurs” werden eerst op St. Jan (24 Juni) aangewezen. Verder werden jaarlijks vier bonmeesters voor ieder bon benoemd ⁶⁾, die voornamelijk voor het brandwezen hadden te zorgen en tot hun hulp vier emmerbewaarders hadden; ook het openhouden van bijten was hun opgedragen. Het toezicht op de aloude gebuurten ⁷⁾ was opgelegd aan op nominatie van de gebuurten

1) Zie boven, blz. 8.

2) Zie boven, blz. 30.

3) Orlers, blz. 721.

4) ib., blz. 722.

5) ib., blz. 724.

6) Zie dl. II, blz. 7.

7) Zie dl. II, blz. 8; Orlers, blz. 737.

zelf door het gerecht benoemde „heeren”, die met een door henzelf verkozen raad en twee trespriesters, dezen door de gebuurte zelve verkozen, hadden te zorgen voor het bevolkingsregister der buurt, voor de rust en den goeden vrede, de „borgerlicke eenicheydt” in de buurt, de aalmoezeniers op de armen opmerkzaam moesten maken, enz.; de buurtrespriesters hadden de in de buurt volgens uitspraak van heer en raden beloopte boeten te innen en te bewaren, de door heer en raden bepaalde uitkeeringen te doen en moesten in een daartoe bijeengeropen buurtvergadering rekening doen, waarbij een „vroolijcke maaltijd” werd aangericht zoolang de bijeenkomst duurde en de jongste der trespriesters aftrad ¹⁾. De „heeren van den gerechte” benoemden eindelijk, ook tegen Nieuwjaar, de dekens en hoofd- of overliden der gilden, uit een nominatie van twee uit elk gild; op 1 en 2 Januari deden deze benoemden in handen van burgemeester den eed op hun ambt ²⁾.

Sedert 1735 waren er eindelijk vier postmeesters tot leiding van de toen aan de stad overgegeven posterij, waarvoor eertijds boden door het gerecht werden aangesteld maar die in 1663 onder leiding van een postmeester was gebracht, Nicolaas Clignett, die weldra de posterij in hoofdzaak voor eigen rekening dreef evenals zijn neef en opvolger De Neufville deed ³⁾. De voordeelen, door dezen met de posterij verkregen, bracht in 1723 de vroedschap ertoe haar aan de stad te brengen, zoodra hij zou overleden zijn. Dit geschiedde in 1735. Voortaan werd het toezicht op de posterij aan vier met f 1000 salaris per jaar bezoldigde postmeesters opgedragen, terwijl burgemeesters en secretaris de rekening moesten nazien en daarvoor ieder f 100 kregen; de werkzaamheden werden verricht door een directeur of commies, bijgestaan door een klerk en twee, later drie bestellers; de directeur kreeg f 1000 salaris en vrije woning in het postkantoor aan de Breestraat tegenover de Mooi Japiksteeg. Bij den overgang der posterijen in Holland aan den Prins in 1747, die ze aan de Staten van Holland afstond, bleven de stedelijke postmeesters nog tot hun dood in het bezit hunner inkomsten; het toezicht op de rekening van den thans Staten-ambtenaar geworden directeur bleef aan de burgemeesters, die hiervoor een gezamenlijk salaris van f 500 ontvingen.

Dit waren de dus talrijke hogere en lagere bestuurscolleges der stad, wier bevoegdheden en plichten nader waren omschreven in de stedelijke keurboeken. In den eersten tijd dezer periode gold nog het keurboek

1) Orlers, blz. 738. Vgl. de Generale Ordonnantie op alle de gebuyrten, in 1593 ten stadhuize gedrukt, 1657 herdrukt (Bibl. Leidsch archief, n°. 2386 vlg.).

2) Orlers, blz. 736.

3) Overvoorde, Geschiedenis van het postwezen in Nederland (Leiden, 1902), blz. 340 vlg.

van 1545 ¹⁾, met ampliatiën loopende tot 1579. Den grondslag voor de inrichting der stadsregeering in de 17de en 18de eeuw vormde het door den toenmaligen pensionaris Paulus Vos en den secretaris Jan van Hout met het gerecht der stad opgestelde keurboek van 1583, dat op de door Jan van Hout ten stadhuiuze ingerichte stadsdrukkerij is gedrukt onder den titel „Keuren der Stadt Leyden des Graeffschaps van Holland” ²⁾. Daarvan werd in 1658 ³⁾ wegens de talrijke vermeerderingen en veranderingen een nieuwe druk uitgegeven; in de ten stadhuiuze bewaarde exemplaren daarvan werden de nieuwe bijgevoegde algemeene keuren en ordonnantiën bijgeschreven. ⁴⁾

Voor de bijzondere instellingen: de draperie, de weeskamer, de gilden, de schutterij, de gebuurten werden afzonderlijke verzamelingen van keuren aangelegd en zoo noodig gedrukt. De stedelijke „dienstboeken” over deze geheele periode bevatten de lijsten der benoemingen tot de „smalle diensten” jaar voor jaar.

Behalve de ondergeschikte dienaren, waartoe de klerken ter secretarie, de stadhuisboden, schoutendienaren enz. gerekend kunnen worden, die behalve hun salaris f 20 voor tabbaardlaken kregen, had de stad nog een aantal personen in haren bezoldigden dienst, die als stadsambtenaren in het algemeen konden worden aangemerkt en wier diensten „om des profijts willen” ⁵⁾ werden vervuld. Het waren de stadsdoktoren, stadschirurgijns, stadsadvocaten en procureurs, vroedvrouwen, wachtmeesters der schutterij, notarissen, kosters, voorlezers, zieketroosters, cipiërs, portiers, enz. enz. in grooten getale, allen op verschillende traktementen jaarlijks benoemd of gecontinueerd. Eindelijk werden wijnroeiers, makelaars enz. zonder traktement toegelaten door het gerecht en ook als stadsambtenaren aangemerkt.

1) Gedrukt in de verzameling van Hamaker (Leiden 1873).

2) Bibl. Leidsch archief, n°. 2352.

3) In 1657 werd te Amsterdam een uitgave der Keuren der Stadt Leyden, „geamplieert ende gerenoveert”, gedrukt. (ib., n°. 2352).

4) ib. n°. 2354 vlg.

5) Brouwer, blz. 119.

HOOFDSTUK VIII.

HANDEL EN NIJVERHEID.

De Leidsche nijverheid, in het algemeen de economische toestand der stad Leiden heeft sedert en ten gevolge van het beleg en ontzet van 1574 een groote verandering ondergaan. De achteruitgang der lakenproductie, was reeds lang te constateeren ¹⁾ en de laatste jaren vóór het beleg toonen dien, in verband ook met de vóór 1572 heerschende onrust; de met dat jaar aanvangende oorlogstoestand in Holland, die weldra in een alles verwoestende guerrilla overging, gaf den genadeslag aan de oude middeleeuwsche draperie, die minstens twee eeuwen lang den roem van Leiden, ja den grond van het gansche stadsleven had uitgemaakt.

Reeds vóór 1550 waren drapeniers en in hun gevolg talrijke wevers en vollers begonnen de stad te verlaten en elders, met name in Duitse steden, hun toevlucht te zoeken. Die uittocht hield aan, ondanks de pogingen der stadsregeering ²⁾ om door bevordering van het vervaardigen van voeringlaken, baai en andere goedkoope en lichte stoffen een nieuwen weg in te slaan ten einde de vervallen industrie te ondersteunen. De belemmering van den aanvoer van Engelsche wol ³⁾ en de belangrijke stijging in prijs van die grondstof deed in 1573 de productie tot 1000 stuks laken dalen; velen verlieten het lakenbedrijf om zich tot de leerlooierij te wenden. De toenemende concurrentie van het buitenland, met name van de lakenfabricage te Duffel en in de Duitse steden had ook een slechten invloed op Leiden's bedrijf ⁴⁾.

1) Zie dl. II. blz. 233; Posthumus, Bronnen, II, blz. XIV, vlg.

2) Posthumus, Bronnen, II, blz. 612 vlg.

3) ib. blz. 637, 641. Vgl. in het algemeen: Brugmans, Engeland en de Nederlanden (Gron. 1892).

4) Orlers, blz. 254/5.

Tijdens het beleg nam een en ander nog scherper vormen aan: de fabricage stond, bij gebrek aan voldoende hoeveelheden grondstof, zoo goed als stil en na het ontzet bleven dezelfde oorzaken voortduren, zoodat de oude draperie zich niet meer kon handhaven. Zij sleepte haar bestaan nog tot in de 17de eeuw voort onder toenemende slapheid van „neringe”. In 1602 kan zij nog slechts zeven weefgetouwen aanwijzen ¹⁾; in 1610 vermeldt Orlers, dat er nog slechts één weefgetouw voor haar gaat ²⁾ en dat dit zelfs moeilijk het geheele jaar door werk kan vinden. Toch bleef de fabricage van oude Leidsche lakens nog tot ver in de zeventiende eeuw op de oude wijze voortduren, zonder dat zij evenwel van beteekenis mag heeten voor den economischen toestand der stad.

Ook in haar ondergang heeft zij toch voor Leiden nog ten goede gewerkt. ³⁾ De Europeesche naam, dien zij aan de stad als industriestad had bezorgd, de ervaring op technisch gebied, die zij aan de inwoners had verschaft ten opzichte van de textielindustrie, heeft een nieuwe lakenindustrie tot haar getrokken, ten minste die laatste bevorderd.

Die nieuwe industrie, de „nieuwe draperie”, houdt verband met de reeds omstreeks 1550 naast haar opgekomen fabricage van goedkooper en lichter stoffen, die in den bloeitijd der oude als minderwaardig was verwaarloosd of zelfs verboden.

Zij werd in 1577 naar Leiden overgebracht door uitgeweken Vlaamsche drapeniers, die ten gevolge der godsdienstige en staatkundige woelingen in Vlaanderen naar de oostkust van Engeland waren getrokken. Op het einde van 1576, blijkbaar in verband met de Pacificatie van Gent (8 Nov.), die hoop — helaas teleurgestelde hoop — deed voeden op herstel van orde en rust in de meer dan vier jaren lang zoo hevig geteisterde Nederlandsche gewesten, werden door de stad Leiden onderhandelingen gevoerd ⁴⁾ met uitgeweken Vlamingen ⁵⁾ te Colchester. Zekere Anthonis Jansz. van 's Hertogenbosch, die in 1582 beloond werd voor zijn „merckelicke diensten” in deze zaak, schijnt daarbij tusschenpersoon te zijn geweest. Omstreeks Nieuwjaar 1577 verschenen hier ter stede twee afgezanten van genoemde Vlamingen, François Pradelis en Dirk Barten, „omme de handelinghe ende neeringe van de saeyetten, bayen ende diergelycke zyden, linnen en wolle wercken” naar Leiden over te brengen. De vroedschap handelde over dat aanzoek, waarover

1) Posthumus, III, blz. 97.

2) Orlers, 1ste uitg., blz. 187.

3) Posthumus, III, blz. VIII.

4) Posthumus, III, blz. 503.

5) Onder dezen naam verstond men in het algemeen de voormalige inwoners van Vlaanderen en de nabij gelegen streken van Artois en Henegouwen, ook al waren zij van Waalsche afkomst en gebruikten zij de Fransche taal als moedertaal.

door Pieter Adriaansz. van der Werff en Andries Schot namens burgemeesters reeds met den te Delft vertoevenden secretaris van den Prins, Bruyninck, was onderhandeld ¹⁾, en stemde er bij meerderheid in toe, de verdere onderhandeling aan burgemeesters en door hen tot zich te roepen raadslieden overlatend. Onder die raadslieden heeft de ijverige secretaris Jan van Hout een belangrijke plaats bekleed; hij ²⁾ beroemt zich later krachtig gewerkt te hebben aan het „bouwen en stichten” der nieuwe nijverheid. In Juni van datzelfde jaar werden reeds de eerste Vlamingen uit Colchester als Leidsche poorters ingeschreven, weldra gevolgd door talrijke Vlamingen en Brabanders uit die plaats, uit Norwich en andere middelpunten van uitwijking in Engeland, weldra ook uit het zwaar bezochte Vlaanderen en Brabant zelf³⁾. Ook zijdespinners uit Wezel vestigen zich hier en uit de aangrenzende deelen van Kleef en Gulik komen nieuwe inwoners opzetten.

Daarmede was een nieuwe periode van bloei voor de Leidsche nijverheid geopend. De nieuw aangekomenen werden aanvankelijk met vreugde opgenomen, al bleven op den duur wrijvingen tusschen hen en de oude Leidsche bevolking niet uit; vroedschap en gerecht wedijverden in de zorg voor hunne personen zoowel als voor hunne bedrijven, die spoedig op de overgeleverde wijze door voor de nieuwe toestanden vereischte keuren en voorrechten werden geregeld. Gelijk op het einde der 13de en in de 14de eeuw de Vlamingen, naar de overlevering luidde, de Leidsche draperie hadden gevestigd, gaven deze immigranten na haren ondergang kracht aan de nieuwe draperie, die zij uit den vreemde overbrachten, daarmede de reeds vóór het beleg aangevangen verandering verder ontwikkelend. Helderziende Leidsche burgers van den nieuwen tijd als Jan van Hout, Schot, Hogeveen en Van der Werff hebben van hun kant die ontwikkeling door wijs overlegde en met deskundigen vastgestelde bepalingen krachtig gesteund, overtuigd als zij waren van de noodzakelijkheid om den geregelden gang der nieuwe industrie te verzekeren tot heil der aan hunne zorgen toevertrouwde stad.

Aan het hoofd der nieuwe draperie stelde de stadsregeering in 1581 vier Vlaamsche „gouverneurs” met drie assistenten en een „bailly”; deze hoofdamttenaren mochten 9 „perssenaers”, 9 looders, 5 „betreckers”, 3 wolwaardeerders, een prenter en een halleknecht aanstellen ⁴⁾.

Baaien en saaien bleven onder de nieuwe industrieën de voornaamste

1) Posthumus, III, blz. 6.

2) Rammelman Elsevier, in Werken Letterk., X, blz. 285.

3) Zie boven, blz. 1 vlg.

4) Posthumus, III, blz. 505.

plaats innemen. De saainering, waarvoor in 1583 een hal werd ingericht, ¹⁾ werd weldra aanzienlijk versterkt door uit Hondshoote, Yperen, Poperinge, Belle, Veurne en elders uit West-Vlaanderen overgekomen vluchtelingen, wier haardsteden in den oorlog verwoest waren, en verhief zich weldra tot de „hooftrering” der stad. In 1600 werden meer dan 40000 stuks in de saaihal behandeld, terwijl de baainering, de oudste der nieuwe neringen, met de in 1578 uit Duffel hierheen overgekomen dekenindustrie en die der fijne stametten en „belsche” lakens haar in beteekenis weinig toegaf. Ook de fustein- of bombazijnnering, de ras- of kepernering, de fabricage van cangeanten (draps changeants), voornamelijk uit Rijssel overgebracht, werden ingevoerd door nieuwe groepen van uitgewekenen. Trijpen, caffen (fluweelen), vlagge- en keukendoek volgen; daarbij voegen zich weldra de linnenwevers met die van tafellakens en tijken, die in 1602 gezamenlijk 234 getouwen tellen ²⁾; eindelijk de lint- en passementwerkers, voornamelijk uit het vervallen Doornik overgekomen ³⁾. Leiden werd zoo de zetel van een nieuwe grootsche industriele ontwikkeling, die haar opnieuw haren rang van eerste Hollandsche industriestad waarborgde.

Met nauwlettende zorg volgt de Leidsche regeering die ontwikkeling, voor hare stad van zooveel belang. Zij houdt de nieuwe uitvindingen, de herhaalde wijzigingen in de fabricage, den toevloed van nieuwe industrieën bij door nieuwe keuren, nieuwe voorschriften, nieuwe maatregelen van voorziening. Zij regelt het gebruik van nieuwe werktuigen, die de fabricage vergemakkelijkten, zooals de door den vernuftigen Voorshotenaar Willem Dirksz. van Sonneveld uitgevonden passementmolen, welker invoering intusschen niet zonder ernstig bezwaar van sommige passementwerkers geschiedde. Deze laatsten vreesden namelijk of beeerden te vreezen, dat door dergelijke nieuwe werktuigen duizenden zoowel bij dezen tak van industrie als bij andere werkzame vrouwen en kinderen van hun brood zouden beroofd worden ⁴⁾.

Bijna de geheele stad was bij de nijverheid geïnteresseerd. Tal van kapitaalkrachtige drapeniers kochten de noodige hoeveelheden wol en vlas van allerlei herkomst op; Engelsche, Schotsche, Friesche, Noordhollandsche, Pommersche, Spaansche en Biscaysche wol werd op binnen- en buitenlandsche markten opgedaan, dikwijls in concurrentie met de omstreeks 1600 zich in de Vlaamsche streken weder eenigszins verheffende industrie, die echter door de zware licenten op den handel

1) Posthumus, III, blz. 101 vlg.

2) ib., blz. 690/1.

3) ib., blz. 106.

4) ib., blz. 696 vlg.

met onder den vijand liggende streken aanzienlijk kon worden belemmerd; met ijver trachtten de Leidsche nijveren ervoor te zorgen, dat die licenten niet zouden worden verlicht, opdat niet de Vlaamsche industrie-centra zich weder zouden verheffen en de hierheen geëmigreerde Vlamingen aanleiding zouden vinden zich wederom naar hunne geboortestreek te begeven. 1)

De aangevoerde wol werd dan ter bewerking overgegeven aan de industrieelen, die de weefgetouwen bezaten. De vellenwasschers, de vellenploaters of scheerders, de wolkammers en kaarders, de spinners en spinsters, de ketenscheerders, twijnders, wevers, vollers, conroyers, verwers, kalanders, persers, pakkers enz. kregen achtereenvolgens de wol in handen. Vrouwen en kinderen, de laatste tot den leeftijd van zes of zeven jaren toe, namen in grooten getale deel aan dezen arbeid. Behalve hen allen waren nog bij de industrie geïnteresseerd de talrijke ambachtslieden, die de noodige werktuigen maakten: de rietmakers, getouwmakers, wielmakers, schietspoelmakers, kam- en kaardemakers enz. Zij vormden de overgrootste meerderheid der bevolking; volgens een opgave van 1634 2) niet minder dan $\frac{8}{9}$ van het geheele aantal der bewoners.

Zeër dikwijls, ja „dagelijx,” zegt Dela Court 3), zonden de drapeniers wol naar Gooiland, Vlaanderen, naar Frankrijk, ook naar Delft en Gouda om daar gesponnen te worden en zoo de ontoereikendheid der Leidsche werkkrachten aan te vullen; want de vraag naar Leidsch fabrikaat was omstreeks het midden der 17de eeuw zoo groot, dat zelfs de aanhoudend toenemende productie daarmede geen gelijken tred kon houden. Honderden nijveren uit de door den Dertigjarigen oorlog geteisterde of geheel verwoeste streken van de Paltz, Gulik, Luik voegden zich bij de talrijke Vlamingen en Walen, die reeds te Leiden gevestigd waren, zoodat de stad te klein werd en in 1644 noodzakelijk en aanzienlijk moest worden uitgelegd, 4) welke uitleg 15 jaren later reeds niet voldoende bleek.

De productie nam dan ook in deze periode zeer toe. In de vier hallen, die in 1612 voor de nieuwe draperie waren ingericht, werden de volgende cijfers bereikt van de daar beoordeelde of zooals men toen zeide „gegarandeerde” en bij goedkeuring met het lood voorziene stukken: 5)

Loy- of Saaihalle (Steenschuur): 47000 stuks saaien en grogreinen, behalve de warpen, karpetten, kleine baaien, boratten, vaandoeken enz., die nog 8 à 9000 stuks telden;

1) Posthumus, III, blz. 47 vlg.

2) Zie boven, blz. 7.

3) Welvaeren, blz. 129.

4) Zie boven, blz. 5/6.

5) Orlers, blz. 178 vlg.

Baaihalle (Hoogl. Kerkgracht): bijna 10000 stuks baaien, belsche lakens, dekens enz.;

Fustehalle (St. Barbara in Marendorp): 22450 stuks saaien en katoenen fustenen (van linnen en katoen gemaakt), bombazijnen, negen-oogen, gebendeerde, platte en piëmontsche ribben;

Rashalle (naast de Baaihalle): 3750 stuks rassen (kepers).

Maar de hoogste bloeitijd van de nieuwe draperie was toen nog niet aangebroken ¹⁾. Aanvankelijk hadden de lichtere en goedkoopere stoffen de bovenhand gehad, maar omstreeks 1610 begon men de fabricage van fijne lakensoorten, van Spaansche wol vooral gemaakt, ²⁾ verder te ontwikkelen, waarbij de overkomst van talrijke Luiksche en Guliksche immigranten een groote rol blijkt gespeeld te hebben. Terwijl de productie dezer nijverheid in 1621 nog slechts boven de 400 stuks staat, klimt zij in 1632 tot ruim 3300, in 1639 tot ruim 17000, in 1650 tot 21000 stuks. Zij deed de andere neringen in beteekenis afnemen, zoodat de productiecijfers daarvan een belangrijke en toenemende vermindering aanwijken. De totale productie der Leidsche textiel-industrie ging echter niet achteruit, zoodat het jaar-minimum van 70 op 85000 stuks en het maximum van 120000 op 105000 komt, waarbij in het oog moet worden gehouden, dat de fijne lakens hooger waarde vertegenwoordigen.

Bovendien ontwikkelden zich sommige onderdeelen van de nieuwere industrie buiten toezicht der overheid, met name de grein- en warpnering, die beiden aanzienlijke productiegetallen hebben aan te wijzen, de eerste sedert 1630, de laatste reeds verscheidene jaren vroeger; het gebruik van Turksche garens bij de eerste, de goedkoopheid der laatste schijnt daarop vooral invloed gehad te hebben. Maar de fabricage van fijne lakens behield de overhand, hoewel de nieuwere procédés ook in andere takken van de textiel-industrie in verband met uitvindingen tot verbetering der werktuigen telkens weder nieuw leven brachten. Zoo wordt bij het vollersbedrijf de menschelijke werkkracht omstreeks 1630 door de uitvinding van volmolens met wind- of paardekracht vervangen ³⁾ en in het lintweversbedrijf behaalt de lintmolen spoedig de zege op het door den voet bewogen getouw.

De vergrooting van sommige hallen, in het bijzonder van de naar het Steenschuur naast de Saaihal overgebrachte Rashal en van de met een fraaien gevel versierde Fustehal getuigen eveneens van den bloei dier neringen. Vooral echter levert de prachtige nieuwe Lakenhal

1) Posthumus, IV, blz. VII vlg.

2) Ms. Deductie van 1643 (ms. A. 17 der Bibl. Wallonne).

3) Posthumus, IV, blz. 285 vlg.

van 1640, aan den Ouden Singel toen opgericht, een getuigenis van de schitterende ontwikkeling der bereiding van fijne lakens. ¹⁾ De nieuwe groote keur van 1638 ²⁾ had aan dezen tak van industrie, thans op hare beurt „hoofdneringe” geworden, een passende eigen organisatie gegeven onder leiding van 3 door de „notabelen” der nering verkozen „gouverneurs”, die met een deken, ³ werkmeesters en twee „persenaers” benevens een bailli of baljuw voor de handhaving der keuren, een knecht en een prenter voor het toezicht op de getouwen, de nieuwe lakenhal hadden te besturen; het oppertoezicht op dezen belangrijken tak van nijverheid voerden twee schepenen met den titel van „superintendenten”. Een lakenventhal (verkoophal, 1642), een staalhof voor alle weefsels, de laatste op het voorplein der Lakenhal ingericht, voltooiden de organisatie.

Niet ieder was intusschen met dat scherpe toezicht, met de gedwongen hallencontrôle en den nog altijd voortbestaanden gildenband ingenomen. Pieter De la Court, zelf aanzienlijk greinfabrikant, protesteert er heftig tegen en vindt alleen heil in de meest volkomen vrijheid van handel en productie, terwijl hij daarentegen in dwang, van welken aard ook, het beginsel van den ondergang ziet en dien beschouwt als eenvoudig ingesteld ten bate van regeerders en beheerders ³⁾.

Thans was de periode van den hoogsten bloei der Leidsche textielnijverheid gekomen. De bloeiperiode van de „goudmijn” der stad, die jaarlijks meer dan 30 ton gouds opleverde, mag gesteld worden op een tijdsbestek van ongeveer 40 jaren, van 1630 tot 1670; in 1672 werd de opbrengst op 20 mill. gulden geschat. En het was een bloei, waarbij die uit den tijd der oude draperie niet halen kon. De goede naam der Leidsche textiel-producten klonk weder geheel de wereld door, overal voortgedragen door den handel der Republiek, die, niet langer beperkt tot den engen kring der middeleeuwsche handelswereld, bijna degansche bewoonde aarde omvatte.

Was in de Middeleeuwen de Leidsche handel in laken hoofdzakelijk beperkt geweest tot het gebied der Hanze, tot de landen aan Noorden Oostzee, thans werd de reeds in 1535 aangevangen handel op Spanje, Frankrijk en Italië ⁴⁾ niet alleen over den Levant uitgebreid maar het afzetgebied der Leidsche weefsels van allerlei soort strekte zich uit overal, waar Nederlandsche schepen de vlag vertoonden. Naast de ge-

1) De stukken over de oprichting bij Posthumus, I, l. blz. 353 vlg. Zie boven, blz. 28.

2) Posthumus, I, l. blz. 329 vlg.

3) 't Welvaeren van Leiden, uitg. Driessen, blz. 55 vlg. Ook de ms. Deductie van 1643 boven genoemd.

4) Posthumus, II, blz. 388.

noemde landen ¹⁾ waren Duitschland, in het bijzonder Pruisen en Pommeren, Polen, Zwitserland, de Oost- en West-Indische eilanden, voorname afzetgebieden.

Natuurlijk had men ook met concurrentie te kampen. Hollandsche steden als Delft, Haarlem, Amsterdam en Gouda, ook Kampen, zelfs Franeker trachtten Leidsche drapeniers en werklieden te verlokken zich in die steden te vestigen en zoo gebruik te maken van allerlei redenen tot ontevredenheid wegens lasten door de Leidsche regeering bij middel van accijns, meetloon enz. op de nijverheid gelegd, wegens tegenwerking bij toepassing van nieuwe uitvindingen enz.²⁾ Maar Leiden wist deze pogingen te verijdelen: het aantal zijner lakendrapeniers was grooter dan die in de andere steden samen. In het geval van Delft ³⁾ beriep Leiden zich in 1595 zelfs op de Unie van Utrecht, die „goede correspondentie, vriendschap ende nabuerschap” voorschreef, beklaagde zich bij de Staten van Holland en vond Oldenbarnevelt bereid om zijn bemiddeling aan te bieden, waardoor ten slotte met het vaststellen van gelijke rechten op Delftsche en Leidsche bieren de zaak beëindigd werd, al moest Leiden een negental reeds met Delft overeengekomen drapeniers verliezen.

Kort daarna probeerde ook Haarlem hetzelfde ⁴⁾, klagend over het feit, dat de Leidsche schippers op hunne vaart naar Amsterdam Haarlem vermeden en van den Overtoom gebruik maakten; Leiden stelde zich hier schrap maar kon toch niet verhinderen, dat eenige drapiers de stad verlieten. En zoo ging het ook met de pogingen van andere steden, al kon niet vermeden worden, dat een aantal lakendrapiers, te Leiden geen plaats, nu en dan geen woning vindend, zich in die steden vestigden ⁵⁾.

Toch wist Leiden over het geheel zijn suprematie op dit gebied te handhaven, zelfs tegenover het machtige Amsterdam, dat in 1616 Leidsche saaiwerkers trachtte te lokken maar slechts met een drietal geslaagd schijnt te zijn. ⁶⁾ Alleen Kampen wist zich omstreeks 1648 op het gebied der baainering als een min of meer gevaarlijk concurrent te handhaven. ⁷⁾ Gevaarlijker was de concurrentie van de Brabantsche industrie en van die in Luik, Limburg, Gulik en Keulen, ook nadat de aanvanke-lijk dreigende concurrentie van de Zuidelijke Nederlanden bij het toenemend algemeen verval aldaar zoo goed als verdwenen was. Tilburg,

1) Vgl. Welvaeren van Leiden, blz. 52.

2) Ms. Deductie van 1643 geeft op, dat er toen te Amsterdam 30, te Haarlem 25, te Delft 14, te Utrecht 18, te Gouda 24 drapeniers waren (fol. 10). Te Leiden waren er in 1643 minstens 100 (Posthumus, II, blz. 371). Men sprak in dezen tijd meest van drapiers.

3) Posthumus, III, blz. 249 vlg.

4) ib. blz. 278 vlg.

5) Deductie van 1643, passim.

6) Posthumus, IV, blz. 87 vlg.

7) ib. blz. 299 vlg. Vgl. De la Court, Welvaeren, blz. 89.

Oisterwijk, Eindhoven, Weert, Verviers, Eupen, Aken en Keulen echter hielden de concurrentie krachtig vol en vooral de eerste plaats wist tegen het midden der 17de eeuw door hare goedkoopere werkkrachten en het gebruik van buitgemaakte wol hare nijverheid tot betrekkelijk hoogen bloei te brengen, die evenwel den Leidschen op verre na niet kon evenaren. In het verdere buitenland was het eigenlijk alleen Engeland, dat belangrijke concurrentie aandeed; wederzijdsche verbodsbepalingen betreffende den lakeninvoer speelden sedert het Bestand een groote rol in de moeielijkheden op handelsgebied tusschen Engeland en de Republiek en Leiden had dus ernstige belangen bij de eindelooze onderhandelingen tusschen de beide landen over deze zaken. In 1650 nog ¹⁾ wendden zich de Leidsche lakendrapiers tot de Staten-Generaal om handhaving der plakaten van 1614 en 1643 tegen den invoer van geverfde en bereide lakens, waaraan de Engelsche kooplieden te Rotterdam zich begonnen te onttrekken.

In die bloeiende lakenindustrie zien wij omstreeks 1640 een nieuwe klasse van personen optreden, de lakenreeders. ²⁾ Zij onderscheiden zich duidelijk van de lakenkoopers, die alleen handel dreven in afgewerkte producten, van de lakenbereiders of droogscheeders ³⁾, de eigenlijke leiders van het handwerk, die volgens voorschrift hoogstens met een zestal knechts mogen werken, van de lakendrapiers, die, vóór de afzonderlijke wolkoopers waren ontstaan, als ondernemers de wol kochten en ze ter bewerking aan de droogscheeders overleverden en vóór het ontstaan der afzonderlijke lakenkoopers zelf den lakenhandel hadden gedreven maar thans meer en meer tusschenpersonen werden tusschen de lakenreeders en de wevers. De differentieering van het lakenbedrijf had de nog kort te voren machtige lakendrapiers op hunne beurt door een uit henzelf voortgekomen vermogender klasse uit de eerste plaats doen verdrijven. De lakenreeders der 17de eeuw waren de kapitaalcrachtige grootondernemers en groothandelaars en komen met de latere groote fabrikanten overeen. Het zijn de „coopluyden,” over wier pogingen om het geheele bedrijf, buiten de drapiers en hunne werkmeesters om, aan in hun eigen „buytenwinckels” aan het werk gestelde meesterknechts in handen te stellen in 1643 door drapiers en knechts ernstig geklaagd wordt. ⁴⁾ Maar het verzet kon de ontwikkeling dezer nieuwe

1) Posthumus, IV, bl. 504.

2) ib. blz. XII. Vgl. De la Court, Welvaeren, blz. 41 vlg.

3) Eigenlijk de werklieden, die het ruige laken glad knippen of scheren. Dit was een zeer belangrijk deel der techniek, ten gevolge waarvan de leiders van het gansche technische werk dien naam kregen. Vgl. Kernkamp, De droogscheeders-synode, in Brugmans, Hist. Leesboek, blz. 269.

4) Posthumus, IV, blz. 372 vlg., 393 vlg. Het getal der knechts in de buitenwinkels, blz. 357.

klasse van industrieelen niet beletten; in 1640 waren er reeds 89 met bij de 400 knechts. Welhaast nemen zij de eerste plaats in onder de Leidsche nijveren.

De droogscheerders laten zich intusschen ook gelden, in het bijzonder tegenover hunne ondergeschikte arbeiders, die, in grooten getale te Leiden bijeen, de kracht van hun getal begonnen te gevoelen en, gelijk de vollers en wevers der oude Leidsche draperie in vroeger dagen en in dezen tijd nog een enkele maal ¹⁾, herhaaldelijk daarvan gebruik maakten om te trachten door werkstaking hunne eischen betreffende loon en werktijd door te zetten.

In 1637 hooren wij van zulk een beweging onder de lakenbereiders-gasten ²⁾, die wel spoedig werd onderdrukt maar tot een nieuwe loon-regeling aanleiding gaf. In 1643 gingen zij weder daartoe over en verlangden vier stuivers per dag meer loon dan hun in 1638 was toegekend ³⁾. Nog beter dan zes jaren te voren sloten zij zich aaneen, trachtten werkwilligen te bemoelijken, hielden oproerige samenkomsten buiten de Zijl- en Hoogewoerdsporten, waaraan honderden deelnamen, en trokken in optocht onder groot rumoer door de stad. Maar ook nu werd de beweging, die intusschen tot in Mei 1644 voortduurde, na veel moeite tot staan gebracht en werden de leiders met gevangenis en verbanning gestraft.

Dergelijke bewegingen komen in de 17de en 18de eeuw te Leiden nog herhaaldelijk voor. Zoo in het begin van October 1671 ⁴⁾, toen bij tijdelijk gebrek aan lakengarensplanners de magistraat had goedgevonden om kinderen uit de wees- en armhuizen aan het werk te zetten. Dezen hadden zich onwillig betoond en over de behandeling door hunne „waalsche” bazen geklaagd; een opgewonden menigte wierp in de woning van een dier bazen de ruiten in en wilde gaan plunderen maar werd door de „stoepjes”, de stadssoldaten, uiteengejaagd. Den volgenden dag begon het opnieuw. Thans kwamen duizenden op de been, zoodat het noodig was om twee compagnieën schutters op te roepen, die onder leiding van den door een steen getroffen onversaagden burgemeester Meerman slechts met moeite den oloop uiteendreven, enkelen doodden en eenigen gevangen namen; een vendel van de garde uit Den Haag herstelde de rust. De zaak had geen verdere gevolgen, daar men de ge-

1) In 1619, toen de vollersknechts „te samen inspanden ende complotteerden” ter verkrijging van hooger loon (Posthumus IV, blz. 95) het werk nederlegden en in optocht door de straat trokken met een blauwen schorteldoek aan een stok als vaandel en een tonnetje als trommel. Zie ook blz. 101.

2) ib. blz. 391.

3) ib. blz. 386 vlg.

4) Van der Goes, Briefwisseling, uitg. Gonnet, II, blz. 279; Vervolg op Aitzema, blz. 166. Vgl. ms. stukken Posthumus 24 Sept. en 29 Oct. 1671, uit Burgem.- en Gerechtdagboeken.

vangenen zonder meer losliet, maar het besluit omtrent de weeskinderen werd geschorst met aandrang op betere behandeling. Ook de beweging van 1700 en 1701, ¹⁾ toen de lakenwerkers op hunne „courtvergaderingen” in sommige „vaantjes” (bierkroegen) zich verzet hadden tegen de instelling van gildemeesters over hun ambacht en dezer autoriteit hadden aangerand. In Mei 1701 werd gedurende de Leidsche kermis deze beweging, die weder vooral was ontstaan door klachten over te gering arbeidsloon, zoo ernstig en kwamen de lakenwerkers in zoo grooten getale op het bolwerk tusschen de Rijnsburger- en Morschpoorten bijeen, dat de magistraat na overleg met den raadpensionaris Heinsius niet alleen de schutterij opriep maar ook ruitery uit Den Haag requireerde; de lakenwerkers, 15 à 1600 in getal, trokken herhaaldelijk in optocht door de stad en voerden rumoerige taal, tot zelfs voor het stadhuis. De jonge Coenraad Wurst, een der voornaamste belhamels, werd gevangen genomen en op het Galgeveld gegeeseld, daarna verbannen. Met deze executie en het bestraffen van enkele andere belhamels liep de zaak af.

Sedert dezen tijd schijnt alleen in 1716 en volgende jaren een werkelijk dreigende beweging onder de arbeiders te zijn ontstaan. Wij vernemen dan ²⁾ weder van courtvergaderingen, die te Leiden worden gehouden wegens klachten van werklieden der lakenfabriek („winkel”) van David Clignett. In het voorjaar van 1718 leidde dit zelfs tot samscholingcn, die echter spoedig door de stadssoldaten werden uiteengedreven met arrestceering van enkele leiders.

De arbeidersbeweging was de aanleiding tot het plakkaat der Staten van Holland d.d. 17 Juli 1638, ³⁾ waarbij bepaald werd, dat de meesters van de lakenbereidersgilden in de steden voortaan geen „gasten” (knechts) in dienst mochten nemen dan tegen overlegging van een gedrukt en gestempeld billet, waaruit kon blijken, dat de knechts van hun vroegeren meester in der minne gescheiden waren; vervolgens, dat bij het ontstaan van „muyterye” de overliden der genoemde gilden op de daartoe strekkende oproeping der stad, waar oproer der gasten was voorgekomen, in die stad moesten bijeenkomen of gemachtigden zenden tot het plegen van onderling overleg.

In Juli 1643 ⁴⁾ riep Leiden dan ook de eerste bijeenkomst van dien aard samen in verband met het daar ontstane oproer, ten einde middelen daartegen te beramen ⁵⁾. Deze bijeenkomsten, droogscheerders-synoden

1) Mss. Posthumus, uit het Crimineel Clachtb., de Notulen van het gerecht enz.

2) Mss. Posthumus 1716—1718.

3) Kernkamp, De droogscheerders-synode, l.l. blz. 270.

4) Vgl. Dozy, Overzicht, blz. 34.

5) Kernkamp, l.l. blz. 273.

genaamd, werden de geheele 17de eeuw door volgens tourbeurt om de twee jaar in een der Hollandsche steden gehouden. Men trachtte er niet alleen de loonbewegingen der arbeiders door strenge maatregelen in bedwang te houden in samenwerking met de stedelijke regeeringen, die levendig belang stelden in deze bijeenkomsten en er de kosten van droegen, maar hield zich ook bezig met het beramen van maatregelen tot het verbieden van invoer van vreemde lakens bij plakkaat der Staten, die hiertoe herhaaldelijk overgingen; verder met het beletten van de lakenindustrie ten plattelande, waar de goedkoopere werkkrachten vanouds de stedelijke industrieën met zware concurrentie bedreigden; met de bespreking van verbeteringen in de techniek en het maken van uniforme bepalingen omtrent de knechts- of meesterproeven der gilden, het aantal der aan te nemen werklieden, hun loon en werktijd, enz.

Behalve deze gewestelijke „synoden” had men ook nationale van denzelfden aard, waaraan afgevaardigden uit de verschillende gewesten deelnamen en die vooral tegen de Engelsche concurrentie werkten ¹⁾.

Leiden speelde, als voornaamste industriestad des lands, op die bijeenkomsten een belangrijke rol en stelde o.a. in 1701 voor de loonen op eenparigen voet te regelen ²⁾ naar aanleiding van de daar toen voorgekomen „seditiën” en daartegen gezamenlijk maatregelen te nemen. Toen in verschillende steden het lakenbedrijf achteruitging en vele harer zich aan de bijeenkomsten onttrokken, ook na de bepaling van 1737, dat men voortaan slechts om de 4 jaar bijeen zou komen, bleven de Leidsche lakenbereiders trouw de vergaderingen bijwonen. Al kregen die dikwijls het karakter van smulpartijen ³⁾, Leiden bleef er strijden tegen binnen- en buitenlandsche mededinging en voor maatregelen tegen. eischen der arbeiders. Nog in de laatste vergadering, die van Juli 1793 te Delft, stelde Leiden voor de bijeenkomsten weder geregeld te doen plaats hebben en de telkens wegblijvende leden „met instantie” daartoe op te wekken, opdat men elkander bij de toenemende bezwaren voor de lakenindustrie beter zou kunnen steunen en de stedelijke regeeringen van advies dienen omtrent de belangen der industrie. Maar de revolutie van 1795 kwam tusschenbeiden en de voorgenomen vergadering van 1797 had niet meer plaats ⁴⁾.

Een belangrijk verschijnsel in de industriele wereld te Leiden was de toenemende kinderarbeid. Was deze ook vroeger in zwang, opdat

1) Kernkamp, l.l. blz. 310.

2) ib. blz. 285, 288.

3) ib. blz. 304.

4) ib. blz. 308.

de arbeiderskinderen al vroeg aan den arbeid, zij het dan den lichter arbeid ¹⁾ als dien van het garensinnen, zijdedwinden, enz., zouden worden gewend en worden in het bijzonder de weeskinderen daarvoor opgeleid, thans worden door de Waalsche lakenbereiders geregeld jongens en meisjes uit Brabant, Luik, Gulik, Aken aangevoerd onder leiding van een bode en sedert 1637 verder onder toezicht van twee door het gerecht benoemde opzichters of gouverneurs ²⁾. Sedert omstreeks 1648 ³⁾ werd ervoor gezorgd, dat die kinderen, ten minste de jongens, eenig onderwijs genoten, opdat zij niet zouden verwilderen of door hunne meesters in Rijnland op bedeltochten worden uitgezonden om zoo hun eigen onderhoud te bekostigen, wat allermint een uitzondering was. Deze gouverneurs stonden onder toezicht van die der Lakenhal en dat van den Waalschen kerkeraad, die zich de belangen dezer kinderen aantrok. Behalve tegen bedelarij moest ook gewaakt worden tegen slechte behandeling door meesters en vrouwen, waar zij in huis waren opgenomen.

De zware pestjaren, die in de 17de eeuw Leiden teisterden, met name 1625, 1635, 1655 en 1669/70 ⁴⁾ moeten op den bloei der nijverheid tijdelijk een ongunstigen invloed hebben geoeffend, aangezien de afnemers, b.v. de Amsterdamsche handel, zich beducht toonden voor besmetting door te Leiden gefabriceerde lakens en niettegenstaande de stadsregeering maatregelen nam om het gevaar van besmetting te verminderen ⁵⁾; niet minder de Engelsche en Noordsche oorlogen met hun nasleep van handelsbelemmering en armoede. Zelfs in deze schitterende periode van Leiden's industrie wordt in sommige jaren geklaagd over „slechte nering”. Bovendien begonnen de in Engeland, Frankrijk, Zweden en elders ingevoerde protectie-maatregelen tot verheffing van eigen nijverheid ook de Leidsche industrie ernstig te benadeelen. Eindelijk kwam de groote oorlog van 1672, die den ganschen economischen toestand des lands zeer ongunstig maakte. Zoo is het gekomen, dat omstreeks 1670 de Leidsche nijverheid hare eigenlijke bloeiperiode zag eindigen. Men mocht zijn best gedaan hebben om de nering „eeuwichdurende” te maken, het bleek weldra, dat „geen onser neeringen aen onse grond vast zijn” zooals reeds De la Court waarschuwde ⁶⁾.

Toch heeft men zich volstrekt niet voor te stellen, dat de bloei der

1) In 1671 werd eraan gedacht om hen ook bij het spinnen der wol voor het laken te gebruiken maar dit werd ten slotte nagelaten.

2) Posthumus, IV, blz. 37 vlg.

3) ib. blz. 479.

4) Zie boven, blz. 8.

5) Posthumus, IV, blz. 35/6.

6) Welvaeren, blz. 61.

Leidsche nijverheid plotseling ophield. Ziet men de cijfers na der op de lakenhal gekeurde stukken ¹⁾, dan vindt men voor 1669 en 1670 wel een aanzienlijke vermindering maar niet een, die op den duur ongerustheid kon wekken, aangezien dergelijke lage cijfers in vroeger jaren ook wel zijn aan te wijzen en deze pestjaren ongetwijfeld onder de minder gunstige mogen tellen. Daarentegen gaf 1671 een aanzienlijke stijging te aanschouwen. Zelfs het oorlogsjaar 1672 zag wel een aanzienlijke daling, die in het volgende zelfs tot 60 % van het normale cijfer sedert 1645 voortschreed en zelfs beneden dat van 1640 kwam, maar de volgende jaren gaven weder een duidelijk herstel aan en van 1680 af is een aanzienlijke stijging vast te stellen, weldra met een hooger normaalcijfer dan zelfs in de beste jaren na 1645 was aan te wijzen.

Dit werd blijkbaar veroorzaakt door den vredestoestand, die na den vrede van Nijmegen (1678) een tiental jaren aanhield, en door de nwerking der protestantenvervolging in Frankrijk, die zoowel vóór als tijdens en na de opheffing (Oct. 1685) van het Edict van Nantes wederom duizenden protestantsche nijveren uit Frankrijk naar de Nederlanden deed verhuizen.

De geheele 17de eeuw door vindt men aanwijzingen, dat Fransche en Waalsche nijveren, arbeiders en werkgevers, zich af en toe te Leiden kwamen vestigen: de toeneming der bevolking omstreeks 1640 is voor een niet gering deel aan deze vestiging te danken ²⁾. Toen omstreeks 1681 de vervolgingen in Frankrijk steeds ernstiger karakter aannamen, dragonders de protestantsche bevolking aldaar in tal van Fransche provinciën met geweld tot het catholicisme moesten bekeeren en ernstige bemoeielijking, weldra dwang en mishandeling arm en rijk trof, besloten vele honderden, weldra duizenden, in hun dierbaarste overtuigingen, in hun bezit, in hun leven zelfs bedreigd, hun vaderland te verlaten ³⁾. De Vereenigde Nederlanden, sedert een eeuw toevlucht van alle ballingen en vervolgdgen, ontvingen een zeer groot getal dier Fransche vluchtelingen, die met name de Hollandsche en Zeeuwsche steden en dorpen kwamen vervullen van hun jammerklachten, maar ook ze kwamen versterken door hunne kennis en energie. Kerk en Staat beiden spanden zich in om de gevluchten behoorlijk te ontvangen.

Verscheidene Hollandsche steden vestigden spoedig hunne aandacht op deze emigratie, reeds toen zij nog in haar begin was, en de Waal-

1) Pringsheim, Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der Vereinigten Niederlande (Leipzig, 1890), S. 72 ff.

2) Zie boven, blz. 6.

3) Vgl. in het algemeen: Berg van Dussen Muilkerk, De Refugiés in de Nederlanden (Amst. 1845), blz. 29 vlg.

sche gemeenten aldaar maakten zich gereed om de vluchtelingen met open armen te ontvangen. Ook Leiden met zijn talrijke bewoners van Waalschen en Franschen oorsprong, zijn grootsche nijverheid liet zich daarbij niet onbetuigd.

Op den 13^{den} October 1681 ¹⁾ kwamen eenige „consulaire” heeren onder leiding van burgemeester Van der Maas bijeen om te beraadslagen, „welcke wegen ende middelen die dienstigste souden sijn om de manufacturiers van de gereformeerde religie uit Vranckryck vertreckende alhier ter stede aen te locken”. Men meende, dat de op de naleving der stadskeuren toeziende baljuw van de Lakenhal niet altescherp moest toezien op de „arme vlugtelingen”; dat de stadsregeering commissarissen moesten aanstellen ter bereiking van het doel, waarbij op de zijde-wevers vooral gelet moest worden, wier nijverheid men gaarne naar Leiden trok; dat vrijdom van accijns, gratis poortrecht en opneming in de gilden van groote beteekenis konden zijn en dat men alvast den Waalschen hoogleeraar Etienne Le Moyne ²⁾ benevens de Waalsche predikanten moest uitnoodigen om aan de Fransche geloofsgenooten te schrijven. Men besloot de stadsregeering in overweging te geven commissarissen te benoemen en vrijdom van accijns te beloven, vooral op hoop van de nering „van sware syde” te bevorderen. Op denzelfden dag nog benoemde de vroedschap Van der Maas en den schepen Hoogmade met den secretaris Groenendijck tot commissarissen; zij verzekerden zich weldra van de hulp der reeds in de stad aanwezige heeren De la Tonelle, latijnsch schoolmeester, en den hoogleeraar Durandel, beiden uit Saumur, den postmeester Clignett en een Franschen koperslager. De commissarissen gaven den baljuwen der hallen last om de aankomende vreemde manufacturiers voort te helpen. Reeds den 21sten October kon zekere Nicolaas Libert melden, dat eenige kooplieden en reeders in zijde-artikelen bereid waren zich hier neder te zetten, mits de stad hun geld leende tegen 3½ %. Maar, al was men gesteld op nijveren, wier werkzaamheid vertier in de stad kon brengen, men begeerde volstrekt niet het toch reeds bij de kwijning der nijverheid overvloedige werkvolk in de stad nog met talrijke arme vluchtelingen uit Frankrijk te vermeerderen: een aanbod ³⁾ van eenige saaiwerkers om tegen vrijdom van accijns en andere voordeelen zich te Leiden te vestigen vond bij commissarissen geen steun wegens hunne armoede.

Doch weldra kwamen stroomen vluchtelingen uit Frankrijk aan en

1) Mss. Posthumus, i.d.

2) Hij stamde uit Caen en was in 1676 hier hoogleeraar in de theologie geworden. Vgl. Siegenbeek, II, Toev. en Bijl., blz. 156.

3) Ms. Posthumus 28 April 1682.

lieten zich ook in Leiden neder. Het aantal der goeuden onder hen was blijkbaar betrekkelijk gering. De lijsten van de nieuw aangenomen burgers ¹⁾ wijzen voor 1681 drie namen aan van vluchtelingen, aan wie het poortrecht gratis werd toegekend; voor 1682 zijn er 10, voor 1683 9, voor 1684 5, voor 1685 6, voor 1686 10, voor 1687 4, voor 1688 11, voor 1689 6 aangeteekend. Het zijn lakenbereiders, grein- en stofwerkers, bakkers, kooplieden enz. uit Sédan, Valenciennes, Normandie, Poitou, Chalons, Cognac enz. Hun aantal wordt nog telkens vermeerderd door nieuwe aankomelingen, tot ver in de 18de eeuw toe; opmerkelijk is omstreeks 1697 de overkomst van verscheidene personen uit Sédan, blijkbaar meervermogenden gelijk de meesten van hen, die als poorters waren aangenomen, ongeveer een honderdtal in het geheel tot omstreeks 1700.

Behalve die meer vermogenden kwam te Leiden een veel grooter aantal „arme vluchtelingen”, die zich minder tot de stadsregeering wendden dan tot de Waalsche kerkelijke gemeente, die met hare vier predikanten en hare talrijke vermogende leden uit de kringen der nijveren gereedelijk steun zou willen verleen en aan de minder met aard-sche goederen bedeedden.

In December 1685 — de herroeping van het Edict van Nantes was 17 Oct. door koning Lodewijk XIV onderteekend — was blijkbaar de stroom reeds belangrijk genoeg om een nieuwe commissie voor de belangen der vluchtelingen in te stellen ²⁾, die de beschikking kreeg over een som van f 18000, den 5^{den} door een ook hier ter stede gelijk elders gehouden collecte in de kerken bijeengebracht ³⁾. Zij bestond uit twee vroedschapsleden, Ruijsch ⁴⁾ en Meerman, de predikanten-hoogleraren Jacobus Trigland en Etienne Le Moyne en de ouderlingen Simon van der Werff en Abraham Drolenvaux; zij legde een register aan van personen, die „met broot ende andere nootsaeckelijckheden tot onderhout des ligchaems” zouden worden geholpen. De commissie vatte hare taak ruim op en gaf, behalve levensmiddelen en tegemoetkoming voor eerste logies, ook brandstof, dekens, kleedingstukken, werktuigen tot het uitoefenen van ambachten op het gebied der lakennijverheid, tegemoetkoming voor leergeld tot het aanleeren van spinnen, kaarden, wolkammen, weven. Op dat register vindt men tot Maart 1688 niet minder dan bij de 600 namen aangeteekend, waarbij dan een aantal vrouwen en kinderen moeten gevoegd worden, zoodat het geheele aantal der te

1) Poorterboeken 1681 vlg.

2) Register, ms. Bibl. Wallonne, D. 63/4

3) Van Mieris, Beschrijving, I, blz. 221.

4) In 1686 vervangen door den burgemeester Van Banchem.

Leiden aangekomen personen gereedelijk op 2000 mag worden gesteld. Zij kwamen uit tal van plaatsen over geheel Frankrijk verspreid, waar bij wederom Sédan en de omtrek van Guise op den voorgrond treden, en behooren blijkbaar tot de armere klasse, die daardoor te Leiden een aanzienlijke versterking verkreeg, voornamelijk die der eigenlijke arbeiders. Te hunnen behoeve werd in 1716 een „bourse des réfugiés” ingericht ten einde de armen en zieken beter te kunnen ondersteunen.

Deze nieuwe instrooming van Fransch-Waalsche inwoners heeft voor Leiden niet de beteekenis gehad van die, welke een eeuw te voren aan de Leidsche nijverheid zulk een stoot had gegeven. Nieuwe industrieën zijn daardoor te Leiden slechts in geringe mate ontstaan ¹⁾ en wij zien in de cijfers der productie wel eenige stijging, vooral voor de jaren na 1691, maar toch niet een zoodanige, dat men die aan de toevoeging van deze nieuwe werkkrachten zou mogen toeschrijven ²⁾.

Slechts een enkel maal vinden wij het bewijs, dat een nieuwe industrie in dien tijd hier ter stede gevestigd wordt. Zoo in 1699 ³⁾, toen Jacques Felix, Habel de Vignon en Claude Justemont, drie refugie's, vroegen om steun tegenover het gild der kousen- en mutsenmakers, dat hen aan den gildebond wilde binden voor hunne vijf jaren te voren opgerichte fabriek van „geweven gevolve kousen”, uit Spaansche wol te maken, waartoe zij met groote kosten en gevaren bijzondere ijzeren getouwen uit Frankrijk hierheen hadden overgebracht.

Uit het begin van deze bloeiperiode der Leidsche textiel-industrie zijn, behalve een enkele fraaie zilveren bokaal van het droogscheerders-gilde, gemaakt door Willem van Heemskerk ⁴⁾ en andere gildeherinneringen, tal van stempels en looden voor allerlei fabrikaat, fabrieksmerken enz. tot ons gekomen. Bovendien bezitten wij enkele regentenstukken, voorstellende groepen van staalmeesters ⁵⁾, wapenlijsten van overlieden der droogscheerders, naamborden enz. Eindelijk een zestal fraaie schilderijen ⁶⁾ van Isaac Claesz. van Swanenburg, die 8 Dec. 1594 belast werd met hunne vervaardiging ter versiering van de toenmalige Saaihal aan het Steenschuur. Het eerste daarvan vertoont het „plooten” (blooten) of scheren der per schip aangevoerde vachten, welker wol in manden wordt verzameld en vervolgens in groote zakken op lage sleden naar het wolpakhuis aan den overkant der gracht wordt overgebracht.

1) Zie ook Berg, l.l. blz. 210.

2) Vgl. de lijst bij Pringsheim, S. 72/3.

3) Mss. Posthumus.

4) Lakenhal, Catal. n°. 1150.

5) ib. n°. 1156/7.

6) Catal. der schilderijen in de Lakenhal (Leiden 1908), n°. 389 vlg.

Het tweede laat het kammen en scheren der vachten zien benevens het drogen van de verkregen wol. Het derde toont vrouwen aan het haspelen en spinnen van het garen en de werkzaamheid van het weefgetouw benevens in de verte de Oosterlingplaats te Leiden met kooplieden, bezig aan het verhandelen der waar. Het vierde vertoont eenige halfnaakte spoelders van het witte laken, dat zij met een stok in het water doorspoelen, terwijl anderen links met het vervoer bezig zijn en rechts de ambtenaren in de hal het geverfde laken keuren; eenige lakenkoopeers staan op den achtergrond, waarop verder een berglandschap, blijkbaar de landen van uitvoer verbeeldend. Bovendien zijn er twee allegorische voorstellingen: de eene met de zittende Leidsche Stedemaagd in het midden, tot wie een gevleugelde engel de als een jonge vrouw met kinderen verpersoonlijkte Welvaart voert, terwijl aan den anderen kant een oude vrouw de Oude Draperie moet voorstellen; de tweede laat de Nering zien, die van de Stedemaagd een privilegieboek ontvangt; op den achtergrond het stadhuis, op welks bordes de magistraat voorrechten afkondigt; een aantal kinderen met emblemen der lakennijverheid draagt een zwaren hoorn des overvloeds. Zoo beeldde Leiden den tijd van den bloei zijner industrie af.

Sedert omstreeks 1720 is echter de bloei der Leidsche nijverheid aanzienlijk verminderd. Wij zien de productie snel afnemen en vooral na 1735 scherp dalen ¹⁾. Wijst het jaar 1718 nog 22600 stukken ter Lakenhal gebracht aan, in 1736 daalt dit getal tot beneden de 10000 en gaat dan voortdurend achteruit, totdat tegen 1795 het normaalcijfer van beneden de 3000 kan worden aangenomen. De saainering, die reeds op het einde der 17de eeuw zeer was afgenomen, daalt in de 18de van nog 8540 stuks in 1700 tot een paar duizend na 1713, welk getal op het einde der eeuw tot een paar honderd slinkt. Een pamflet van 1753 ²⁾ zegt, dat van de 1400 lakengetouwen er nog 150 zijn, van de 1400 saaigetouwen nog 30, van de 300 kripmachines nog 25. Evenzoo de greinering, die omstreeks 1760 na langzamen achteruitgang eveneens een scherpe daling laat zien en tegen 1795 tot beneden de 2000 stuks komt, terwijl zij in 1750 nog boven 14000 stuks staat. Alleen de fabricage van mindere producten als boezelaars, rokjes, gestreepte baaien, bombazijn enz. blijft nog bloeien, benevens die van lakens, al gaat die van de baaien al spoedig eveneens zoo goed als te niet; in 1795 werden nog 10525 dekens afgeleverd, welk getal alleen omstreeks 1785 was

1) Vgl. de lijsten bij Pringsheim, S. 72 vlg.; Dozy, Overzicht, blz. 73, waar echter, zooals bij Pringsheim, onjuiste cijfers voorkomen. Vgl. betere lijsten in mss. Posthumus; eindelijk Luzac, Holl. Rijkdom, II, blz. 332 vlg.

2) De smekende fabriquanten en kooplieden (Utr. z.j.), blz. 25 (Pamfl. Kon. Bibl., n°. 891, F17).

bereikt, terwijl in het midden der eeuw het getal tusschen de 7 en 9000 schommelde.

Uit deze opgaven blijkt, dat vooral de lakennijverheid, de zoo bloeiende „goudmijn” der 17de eeuw de zwaarste verliezen leed en wel sedert omstreeks 1720. Als in Juni 1757 ¹⁾ een Leidsch burger bitter klaagt over de schrikbarende toeneming der armlastigen in verband met het deerlijke verval der lakennijverheid, spreekt hij van den toenemenden achteruitgang sedert 40 jaren, waardoor die tak bijna geheel dood was.

Wat waren de oorzaken van dit verval? In de eerste plaats wel de zware concurrentie van plaatsen als Aken, Verviers, Eupen en gansche gewesten als Limburg, Brabant, Luik, het Gulik-Kleefsche, waar goedkoooper arbeidskrachten lagere lakenprijzen mogelijk maakten, zoodat omstreeks 1728 de handel in Leidsch laken op Duitschland, de Oostzeelanden en Italië zoo goed als verdwenen was en de markt in de Republiek zelve overvoerd werd. Dan weder de concurrentie in die landen, vooral in Frankrijk en Engeland, waar door scherpe protectie en verbod van of belasting op wolvuitvoer de inlandsche nijverheid krachtig was ontwikkeld. Dan was, in verband met de tot in kleine bijzonderheden uitgewerkte te Leiden heerschende middeleeuwsche keurensysteem, de vrijheid van ontwikkeling zeer belemmerd, niet het minst door de reeds in de 17de eeuw herhaaldelijk afgekeurde dwingende hallen, die in den bloeitijd der nijverheid kostbare instellingen met een heirleger van ambtenaren waren geworden en lang op dien voet bleven. Maar ook kon het verval voor een groot deel geweten worden aan de handelingen der Leidsche kooplieden en nijveren zelf, die, om de concurrentie te kunnen volhouden minder deugdelijke stof gingen vervaardigen of wel de gewasschen en geverfde wol niet te Leiden maar ten platten lande, in het Gooi, in de Meierij en elders, lieten verwerken om ze dan weder naar Leiden te brengen en als Leidsch laken te verzenden ²⁾; aan dergelijke praktijken weet de Leidenaar Van der Meer ³⁾, in 1736/7 gezant der Staten te Madrid, in zijn geheime brieven aan de Leidsche regeering het verdringen der Leidsche lakens van de Spaansche markt.

Een en ander wordt ook vermeld in een berijmd pamflet van 1775, de „Nieuwe roe voor Leidsche billen, om hun stoutheid wat te stillen” ⁴⁾, waarin Jan Regtuit den Leidschen fabrikant aanspreekt :

1) Mss. Posthumus.

2) Hiertegen een ernstig protest, zelfs met werkstaking gepaard, der droogscheeders gasten uit 1741 (mss. Posthumus), benevens een protest van 1770 daartegen (ib.).

3) De brieven in mss. Posthumus. Te Tilburg gingen in 1739 600 weefstoelen voor Leidsche rekening (Pringsheim, S. 36).

4) Berg, blz. 304.

„Gaaf gij dan daar gij 't duurste koopt,
 En tevens daar gij slegter goed
 Als bij een ander man ontmoet
 Of gaat gij, daar men 't minst besteed,
 Daar me eerlijk weegt en deugdlijk meet
 En daar men puik van goedje houdt,
 Niet kladt noch morst, vervalscht noch brouwt ?
 Maar uwe neering die verloopt,
 Wanneer gij vreemde lakens koopt,
 En daaraan Leidsche stempels slaat,
 Zoodat het voor uw reedsel gaat ;
 Waardoor noodwendig uw fabriek,
 Nu kwijnende, dan doodlijk ziek
 In kwaden naam en wantrouw raakt,
 En dit heeft haar alleen gekraakt.

Dit dan en 't geen ik zwijgen zal
 Is regt de bron van uw verval ;
 Geef dus de schuld niet aan een aër,
 Ontrouwe en bitse Leïenaar !
 Ga in uzelf, loop niet zoo ver,
 't Verzuim is reeds van jaren her,
 En daaruit kwam de ziekte voort.
 Zie, dit is regt het doodlijk koord,
 Waarvan gij spreekt, en anders geen ;
 Gij zelf zijt de oorzaak, gij alleen.
 De minste prijs en beste waar,
 Dit's vast, dient ieder Handelaar.
 Zie zelfs dan, hoe verkeerd gij drijft,
 Als ge Amsterdam de schuld toeschrijft ;
 Gij moet die in uw eigen plaats
 Gaan zoeken bij uw Leidsche maats”.

Men deed wel een en ander om aan de genoemde bezwaren tegemoet te komen. Sinds het begin der eeuw legde men zich toe op laken voor militaire kleeding en verkreeg werkelijk een aanzienlijk deel der leverantie daarvoor ; ook het buitenland werd in deze richting met succes bewerkt. Men drong erop aan, dat de bevolking der Republiek zou aangemaand, liefst gedwongen worden om zich vooral met inlandsch fabrikaat te kleeden, wat natuurlijk op den duur weinig effect had. Men vroeg verbod van invoer van bereide lakens, verbod van woluitvoer,

opdat men ten minste de inlandsche wol, die ook al naar het buitenland werd uitgevoerd, vooral van het schapenrijke Texel en Westfriesland uit, goedkooper zou kunnen krijgen.

Die pogingen dagteekenden reeds van omstreeks 1720 en werkelijk werd soms eenig schijnbaar succès behaald: een plakkaat van 8 Mei 1728, 18 Oct. 1731 „op propositie van de heeren van Leyden” door de Staten van Holland vernieuwd en geamplieerd, verbood den invoer van buitenlandsche wollen dekens.¹⁾ In 1737 sloegen die van Leiden aan de Staten van Holland voor een aantal middelen te overwegen om de nijverheid hunner stad op te beuren²⁾: handhaving van lasten op buitenlandsche wollen stoffen; beletten van invoer van die stoffen en lakens door zwaarder lasten; belemmering der lakenweverij in Brabant; gedwongen kleding van regenten, ambtenaren en verpleegden in godshuizen met inlandsche stof. In het najaar van 1741 klagden de droogscheerdersgasten van 45 Leidsche firma's³⁾, dat de invoer van vreemde lakens het werk te Leiden zeer doet verminderen, zoodat zij niet meer hun levensonderhoud kunnen verdienen en velen hunner de stad verlaten om te Aken, Verviers, Eupen, Stolberg, in het Kleefsche, Luiksche, Guliksche, Brabantsche hun geluk te beproeven. De Leidsche regeering kwam hun eenigszins tegemoet door (8 Nov.) bij publicatie te verbieden om vreemde lakens met Leidsche merken te teekenen, maar dat was hun niet genoeg en zij namen het oude middel van werkstaking te baat, totdat de geheele beweging — zooals gewoonlijk — weder in het zand verliep. Ook in 1749 speelde de kwestie van bescherming voor de stedelijke nijverheid een, zij het dan bescheiden rol, in de toenmalige volksbeweging⁴⁾.

De algemeene geest was in het midden der 18de eeuw hier te lande niet voor protectie van nijverheid door invoerrechten ten koste van den handel. Integendeel, het was de tijd van het veelbesproken portofranco, toen men in wegneming van alle belemmeringen voor den vrijen handel het eenige redmiddel zag voor den vervallen zeehandel en de klachten der nijverheid eerst in de tweede plaats aanhoorde⁵⁾. Wel vond ook het portofranco sterke bestrijding maar de voorstellen tot hervorming, den 27sten Aug. 1751 door prins Willem IV bij de Staten-Generaal ingediend gingen toch in die richting. De Leidsche nijveren vonden er aanleiding in om een uitvoerig betoog: „Consideratien op de propositie”⁶⁾

1) Bibl. archief Leiden, n°. 5638.

2) Tegenw. Staat van Holland, IV, blz. 577.

3) Mss. Posthumus.

4) Zie boven, blz. 159.

5) Vgl. mijne Gesch. van het Nederl. volk, III², blz. 465 vlg.

6) Bibl. archief Leiden, n°. 5640.

in te dienen, waaruit moest blijken, dat niet zoozeer de begunstiging van den handel maar veeleer „opbeuring en mainteneering van de inlandsche manufacturen” gewenscht was in het belang van het gansche vaderland. Doch de dood van den Prins veroorzaakte, dat van de commercieële hervormingsplannen niets kwam, al trachtte ook prinses Anna aanvankelijk nog in dezelfde richting te werken.

De Leidsche nijverheid zag zoo het gevreesde gevaar der volkomen vrije concurrentie weder op den achtergrond treden. Het door den Prins in Mei 1749 met eigen voorgaan aanbevolen voorstel om zich met inlandsche stoffen te kleeden, hoewel in Augustus door een uitnoodiging van wege de Staten aan de regenten in dien geest gevolgd om hunne ondergeschikten en ambtenaren insgelijks van inlandsche kleeding zich te doen voorzien en nog in 1753 op aandrang der Prinses-Gouvernante verscherpt, had op den duur het „gewenschte effect” niet: de buitenslandsche, vooral Engelsche, Schotsche, Iersche kleedingstof hield de overhand, daar men zich op den duur dezen band niet aangelegd wilde zien, ten minste wat de kleeding der aanzienlijken betreft, want het volk, dat grovere stoffen droeg, kon deze nog steeds van de inlandsche nijverheid betrekken 1).

Het „Schuyte Praetje” van 1770 2) toont echter duidelijk, dat de kwestie van bescherming of vrijheid nog volstrekt niet van de baan is; het voert verscheidene nijveren ten tooneele, die de zaak van alle kanten bekijken en op de bezwaren, waaronder de Leidsche nijverheid reeds zoo lang had te zuchten, nog eens een helder licht werpen.

Ernstige twijfel werd in dezen tijd ook geopperd aan de deugdelijkheid van het oude hallenstelsel met zijn tot in kleine bijzonderheden geregelde middeleeuwschen toestel van scherp keurentoezicht, waaraan zich in de praktijk de nijverheid meer en meer begon te onttrekken. In 1761 3) werden Saai- en Fustehal gecombineerd ten einde den omslag en het getal der ambtenaren te verminderen; de „gratuiteiten”, door overheidspersonen uit de halleninkomsten getrokken, werden opgeheven of aanzienlijk verminderd; de Baai- en Greinhallen werden van elkander gescheiden. In 1785 werd zelfs de kwestie van algeheele opheffing der Lakenhal ernstig overwogen en onderzocht maar ten slotte op advies van voormalige en tegenwoordige gouverneurs dier oude instelling in ontkennenden zin beslist, zoodat men bij het oude bleef. De aanval van drie „dirigeerende” Leidsche leden 4) van den in 1777 te Haarlem op-

1) De smekende fabriquanten, blz. 42/3.

2) Bibl. archief Leiden, n° 5642.

3) Ms. Posthumus.

4) De heeren Van Royen, Marcus en Cunaeus.

gerichten „Oeconomischen Tak” der Hollandsche Maatschappij „ter bevordering van handel, landbouw en nijverheid” tegen diezelfde Lakenhal had even weinig succès. Toen de jonge hervormingsbegeerige „Tak” in 1778 voorstelde de Leidsche looden door aanhechting van een „economisch briefje” aan het te Leiden werkelijk gefabriceerd laken zoo niet te vervangen dan toch op den achtergrond te plaatsen, wegens het van die looden op de hallen gemaakte en buitenslands algemeen bekende misbruik, bestreden de superintendenten vol verontwaardiging dit van wantrouwen in het aloude beheer getuigende denkbeeld en wisten den maatregel tegen te houden. ¹⁾

De Amerikaansche opstand tegen Engeland scheen eenige kans te bieden op nieuwe exportwegen, wanneer het, zooals steeds waarschijnlijker werd, Amerika mocht gelukken zich geheel los te maken van Engeland, dat door zijn Navigatie-acte allen handel op zijn eigen koloniën in handen had weten te houden. Niet alleen de Amsterdamsche kooplieden maar ook de Leidsche fabrikanten en kooplieden hoopten in 1782 op dit veelbelovende afzetterrein en richtten zich met een ernstig rekest tot de stadsregeering om, nog tijdens den reeds met Engeland uitgebroken oorlog, een handelstraktaat met de Vereenigde Staten te sluiten. ²⁾ De schadelijke woelingen, ook reeds tijdens den oorlog in de geheele Republiek aangevangen, hebben ook deze illusie doen vervliegen.

Met het herstel van het zeer geschokte stadhouderschap in 1787 scheen velen de komst van een beteren tijd mogelijk, ook voor de door die woelingen van Patriotten en Prinsgezinden zeer geschokte nijverheid. Naast de door Van de Spiegel als raadpensionaris voorgenomen maatregelen tot hervorming en verbetering der staatsregeling zouden maatregelen moeten staan tot verheffing der vaderlandsche nijverheid en handel.

Een uitvloeisel van die denkbeelden was blijkbaar het op 4 Maart 1791 ³⁾ door de Leidsche gedeputeerden ter tafel van Staten van Holland gebrachte voorstel om te trachten hunne „eertijds door de industrie zo bloeyende stad” te redden van haar verval tot een „dorp”, waarop reeds 20 jaren te voren was geweest. Deze middelen werden daartoe aanbevolen. Vooreerst het dragen van inlandsche manufacturen, zooals prins Willem IV en zijn gemalin dat hadden aanbevolen, en dit thans zooveel mogelijk dwingend te maken voor regenten en ambtenaren en in het algemeen voor allen, die werden betaald uit provinciale of stedelijke

1) Bibl. Leidsch Archief, n°. 5643/4.

2) ib. n°. 5648.

3) Res. Holl. 1791, blz. 315 vlg.; Bibl. Leidsch Archief, n°. 5650.

kassen, voor gods-, wees- en armhuizen, voor verzending naar Oost- en West-Indië, natuurlijk ook voor de landsmilitie, waarbij dit sedert het begin der eeuw regel (niet zonder uitzondering) mocht heeten. Het tweede middel zou zijn verbod of ten minste belemmering van den uitvoer van Texelsche en Noordhollandsche wol, die bij de grein-, deken-, rokjes-, sayet-, grove lakens-, zijde- en lintenfabricage op groote schaal werd gebruikt; een uitvoerrecht van 25 % zou voldoende zijn, opdat de fabrikant met buitenlanders zou kunnen concurreeren. Het derde middel zou zijn het geven van premiën op Leidsche lakens, van wol tot draad en van draad tot laken binnen Leiden gefabriceerd.

Het voorstel ontmoette natuurlijk weder allerlei tegenstand, met name van den kant der Texelsche en Noordhollandsche schapenteelers. Maar Leiden gaf de zaak niet gauw op. Het diende 16 December 1) een „memorie van consideratiën” in en trachtte daarin de bedenkingen te ondervangen. De zaak bleef een paar jaar hangende en in 1794 deed Leiden nog eens een wanhopige poging om de voorgestelde maatregelen in het werk gesteld te krijgen 2). Niets mocht baten en toen op het einde van dit jaar de Republiek bij den aanval van Pichegru ineens stortte, was de Leidsche nijverheid langzaam maar zeker achteruitgaande, ja misschien aan den vooravond van haren ondergang na wederom twee eeuwen te hebben bestaan en den naam van Leiden beroemd te hebben gemaakt zoo goed als de oude nijverheid het in de Middelen eeuwen had gedaan.

Toch bleef de textielnijverheid ook in het op het einde der 18de eeuw zoo sterk achteruitgegane Leiden het hoofdmiddel van bestaan der bevolking en, zooals wij zagen, konden ten minste enkele takken daarvan zich te midden van de algemeene verarming nog met zekeren glans handhaven: dekens, sayetten, bedrukte katoen voor Indië en het Oosten, rokken en dergelijke worden nog steeds afgeleverd.

Naast de textielnijverheid kon nog een enkele andere tak van nijverheid blijven bestaan.

Een zeer belangrijke plaats nam te Leiden in verband met de pas gestichte academie reeds spoedig na hare stichting het boekdrukkersbedrijf en de daarmee samenhangende boekhandel en boekbinderij in. De eerste boekdrukker 3), die door de Staten van Hollant (1577), d.i. in het bijzonder op aanbeveling van zijn ouden vriend Janus Dousa,

1) Res. Holl. 1791, blz. 1539 vlg.

2) Bibl. Leidsch Archief, n°. 5652 vlg.

3) Vgl. over hem: P. A. Tiele, Les premiers imprimeurs de l'université de Leyde, in *Bibliophile belge*, IV, p. 83 suiv.

werd aangezocht in dienst der Staten en der Leidsche academie te treden ten einde de officieele staatsstukken te drukken, verder de academische series, theses enz., benevens de boeken en traktaten door professoren samengesteld, was de uit Antwerpen eerst in het voorjaar van 1579 overgekomen Willem Sylvius, die, „imprimeur du Roy” te Antwerpen, zijn drukkersmateriaal naar Leiden overbracht. Hij stierf reeds in het volgende jaar en werd in zijn functiën als drukker der Staten en der academie vervangen door zijn zoon Karel, wiens moeder de zaak op het einde van 1582 verkocht aan den beroemden Antwerpschen drukker Christoffel Plantijn, vriend en confrère van den overleden Sylvius. Hij nam op een traktement van f 200, te rekenen van 1 Mei 1583 af 1), de taak van academiedrukker maar droeg haar reeds in 1585 over aan zijn schoonzoon, den beroemden eersten Leidschen hoogleeraar in het Hebreeuwsch, den uitgeweken Vlaming François van Ravelinghen (Raphelingius), onder den titel van „gezworen drukker”; na diens dood in 1597 volgde zijn zoon Christoffel hem op, die, in 1601 gestorven, werd opgevolgd door den Leidschen drukker Jan Paedts Jacobss 2).

Sylvius en Plantijn, ook Paedts, waren behalve drukkers tevens boekhandelaars, in zooverre als zij zich verbonden om van de groote Frankforter boekenmarkt de gewenschte boeken aan curatoren en professoren te leveren, en ook uitgevers, als hoedanig zij een aantal belangrijke uitgaven te Leiden deden verschijnen. Paedts' opvolger werd in 1620 Isaac Elzevier 3), kleinzoon van den in 1580 uit Leuven naar Leiden overgekomen binder en boekhandelaar Louis Elzevier, die de grondlegger werd eener drukkers- en uitgeversdynastie, die meer dan 100 jaren lang Leiden tot roem en eer verstrekte. Louis had in 1586 vergunning gekregen, blijkbaar ook in verband met zijn kort te voren aanvaarde functie van pedel, om zich naast de poort der academie een „winkelken” in te richten 4). De familie Elzevier begon daar die prachtige reeks van klassieke en oostersche uitgaven, die haren naam beroemd maakten en door den voortreffelijken druk haar een werelddebet verschafften; hare leden Bonaventura en Abraham, Jean en Daniel hielden den naam der firma als drukkers, uitgevers en boekhandelaars hoog. Eerst met den in 1681 optredenden tweeden Abraham treedt het verval in. Ofschoon hij te Leiden een aanzienlijke plaats innam — hij was er in 1679 schepen — wist hij de firma niet op hare hoogte te handhaven;

1) Molhuysen, Bronnen tot de gesch. de Leidsche Universiteit, I, blz. 119.

2) ib., blz. 410. De drukkerij van Ravelinghen werd nog door zijn zoon voortgezet (Tiele, l.l., p. 159).

3) Willems, Les Elzevier, p. XLVI.

4) Molhuysen, l.l., blz. 51.

zijn zorgeloosheid en financiële onbetrouwbaarheid veroorzaakten achteruitgang en met zijn dood in 1712 eindigt de Leidsche firma, die intusschen te 's Gravenhage, Amsterdam, Utrecht en Kopenhagen in het midden der 17de eeuw tijdelijk nieuwe loten had geschoten ¹⁾. Haar faam ging in de 18de eeuw over op de boekdrukkersfamilie Luchtmans, die ook de functiën van academie-drukker en academie-boekhandelaar erfde.

Deze academie-drukkers vormden als het ware een aristocratie onder de boekverkoopers en boekdrukkers; verscheidene hunner werden schepenen, zelfs burgemeesters, zooals de bekende Jan Orlers, neef van Van Hout en beschrijver zijner stad; hun winkel was, zooals verschillende reizigers der 17de eeuw ons melden, de plaats van samenkomst voor geleerden en vreemdelingen, waar het binnen- en buitenlandsche nieuws werd verhandeld; hunne betrekkingen met buitenlandsche firma's maakten hen overal bekend; hunne boeken-aucties werden door landzaat en vreemdeling bezocht. En naast hen bezat Leiden een aantal grootere en kleinere winkels en drukkerijen van minder beteekenis maar wier debiet door de groote vraag in een drukke academiestad steeds aanzienlijker werd, vooral toen op het eind de 17de en in de 18de eeuw bijna ieder aanzienlijk burger prijs stelde op het bezit eener bibliotheek van eenige beteekenis.

Een in 1636 opgericht boekverkoopersgild bracht de Leidsche boekhandelaars in een vaste corporatie bijeen. Dit nieuwe gild wist zich al spoedig, in het bijzonder op het rijke voordeelen afwerpende terrein van boekverkoop en boeken-auctie ²⁾, een monopolie te verschaffen. Dit wekte de hevige verontwaardiging van den vrijheidlievenden De la Court gelijk hij ook vertoornd was over de in 1651 gegeven „ampliatie” der keur voor het gild, waarbij het uitoefenen van het boek- en drukkersvak werd verboden aan hem, die niet zes jaren boeken had leeren binden en wel vier jaren bij één meester, terwijl niemand meer dan twee leerlingen tegelijk mocht hebben. Ook in dezen tak werd zoo een nauwe band aan nijverheid en handel opgelegd, hetgeen echter de ontwikkeling der Leidsche boekennijverheid niet heeft tegengehouden.

Merkwaardig was in de 17de en 18de eeuw ook de ontwikkeling van de Leidsche courantendrukkerij.

Op het einde der 16de eeuw stelde de Leidsche regeering zich nog tevreden met afschriften ³⁾ van „nieumaren” of van „lopende tydin-

1) Zie voor de bijzonderheden: Willems, Les Elzevier.

2) Zie de la Court, Welvaeren, uitg. Driessen, blz. 37 vlg.

3) Sautijn Kluit, Nagelaten geschriften, blz. 96 vlg.; Rammelman Elsevier, in Alg. Kunst- en Letterbode 1859, n°. 40. Een verzameling van zulke afschriften Aug. 1598 tot einde 1602 in het Leidsch Archief.

gen" 1), haar door den kastelein van het Hof in Den Haag of door courantiërs op het oorlogsveld voor geld geregeld geleverd; ook de Leidsche burgerij moest zich daarmede tevreden stellen, terwijl losse gedrukte berichten, over belangrijke gebeurtenissen op afzonderlijke blaadjes uitgegeven, en gewone koopmansbrieven verder de behoefte aan nieuws vervulden 2). Te Antwerpen en weldra ook te Londen en te Amsterdam verschenen echter weldra vaste couranten, een paar maal per week gedrukt. Van 1620 af weten wij, dat de Leidsche regeering door middel van boekverkoopers o.a. Orlers, zich die Amsterdamsche couranten geregeld verschafte 3); er is uit 1618 en 1633 zelfs een half officieele „courante der stad Leyden" bekend, die echter slechts bij voorkomende gelegenheid schijnt uitgegeven te zijn. Van een geregelde Hollandsche Leidsche courant is eerst sprake in 1686, als aan Daniel van Gaesbeeck, boekverkooper, onder den titel van „ordinaris courantier der stad Leyden" door de stadsregeering verlof gegeven wordt om „een courante in de Nederduytsche tale" uit te geven. Deze 31 Maart 1686 het eerst verschenen courant kwam op Dinsdag, Donderdag en Zaterdag uit en nam ook advertenties op. Gaesbeeck en zijn opvolgers Van der Saen, Huysduynen en de familie De Clopper, die van 1719 af de courant uitgaf, stonden onder toezicht der stadsregeering, die meer dan eens, gewoonlijk op verlangen der Staten, tot voorzichtigheid maande of zelfs een tijdelijk verbod van uitgave oplegde. Sedert 1794 kwam de gewoonte van het plaatsen van advertenties bij geboorte, huwelijk of dood in zwang tot groot voordeel der couranten, die omstreeks 1780 ook als staatkundige nieuwsorganen grooten invloed begonnen te oefenen op de publieke opinie.

Van beteekenis op dit gebied was vooral de Fransche Leidsche courant⁴⁾, die reeds van Maart 1677 af te Leiden geregeld tweemaal 's weeks verscheen — dus 9 jaar vóór de Hollandsche — op initiatief van den te Leiden woonachtigen Franschen emigrant Jean Alexandre de la Font, die zijn „Gazette" bij de weduwe Van Gelder drukte; zijn zoon Anthony, zelf ook drukker der courant, zette werk voort tot zijn dood in 1738, toen Etienne Luzac de taak overnam. De energieke Luzac, die ook in den boekhandel en boekdrukkerij te Leiden een geëerden naam had, bracht de als algemeene staatkundige courant weldra tot hoogen bloei gestegen „Gazette de Leyde" tot Europeesche vermaardheid we-

1) „Courantes nouvelles", zegt het oorspr. Fransch, vanwaar ook reeds in de 17de eeuw het woord „couranten".

2) Fruin, Over de oudste couranten in Nederland, in Verspr. Geschr. III, blz. 345 vlg.

3) Sautijn Kluit, De Holl. Leidsche courant, in Hand. en Meded. Letterk. 1870/1, blz. 3 vlg.

4) Sautijn Kluit, in Hand. en Meded. Letterk. 1869/70, blz. 3 vlg., en Nijhoff's Bijdragen, N. R. IV, blz. 23 vlg.

gens haren goeden stijl en de oordeelkundige vermelding der gebeurtenissen. Etienne's neef, Mr. Johan Luzac, bekend letterkundige, weldra hoogleeraar in het Grieksch, volgde hem in 1783 met zijn broeder Etienne op. Het debiet der Gazette de Leyde was afwisselend, in verband met de staatkundige toestanden¹⁾. Wegens de benoeming tot hoogleeraar in 1785 verzekerden de Luzacs zich de hulp van den bekenden journalist en letterkundige A. M. Cérasier, die hen in nauwe betrekking bracht tot het Fransche gezantschap in Den Haag. De wijze gematigdheid in de redactioneële werkzaamheid werd intusschen door Mr. Johan gehandhaafd te midden van de patriotsche woelingen dier dagen en de Gazette bleef tot in den revolutietijd een algemeen Europeesch blad van beteekenis.

Enkele brouwerijen en jeneverstokerijen bleven verder noodig ter bezorging van de volksdranken, bij welke de jenever in de 18de eeuw het aloude biergebruik begon te verdringen. Een zoutziederij, in 1612 aan den Ouden Singel opgericht, kwam zich plaatsen naast de sedert 1557 reeds bestaande zoutkeeten ²⁾ ter vervaardiging ook van deze noodzakelijke levensbehoefte; daarbij werd gebruik gemaakt van zeewater, verkregen uit het Mallegat bij Katwijk ³⁾. Maar dit alles bleef toch kleinindustrie gelijk die der talrijke gewone ambachtslieden.

Deze klasse van inwoners bleef ook in het zeer verminderde Leiden van het einde der 18de eeuw verreweg de talrijkste, zoodat zij gevoegelijk op $\frac{1}{3}$ der geheele toen nog aanwezige bevolking mag worden geschat. Zij leidde in de verarmde industriestad een armzalig leven in de dicht met huizen bezette sloppen en steegen, in de smalle achterbuurten en achtergrachtjes van de vanouds voor hunne woningen bestemde stadsgedeelten, die nog heden ten dage levendig aan den ouden toestand herinneren. Naast de altijd bezige liefdadigheid der meer vermogenden ten bate der eigenlijke armlastigen waren het de zoogenaamde „bossen”, die het Leidsche arbeidersvolk in zijn moeielijk dagelijksch leven eenigszins steunden.

Deze bossen, bussen of beurzen waren vormen van middeleeuwsche gildenorganisatie, die zich tot in de 19de eeuw wisten te handhaven. Te Leiden vertoonden zij weinig van het eigenlijke gildenkarakter⁴⁾, waarvan de Leidsche regeering zich steeds afkeerig had betoond zoo goed als

1) Hand. en Meded. Letterk., I.I., blz. 87.

2) Van Mieris, II, blz. 499 vlg.

3) Zie boven, blz. 38.

4) Timmer, Knechtsgilden en knechtsbossen in Nederland, blz. 60 vlg.

de Leidsche meesters, die de eigenlijke gilden voor de verschillende vakken beheerschten en daarin ook hunne knechts toelieten. De bossen waren dus geen knechtsgilden maar zij droegen een bepaald uitgesproken karakter van zieken- en werkloosheidsfondsen, van broederschappen gelijk er reeds in de 14de en 15de eeuw te Leiden waren geweest ¹⁾, maar zonder het sterk uitgesproken kerkelijk karakter, dat daaraan in de Middeleeuwen eigen was geweest. Toch was ook dit kerkelijk karakter niet geheel verdwenen, want wij vinden herhaaldelijk in de ordonnantiën der 17de en 18de eeuw voor die bossen melding gemaakt van het feit, dat zij tot leden van de „gereformeerde” Nederduitsche of Waalsche gemeenten werden beperkt. De bossen omvatten meestal de werklieden, die een bepaald vak uitoefenden of wel uit een bepaalde streek afkomstig waren ²⁾; dan weder droegen zij meer een algemeen karakter. Zoo had men de Bergsche, de Geldersche, de Guliksche, de Hamburgsche, de Keulsche, de Straalsche, de Vlaamsche beurs, de Kempener broederschap; die der verversknechts, der voetvollers, der wolkammersknechts, der saai-, der grein-, der baaiwerkers, der brouwersknechts, der lakenbereiders, der lakenmengers, der dekenwevers, der droogscheerders, der metselaars, der kuipers, der zeemtouwers enz., waarbij zich dikwijls ook andere ambachtslieden konden aansluiten; eindelijk de gemengde, genaamd „Eendracht”, „Groote Gemeenschap”, „Leydse Gerechtigheid”, „Leydsche Maagd”, „Leydens Verlossing”, „Liefde”, „Selde wel”, enz.

Voor al in de 18de eeuw nam met de behoefte aan ondersteuning het aantal dezer bossen toe. Zij stonden onder leiding van opzieners of regenten: een deken en twee of drie overliden, jaarlijks door het gerecht gekozen uit door leden of bestuur opgemaakte dubbeltallen ³⁾. Deze besturen hadden te zorgen voor naleving der in overleg met hen door het stadsbestuur vastgestelde ordonnantiën; zij ontvingen een kleine tegevoetkoming uit de kas, waaruit ook een knecht salaris kreeg, en deden jaarlijks of halfjaarlijks hunne afrekening. Op den dag der afrekening en bestuursverwisseling hadden min of meer feestelijke bijeenkomsten plaats, soms in gezelschap van de vrouwen der leden. De fondsen werden gevormd uit inleggelden en wekelijksche contributiën, de laatste gewoonlijk 2 stuivers 's weeks, verder uit boeten wegens overtreding der ordonnantie's; het aantal leden placht tot een bepaald getal beperkt

1) Zie dl. I, blz. 176 vlg. Over deze broederschappen thans Overvoorde, in *Rechtshist. Opstellen Fockema Andreae* (Haarlem, 1914), blz. 334 vlg.

2) Zie de ordonnantiën enz. in de verzameling der *Bibl. Leidsch Archief*, n°. 6281 vlg.; *Timmer*, blz. 64 vlg.

3) *Timmer*, blz. 74.

te worden, de leeftijdsgrens voor de toelating als lid was gewoonlijk laag. Het fonds diende in de eerste plaats voor uitkeering bij ziekte van leden en van begrafenisgeld bij hun overlijden of dat hunner vrouwen, soms ook voor uitkeering wegens ouderdom en daardoor ontstane ongeschiktheid voor den arbeid; de leden waren volgens een bepaalde lijst verplicht als dragers en begeleiders bij de begrafenis van leden op te treden en kregen bij die begrafenis een vastgesteld onthaal; in den regel werd geneeskundige hulp door de beurs betaald. Op die wijze trachtte de arme arbeidersbevolking zich ook in de slechte tijden der Leidsche industrie zich tegen de gevolgen dier tijden te verzekeren en de opneming van niet-vakleden in de bossen of beurzen deed ze ook in de ergste tijden voor sommige vakken niet te niet gaan, hetgeen dezen Leidschen instellingen zeer ten goede kwam in benarde dagen als die van het einde der Republiek.

Het oude gildestelsel bleef onder dat alles bestaan maar ofschoon de ordonnantiën en gildebrieven in de 17de en 18de eeuw telkens werden gerenoveerd, geamplieerd, gealtereerd en aan de vernieuwde bepalingen de hand werd gehouden, kon toch de gildedwang niet meer in vollen omvang worden gehandhaafd tegenover het toenemend aantal vreemdelingen en beunhazen, die buiten het gildeverband het ambacht uitoefenden. De vermeerdering van het aantal der gilden zelf kon het verval niet tegenhouden. Het getal van 23, dat Orlers ¹⁾ nog kende, werd sedert 1640 door splitsing aanzienlijk vermeerderd: de 18de eeuw kende er een zeventigtal ²⁾, waaronder vier knechtsgilden. Bovendien drong de groote economische ontwikkeling dier eeuwen tallooze malen zoowel tot uitzetting als tot losmaking der strenge gildebepalingen en kon ten slotte het middeleeuwsche gildeverband geen weerstand bieden aan de eischen van het moderne leven. Nog hielden ook hier de gehechtheid aan de oude gebruiken en de met het gildewezen verbonden gewoonten van samenwerking bij ziekte of gedwongen werkloosheid de gilden in stand maar zij waren op den duur ten doode opgeschreven.

De geest van persoonlijke vrijheid, die in de tweede helft der 18de eeuw meer en meer veld won, nadat reeds in het midden der 17de mannen als Pieter de la Court op de „schadelijkheid der gildens” met nadruk hadden gewezen ³⁾, verdreef de gilden.

De la Court reeds acht ze „een bysondere pest” en schuwt ze als „giftige slangen in den boesem”. Reeds hij beschouwt het „monopolie” der gilden als strijdig met de „naturelyke billickheid” en met het be-

1) Blz. 735/6.

2) Vgl. Bibl. Leidsch Archief, n°. 5789.

3) Welvaeren van Leiden, blz. 104 vlg.

lang der ingezetenen, ook met dat der gildebroeders zelf, die door het keurslijf van het gild worden gedwongen de oude „ordre” van het handwerk in acht te blijven nemen op straffe van „quellingen ende bekeuringen”. Ook hij klaagt reeds over de slemppartijen der gilden, die hunne boeten nauwelijks kunnen opteren en dan op hunne gildekamers en in hunne herbergen goede sier gaan maken. Ook hij wijst op het nadeelige der „smaldelinge” van gilden, waardoor ten slotte de gewone burger, als hij iets gedaan wil hebben, bij allerlei ambachtslieden afzonderlijk terecht moet komen.

Deze en andere bezwaren namen in de anderhalve eeuw na hem nog aanzienlijk toe en zij werden ten slotte zoo drukkend, dat op het einde der eeuw de overtuiging meer en meer doordrong, dat ook ten dezen met de middeleeuwsche beperkingen gebroken diende te worden.

Het aloude marktverkeer van Leiden als hoofdplaats van Rijnland zette zich ook in deze periode voort. Nog steeds luidde de Zaterdagse marktklok van 10 uur de „vrije markt” in, waarheen de boeren uit den wijden omtrek trokken met karren en voertuigen van allerlei aard, bij de poorten en verder op de straten der op Zaterdag buitengemeen drukke stad ¹⁾. Dan stroomde het marktgewoel als vanouds langs de met buitenschepen bezette Rijn oevers van de Karnemelksbrug tot de Bostelbrug. Op de Botermarkt stond de gekopte boter naast de kaas en de eieren; dan volgde op de overdekte Korenbrug zelve de markt der in zakken verkochte granen: tarwe, rogge, gerst, haver, met erwten en boonen; aan de overzijde van den Rijn stonden de tonnen, potten en aardewerk, verderop naar de Watersteeg de appelen en peren. Op de Nieuwstraat en de Hooglandsche kerkgracht hadden de uitdragers hun terrein. Aan de Korenbrug grensde de vruchtenmarkt, de groenmarkt, de bloemzaden, het touw- en ijzerwerk, de kramen voor linnen, kousen, hoeden en houtwerk; verderop de in 1575 door het „demolieren” van eenige huizen vergrootte Vischmarkt ²⁾ met hare lange banken onder het beschermende loof der wijdgetakte boomen, met hare in 1693 voltooide monumentale Fontein; dan volgde de in den omtrek zoo druk gevangen paling en aal tot achter het oude Cathrijngasthuis, op de zoogenaamde Boerenmarkt, waarbij zich dan de vogelmarkt aansloot. Daar stond de sierlijke waag ³⁾, middelpunt van verkeer, met haar glazen lantaren boven de overdekte ruimte, en het boterhuis, aangegeven plaats voor de zorgvuldig tegen zon en regen beschermde ton-

¹⁾ Van Mieris, Beschrijving, blz. 524 vlg.; Van Leeuwen, blz. 73 vlg.

²⁾ Zie boven, blz. 24.

³⁾ Zie boven, blz. 23.

boter. Daarvóór de kraan, waar alle „grove waren” werden in- en uitgeladen door de ijverige „kraankinders” zooals men de daar werkzame lieden noemde. Noordwaarts aan volgden dan de boom- en houtmarkt met de bloemmarkt tot de Bostelbrug, waaraan zich de turfmarkt naar de zijde van den Ouden Singel en aan dezen zelf de fruit- en warmoes-, ook boerenmarkt tot de Marebrug sloot. Talrijke beurtschepen aan de oevers van den Nieuwen Rijn vermeerderde de marktdrukten, te midden waarvan goochelaars, kiezentrekkers, boerenbedriegers van allerlei soort hunne kunsten plachten te vertoonen. Afgezonderd was nog de garenmarkt, die in de 17de eeuw Woensdag en Zaterdag gehouden werd op de oude Oosterlingplaats maar in de 18de eeuw met de geheele textielnijverheid verliep; de saai-, baai-, en greinmarkten werden Dinsdag en Vrijdag voor en onder de Saaihal op het Steenschuur gehouden.

De andere belangrijke marktdag was de Vrijdag, de dag voor de beestenmarkt, die oudtijds in den omtrek van het klooster Schagen achter Marendorp en op de Haarlemmerstraat tot de Zijlpoort werd gehouden, maar na de vergrooting van 1610 werd verplaatst naar den geraserden grond van het klooster Lopsen, waar zij 13 Oct. 1616 gevestigd werd; de vette varkens stonden vroeger op de Varkensmarkt aan het Noordeinde, later eenigszins afgezonderd op de Bloemmarkt. Ook de marktdag gaf aan den omtrek van deze markten, in het bijzonder aan den Ouden Singel en de Oude Vest, veel vertier.

Voor den verkoop van geslacht vleesch waren als vanouds de vleeschbanken in de Vleeschhal bestemd. Wegens de uitbreiding der stad werd in 1670 bij de Zijlpoort een tweede vleeschhal opgericht op de plaats van het oude wachthuis aldaar ¹⁾, de zoogenaamde kleine vleeschhal; een nieuwe vischmarkt in dien omtrek ging spoedig te niet evenals een verderop naar de haven gevestigde kalvermarkt. De oude Vleeschhal kreeg in 1731 een nieuwe organisatie door een uitvoeriger keur, die door deken en hoofdlieden van het gilde streng moest worden gehandhaafd ²⁾. De afval: koppen, pooten, pensen, enz. van geslachte dieren, kon alleen te koop geboden worden in de op marktdagen geopende Penshal aan de Breestraat tegenover het Stadhuis ³⁾.

De oude „vrije markt”, de Kruismarkt, van Hemelvaartsdag tot 8 dagen later, werd ook in deze periode in eere gehouden als Pinksterkermis, die op Hemelvaartsdag te 12 uur werd ingeluid en op den volgenden Donderdag op hetzelfde uur uitgeluid. De eigenlijke Leidsche kermis

1) Van Mieris, II, blz. 533.

2) ib., blz. 534 vlg.

3) Zie boven, blz. 15.

werd van den 12^{den} tot den 20sten Juli gehouden en had een grooten naam. Een derde kermis werd in den eersten tijd na het ontzet, van 1577 af, gehouden ter gedachtenis aan deze voor Leiden zoo belangrijke gebeurtenis, en wel van 1 tot 10 Oct., maar in 1655 weder opgeheven met behoud van den dank- en bededag op 3 Oct. zelf 1); toch hield die „Octobersmarkt” feitelijk nog eenigen tijd stand 2). Een bijzondere markt van magere beesten werd nog door de Staten in 1624 toegestaan op 27 April en 21 November. Verder waren er nog drie jaarlijksche leermarkten, een linnenmarkt en een groote kaasmarkt op St. Margriet.

In het belang van al dat marktverkeer was het, dat Leiden door goede land- en waterwegen van alle kanten toegankelijk was. Leiden was er dan ook in de 17de en 18de eeuw steeds op uit om die wegen in goeden staat te houden en door onderhoud en verwijding van bruggen voor het verkeer behoorlijk geschikt te maken. Veerschuiten op de naburige zoowel als op de verder afgelegene 3) steden en dorpen onderhielden sedert het einde der 16de eeuw geregeld dit verkeer en hadden hare vaste ligplaatsen aan de buitenzijde der stad en aan den Nieuwen Rijn, waar het marktverkeer vanouds samenkwam. Overeenkomsten met die steden en dorpen dienden om de beurtvaarten te regelen door trekschuiten over de kanalen en meren van den omtrek. De nieuwe groote trekweg van Leiden naar Delft van 1636/8 4), loopende van den Witten Singel bij de Neksluis langs de Vliet over den Leidschen Dam was daarbij van groot gewicht en toonde weldra een aanzienlijke vermeerdering van verkeer; die van Leiden naar Haarlem, loopend van de Marepoort tot de Haarlemsche Raampoort, werd in 1657 aangelegd 5); het trekpad over Woerden op Utrecht, van het Utrechtsche veer langs den Rijn, is van 1663/4; dat langs de Zijl werd in 1682/3 ingericht. Voor den aanleg dier trek- of jaagpaden moesten telkens niet alleen met de betrokken steden maar ook met de Staten van Holland en met het bestuur van Rijnland afspraken worden gemaakt en onderhandelingen worden gevoerd over onteigening of aankoop van grond voor de trekpaden, over aanleg van bruggen en schoeiingen, over te heffen kosten, tollens, gabelen enz. Deze trekpaden in het bijzonder waren voor het handels- en marktverkeer der stad van groot belang en hielden dan ook voortdurend de aandacht der stadsregering bezig met

1) Van Mieris, l. l' blz., 523.

2) Van Leeuwen, blz. 78.

3) Op Breda, Den Bosch, Dordrecht, Rotterdam, Zeeland, Hoorn, Deventer, Kampen, Zwolle, enz. bestond geregeld beurtverkeer. Vgl. Bibl. Leidsch Archief, n°. 6552 vlg.

4) Van Mieris, Handvesten, blz. 392 vlg. De plannen zijn van 1636, de „ordre opten treckers ende jagers” van 1638.

5) Van Mieris, l. l., blz. 401 vlg.

betrekking tot het onderhoud ervan en de regeling van vervoerprijzen, loonen enz., waaromtrent herhaaldelijk nieuwe ordonnantiën gemaakt moesten worden. In het algemeen blijkt, dat het binnenlandsch verkeer te water sedert het einde der 16de eeuw belangrijk was toegenomen en dat Leiden daarin een belangrijk aandeel had. Dat langs de zandige, hoogstens door puin verharde landwegen was van veel minder betekenis; van straatwegen naar naburige steden en dorpen was blijkens de talrijke reisverhalen geen sprake, zelfs niet van een straatweg naar Den Haag, al werd daaraan in het midden der 18de eeuw ernstig gedacht.

In nauw verband met dat verkeer stond de posterij ¹⁾, toen een stedelijke zaak. Geregelde bodendiensten werden te Leiden reeds in de 16de eeuw door het gerecht ingericht zoowel op de verschillende gewesten der Republiek als op de Zuidelijke Nederlanden, Engeland en de naburige Deutsche streken, terwijl ook de veerschippers brieven medenamen. Eerst in 1663 werd Nicolaas Clignett met het bestuur van het Leidsche postwezen belast om „te besorgen de bestellinge van de overysselsche, oldenburchsche, bremer, hamburgere, danscher, alsmede van de geldersche, cleefsche, ceulsche, mastrichtsche, luyksche ende andere omleggende plaatsen”, in verband natuurlijk ook met de algemeene postdiensten in Midden-Europa, waarvan de vorst van Thurn en Taxis reeds sedert de 15de eeuw het keizerlijk monopolie bezat. Na eenige moeielijkheden met den bode op Antwerpen, Abraham du Moulin, en aanvankelijke samenwerking met dezen bleef Clignett „postmeester ordinaris” van Leiden, in welk ambt hij bij zijn dood in 1714 werd opgevolgd door zijn neef De Neufville.

Clignett wist zich met Taxis in verbinding te stellen en met groot talent het Leidsche brievenvervoer, ook naar het buitenland, te leiden; ook het vervoer van pakketten werd hem toegestaan, al bleven de markt- en veerschippers zoowel als de voerlieden nog gerechtigd tot binnenlandsch brieven- en pakkettenvervoer. Hij sloot met die op Amsterdam, in 1670 een nadere overeenkomst, waarbij zij het pakketvervoer behielden. Zijn diensten werden op hoogen prijs gesteld en leverde hem, gelijk later zijn neef, groote voordeelen; zijn postpaarden, postwagens en postillons genoten een welverdienden roep van snelheid en betrouwbaarheid. Die voordeelen brachten de stadsregeering ertoe reeds in 1723 vast te stellen ²⁾, dat bij overlijden van De Neufville vier bezoldigde postmeesters zouden worden aangesteld, onder wie een directeur of commies met het dagelijksch beheer werd belast. De directeur werd bijgestaan door een klerk en twee, later drie, in uniform gestoken

1) Overvoorde, Geschiedenis van het postwezen in Nederland (Leiden, 1902), blz. 390 vlg.

2) Zie boven, blz. 185.

brievenbestellers, die de brieven op vaste tijden rondbrachten gelijk onder Clignett reeds begonnen was.

Bij den dood van De Neufville in 1735 trad deze regeling eindelijk in werking; de eerste stedelijke postdirecteur werd Daniel van Heck. Nog vóór diens dood kwamen ten gevolge der omwenteling van 1747 de inkomsten der stedelijke posterijen aan den Prins, die ze aan de Staten van Holland afstond; te midden van deze verandering (1749) werd de gestorven Van Heck vervangen door zijn zoon, sedert directeur der Statenpost te Leiden. De stad bleef echter, in afwijking van wat andere steden deden, aanspraak maken op de benoeming van den postdirecteur en schikte zich bij de vacature in 1785 noode in de benoeming van dezen door de Staten. Het gebleven toezicht van burgemeester en secretaris op de postrekeningen herinnerde nog steeds aan den vroegeren toestand ten dezen.

Zoo bleef Leiden ook in deze periode het middelpunt en als zoodanig de marktplaats van Rijnland, wat hare bevolking zeer ten goede kwam te midden van het verval, dat de 18de eeuw toonde, en met name haren middenstand groote voordeelen verschafte, daar de Rijnlandsche boeren, in welvaart zeer toegenomen, hunnen inslag te Leiden voortdurend bleven doen en daarmede wekelijks veel geld in de stad brachten. Leiden bleef voor den omtrek en zelfs tot op verren afstand de groote zuivel- en beestenmarkt. Deze voordeelen, aan hare ligging te midden van de vee- en zuivelrijke weilanden van Rijnland ontleend, konden haar moeielijk ontvallen. De bloei van het marktverkeer bracht ten minste eenige drukte in de door nijveren en studenten meer en meer verlaten metroopool van Rijnland, die behalve aan de overblijfselen van haar ouden roem als stad van nijverheid en geleerdheid aan deze positie als markt van den omtrek angstvallig vasthield als haar onvergankelijk bezit, als een belofte misschien voor een betere toekomst dan haar op het einde der 18de eeuw scheen te wachten.

HOOFDSTUK IX.

DE ACADEMIE.

De tweede der „zuilen”, waarop Leiden’s welvaart gevestigd was, was de Academie, die evenzoo in de 17de eeuw een periode van hoogen bloei kende. De dreigende moeilijkheden van den Leicesterschen tijd en die van de godsdiensttwisten tijdens het Bestand hadden aanvankelijk hare ontwikkeling ernstig belemmerd, ja aan hare levensvatbaarheid doen twijfelen ¹⁾. Maar de goede zorg van curatoren, onder wie Janus Dousa tot zijn dood (te Noordwijk, 12 Oct. 1604) met den bekenden staatsman Paulus Buys niet ophield zijn beste krachten aan de universiteit te wijden, zoowel als van de Leidsche regeering, die het haar in 1575 geschonken kleinood in hooge waarde bleef houden en in den invloedrijken secretaris Jan van Hout, tevens secretaris van Curatoren ²⁾, een ijverig voorstander der academie telde, kwamen alle bezwaren te boven.

Dousa was het, die den wereldberoemden Justus Lipsius, „decus academiae”, in 1578 naar Leiden had doen beroepen en hem te midden van de onrustige eerste jaren had beschermd en gesteund. Lipsius, wiens groote naam als geleerd philoloog reeds vele vreemde studenten naar Leiden had getrokken, ziek en vermoeid, door de scherpe aanvallen van Coornhert op zijn persoon en geschriften verbitterd, trok zich in 1591 terug, zoo hij zeide om gezondheidsredenen; hij, gematigd in religie en afkeerig van het Calvinisme, werd weldra te Mainz weder katholiek om zich daarna als hoogleeraar te Leuven te vestigen. Dousa, die zich evenals de Leidsche regeering en de Staten

1) Zie boven, blz. 68, 89, 124, 125.

2) Zijn Dachboek is een der beste bronnen voor de toenmalige geschiedenis der Universiteit (Bronnen tot de gesch. der Leidsche Universiteit, uitg. Molhuysen).

veel moeite gaf om hem te doen terugkeeren, krachtig gesteund door de stadsregeering, de Staten, Louise de Coligny en prins Maurits, ontzag geen moeite om na mislukking van zijn aanvankelijk pogen in Lipsius' plaats den beroemden Franschen philoloog Joseph Scaliger te bewegen uit Tours naar Leiden te komen om zijn naam aan de universiteit te verbinden, „pour donner nom et bruit à cette academie”. 1) Scaliger voldeed aan de dringende uitnoodiging en kwam in Aug. 1593 over 2), hoewel niet als gewoon hoogleeraar maar als een soort van eere-hoogleeraar: ijdel op zijn vermeende afkomst en zijn welverdienden roem, leefde hij te Leiden als een edelman in de ruime woning op het Rapenburg, die men hem afstond, een aantal uitgelezen leerlingen om zich heen verzameland. Hij was tot zijn dood in 1609 de groote aantrekkingskracht voor Leiden, dat hem eerde, gelijk hij ook aan het stadhouderlijk hof zeer gezien was. De roode mantel, waarin gehuld hij bij plechtige academiezittingen allen anderen hoogleeraren statig voortschreed, onderscheidt hem nog in Leiden's Senaatskamer van de anderen. Eerst een en twintig jaren later vond hij een waardig opvolger in den weinig minder beroemden philoloog Claude de Saumaise, den schitterenden maar twistzieken Salmasius, den door geheel Europa vereerden vriend van koningin Christina van Zweden; 23 jaren lang, tot zijn dood te Spa in 1653, nam hij op dezelfde wijze als Scaliger te Leiden een eereplaats in en zette den naam der hoogeschool den hoogsten luister bij.

Groot was het aantal der studenten, dat omstreeks 1630 3) tot 400, twintig jaren later tot 600 nieuw aangekomenen per jaar was gestegen en omstreeks dien tijd in het geheel soms het getal van 2000 tegelijk aanwezig overschreed, een getal, dat Leiden onder de meest bezochte der toenmalige hoogeschoolen van Europa plaatste.

Behalve de groote namen van de genoemde en andere vreemde professoren kon de universiteit ook Nederlandsche hoogleeraren van groote beroemdheid aanwijzen. De philoloog Daniel Heinsius, uit Gent geboortig maar in Holland grootgebracht, geliefd leerling van Scaliger, mededinger van Salmasius, wedijverde in betekenissen als geleerde met hen beiden en legde den grondslag voor den roem der Nederlandsche philologie; hij was tevens sierlijk Latijnsch dichter en voortreffelijk hoogleeraar, niet minder dan de drie groote vreemdelingen geëerd met de uitbundigste loftuitingen zijner tijdgenooten.

Omstreeks 1625 gold Leiden overal als „templum musarum, gloria Hollandiae, totius eruditi mundi princeps academia” 4). Daar leerden

1) Molhuysen, l.l., p. 242 sq.

2) Molhuysen, De komst van Scaliger te Leiden (Leiden, 1913).

3) Schotel, De Academie te Leiden, blz. 132.

4) Schotel, blz. 136 vlg.

Rudolf en Willebrord Snellius, de groote wiskundigen en sterrekundigen, medewerkers eenmaal van Simon Stevin, die in overleg met prins Maurits te Leiden een school voor genie- en artilleriestudiën had gesticht, waaruit tal van voortreffelijke ingenieurs en wiskundigen voortkwamen en die aanvankelijk door de beroemde wis- en werktuigkundigen Frans van Merwen en Lodewijk van Ceulen was geleid ¹⁾. Erpenius, Golius, l' Empereur, grondleggers der Oostersche taalstudien; de elegante en vernuftige maar loszinnige jurist, historicus en classicus Dominicus Baudius; de voortreffelijke taalkenner en verwonderlijk belezen philoloog Gerardus Johannes Vossius, stamvader van een beroemd philologengeslacht; de welsprekende kenner van geschiedenis en staatsrecht, leermeester van tal van Hollandsche staatslieden, Marcus Zuërius Boxhorn; de beide Vorstiussen, roemrijke opvolgers der beroemde Leidsche plantkundigen uit den eersten tijd: Dodonaëus, Clusius en Pauw, welke laatste stichter was van den alom beroemden Leidschen hortus botanicus van 1592 ²⁾, weldra een der eersten van de wereld; onder de geneeskundigen schitterden met hen na Petrus Forestus, die tijdelijk een der eerste hoogleeraren was, later de beide Bontiusen en de beide Heurniussen; onder de juristen na Donellus en Cornelis de Groot, oom van het reeds als Leidsch student beroemde „lux mundi” Hugo, Julius van Beyma en Everhard Bronckorst, wiens nagelaten Diarium van buitengewone beteekenis is voor de kennis van de toenmalige academische gebruiken; verder het „juridische orakel” Petrus Cunaëus, welsprekend en ervaren rechtsgeleerde, gelijk zoo vele zijner ambtgenooten uitnemend hanteerder van de oratorische algemeene taal der wetenschap, het Latijn.

Zij voelden zich, deze Leidsche hoogleeraren der 17de en 18de eeuw. Prat op hunne geleerdheid, leden als het ware eener internationale geleerden-republiek, zich bewust van den grooten invloed, dien zij konden oefenen op de ontwikkeling der menschheid, op die van het staatswezen, op die der maatschappij in het algemeen, rekenden zij zichzelf tot de „upper ten” in de Republiek. Wel zagen de leden der lands- en gewestelijke regeering, der regentenklasse, op hen als ambtenaren neêr maar de deftige heeren professoren, te Leiden den toon aangevend, achtten zich op hunne beurt van beter maaksel dan b.v. de fabrikanten. Een hunner, Heereboort, voegde volgens een pamflet uit het midden der eeuw zijn zwager, den bekenden en vermogenden fabrikant Pieter de la Court, zelf niet de eerste de beste maar wiens vader „op een strowisch” uit IJperen was gekomen, toe, dat hij maar een „beter soort van am-

1) Schotel, blz. 62.

2) Molhuysen, Bronnen, I, blz. 202.

bachtsman" was, terwijl de professor een „publiek persoon" mocht heeten. In het deftig zwart van hun toga, met de deftige baret op het hoofd, altijd zeker van het gezag van hun woord, rekenden zij zich te behooren tot een hoogere klasse dan de gewone burger.

Zij en tal van andere hoogleraren wisten den roem van Leiden's hoogeschool aanzienlijk te verheffen en op hunne beurt honderden vreemdelingen en landgenooten om zich heen te verzamelen in de bloeiende academiestad, die deze gasten gaarne opnam, al veroorzaakte de aanwezigheid van zoovele jongelui van allerlei geboorte en landaard, door het privilege van het „forum academicum" voor alle aan de academie verbondenen ¹⁾ buiten de gewone rechtspraak gesteld, dikwijls ernstige moeilijkheden.

Bekend is het studentenoproer van October 1594 ²⁾, toen onder het zwakke bestuur van de theologen Bastingius, als regent, en Bertius, als onderregent, de bursalen van het kort te voren tot opleiding van theologen ingerichte Staten-college ³⁾ met de andere studenten samenspannen om den reeds als geheim aanhanger der Jezuiten beschouwd Bertius ⁴⁾, die zich bij curatoren had beklagd over hunne baldadigheden, voor zijn aanklacht te straffen. Zij gingen met die baldadigheden voort, vielen het huis van den secretaris Van Hout aan en beleedigden dezen en Bertius persoonlijk, waarop de laatste in opdracht van curatoren een der belhamels, Daniël Altingh, volgens een nieuw ingestelde instructie met de roede trachtte te geeselen in tegenwoordigheid van twee daartoe opgeroepen gerechtsdienaars. Een hevig oproer ontstond en Bertius werd door van alle kanten toegelopen studenten ernstig mishandeld, terwijl een der gerechtsdienaars werd vermoord, de ander gekwetst. De schuldigen, zelf verlegen met het gebeurde, vluchtten te midden van de algemeene onrust der door deze dingen in beweging gebrachte volksmenigte uit de stad, waarop de stadsregeering de poorten sloot, de vluchtenden, voorzoover zij ze bereiken kon, gevangen zette en vervolgens de hulp der Staten inriep tegen de oproerige beweging onder volk en studenten. Maar de Staten, geleid door Oldenbarnevelt en de zaak als een kwajongensbeweging opvattend, raadden gematigdheid te betrachten en het oproer nam weldra een einde; enkele belhamels werden eenige dagen gevangen gehouden, een hunner, Puppius, die Bertius zelf met een zwaard bedreigd had, bleef nog wat langer gevangen maar verkreeg weldra gratie van den Prins.

1) De professoren waren alleen justiciabel voor het Hof van Holland.

2) Molhuysen, Bronnen, I, blz. 306 vlg.; Schotel, Een studentenoproer in 1594 (Leiden, 1867).

3) Zie boven, blz. 19.

4) Zie boven, blz. 124.

Dergelijke relletjes of dronkemanstooneelen kwamen meer voor; zelfs sommige hoogleeraren, Badius en Bronchorst o. a., waren allermintst vrij van zonden en stonden als losbandig en drankzuchtig bekend en waren er herhaaldelijk in gemengd. Duels tusschen met bloote degens rondlopende brooddronken studenten en gevechten met de stadswacht waren geregeld aan de orde, welke strenge maatregelen ook daartegen soms genomen werden. De aanwezigheid van tal van aanzienlijke, aan wilde vrijheid gewende Duitsche, Fransche, Engelsche, Zweedsche, Deensche, Hongaarsche, Poolsche edelen met hun gevolg, van rumoerige jonge vorsten als de zoons der hierheen uitgeweken Boheemsche vorstenfamilie, wier moeder bij hun vertrek aan Leiden de prachtige gedreven verguld-zilveren beker schonk, die er nog bewaard wordt ¹⁾, gaf kleur aan het drukke studenten leven, een al te bonte kleur soms; ook de jonge keurprins van Brandenburg, de latere groote keurvorst Friedrich Wilhelm, genoot er een goed deel zijner opleiding ²⁾. Boven allen schitterden op de lijst der inschrijvingen als student de namen der Oranjevorsten Maurits en Frederik Hendrik, Willem Frederik en Hendrik van Nassau, zoons van graaf Ernst, en die hunner talrijke Duitsche verwantschap, uit welke velen eenigen tijd te Leiden doorbrachten. Ook Willem II en III ontvingen een deel hunner opleiding van Leidsche hoogleeraren.

Behalve de bursalen van het Staten-college, die in het gebouw dier instelling woonden, leefden de studenten hetzij bij de professoren, hetzij bij andere burgers, grootendeels uit de kleine burgerij, aan huis; in dit laatste geval op gehuurde kamers, waar zij groote vrijheid genoten, al hielden hunne huisheeren ook eenig toezicht op hun gedrag. Zij plachten zich op het voorbeeld der middeleeuwsche universiteiten te vereenigen tot „nationes”, onder welke de „natio germanica” in de 17de eeuw van de vreemde verreweg de talrijkste was. Deze vereenigingen voerden dikwijls onderling strijd of wel lagen met de Leidsche bevolking overhoop, wat tot allerlei gevechten aanleiding placht te geven; ook de studenten uit de Republiek zelve vereenigden zich in dergelijke provinciale „nationes” of corpsen met zelfgekozen hoofden, tegen wier erkenning als „deputati nationum” echter de senaat zoowel als curatoren ernstig bezwaar maakten. De stadsregeering waakte tegen ongeregeldheden door hare „stoepjes” of stadssoldaten van de binnenwacht, die dan ook dikwijls met de studenten in nachtelijke gevechten geraakten; herhaalde publicatiën en rectorale edicten tegen ongeoorloofd dragen van wapenen door niet-vorsten en edelen, tegen vermommingen en dergelijke,

1) Cat. Lakenhal, n°. 2851.

2) Schotel, blz. 269.

tegen het loopen in het donker zonder lantaren konden niet helpen; zelfs de college-lokalen moesten het soms ontgelden, zoodat sommige lessen tijdelijk gestaakt moesten worden; het aanplakken van „fameuse libellen” tegen sommige gehate curatoren, professoren of leden der stadsregeering was een gewoon middel om aan ontevredenheid lucht te geven en bij iedere gelegenheid klachten te uiten over schending der academische privilegiën. Onder die privilegiën nam, naast de afzonderlijke rechtspraak voor studenten en andere aan de academie verbondenen, de vrijdom van bier- en wijnaccijns voor alle ingeschrevenen een aanzienlijke plaats in. Met het oog op dien vrijdom was het van belang, dat het Album Academicum van den Rector-Magnificus goed werd bijgehouden en de pedellen in hunne pedelsrollen voor de jaarlijksche recensie van namen en woonplaatsen der studenten nauwkeurig aantekening hielden.

In het midden der 17de eeuw nam de bloei der universiteit nog aanzienlijk toe, zoodat het getal der studenten in 1665 naar schatting over de 2000 beliep. Het behoorde toen in Europa tot den goeden toon eenigen tijd te Leiden als student te hebben doorgebracht; zoowel voor jonge geleerden als voor aankomende staatslieden was Leiden een gezochte studieplaats en talloos zijn de namen van later beroemde of in hun land invloedrijke mannen, die hier een deel hunner opleiding kregen. Slechts in en dadelijk na de verderfelijke pestjaren, die Leiden in de 17de eeuw teisterden ¹⁾, verminderde de toeloop aanzienlijk en ontvluchtten zelfs de studenten in grooten getale ijlings de besmette stad. Ook aan andere lotgevallen der stad hadden de studenten deel. Zoo in 1672, toen bij het oorlogsgevaar voor stad en land ²⁾ een studenten-compagnie de verdediging der stad hielp voorbereiden; zij werd onder den hoogleeraar in de wiskunde Melders als hopman en den lector in de scheikunde Maas als luitenant, die de studenten zelf hadden gekozen, in het bijzonder belast met de bewaking der Witte poort, welken plicht zij langer dan een half jaar waarnamen. Slechts één student, Cornelis Mina ³⁾, sneuvelde in een gevecht met de Franschen; overigens bepaalde de compagnie zich tot de handhaving der rust onder de dikwijls rumoerige burgerij, onder wie een aantal vrouwen zich zelfs eenmaal tegen hen zelf richtte wegens de ongegronde verdenking van „wittiaansche” gezindheid tegenover prins Willem III, wiens wapen niet op

1) Schotel, blz. 168 vlg. Het zijn vooral de jaren 1601, 1624/5, 1635/6, 1655, 1664/5, 1667/8. Zie boven, blz. 8. In 1667 stierven vijf van de 20 hoogleeraren aan de pest.

2) Zie boven, blz. 145; Schotel, blz. 176 vlg.

3) Een penning werd te zijner eer geslagen ter gelegenheid zijner begrafenis in Sept. 1672.

hun vaandel voorkwam; de stadsregeering liet toen het wapen in den hoek van het vaandel aanbrengen.

Van de instellingen voor het onderwijs waren de bibliotheek, het anatomisch cabinet en de hortus de belangrijkste in dezen tijd. Het in den avond van 11/2 Nov. 1616 door nalatigheid der pedellen deerlijk verbrande academiegebouw ¹⁾, waarvan in hoofdzaak alleen de buitenmuren en enkele zolderingen overbleven, werd onmiddellijk herbouwd en kon op 1 Juni 1618 weder in gebruik worden genomen; tijdelijk had wederom bij gemis van het gebouw het Prinsenhof de academie gehuisvest gelijk in den eersten tijd van haar bestaan ²⁾. De in 1632 op het dak der academie opgetrokken Sterretoren ³⁾, de derde in tijdsorde in Europa, gold voor een der belangrijkste posten van sterrekundige waarneming, waar de orientalist Golius ook in dit opzicht den roem der universiteit bevorderde door zijn belangrijke sterrekundige studiën; eerst in 1674 voegde zich daarbij een lokaal in de Nonnensteeg voor de proefondervindelijke natuurkunde, daarna een laboratorium voor de opkomende chemie. De van 1587 dagteekenende medische kruidtuin, door de opeenvolgende hoogleeraren Pauw en Vorstius met zaden, bloemen en planten uit Indië, uit de geheele wereld verrijkt, was een voorwerp van bijzondere zorg van hoogleeraren en curatoren, die haar weldra tot een model botanischen tuin maakten; daaraan was een kleine zoölogische verzameling toegevoegd ⁴⁾. Beroemd was ook het „theatrum anatomicum”, in de kerk der Gefaliede Bagijnen sedert 1597 ingericht door Gerardus Bontius, na wien Pauw en Heinsius het getal der hier bewaarde anatomische en ethnographische „rariteiten” aanzienlijk vermeerderden, zoodat het reeds ten tijde van Orlers ⁵⁾ een der merkwaardigste bezienswaardigheden van Leiden werd geacht, ook wegens de uitstekende gelegenheid voor de studenten om in de amphiteatersgewijze gebouwde banken de anatomische secties en demonstraties te zien ⁶⁾. Voor het klinisch onderwijs in de medicijnen waren reeds in 1591 de stedelijke gasthuizen aangewezen ⁷⁾, waar professoren met het ziekenbezoek belast waren en de studenten zich oefenden; vooral het Cecilia-gasthuis werd daarvoor gebruikt. De bibliotheek, met welke

1) Schotel, blz. 54.

2) Zie boven, blz. 66.

3) Beschrijving bij Monconys, *Voyages* (Lyon, 1665), p. 156, en bij Uffenbach, *Reisen*, III, p. 367, uit 1711; bij Ferrner uit 1759 (*Bijdr. en Med. Hist. Gen.* dl. XXXI, blz. 468).

4) Kroon, *Bijdragen tot de gesch. van het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche universiteit* (Leiden, 1911), blz. 69 vlg.

5) Orlers, blz. 208 vlg.

6) Kroon, *Bijdragen*, blz. 47 vlg.

7) *ib.* blz. 45.

leiding als bibliothecaris sedert 1587 de curator Janus Dousa zelf belast werd ¹⁾, was aanvankelijk in een enkele kamer aan den hortus opgesteld maar uit legaten en aankoop spoedig aanzienlijk vermeerderd, zoodat in 1591 de Gefaliede Begijnenkerk daarvoor moest worden aangewezen, voorzoover deze niet voor het anatomisch onderwijs gebruikt werd; de bibliotheek kwam er drie jaren later in de toen gemaakte bovenverdieping, terwijl beneden eerst de schermeschool en de militair-wiskundige school, later de Engelsche kerk zetelde ²⁾. De gelijknamige zoon van Janus Dousa, die evenwel spoedig overleed, zou hier de eerste bibliothecaris zijn; hij werd in 1596 opgevolgd door Paullus Merula, op wien in 1609 Daniel Heinsius volgde.

De bibliotheek werd aanzienlijk vergroot door het legaat van den theoloog Holmannus, die al zijn boeken aan de universiteit naliet, later door groote aankopen uit de beroemde verzameling van den hoogleeraar in het Grieksch Bonaventura Vulcanius ³⁾, die zich van zijn boeken en handschriften ontheed, en door het belangrijke legaat van Scaliger, benevens door den aankoop der Oostersche bibliotheek van Erpenius, maar vooral in 1690 door den evenwel eerst nog op allerlei bezwaren stuitenden aankoop der voortreffelijke bibliotheek van den te Oxford overleden Isaac Vossius ⁴⁾. Als bibliothecarissen waren na Heinsius de hoogleeraren Thysius, Gronovius en Spanheim achtereenvolgens werkzaam, die evenals hunne voorgangers trouw zorgden voor het beheer en voor de samenstelling van goede catalogi, van welke de eerste in 1595 door Bertius, tijdelijk met de leiding belast, werd samengesteld ⁵⁾.

Voor de bibliotheek zorgden de curatoren niet het minst ijverig. Mannen als François van Aerssen, Cornelis van der Myle, Adriaan Pauw, Jacob Cats, Cornelis van Beveren, Cornelis de Witt, Hieronymus van Beverningh, Coenraad van Beuningen, Willem Bentinck, die onder hen voorkomen ⁶⁾, waren ook overigens van groote beteekenis voor de academie en gaven zich veel moeite om door goede keuze van hoogleeraren en nauwlettende zorg voor de academische instellingen Leiden's naam te handhaven.

Daarbij moest ernstig rekening worden gehouden met de vrij beperkte inkomsten der hoogeschool, die slechts nu en dan door een bij-

1) Molhuysen, *Gesch. der Universiteitsbibliotheek* (Leiden, 1905), blz. 4 vlg. Zie boven, blz. 66.

2) Zie boven, blz. 18/9; Molhuysen, l.l. blz. 10.

3) Hij was de eerste secretaris van den Senaat (1581) en werd in zijn professoraat in 1609 opgevolgd door Daniel Heinsius. Vgl. Molhuysen, in *Leidsch Jaarb.* 1909, blz. 60 vlg.

4) Molhuysen, *Gesch. der Bibl.*, blz. 28.

5) *ib.* blz. 15.

6) De volledige lijst op blz. 1 vlg. van het gedrukte *Album Academicum* (Leiden, 1875).

zonder subsidie van de Staten van Holland of de stad Leiden versterkt werden. De goederen ¹⁾, die oorspronkelijk aan de academie voor haar onderhoud waren toegewezen, waren in 1592 voor een deel, tusschen 1641 en 1648 voor het overige deel verkocht, zoodat het kapitaal belegd kon worden in landsobligatiën, waarnaast slechts enkele tienden uit de voormalige goederen van het oorspronkelijk bezit waren overgebleven ²⁾. Een en ander werd beheerd door curatoren, die daartoe een door de Staten benoemd rentmeester tot hunne beschikking hadden, belast met het dagelijksch bestuur der academische fondsen; het rentmeesterschap werd als een aanzienlijke landsbetrekking beschouwd evenals die van den secretaris van curatoren, gewoonlijk door den Leid-schen pensionaris of secretaris waargenomen.

De werkzaamheid van curatoren was inderdaad geen sinecure en werd van groot belang geacht ³⁾. Zij waren 7 in getal, van wie drie door de Staten van Holland, als „oppercuratores”, werden aangewezen, één uit de ridderschap en twee uit burgemeesters of pensionarissen der aanzienlijke steden of wel uit het Hof van Holland of den Hoogen Raad; de 4 andere waren de zittende burgemeesters van Leiden. De drie leden, door de Staten benoemd, zaten voor hun leven ⁴⁾. Bij hunne benoeming werd gelet op „beleid”, „prudentie in saken van staet, der geleertheid ende constten” benevens op aanzien en afkomst en nationale gezindheid. Zij hadden het recht van benoeming en afzetting van hoogleeraren en toegang tot en stem in den academischen Senaat; op hun benoemingsrecht waren zij even ijverzuchtig als op hunne leiding van het beheer; zij dulden in den regel ⁵⁾ geen feitelijke inmenging noch van de Staten noch van de Oranjes of van vreemde potentaten, al voldeden zij in het belang der academie soms gaarne aan hunne wenschen; ook tegenover de hoogleeraren hielden zij hun oppergezag streng vast, al traden zij gaarne met hen in overleg. Zij namen gewoonlijk hun intrek in het Prinsenhof aan het Rapenburg en vergaderden vroeger in gehuurde kamers, sedert 1682 in de Universiteitskamer op het stadhuis, daartoe deftiglijk voor hen ingericht en met schilderwerk van Verschuuring versierd ⁶⁾; ook hun archief werd daar bewaard. Zij ontvingen voor hunne werkzaamheid een traktement, aanvankelijk f 300, in de 18de eeuw f 600 's jaars benevens konijnengeld uit de opbrengst van de Hol-

1) Zie boven, blz. 66.

2) Fruin, in Verspr. Geschr. dl. VIII, blz. 402/3.

3) Schotel, blz. 210.

4) Alleen in 1619 tijdelijk voor drie jaren.

5) Een uitzondering vormt het in 1619 gebeurde. Zie boven, blz. 124/5.

6) Van Mieris, Beschrijving, blz. 378.

landsche konijnenjacht en vrijdom van accijns; ook secretaris en rentmeester genoten buiten hun traktement die voordeelen.

Er werden intusschen reeds klachten over achteruitgang gehoord ¹⁾, sedert in 1618 het strijdend en zegevierend Calvinisme de vrijheid van leering — en niet voor de theologie alleen — feitelijk had beperkt en met name de Remonstranten van het hoogleeraarschap had uitgesloten ²⁾. En er was meer. In 1631 was de toen uit 12 „ordinaris” professoren bestaande Senaat ³⁾, later tot 20 vermeerderd, met de dagelijksche leiding der academie-zaken onder curatoren belast en het forum academicum aanzienlijk versterkt, zoodat de academie meer en meer een „staat in den staat” werd, die door slechts weinigen werd geregeerd, een oligarchische staat, klaagde De la Court; aanzienlijke buitengewone kosten voor de examina en wat daarmede samenhang, van de „private collegia”, die doordat zij afzonderlijk door de studenten betaald werden, de voor het traktement verplichte gewone colleges meer en meer verdrongen, misbruik van boeten bij de rechtspraak waren van een en ander het gevolg, zoodat de studie te Leiden betrekkelijk duur werd en de uitheemsche studenten, waaronder vele armen plachten voor te komen, af en toe verminderden in getal; ook de oprichting van een boekverkoopersgild (1639) en de opheffing der zeer bezochte vrije boeken-auctiën had door de beperking der vrijheid van boeken koopen aanzienlijke vermeerdering van studiekosten te weeg gebracht, klaagt De la Court verder.

Toch trokken de theologen Frederik Spanheim, Coccejus en Abraham Heidanus, de juristen Colonius en Van Thienen, de medici Adolf Vorstius, Hornius en De la Boe Sylvius ⁴⁾, de drie elkander opvolgende wiskundigen Van Schooten, de philologen Gronovius en Thysius nog tal van leerlingen uit alle landen.

De moeielijkheden, die Heidanus, leerling van Descartes, den katholieke en Franschen wijsgeer, die zich in 1630 korten tijd op Endegeest bij Leiden had gevestigd en geheel Holland weldra van den roep zijner nieuwe wijsbegeerte vervulde, tegenover de heerschende Kerk had te doorstaan, maakten veel gerucht in den lande.

Curatoren hadden aanvankelijk, tegenover de aanspraken der Dordtsche synode van 1618/9 en der Zuidhollandsche synode op bemoeiing met de leeringen der hoogleeraren, berust in het ontslag van eenigen

1) De la Court, Welvaeren van Leiden, blz. 12 vlg.

2) Zie boven, blz. 124, 125.

3) De la Court, blz. 34.

4) Vgl. over hen de studiën van G. C. B. Suringar, in Nederl. Tijdschr. voor Geneesk., 1860 vlg.: Bijdragen tot de gesch. van het geneesk. onderwijs.

dezer, ja zelfs hun eigen ambtgenooten Mathenesse en Van der Myle moeten opofferen ¹⁾. Maar zij wilden niet verder gaan en wendden zich weldra tot de Staten, verzoekend voortaan de „praeëminentie”, het gezag der landsacademie van Holland hoog te houden overeenkomstig hare rechten en privilegiën ²⁾; zij wilden niet weten van de „tyranny” der Kerk, die „heerschzuchtige gebiederes”, van de dreigende „geestelyke slaverny” en weigerde de Zuidhollandsche Synode toe te staan om de hoogleeraren in de theologie en den regent van het Statencollege naar hunne theologische gevoelens te vragen en hen te dwingen het door die synode opgestelde formulier voor Geloofsbelijdenis en Catechismus te onderteeken.

Totnogtoe was ook aan de Leidsche academie de oude, in de Middeleeuwen sedert Thomas van Aquino opnieuw in eere geraakte Aristotelische filosofie overheerschend en ook het Calvinisme had zich bij haar welgesloten syllogistisch stelsel nedergelegd en de oude scholastieke denkvormen aangenomen. De wijsbegeerte van Descartes met haar „cogito ergo sum”, met hare mechanische tegenstelling tusschen „geest”, het denken, en „stof”, de uitgebreidheid, met haar huldiging van den vrijen wil, met haren twijfel, was daarentegen den rechtzinnigen Calvinistischen theologen een doorn in het oog, daar zij een nieuwe vrijere wetenschap predikte. Het was vooral de strijdlustige Utrechtsche hoogleeraar Voetius, die tegen de voorstanders der Cartesiaansche wijsbegeerte aan de academie aldaar, met name tegen den vriend en volgeling van Descartes, den vroeger te Leiden tijdelijk gevestigden gewezen katholiek Renecius en diens opvolger Regius te velde trok, ook Descartes zelf scherp aanviel en bovendien zijn eigen Groningschen leerling Schoockius een zwak maar heftig boek liet schrijven tegen den gevaarlijken Franschen nieuwlichter, den „katholieken Arminiaan”, die het antwoord niet schuldig bleef.

Ook te Leiden bleef diens leer niet onaantast en vooral de hoogleeraar Spanheim kenmerkte Descartes' leer als „gruwelijke godslastering”; Descartes beklaagde zich bij curatoren maar kreeg ten antwoord, dat zij volslagen stilzwijgen, „altum silentium”, over zijn leer gelast hadden ³⁾. Intusschen had Descartes te Leiden op de denkwijze van verscheiden hoogleeraren aanzienlijk invloed verkregen o. a. op die van den beroemden wiskundige Frans Van Schooten, van den filosoof Heerboort e. a. Toch hielden curatoren op aandrang der theologische Facul-

1) Zie boven, blz. 124/5.

2) Schotel, blz. 107.

3) Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche hoogeschool*, II, blz. 325 vlg.

teit, waarin toen vooral de Calvinist Jacobus Trigland den toon aangaf, zich aan het genomen besluit en letten daarbij in het bijzonder op het onderwijs in de wijsbegeerte en de methaphysica, waarin zij de handhaving der Aristotelische begrippen eischten. Maar zij konden de beweging der geesten niet tegenhouden: voor- en tegenstanders van Descartes' leer gingen elkander in 1647 ook te Leiden te lijf met disputaties, stellingen en pamfletten en de oude kamp tusschen Arminius en Gomarus scheen zich in nieuwe vormen te zullen herhalen. En met welke gevaren dreigde zulk een nieuwe strijd niet Kerk en Staat? Op de colleges en in de straten raakten de studenten van de verschillende partijen reeds handgemeen; de volgers van den streng Calvinistischen Engelschen wijsgeer Adam Stuart leverden dien van Heereboort en den nieuwen jongen lector De Raey geregelde straatgevechten. De felle Spanheim mengde zich in den strijd, die welhaast Leiden in twee kampen verdeelde; het herhaalde bevel van curatoren om vrede te houden en niet over Cartesiaansche stellingen te twisten werd ten eenenmale in den wind geslagen.

In 1648 nu werd de aanvankelijk zeer anti-remonstrantsche Leidsche predikant Abraham Heidanus ¹⁾, die ook tot den kring van Descartes te Leiden behoord had, hoogleeraar in de theologie en deze sprak op zijn colleges wederom in weerwil van het besluit van curatoren vrijuit over de wijsbegeerte van Cartesius. De zegepraal der „Loevesteinsche factie” na den dood van prins Willem II schonk den Cartesianen, die onder haar krachtige voorstanders telde, nieuwe kracht en zij begonnen zich vrijer dan ooit te uiten, vooral Heidanus zelf, die het Cartesianisme met de gereformeerde kerkbegrippen trachtte te vereenigen. De Zuidhollandsche synode beklagde zich in 1656 op aandrang van de Haagsche classis over deze gevaarlijke leeringen te Leiden, die dreigden „Gods kercke tavond of morgen” te „versueren”. De Senaat, door Staten en curatoren met deze klacht in kennis gesteld, antwoordde, dat er te Leiden niets werd geleerd, waardoor „de cracht van de H. Schriftuere soude worden gekrenckt” of de wijsbegeerte werd gesteld tegenover de theologie ofwel deze naar de philosophie „gereguleert”. De ruim denkende raadpensionaris De Witt, zelf groot bewonderaar van Decartes, door zijn aangehuwden neef Heidanus met den loop der zaak in kennis gesteld en begeerend een tusschenweg te vinden, die hem en de Staten niet met de machtige streng-Calvinistische partij in openlijken strijd zou brengen en de hernieuwing der woelingen uit de dagen van het Bestand bijtijds zou kunnen voorkomen, trachtte de Synode tevreden te stellen met de bemiddelende verklaring, dat „door de liberteit van filosoferen de

1) Vgl. over hem: Cramer, Abraham Heidanus.

waere theologie niet gekrenckt" zou kunnen worden, maarde Voetiaansche theologische hoogleeraar Hoornbeeck, die verklaarde de Cartesiaansche wijsbegeerte ten krachtigste te „improbeeren" begon weldra het gevaarlijke dispuut opnieuw, waarop Heidanus beloofde de „filosofemata van mons. Descartes" niet te zullen „voortsetten" wegens de tijdelijke „offensie", hetgeen den in deze dingen uiterst voorzichtigen en steeds voor heftige volksbeweging bevreesden De Witt zeer aangenaam was. De Staten lieten dan ook in een staatsresolutie (30 Sept. 1656) over deze dingen hooren, dat de vrijheid der philosophie de „waere theologie" wel niet kon hinderen maar dat de beide wetenschappen binnen haer eigen paelen ende limieten" moesten blijven en dat curatoren ze zooveel mogelijk uit elkander moesten doen houden 1).

De gematigde Heidanus trachtte zoo in overleg met De Witt den evenaar weder in het huisje te brengen en dit gelukte hem over het geheel wel, al kon een enkele maal zijn onvoorzichter collega Heereboort of een student in zijn stellingen zich toch niet binnen de perken houden. Maar De Witt's machtige invloed wist alle bezwaren te boven te komen en de orde werd, ondanks het smeulen der heftigste vijandschap tusschen de beide partijen, te Leiden jaren lang niet ernstig meer verstoord. Heidanus' gematigde geest wist die vijandschap voor het oog te bedwingen en curatoren, tijdens de heerschappij der Wittiaansche partij allengs uit haren kring aangevuld, toonden dezelfde gematigdheid. Eerst na De Witt's val in 1672, die wederom aan de streng-Calvinistische Voetiaansche partij onder de veelvermogende bescherming van den jongen prins Willem III grooten invloed verzekerde, kregen de Cartesianen en hun beschermer, Heidanus, last. Hij liet zich verleiden tot het beantwoorden der nieuwe heftige anti-Cartesiaansche pamfletten, in verband waarmede curatoren, thans weder naar de zijde der streng-calvinistische partij overhellend, een 21 tal „Cartesiaansche" stellingen 2) bij besluit van 16 Jan. 1676 ten eenenmale verboden. Heidanus veelgelezen, immers tweemaal herdrukte „Consideratien" kwamen krachtig en waardig op voor de bedreigde wetenschappelijke vrijheid maar curatoren, verontwaardigd over dit verzet van den ouden hoogleeraar, zetten hem nog in dit jaar af. Hij bleef nog tot zijn dood in 1678 predikant te Leiden.

Ook zijn ambtgenoot Johannes Coccejus moest de macht der heerschende Kerk ondervinden, al kon hij in de verste verte geen Cartesiaan worden genoemd. Hij was in 1650 van Franeker naar Leiden gekomen, waarheen Heidanus hem had doen beroepen, zeker in verband met den

1) Siegenbeek, I, l. blz. 343 vlg.

2) Afdrukt bij Siegenbeek, II, blz. 363 vlg.

grooten roep, die van Coccejus uitging als voortreffelijk en gematigd prediker, als tegenstander der scholastieke orthodoxie van Voetius en de zijnen. De gematigde en scherpzinnige Coccejus, beroemd als onderzoeker der H. Schrift, waarbij hij nieuwe wetenschappelijke beginselen van exegese ten grondslag legde, bleek weldra in hooge mate de ergernis der Voetianen te wekken, die hem als een gevaarlijk judaïseerend ketter beschouwden. Zijn leer van de „huishouding der verbonden” ¹⁾ tusschen God en de menschheid, achtereenvolgens door Adam, Mozes en Christus, was hun een steen des aanstoots; ook over de beteekenis van den sabbath en over den grond der zondagsheiliging lag hij met hen overhoop. Zij vielen hem in 1658/9 heftig aan in tal van geschriften, in welken strijd ook Heidanus zich „tot vrede der kerken” mengde. Eindelijk maakten de Staten van Holland, op grond van de bekende overwegingen, ook aan dezen strijd een einde door hun verbod (25 Nov. 1659) aan de Leidsche hoogleeraren, onder wie vooral de Voetiaan Hoornbeeck zich duchtig geweed had, om verder over den sabbath te strijden. De strijd tusschen Voetianen en Coccejanen, welke laatste door hunne tegenstanders niet zelden als Pelagianen, Socinianen, verkapte Arminianen en Cartesianen, later als Spinozisten en Hattemisten werden uitgekreten, hield daarmede echter niet op. Op alle preekstoelen in den lande hoorde men de strijdleuzen aanheffen en nog ver in de 18de eeuw bleef de strijd nawerken: Leiden heette steeds tegenover het rechtzinnige Utrecht, een „broeinest van ketterijen” en „nieuwigheden”, een „gevaar voor de Kerke Christi” ²⁾. Ook onder de studenten werden de theologische en philosophische leuzen aangeheven en niet alleen in hunne disputen maar ook op de straat werd heftig daarover gevochten met woord en daad.

Coccejus zelf was in 1669 ³⁾ aan de pest gestorven maar zijn opvolgers stonden soms in weinig minder kwaden reuk van onrechtzinnigheid. Nog de in het begin der 18^e eeuw te Leiden werkzame hoogleeraar Salomon van Til stond als een vurig Coccejaan bekend. Intusschen trachtten de ten slotte altijd weder in deze dingen gematigd optredende Staten van Holland herhaaldelijk de filosofie en de theologie uit elkander te houden door maatregelen als b.v. de groote „Ordre ende Reglement tot conservatie van de Rust en Vrede in de kercken deser provincie” (1694), welker titel hunne vredelievendheid toonde maar die den Voetianen lang niet ver genoeg ging. De 18de eeuw met hare denkbeelden van gematigdheid en verdraagzaamheid, waarvan gemoe-

1) Vgl. Knappert, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, I, blz. 266/7.

2) Schotel, blz. 166.

3) Zijn grafmonument werd in 1712 in de Pieterskerk opgericht.

delijke theologen als de hoogleeraren Fabritius, Van den Honert, vader en zoon, Alberti en Hollebeek uitnemende vertegenwoordigers waren, deed het vuur van den twist allengs uitdooven, al laaide het nog een enkele maal op.

Curatoren gingen intusschen voort met te zorgen voor de belangen der academie door de keuze van uitnemende binnen- en buitenlandsche hoogleeraren als Jacobus Gronovius en Jacobus Perizonius voor het Grieksch, den geleerden Antonius Matthaeus, den scherpzinnigen jurist Johannes Voet, de beroemde kenners van het oud-hollandsche recht Phil. Reinh. Vitriarius en Gerard Noodt, den voortreffelijken volgeling van Cujacius, wiens roem door de gansche wereld weerklonk, later nog Schultingh, „lux jurisprudentiae”, Johannes Jacobus Vitriarius, zoon van zijn beroemden vader en evenzoo wereldberoemd, die echter het verval der rechtsgeleerde studiën, waarover ernstig geklaagd werd, niet konden stuiten. Een der curatoren, Cornelis Teresteyn van Halewijn, trok zich in 1692 de zaak der juridische studiën ernstig aan ¹⁾. De rechtsgeleerde faculteit, om advies over zijn bezwaren gevraagd ²⁾, zocht de reden van het ook door haar volmondig erkende verval dezer studiën vooreerst in den geringen studielust van talrijke vermogende studenten in de rechten uit de regentenklasse, die meenden, dat zij geen inspanning behoeften te toonen, en slechts een vroolijk studentenleven begeerden te leiden; dan in de onvoldoende opleiding door de voorbereidende scholen vooral ten opzichte van het Latijn gegeven; in onvoldoende propaedeutische studie aan de academie zelve, alvorens tot eigenlijke vakstudie werd overgegaan; in het verderfelijke instituut der repetitoren, die buiten de colleges om studenten in den kortst mogelijken tijd voor de promotie africhtten. Een door Halewijn opgesteld reglement ³⁾, door de Staten van Holland goedgekeurd, zou de gewenschte verbeteringen in de rechtsgeleerde studie aanbrengen.

De algemeene reorganisatie van 1681 ⁴⁾ stelde vast, dat er ter wille van de wegens den financieelen staat des lands gewenschte zuinigheid voortaan 15 gewone hoogleeraren zouden zijn: 3 in de theologie, 3 in de rechten, 4 in de geneeskunde, 2 in de wijsbegeerte, waarvan 1 de wiskunde zou onderwijzen, 2 de klassieke letteren, 1 het Hebreeuwsch; de bibliotheek zou jaarlijks f 300 mogen besteden voor aankoop van boeken; de hortus werd onder toezicht van den grijzen curator en bekwamen kruidkundige Van Beverningh gesteld, die tot zijn dood in

1) Siegenbeek, I, blz. 241 vlg.

2) ib., II, blz. 365 vlg.

3) ib., blz. 383 vlg.

4) ib., I, blz. 233.

1690 op zijn buiten Oud-Teilingen onder Warmond met groote toewijding zich aan die taak wijdde en den hortus weder zeer in beteekenis deed toenemen. Maar deze maatregelen konden toch op den duur den toestand niet verbeteren. In 1696 ¹⁾ vernemen wij weder van grooten achteruitgang en verwarring in de financiën der academie, eigenlijk al een 40 jaren vroeger begonnen, zoodat ook de tractementen der hoogleeraren niet geregeld worden betaald. De Staten deden opnieuw een onderzoek instellen naar mogelijke verbeteringen en bezuinigingen in het beheer. Een en ander stond blijkbaar in verband met de zware oorlogskosten dier jaren, voordat de vrede van Rijswijk daaraan voor kort een einde maakte. Een hevige twist tusschen de curatoren Roosenboom en Van Wassenaer Obdam, naar aanleiding van de scherpe verwijten door den eerste aan zijn vroegere en nog zittende ambtgenooten gedaan, was daarvan het gevolg; vinnige stukken werden over en weder gewisseld, waaruit inderdaad veel bedenkelijks in den toestand blijkt. Zoo is het duidelijk, dat er veel te veel geld werd besteed voor traktementen van allerlei ambtenaren en aan de academie verbonden, dat de „omslag” veel te groot was. Maar ook wordt gewezen op de niet zeer zorgvuldige keuze van nieuwe hoogleeraren en op de hinderlijke eenzijdigheid hunner lessen, zoodat de studenten liever elders studeerden, waar op „diversche methode” gelet werd.

Maar er waren meer teekenen van achteruitgang. Ook de medische faculteit ging op het laatst der 18de eeuw snel achteruit, zoodat er in 1694 nog slechts weinige studenten in de medicijnen waren overgebleven ²⁾, en dat niettegenstaande de beroemde anatoom Drelincourt nog lid dier Faculteit was.

Curatoren trachtten door aanstelling van uitnemende hoogleeraren opnieuw den stroom der medici in Europa naar Leiden te trekken.

De benoeming van den bekwamen practicus Frederik Deckers, van den als lijfarts van Willem III bekenden anatoom en beheerder der militaire hospitalen van Engeland en de Republiek Govert Bidloo, maar vooral die van den reeds beroemden Pruisischen koninklijken lijfarts Bernhard Albinus in 1702, terwijl in het vorige jaar aan den genialen jongen Herman Boerhaave uit Voorhout een lectoraat in de medicijnen was opgedragen, bracht weldra een ommekeer te weeg. Albinus en Boerhaave, welke laatste in 1709 gewoon hoogleeraar werd, verhieven weldra de medische wetenschap te Leiden tot een groote hoogte.

¹⁾ Siegenbeek, blz. 249 vgl. Het „Bericht” van den curator H. Rooseboom, president van den Hoogen Raad, en de beantwoording daarvan door zijn ambtgenoot Van Wassenaer Obdam en de Leidsche stadscuratoren, is overgedrukt uit de Res. Holl. Oct. 1696. Daarin belangrijke extracten uit rekeningen enz., die op de financiën der academie helder licht werpen.

²⁾ Siegenbeek, I, blz. 248; Suringar, Bijdragen, I, I.

De eerste, die op de wijze van Scaliger en Salmasius van den Pruischen koning werd afgebeden, toonde een even voortreffelijk leeraar als man van wetenschap te zijn; de laatste, „de Leidsche Hippocrates”, botanicus, chemicus en medicus van den eersten rang, schonk aan zijn faculteit een ongeken den glans, zoodat uit geheel Europa weder de studenten in de medicijnen in overgrootten getale kwamen toestroomden ten einde deze beroemde mannen te hooren en van alle kanten hun hulp en raad werden ingeroepen. Sedert 1721 trad de geniale jonge Bernhard Siegfried Albinus naast Boerhaave, met zijn vader zijn geliefden leermeester, op; ook Gaubius, Boerhaave's andere beroemde leerling, heeft nog in diens laatste jaren naast hem gestaan, terwijl een derde, Van Swieten, te Weenen zich op zijn beurt een wereldroem verwierf. De voortreffelijke practicus en ook als mensch hoogstaande Oosterdijk Schacht verdiende een plaats in dien kring, al evenaarde hij deze ambtgenooten niet. De Albinussen, Boerhaave, Gaubius zijn de voortreffelijkste vertegenwoordigers van de „gouden eeuw” der geneeskundige studiën te Leiden; men zeide van hen, dat zij op hun gebied vaderland en hoogeschool tot even hooge eer verstrekten als De Ruyter en Tromp ter zee hadden gedaan ¹⁾. Geen man van wetenschap op medisch, botanisch of physiologisch gebied kon verzuimen een tijd lang aan hunne voeten te hebben gezeten; ieder ernstige zieke beschouwde een bezoek bij hen als afdoend voor mogelijk herstel of zekeren dood.

Zij hebben den ouden roem der Leidsche academie, die op het einde der 17de eeuw ernstige sporen van verval toonde, weder hoog weten te verheffen. En naast hen stonden in de eerste helft der 18de eeuw te Leiden een aantal andere voortreffelijke hoogleeraren, die eveneens grooten roem, zoo niet zulk een wereldroem verwierven. De bovengenoemde reeds van voortreffelijke juristen, uit wier school een Bijnkershoek voortsproot, de diepzinnige natuuronderzoeker Willem Jacobsz. van Grave-sande, uitnemend sterre- en werktuigkundige, gelukkig volger van Huygens en Newton, en zijn evenknie Pieter van Musschenbroek, beoefenaar der electriche verschijnselen; Gronovius en Perizonius, wier roem als philologen door Havercamp en Petrus Burmamus werd geëvenaard, de beroemde oriëntalist Schultens, stamvader van een beroemd geslacht van taalgeleerden — zij allen verzekerden aan Leiden een nieuwen tijd van academischen luister en het plechtige gedachtenisfeest van 1725, dat more majorum luisterrijk gevierd werd als herinnering aan de stichting der academie, gaf terecht aanleiding tot een hooggestemde jubelrede van den hoogleeraar Fabritius in de Pieterskerk. Het aantal der nieuw ingeschrevenen steeg in deze jaren weder tot tusschen de 3 en 400

1) Schotel, blz. 194.

per jaar, bijna het dubbele van het getal, dat inde laatste jaren der 17de eeuw bereikt kon worden. Uit dezen tijd wordt vermeld, dat omstreeks 1730 het geheele getal der studenten weder de 1200 overschreed, dank zij vooral den grooten naam van Boerhaave ¹⁾. Slechts de theologie mocht in dezen tijd niet op buitengewone mannen bogen; de beroemde Zwitsersche geleerde Albrecht von Haller, die te Leiden studeerde en promoveerde en in zijn Tagebücher allerlei bijzonderheden omtrent de Leidsche hoogleraren en hun onderwijs vertelt, acht in 1723 van de Leidsche theologen „niemand sonderlich berühmt” en het bericht van den Duitschen reiziger Von Uffenbach ²⁾ omtrent Van Til, die zijn dictaten liet drukken en ze dan onder belofte van geheimhouding van den inhoud voor grof geld aan zijn studenten verkocht, geeft ons geen hoog dunk van den stand van het theologisch onderwijs in die dagen.

Deze bloeiperiode der Leidsche academie zag ook een belangrijke verandering in het academiegebouw. Na den brand van 1616 was het in hoofdzaak onveranderd gebleven; de auditoria voor theologie ³⁾ en philosophie ⁴⁾ beneden, die der rechten ⁵⁾ en medicijnen ⁶⁾ boven vormden de eenige onderwijslokalen. Naar aanleiding van ingekomen klachten over gebrek aan een behoorlijk vergaderlokaal voor de professoren besloten curatoren 19 Aug. 1733 tot den bouw eener Senaatskamer ⁷⁾, die drie jaren later voltooid werd; zij werd versierd met een monumentalen schoorsteen en eenige portretten van vroegere hoogleraren, later ook met die van nog levenden, spoedig aanzienlijk vermeerderd met meerdere afbeeldsels, die men van de nakomelingen van vroegere hoogleraren wist te verkrijgen; de Leidsche schilder Van der Mey leende daarbij de behulpzame hand en maakte de oudere portretten pasklaar voor het nieuwe formaat, terwijl hij ze belangrijk bij-schilderde, wat hun artistieke waarde weinig ten goede kwam. Met het oude, voor academische plechtigheden gebruikte Groot-auditorium der theologie was de Senaatskamer sedert een sieraad van het overigens hoogst eenvoudige gebouw, het oude klooster, dat reeds in de 17de eeuw op vreemdelingen een indruk van kleinheid en onvoldoendheid maakte als zetel van een zoo beroemde en veelbezochte academie ⁸⁾. De nieuwe ordening van den hortus naar de aanwijzingen van Linnæus zelve,

1) Siegenbeek, I, blz. 289.

2) Reisen, III, S. 403.

3) Thans Groot-auditorium.

4) Thans theol. collegekamer.

5) Klein-auditorium.

6) Op de plaats van de Senaatskamer.

7) Blok en Martin, De Senaatskamer der Leidsche Universiteit (Leiden, 1914).

8) Monconys, p. 151.

die in 1735 Leiden bezocht en veel omging met Boerhaave en diens leerling en ambtgenoot Van Royen, bekend botanicus en medicus, bracht ook deze instelling in overeenstemming met de vorderingen der wetenschap gelijk ook van de chemische en natuurkundige laboratoria in de Nonnensteeg mocht gezegd worden; het nieuwe naturaliën-kabinet van 1736 sloot zich daarbij waardig aan.

Deze nieuwe bloeiperiode mag geacht worden langer dan een halve eeuw te hebben geduurd. Curatoren zorgden ervoor, dat als vanouds de beste krachten voor het onderwijs werden gezocht, en trokken vooral uit Duitschland geleerden van beteekenis naar Leiden, wanneer binnenslands geen geschikt materiaal voor het hoogleeraarschap te vinden was ¹⁾; de belangstellende ijver van menig curator, met name van den bekenden invloedrijken staatsman Willem Bentinck van Rhoon en zijn voorganger uit het geslacht van Wassenaer, kwam de academie in vele opzichten ten goede ²⁾; de met een oratie van Tib. Hemsterhuis bij een bezoek van den Prins gevierde ³⁾ aanstelling van prins Willem IV, die groote belangstelling voor de academie toonde, tot directeur der O. en W. I. Compagnie had, vooral door bemiddeling van Bentinck, goede gevolgen voor de academische verzamelingen, die naar den smaak dier dagen met tal van oostersche en westersche mineraliën en voorwerpen van ethnographischen en natuurkundigen aard werden vermeerderd ⁴⁾; ook dit kabinet was de moeite van het bezien meer dan waard, zoo goed als het oude en nog altijd druk bezochte anatomische kabinet, van Europeesche vermaardheid.

Het studentenleven te Leiden uit dezen tijd is ons door de beschrijving van allerlei vreemdelingen, zelf studenten of wel doortrekkende reizigers, bekend. Zij spreken van het betrekkelijk eenvoudig dagelijksch leven en getuigen van de, vergeleken met andere academiën, in het oog vallende rust en orde, die hier vielen waar te nemen op de „cubacula locanda” zoowel als op de stille Leidsche straten. Het klasieke Latijn werd in het geleerde Leiden in de professorenfamiliën, ja niet zelden uit den mond der dochters van den huize, gehoord, al zullen slechts weinigen als burgemeester Gronovius uit de 18de eeuw geen andere vreemde taal dan het Latijn gesproken hebben ⁵⁾. Overi-

1) In 1762 waren van de 16 boogleeraren vijf Duitschers van geboorte (Kernkamp, Joh. Beckmann's dagboek, in Bijdr. en Med. Hist. Gen. XXXIII, blz. 396).

2) Ook de secretaris David van Royen mag in dit opzicht met eere genoemd worden.

3) Ter herinnering aan dit bezoek schonk de hoogleeraar J. van den Honert de nog aanwezige tafelbel in de Senaatskamer. De Prins werd opper-curator of rector-magnificentissimus.

4) Siegenbeek, II, blz. 90.

5) Ferner, bij Kernkamp, I. I. blz. 484.

gens moesten niet alleen de pedellen en de bedienden maar ook de burgers zelf dikwijls eenige bedrevenheid toonen in de taal, die niet alleen het voertuig der geleerdheid maar soms ook de omgangstaal tusschen zoovele studenten van allerlei landaard was, al zal verschillende uitspraak wel eens moeilijkheden veroorzaakt hebben. Enkele afbeeldingen ¹⁾ en berijmde of in proza vervatte beschrijvingen geven ons een denkbeeld van den „student thuis” zooals hij daar zat op zijn eenvoudige kamer, te midden van zijn boeken, zijn slaapgelegenheid en zijn preciosa, rookend — want de lange pijp en de student behoorden bij elkander — en studeerend of drinkend met zijn confraters. De 17de eeuw toont ons hen in gewone burgermanskleding maar het einde der eeuw zag reeds de Japansche rokken en lange samaren, de kamerjaponnen, die weldra ook op straat werden gedragen en zoo goed als de pijp kwamen te behooren tot de uitrusting van een student, al bleven velen nog vasthouden aan de met kant en passement, zijde en fluweel rijk versierde modekleding van den dag.

Na de inschrijving bij den Rector en den eed van gehoorzaamheid aan de academische statuten, voor de bursalen van het Statencollege nog vermeerderd met een eed op de universiteitsleeringen „opt stuck der religie”, ²⁾ trad de jonge student in zijn „natie” en bleef er een jaar „groen”, wanneer hij als volgerechtigd „gedeponeerd” werd; de groentijd ging natuurlijk, gelijk overal sedert de Middeleeuwen aan de hoogeschoolen, met plagerijen van allerlei niet altijd onschuldigen aard, de ontgroening of „depositie” met plechtigheden en „simposia” gepaard, waartegen de statuten en de Senaat gelijk tegen de „collegiën” of „natiën” zelf te vergeefs trachtten te waken en die in ieder geval te Leiden niet minder aanstootelijk werden geacht dan elders. ³⁾ Eerst op het eind der 17de eeuw schijnt aan sommige dezer gebruiken ofwel misbruiken tijdelijk een einde te zijn gekomen door het in onbruik geraken dezer vereenigingen. ⁴⁾ De disputen daarentegen, waarin „exercitii gratia” over allerlei onderwerpen werd gehandeld, ⁵⁾ hetzij in officieele bijeenkomsten in het Groot-auditorium of de faculteitsauditoria onder toezicht van den faculteitsdecaan, hetzij in volkomen vrije bijeenkomsten op de studentenkamer, waar de deelnemers elkander zonder schroom te lijf gingen, bleven in gebruik; zij werden ten slotte beter bezocht dan de colleges zelf en bereidden voor tot de examens, die in den regel werden afgenomen vlak vóór de Groote vacantie, in

1) Schotel, blz. 299 vlg.

2) ib. blz. 306.

3) ib. blz. 311; Molhuysen, dl. II, passim.

4) ib. blz. 312.

5) ib. blz. 329.

het midden der 17de eeuw van de Hondsdagen tot begin September vallend. 1) Wegens het misbruik door hoogleeraren van de vacantiën gemaakt, waardoor het getal der collegedagen ten slotte tot een honderd was teruggebracht, werd dienaangaande in de 17de eeuw nog bepaald, dat zij zouden beperkt worden tot de Kerstvacantie (Kersavond tot Driekoningen), den stichtingsdag (8 Febr.), den drukken recensietijd (8—21 Febr.), 8 dagen voor en na Paschen, van Hemelvaartsdag tot 8 dagen na Pinksteren, de Groote vacantie, de Valkenburgsche markt in September, feestdag voor geheel Rijnland, eindelijk de week van 3 tot 10 October ter herinnering aan Leiden's ontzet; afwijking hiervan door professoren werd gestraft met inhouden van wedde, als zij niet tot den laatsten dag hunne colleges gaven. Aan ieder examen ging een „heymelijck ondersoek" naar studie, handel en wandel vooraf. 2) Die examens werden afgelegd ter verkrijging der aloude graden van baccalaureus (sedert 1596), licentiaat, magister of doctor. Het baccalaureaat gaf geen verdere rechten en was niets dan een soort van propaedeutisch examen; het licentiaat schonk het recht om openbare voorlezingen te houden; de magister stond bijna met den doctor gelijk maar de laatste titel werd toch hooger geacht en was dat eigenlijk ook. De promotie geschiedde of „rite" of „honoris causa", de eerste als een examen aan het slot der studie, de laatste zonder examen of wel na een wetenschappelijk onderhoud met de Faculteit („sermocinatio"). De gewone promotie geschiedde privaat in de Senaatskamer („sub camino") of openbaar in het Groot-auditorium en bestond uit de verdediging van een aantal gedrukte theses; zij geschiedde in het laatste geval met groote plechtigheid en werd gevolgd door een processie naar het huis van den doctor en door een min of meer luisterrijken promotie-maaltijd. Deze plechtigheden geraakten echter in het laatst der 17de eeuw allengs in onbruik, waarschijnlijk wegens den omslag en de daarmede verbonden hooge kosten; in de 18de werden zij alleen in buitengewone gevallen als „promotie met de kap" voor buitengewone studenten in zwang gehouden. 3)

Stierf een student, dan werd op bevel van Rector en Senaat onder leiding der pedellen een plechtig „funus" georganiseerd, waarbij alle hoogleeraren en studenten tot deelneming werden uitgenoodigd en lijkredenen werden gehouden; over den overledene werd door zijn medestudenten gerouwd.

1) Schotel, blz. 332.

2) ib. blz. 334.

3) Bij Schotel, blz. 338 vlg. een uitvoerige beschrijving uit iets lateren tijd. Vgl. over dit alles thans ook Molhuysen, dl. II.

Zoo vormde de gansche academie een soort van afzonderlijke maatschappij in de stad met afzonderlijke rechten en gebruiken, die haar van het overig deel der bevolking streng afscheidden.

In de tweede helft der 18de eeuw telt de Leidsche academie nog steeds tal van beroemde namen. De filologen van den eersten rang Tiberius Hemsterhuis, L. G. Valckenaer, David Ruhnkenius en Van Oudendorp; de uitnemende juristen Weiss, Pestel, Van der Keessel, Bavius Voorda, de twee laatsten beroemde leermeesters van het Romeensch-Hollandsch recht; de oriëntalisten J. J. en H. A. Schultens, de geschiedkundige Kluit; de hoogbejaarde anatoom en physioloog B. S. Albinus, over wiens onafhankelijkheid en zonderlinge manieren allerlei verhalen liepen ¹⁾, en zijn talentvolle jongere broeder Frederik, de uitnemende leermeester Frederik Winter, hoofd eener talrijke school van jongere medici, de obstetricus Van Doeveren handhaafden den ouden roem der academie, die in 1775 met een schitterende feestviering haar tweehonderdjarig bestaan herdacht in tegenwoordigheid van den toen nog het genot zijner jeugdige populariteit smakende Prins van Oranje, den „rector magnificentissimus” Willem V.

Maar spoedig daarna trad een periode van verval weder in evenals deze zich op het laatst der 17de eeuw duidelijk had vertoond.

Het oude euvel, dat de private colleges door de hoogleraren meer dan de openbare werden behartigd, was in 1759 zoo sterk ontwikkeld, dat de halfjaarlijksche Series Lectionum, die sedert 1587 gedrukt werd, als een volkomen fictief stuk kon gelden, aangezien zoo goed als geen enkele der in deftig Latijn aangekondigde openbare colleges gegeven werd ²⁾. Het professorentraktement, dat in deze jaren tusschen de 1000 en 2000 gulden of iets meer beliep, werd echter door de betaling voor de wel degelijk gegeven private colleges soms verdubbeld ³⁾. Ook het aantal der studenten nam af: het bedroeg in 1759 nog slechts tusschen de 7 en 800 en daalde aanzienlijk; het getal der jaarlijks ingeschrevenen overschrijdt gemiddeld even 150 en dat der vreemdelingen in het bijzonder neemt af, al ontbraken zij volstrekt niet geheel en waren onder hen de Russen, sedert Peter den Groote hierheen gezonden, in dezen tijd vrij talrijk. In 1771 waren er van de 160 nieuw ingeschrevenen ⁴⁾ 30 vreemdelingen, waaronder 9 Russen; in 1780 van de 149 eveneens 30

1) Kernkamp, l. l. blz. 396 vlg.; Vgl. over hen: Suringar, in Tijdschr. voor Geneesk. 1866 vlg., nieuwe serie zijner bovengenoemde Bijdragen.

2) Kernkamp, Ferrner's dagboek, in Bijdr. en Med. Hist. Gen., dl. XXXI, blz. 465.

3) ib. blz. 466.

4) Zie Album Academicum. Vgl. Kern, in Hand. Maatsch. v. Letterkunde 1897/8, blz. 3.

vreemdelingen, onder wie drie Russische heeren Galitzin met 3 volgelingen, en enkele Amerikanen. De Zevenjarige oorlog, die met Engeland, de patriotsche woelingen, die een patriotsch studenten-vrijkorps deden ontstaan en de daarop volgende revolutietijd in Frankrijk en België waren voor de universiteit ook allerminst voordeelig. De omstandigheid, dat lang niet alle colleges meer in het ook voor vreemdelingen verstaanbare Latijn werden gegeven maar in het Nederlandsch, welks geschiktheid ook voor wetenschappelijke vertoogen allengs zich openbaarde, werkte daartoe mede. In 1793 bereikt het getal der nieuw ingeschrevenen de 100 niet en daaronder zijn nog 17 vreemdelingen; in 1794 telt men weder 158, waarvan 24 vreemdelingen; onder die vreemdelingen komen echter dikwijls „famuli” van andere studenten, verscheidene musici, schilders, taalleeraren enz. voor, die blijkbaar wegens de stoffelijke en juridische voorrechten de inschrijving begeerden. Onder de vreemdelingen werden niet gerekend de Kapenaars en de zonen van in Oost- of West-Indië wonende of van daar teruggekeerde Nederlanders, die ook telkens onder de ingeschrevenen uit dezen tijd voorkomen.

De patriotsche geest was in 1785 en de daarop volgende jaren onder de studenten zeer populair en een aantal hunner nam deel aan den weldra ontketenden burgerkrijg, die eerst met den inval der Pruisen in 1787 eindigde. Vooral de oprichting van een studenten-exercitiegenootschap of vrijkorps in 1785 gaf aanleiding tot heftige beweging, zelfs tot een oproer der orangistische volksmenigte tegen dat corps in Juni van dat rumoerige jaar. De Rector-Magnificus van het jaar 1787, de gematigde H. A. Schultens, had alle moeite om de over het geheel patriotsche studenten in deze omstandigheden in toom te houden. ¹⁾ Op een der voornaamste hoogleeraren, Voorda, die weigerde na het herstel van den Prins den eed op de „oude constitutie” af te leggen, werd door Gecommitteerde Raden van Holland de straf van afzetting toegepast, wat na protest van den Senaat tegen deze handelwijze ook niet werd ingetrokken, al kreeg de ontslagene in 1790 voor zijn leven een jaarwedde toegezegd. De komst van den jongen erfprins als student in 1789 scheen de oranjegezindheid van de academieburgers aan te moeten wakkeren; hij promoveerde in het volgende jaar „met de kap”. De oorlog van 1793/4 gaf een nieuwen geduchten stoot aan de academie, welker studentenwereld opnieuw herhaaldelijk bewijs gaf sterk door de nieuwe Fransche democratische denkbeelden getrokken te worden; de verwonding van een kort daarna overleden student door

1) Siegenbeek, I, blz. 322 vlg.

een overste der ruitery, te Leiden in garnizoen, veroorzaakte een heftige beweging ¹⁾ onder haar, die slechts door het wijze beleid van den Rector Luzac, hoogleeraar in het Grieksch, eenigermate kon worden gestild ²⁾ maar nog op het einde van 1794 hevige ergernis ten gevolge had en staatkundige hartstochten tot uiting bracht ten nadeele van academische rust en studie.

Op het eind dezer periode wordt de Leidsche academie, ofschoon nog met eere genoemd, niet meer zoo hoog geschat als te voren. Men klaagde ³⁾ over achteruitgang van het gehalte der professoren, die hun voorgangers niet alleen niet konden evenaren maar, in plaats van in zelfstandigen wetenschappelijken arbeid, hun heil zochten in navolging van nieuwigheden uit de vreemde; de voorrechten der academie werden niet meer als vanouds met ijverzucht gehandhaafd en gingen zoo van zelf verloren; de colleges werden door de professoren verwaarloosd en alleen ter wille van het profijt aangehouden, terwijl het bezoek ervan afnam en daarentegen de theaters en de herbergen vol zaten; met de examens werd de hand gelicht, de studietijd werd tot nauwelijks een paar jaren verkort; curatoren toonden al even weinig ijver als hoogleeraren.

Ook de academie had zoo haar deel in het verval op geestelijk en stoffelijk gebied, waarvan de laatste jaren der Republiek in zoo goed als alle richtingen de duidelijke sporen toonden. Leiden zag ook deze zuil wankelen en gevoelde vooral de aanzienlijke vermindering van het getal der studenten, waaronder niet alleen de talrijke eigenaars der „cubacula locanda” maar ook de nijvere middenstand door vermindering van omzet moest lijden. Ook ten opzichte van de academie behoorde het drukke gewoel, gevolg der aanwezigheid van vele honderden jongelui, te Leiden tot het verleden en de stilte eener betrekkelijk kleine landstad werd overheerschend, werd drukkend in de eertijds zoo bloeiende academiewereld. Ook hier was hervorming broodnoodig.

1) Vgl. daarover Bibl. Archief Leiden, n°. 4855 vlg., waar een aantal pamfletten en verzen vermeld worden.

2) Schotel, blz. 330 vlg.

3) ib. blz. 242. Vgl. Spectator der studenten (Leyden, 1774).

HOOFDSTUK X.

KUNST EN LETTEREN.

Behalve door zijn textielnijverheid en zijn academie heeft Leiden in de 17de eeuw ook door zijn kunst een eereplaats ingenomen in de Republiek. Krachtiger dan in eene andere stad van Holland heeft sedert Cornelis Engebrechtsz en mr. Lucas te Leiden een zoo goed als onafgebroken reeks van schilderscholen gebloeid tot het midden der 18de eeuw, dus over een periode van 250 jaren, gedurende welke een aantal beroemde schilders uit Leiden zijn voortgekomen, aan hun hoofd Rembrandt van Rijn zelf.

Hoe is dat zoo gekomen? Heeft het oude Leiden soms door zijn ligging in de buurt der van licht en lucht eigenaardige meren en malsche weilanden bij zijn inwoners een buitengewonen kunstzin opgewekt? Heeft zijn schilderachtig voorkomen zelf, waarvan nog thans de overblijfselen indruk maken, medegewerkt om dien kunstzin te ontwikkelen? Maar de stad is en was in beide opzichten niet zoo merkwaardig in vergelijking met andere Hollandsche steden, met Haarlem, Gouda, Delft, Amsterdam, Dordrecht of welke men verder noemen wil. En daarbij verdient opmerking, dat eigenlijk alleen Jan van Goyen de schoonheid van het Leidsche landschap ten volle heeft begrepen, dat bij de Leidsche schilders genre-schilderkunst, stilleven, fjnschilderkunst als typisch kan worden aangemerkt. Men heeft veel-
eer te denken aan een goed onderhouden traditie, die immers ook bij de ontwikkeling der Leidsche textielnijverheid en bij die der academie een belangrijke rol heeft gespeeld: aan de traditie, door Cornelis en Lucas gevestigd, door Rembrandt, Steen, Dou en Van Mieris voortgezet, die lateren tot de schilderkunst bracht en in de schilderscholen, door op den voorgrond komende meesters geleid, jonge talenten ont-

wikkelde, hun in de van vermogende burgers en vreemdelingen vulde stad een ten minste voldoende bestaan waarborgde. En niet minder mag men denken aan het gelukkig toeval, dat te Leiden een aantal geniale kunstenaars deed geboren worden, te noemen onder de aller-eersten, die de wereld heeft geteld.

Omtrent het midden der 16de eeuw had de daling der welvaart een tijdelijken 'achteruitgang ook op kunstgebied ten gevolge: de zoons van Cornelis Engebrechtsz. zagen geen kans om met hunne kunst te Leiden hun brood te verdienen en trokken weg, de een naar het nog rijke Brugge, de ander naar het kunstlievende hof van koning Hendrik VIII van Engeland ¹⁾). Te Leiden bleef Aertgen van Leiden achter ²⁾), die de traditiën van meester Cornelis tot 1564 voortzette en er tal van leerlingen vormde ³⁾).

Na hem had de sedert 1586 als schepen, sedert 1599 herhaaldelijk als burgemeester opgetreden Isaac Claesz. (Isaac Nicolai) Swanenburch te Leiden grooten naam ⁴⁾). Men vertoonde van hem te Leiden heel wat schilderijen in de van Nederlandsche kunst welvoorzien kabinetten of „constcamers”, die tal van vermogende en „constlievende” Leidsche burgers omstreeks 1600 konden laten zien ⁵⁾ en waaronder Van Mander en Buchelius die van Dirc van Sonnevelt, Jan Gerritsz. Buytewech, Jan Andriesz. Knotter, Jacob Vermij, Pieter Hughessen, Bartholomeus Ferraris, Cornelis Boissens, Backer, Johan Overbeek, den rector Screvelius noemen. Ook de Leidsche burgemeesterskamer en de Saaihalle bezaten belangrijke schilderstukken, welke vervaardiging men Isaac opdroeg, en bij de versiering van het nieuwe stadhuis werkte hij ijverig mede ⁶⁾). Onder zijn leerlingen konden zijn drie zoons tellen: Jacob, Claes en Willem, van wie de eerste lang te Napels woonde, de middelste, schilder o. a. van een schoorsteenstuk in de burgemeesterskamer ⁷⁾, zich later in Den Haag vestigde en de jonggestorven jongste een uitstekend graveur werd; de veritaliaanschte Jacob, die zich omstreeks 1617 weder hier gevestigd had, was de eerste leermeester van Rembrandt.

Een andere leerling van Isaac Claesz. was de begaafde Otto of, zooals hij zich later noemde, Octavio van Veen (1588—1629), de zoon van den stadspensionaris, later burgemeester Mr. Cornelis van Veen. Reeds vroeg toog hij overeenkomstig den vooral in Vlaanderen en Brabant

1) Dl. II, blz. 207/8.

2) ib. blz. 211.

3) Van Mander, Schilderboek, uitg. Floerke, I, S. 282.

4) ib. S. 283 fig.

5) ib. I, S. 146/7, 283; II, S. 12, 312.

6) Zie boven, blz. 12, 20, 203/4.

7) Orlers, blz. 163.

maar ook in het Noorden in de 16de eeuw aan den kunstenaar gestelden eisch uit zijn vaderstad naar Italië om in dit land van kunst de toen voor toongevend gehouden klassieke vorming te verkrijgen in een der Italiaansche centra. Hij kwam te Brussel in dienst van Parma, later van aartshertog Ernst van Oostenrijk en diende vervolgens Albert en Isabella in de Brabantsche hofstad, waar hij een grooten naam verwierf; hij was leermeester van Rubens ¹⁾). Ook zijn broeders Gijsbert, plaatsnijder en schilder, en Pieter, uitnemend te Leiden gevestigd dilettant, secretaris der stad, van wien betreurd werd, dat hij zich niet geheel aan de kunst wijdde ²⁾, mochten genoemd worden; van den laatste bezit het Leidsche museum het bekende stuk, waarin het binnenvallen der Geuzenvloot aan de Vliet wordt voorgesteld ³⁾. Het scheen op het einde der 16de eeuw alsof de kunst te Leiden geheel in handen zou komen van aanzienlijke dilettanten, sterk onder den invloed van Italiaansche kunst, uit wier kring soms een enkele buitengewoon begaafde kon voortkomen.

Maar tegen 1600 veranderde dit: de kleine burgerij begon zich te doen gelden en zij, de groote kracht der jonge Republiek uitmakend, wist zich spoedig aan den overheerschenden invloed der Italiaansche modekunst te onttrekken. Al bleven de ouderen nog getrouw aan hunne voorliefde voor Italië, al bracht menig jongere nog geruimen tijd in het klassieke kunstland door om er te genieten van wat daar volop werd geboden, al zag men nog in menig kunstgewrocht Italiaanschen invloed nawerken, de realistische Hollandsche geest behaalde de zegepraal. Die geest, kenmerk van den Hollandschen volksaard, komt ook in de Leidsche schilder-ateliers meer en meer op den voorgrond en wordt er overheerschend.

Tot de aanzienlijke kringen behoorden reeds niet meer David Bailly, zoon van den uitgeweken Antwerpenaar Pieter Bailly ⁴⁾, die zelf een „constich schrijver” was en zijn begaafden zoon in de leer deed eerst bij den toen te Leiden wonenden Vlaamschen graveur Jacques de Geyn, daarna bij den geneesheer-schilder Adriaen Verburch, weldra bij den portretschilder Van der Voort te Amsterdam. David reisde van 1608 tot 1613, al zwervend volgens de toenmalige schildergewoonte, door Duitschland en Italië en maakte aan het hof van den hertog van Bruns-

1) Van Mander, II, S. 328 vlg. In het Leidsche Museum zijn David met het hoofd van Goliath, n°. 334.

2) ib, S. 330.

3) n°. 335.

4) Deze werd in 1582 universiteits-schrijfmeester, later pedel, maar is in 1598 als zoodanig wegens wangedrag ontslagen (Molhuysen, Bronnen Leidsche Univ., I, passim). Hij schreef ook de stedelijke charters af en teekende menig zinnijk opschrift op gevels en poorten.

wijk vele portretten ; te Leiden teruggekeerd, bleef hij aanvankelijk een gezocht portret- en stillevensschilder, wiens werken ook weder den sterken invloed der Italiaansche toongevende kunst vertoonden, na 1623 vooral met pen en penseel gezamenlijk, welk ietwat gekunsteld werk toen zeer bewonderd werd ¹⁾. Hij was het middelpunt eener belangrijke schildersbent, waarvan velen op zijn atelier hebben gewerkt. Tot zijn leerlingen behoorden Harmen en Pieter Steenwijck, Pieter Potter, Jan Davidsz. de Heem, beroemde schilders van stillevens, bloemen en vanitassen, misschien ook de beroemde zeeschilder Willem van den Velde de oude, die in 1611 te Leiden geboren werd en er 20 jaren lang heeft gewoond en gewerkt. Behalve dezen worden voor dezen tijd ook als landschapschilders de aanzienlijke dilettant Jan Arentsz. of Adriaensz. Knotter ²⁾ en Coenraed Schilperoort genoemd, de portretschilder Coenraed van der Maas, de (1545) te Leiden geboren Jan de Hoey, hofschilder en bewaarder der verzamelingen van koning Hendrik IV van Frankrijk ³⁾. Verder de zeeschilder Jan Porcellis, maker van strand- en watergezichten, hier of aan De Kaag geboren. Leerling van Van der Maas was de historie- en portretschilder Joris van Schooten (1587—1651), van wien verscheidene goede Leidsche schuttersstukken benevens een paar zinnebeeldige schilderijen zijn overgebleven ⁴⁾.

Met Jan Josephsz. van Goyen (1596—1656) begint echter de groote tijd van Leiden's schilderskunst ⁵⁾. Hij was door zijn kunstlievenden vader achtereenvolgens in de leer gedaan bij Schilperoort, Isaac Claesz., Jan Arentsz. de Man en den glasschilder Hendrik Clock, later bij den Hoornschen schilder Willem Gerritsz., na eene reis door Frankrijk eindelijk bij den Haarlemmer Esaias van den Velde. Te Leiden teruggekeerd, maakte hij zich bekend als voortreffelijk landschapschilder en ging in Nov. 1631 te 's-Gravenhage wonen. Op zijn schilderijen is ongetwijfeld de omgeving zijner vaderstad van grooten invloed geweest ; zij vooral had zijne liefde, het vlakke water harer meren en watergangen, de heldere luchten boven haar schonken hem menig schoon motief ⁶⁾. Zijn tijdgenoot Pieter Pietersz. de Neyn (1597—1639), steenhouwer, later stadsstenhouwer, was eveneens een hoogst artistieke natuur, ook leerling van Esaias van den Velde en diens navolger als schilder van ruitergevechten en landschappen : Orlers noemt van hem een aantal schilderijen, die bij Leidsche burgers en die van andere ste-

1) Orlers, blz. 371/2.

2) ib. blz. 355, 370. Verward met Jan Arentsz. de Man, ib. blz. 373 ?

3) Houbraken, 2de druk, I, blz. 23 ; Würzbach i. v. ; Orlers, blz. 372.

4) Leidsch Museum, n°. 290 vlg.

5) Orlers, blz. 373.

6) O. a. Leidsch Museum, n°. 78.

den zeer in den smaak vielen, zoodat hij zelfs — zegt Orlers — zijn steenhouwerij, ten minste tijdelijk, kon opgeven ¹⁾. Het feit getuigt niet, dat het te Leiden voor schilders gemakkelijk was van hunne kunst te leven.

Leiden zag desniettemin in het begin der 17de eeuw een aanzienlijk getal jonge schilders binnen zijn muren. Er zijn er van wie weinig meer dan de naam bekend is, als de herbergier-bankroetier Arnoud Elsevier, uit de bekende drukkersfamilie, Johannes en Cornelis Lieftrinck ²⁾; dan de portretschilder Cornelis Stooter ³⁾. Maar er zijn er ook, wier naam Leiden tot grooten roem heeft gesticht, als Rembrandt van Rijn (1606—1669), Jan Lievensz. (1607—1674) en de iets jongere Gerrit Dou (1613—1675), de drie beroemde tijdgenooten, naast wie Jan Steen (1626—1679) mag genoemd worden.

De jonge Rembrandt Hermansz. van Rijn ⁴⁾, welken laatsten naam zijn vader droeg wegens den te Leiden op het bolwerk bij de Weddesteeg aan het Noordeinde vlak bij de rivier gelegen molen, dien hij bezat, was oorspronkelijk wel bestemd voor de studie ⁵⁾, waartoe hij Latijn leerde; hij werd ook 20 Mei 1620 als student in de letteren ingeschreven ⁶⁾. Maar hij liet deze weldra varen voor de schilderkunst, waartoe hij zich onweerstaanbaar aangetrokken gevoelde. Zijn vader deed hem ten slotte „by een schilder omme by deselve te leeren de eerste fundamenten ende beginselen van dien”, nl. bij den toen sedert eenige jaren weder te Leiden gevestigden Jacob Isaäcs Swanenburch ⁷⁾. Hij bleef bij dezen drie jaren ⁸⁾ en ging vervolgens naar Amsterdam onder leiding van den bekenden Pieter Lastman, volgeling van den Duitschen schilder Elsheimer en van Caravaggio, die hij in Italië gekend had. Rembrandt bleef er slechts zes maanden en besloot toen „op hemselfen de schilderkunst te oeffenen”. ⁹⁾ Naar Leiden teruggekeerd, heeft hij hier sedert omstreeks 1624 zich toegelegd op het schilderen van portretten en bijbelsche voorstellingen, het graveeren en etsen en kwam weldra tot groote vermaardheid. Constantijn Huygens, die hem

1) Orlers, blz. 374.

2) Over de leden der familie Lieftrinck bestaat vrij wat onzekerheid (Würzbach, i. v.)

3) Leidsch Museum, n°. 314/7; Orlers, blz. 300.

4) Vgl. over hem thans vooral: J. Veth, Rembrandts Leven en Kunst (Amst. 1906).

5) Orlers, blz. 375.

6) Album Academicum, Senaatsarchief Leiden (Univers. bibl.) Deze inschrijving kan ook alleen wegens de daarmede verbonden voordeelen hebben plaats gehad. Zie boven, blz. 227.

7) Dus in of na 1617.

8) Vermoedelijk 1620—1623, in verband dan met bovengenoemde inschrijving en het verblijf bij Lastman.

9) Orlers, l.l., die hem goed gekend moet hebben.

en Lievensz. te Leiden gekend heeft, getuigt omstreeks 1630¹⁾ van beider hooge begaafdheid maar verwondert zich erover, dat de beide jonge kunstenaars weigerden het algemeen aangeprezen voorbeeld te volgen en naar Italië te reizen: zij zagen er de wenschelijkheid niet van in, zeiden zij, wilden hunne jonge jaren, leerjaren, niet „met reizen verdoen” en meenden genoeg Italiaansche kunst te kunnen zien in de bekende verzamelingen of op de kunstmarkten hier, beter zelfs dan zij dit in Italië konden. Zoo leefden zij voort te Leiden, blijkbaar ook onder invloed van Bailly en den kring van Joris van Schooten, Esaias van den Velde, die toen ook tijdelijk te Leiden woonde, Jan van Goyen en wie er meer de groote Leidsche schildersbent vormden. Wij kennen van Rembrandt uit zijn Leidschen tijd met zekerheid schilderijen uit 1626: Paulus in de gevangenis, de Goudwisselaar, Filozoof schrijvend bij kaarslicht, die zeer aan de manier der Leidsche stilleven schilders herinneren²⁾. Spoedig beginnen eigenaardige lichteffecten en dramatische voorstelling in zijn werk uit te komen; vooral zijn Judas moet in dit verband worden genoemd. Ook etsen uit zijn Leidschen tijd zijn tot ons gekomen, waaronder die zijne ouders voorstellend en reeds ongemeen genie ook in deze richting toonend. De jonge, nog baardelooze man had er in Gerrit Dou reeds een voortreffelijken leerling en stond er met zijn tijdgenoot Jan Lievensz. in nauwe persoonlijke betrekking. Reeds was hij ook te Amsterdam als uitnemend portretschilder bekend en maakte er voor aanzienlijken portretten en andere schilderijen, die zeer in den smaak vielen. Daarom verhuisde hij in de tweede helft van 1631³⁾ als 25jarig jongman naar Amsterdam, waar hij den grooten roem behaalde, die hem een wereldvermaardheid bezorgde. De jaren zijner Leidsche werkzaamheid toonden reeds wat van hem voor de toekomst verwacht mocht worden, al meende de geleerde Buchelius, die hem er bezocht, van uit zijn hoogte, dat de „molenaarszoon” wel wat al te vroeg („ante tempus”) werd geroemd⁴⁾.

Zijn tijdgenoot Jan Lievensz. 5), zoon van een borduurwerker, later hoedenmaker, was twee jaar lang de leerling van Joris van Schooten en daarna van Lastman maar reeds in 1626 ook te Leiden terug, waar hij als jongmensch een grooten naam genoot, zoodat Frederik Hendrik (vóór April 1628) een schilderij van hem kocht⁶⁾ om het aan den Engel-

1) Worp, in Bijdr. en Med. Hist. Gen. 1897, blz. 76 sq.

2) Veth, blz. 15 vlg. Hofstede de Groot, Verzeichnis, Bd. VI, S. 1 ff.

3) Veth, blz. 31; Hofstede de Groot, Die Urkunden über Rembrandt (Haag, 1906), S. 20.

4) Van Rijn, in Oud-Holland 1888, blz. 149.

5) Over hem: Moes, in Leidsch Jaarboekje 1907, blz. 136 vlg.

6) Misschien op aanwijzing van 's Prinsen secretaris en raadsman in kunstzaken, Huygens. Deze kan wel de „Haagsche heer” geweest zijn, die hem en Rembrandt voorthielp.

schen ambassadeur Carleton te geven, die het weder aan koning Karel I schonk. Hij bezocht van 1631 tot 1634 het zoo veelbelovende Engeland, waar hij o.a. de koninklijke familie schilderde; daarna woonde hij negen jaren te Antwerpen en sedert 1644 te Amsterdam, waar hij stierf. Te Antwerpen en Amsterdam vergat hij evenwel zijn vaderstad niet evenmin als men er hem vergat. Hij schilderde (1640) in opdracht van de stadsregeering, als „tegenwoordich een van de voornaamste schilders”, ook „omme in zyne vaederlicke stadt, alwaer hij was geboren, meede een treffelick stuck tot syne memorie te mogen naerlaeten” 1), een fraai schoorsteenstuk, een Scipio Africanus, voor de vroedschapskamer op het stadhuis 2). Ook later werkte hij herhaaldelijk te Leiden, o.a. voor het Rijnlandsche huis, waar men in 1666 een „wiskunstenaar” en een ander schoorsteenstuk aan hem bestelde 3). Hij was een veelzijdig kunstenaar, schilder in allerlei genres, etser, teekenaar, houtsnijder, glasschilder, medailleur, zoo niet de evenknie, ja meer dan dat, van Rembrandt zooals Huygens meende, toch een schilder van groote beekenis en welverdienden naam.

De derde der genoemde groote Leidsche kunstenaars, Gerrit Dou, zoon van een Frieschen glasschrijver en glazemaker, bleef te Leiden 4), waar hij, eerst leerling van den voortreffelijken graveur Dolendo, weldra onder Rembrandt en Lievensz. werkte en o.a. des eersten vader en moeder schilderde; dezen waren in de zeer matige financieele omstandigheden, waarin deze schilders opgroeiden, herhaaldelijk zijne modellen op het atelier van den jongen leermeester. Na het vertrek zijner beide oudere vrienden vestigde hij een eigen atelier aan het Galgewater 5) en werd weldra een zeer gezocht schilder van fijne genrestukjes vol „netheyt ende curieushey”, zooals Orlers van hem getuigt 6), vol „curieuse lossicheyt, die hy geleyt met een seeckere ende vaste hand” zooals zijn tijdgenoot Philips Angel roemt 7). Een zijner groote bewonderaars was de bekende Zweedsche resident in Den Haag, Peter Spiering Silvercron, die zelf veel van hem bezat en voor zijn koningin, de beroemde Christina, vrij wat van hem opkocht, ja een vast contract van levering met hem had tegen een vaste jaarlijksche uitkeering 8). Rem-

1) ib. blz. 150.

2) Zie boven, blz. 14. Daar nog aanwezig.

3) Moes, l.l., blz. 155.

4) Over hem: Martin, Gerard Dou (Leiden, 1901).

5) Beschrijving daarvan aldaar, blz. 127 vlg.

6) Orlers, blz. 380.

7) Martin, blz. 41. Ook Angel zelf bracht een deel zijner avontuurlijke loopbaan (1639-1645) te Leiden door, voordat hij Perzisch hofschilder werd.

8) ib. blz. 42 vlg.

brandt's school verloochende Dou in zijn lichteffecten nooit maar hij onderscheidde zich van dezen vooral door zijn ietwat peuterige nauwkeurigheid en fijnheid, die hem zelfs tot zulk een uitvoerigheid bracht, dat men ten slotte schroomde een portret door hem te laten maken wegens de eindelooze zittingen, waarop hij zijn lastgevers onthaalde. Omstreeks 1645 gaat hij van de portretkunst dan ook meer en meer over tot het „gestoffeerd” stilleven, aldus terugkeerend tot de Leidsche school zijner jeugd; ¹⁾ daarbij komen later stukken met lamp- of kaarsverlichting zeer op den voorgrond, onder welke zijn Avondschool beroemd is. Zijn Kaartspelers, zijn Kluizenaars, zijn Magdalena's waren niet minder beroemd, reeds in zijn eigen tijd. Zijn schilderijen werden door den voor kunst ontvankelijken koning Karel II van Engeland hoogelijk bewonderd en ook te Leiden zelf hoog geschat; de Leidsche kunstkenner, kunstkooper en verzamelaar Johan de Bye ²⁾ bezat omstreeks 1665 een dertigtal zijner schilderijen, waarvoor De Bye in de voorkamer van den stillevenschilder-wijnhandelaar Hannot tegenover het stadhuis een soort van museum inrichtte, dat men tegen betaling van een „liberale gift” ten behoeve der armen kon gaan bezien. ³⁾ De schilder kon dan ook rijk van zijn kunst leven en „monsieur Dou” liet bij zijn dood (Febr. 1675) een aanzienlijk vermogen na. ⁴⁾

Het is geen wonder, dat vele leerlingen op zijn atelier aan het Galgewater van hem de schilderkunst trachtten te leeren. Dat atelier is ons op zijn eigen schilderijen — hij maakte er ongeveer 300 — herhaaldelijk afgebeeld ⁵⁾. Daar kwamen Gabriël Metsu, Abraham van den Tempel, Frans van Mieris, Pieter van Slingeland, Godfried Schalcken, Dominicus van Tol, Bartholomaeus Maton, Matthijs Naiveu, Carel de Moor, hetzij als jongens, hetzij als reeds eenigszins gevormde schilders zijn schilderwijze navolgen. Van Gaesbeeck, Brekelenkam, Van Staveren, Leermans, De Pape, Koedijk geven duidelijk in hunne werken zijn invloed te kennen, zooals te zien is op hunne „netjes geschilderde paneelen” ⁶⁾. Zijne school, die der Leidsche fijschilders, heeft de hoedanigheden van den leermeester langer dan een eeuw behouden, al gingen vele zijner leerlingen of zij, die van elders komend zich tijdelijk op zijn atelier bekwaamden, hun eigen weg.

De beroemdste onder hen is wel Frans van Mieris de Oude (1635—1681), in zijn tijd bijna even hoog geëerd als zijn leermeester, tot wien

1) Martin, blz. 50.

2) Vgl. over dezen bekenden vermogenden Remonstrant boven, blz. 136.

3) Martin, blz. 72, 171 vlg.

4) ib. blz. 83. Vgl. Hofstede de Groot, Verzeichnis, I, S. 399 ff.

5) ib. blz. 127 vlg.

6) ib. blz. 135.

hij eerst later was gekomen en die hem „den prins van zijne leerlingen” noemde ¹⁾. Hij was de zoon van den remonstrantschen goudsmid en diamantslijper Jan Bastiaensz. van Mieris ²⁾ en had voortreffelijk teekenen geleerd bij den glasschilder Abraham Toorenvliet, later schilderen bij Abraham van den Tempel en was reeds tijdens zijn leven beroemd als kunstenaar, op wiens atelier vorstelijke en andere reizigers gaarne verschenen; Cosimo III, groothertog van Toscane, was zeer op zijn elegante, fijne en kleurvolle kunst gesteld ³⁾ evenals aarts-hertog Leopold van Oostenrijk. Zijne kanten en atlasgewaden zijn met groote zorgvuldigheid en fijnkleurig geschilderd. Met Dou geldt hij als de stichter der Leidsche fijnschilderschool; op zijn atelier te Leiden leerden evenals bij dezen, talrijke jonge schilders de beginselen hunner kunst, onder wie Carel de Moor en Arie de Voys, Van der Werff en Netscher.

De oudste van Dou's leerlingen was wel de in 1630 te Leiden als zoon van een uitgeweken Vlaamsch schilder geboren Gabriël Metsu, de beroemde schilder van het deftige Hollandsche regentenbinnenhuis, van zoo menig elegant Hollandsch vrouwenfiguurtje in zijden en met wit bont gerand gewaad. Reeds als jongman van twintig jaren verliet ook hij zijne vaderstad voor Amsterdam, waar hij in 1667 stierf, maar nooit vergat hij Dou's schilderwijze.

De wat stijve Pieter van Slingeland (1640—1691) volgde Dou ijverig, ja slaafsch na, zoodat zijn werk soms voor dat zijns meesters gold; hij overtrof dien soms in „uitvoerigheid en gepolijstheit” ⁴⁾, vooral waar hij tapijt- en borduurwerk schilderde. De jonge Dordtenaar Godfried Schalcken werd vooral onder Dou's leiding een vermaard schilder van geestigsatirieke kaarslichten. De Leidenaars Matthijs Naiveu (geb. 1647), die Dou eveneens van nabij volgde, maar in 1677 naar Amsterdam vertrok en er keurmeester van de hop en diletant-schilder bleef, en de iets oudere Bartholomeus Maton, die van 1679 tot 1681 naar Zweden trok maar, ten minste in 1681, tijdelijk weder naar Leiden terugkeerde, stonden niet zoo hoog evenmin als Dou's neef Dominicus van Tol, die zijn beroemden oom meestal kopieerde, overigens navolgde ⁵⁾. Dou's aanzienlijkste leerlingen waren de Leidsche burgemeester en schutterskapitein Jan Adriaensz. van Staveren (1625—1668), specialiteit in

1) Houbraken, III, blz. 2 vlg.

2) Zie boven, blz. 121.

3) Vgl. mijn Cosimo III, in *Verspreide Studiën*, blz. 200; mijn *Archivalia in Italië*, blz. 30; Würzbach, i. v.

4) Houbraken I.I.; Hofstede de Groot, *Verzeichnis*, Bd. V, S. 441 ff.

5) Obreen, *Archief*, V, blz. 343.

het schilderen van kluizenaars ¹⁾, en Abraham de Pape, eveneens meer dilettaant. De talentvolle Zwammerdammer Quiringh Gerritsz. Brekelenkam (1620—1668), minstens sedert 1648 te Leiden werkzaam, talentvol leerling van Dou ²⁾, schilder van geestige huiselijke tooneelen met roode vrouwenrokken en fraaie pelskleeding, staat hooger als navolger; de zwakke Van Gaesbeeck (1621—1650) werkte maar kort te Leiden.

Uit de school van Van Goyen was de verdienstelijke Abraham van den Tempel gekomen, die van 1648 tot 1660 te Leiden zijn allegorieën, historiestukken en portretten maakte, zelf leermeester van Arie de Voys uit Utrecht (1631—1680), den figuurschilder, die ook aan Dou en Van Mieris veel te danken had. De rij der 17de eeuwse Leidsche fijschilders sluit met den veelzijdigen Willem van Mieris (1662—1747), zwakker volgeling zijns vaders, schilder, etser, modelleur in was en metaal, wiens aanvankelijk fijne, weldra in verband met toenemende blindheid zwakkere interieurs van groentenwinkels, poeliersramen, vogelkoopers aan zijn vader herinneren; met Frans' oudsten zoon Jan (1660—1690), die te Florence en later te Rome portretten schilderde; met Willem's zoon Frans de jonge (1689—1763), zwakken nabloeier als schilder maar goed etser en teekenaar; met Carel de Moor (1656—1636), die de portretten van Marlborough en prins Eugenius maakte en den ridder-titel verwierf; met Jacob Toorenvliet (1635—1719), den verdienstelijken genreschilder, sterk onder Italiaanschen invloed; met de stilleven-schilders Jurriaan van Streeck en Pieter de Ringh, den bataillenschilder Van der Stoffe en zoovele anderen ³⁾. Zij leiden de Leidsche school over naar de 18de eeuw, de eeuw der verslapping.

Een bijzondere plaats neemt te Leiden Jan Havicksz. Steen (1626—1679) in, brouwerszoon, leerling misschien van den Duitscher Knupfer en Van Goyen, bij wien hij in Den Haag leerde, wiens schoonzoon hij werd en uit wiens omgeving hij, in 1648 in het nieuwe Leidsche gild opgenomen, eerst in 1653 van Den Haag ten minste tijdelijk naar Leiden terugkeerde; vijf jaren later was hij weder vertrokken maar hij keerde 1669 weder terug, sedert 1672 herbergier en schilder tegelijk ⁴⁾. Wel verre van zich te voegen bij de Leidsche fijschilders zocht hij zijn

1) Martin, blz. 143.

2) Havard, Les artistes hollandais, IV, p. 91 suiv.

3) Vgl. over hen allen de opgaven bij Houbraken en de aantekeningen bij Würzbach. Behalve de genoemden nog: Arnoldus Anthonissen, Adriaen Cornelisz. Beeldemaeker, Abraham Jansz. Begeyn, Johan de Bondt, Jacques de Claeu, P. du Bordieu, E. van Egeren, N. van Gelder, Is. Koedijk, J. F. van der Merck, Jan Mortel, N. van Negre, Corn. v. d. Pluym, Joh. Potheuck, de verdienstelijke weesjongen Jacobus van der Sluys enz. Vgl. over hen Würzbach i. v.

4) De data te zien uit de boeken van het gild. Hij treedt ook als brouwer te Delft op (Hofstede de Groot, Verzeichnis, Bd. I, S. XI ff).

kracht in een breede losse penseelstreek, humorist en karakterschilder van het vroolijke leven, dat hij bij eigen ondervinding voortreffelijk had leeren kennen: het leven in en om herbergen, op kermissen, in vroolijke gezelschappen thuis, waarmede echter in andere werken een ernstig weemoedige toon niet zelden afwisselt overeenkomstig zijn eigen nog veelszins raadselachtige persoonlijkheid, een fenomeen te midden der Leidsche school, een eenzame te midden van het schildersleven, dat te Leiden lustig bloeide.

Dat leven vond voor een niet gering deel zijn middelpunt in het schildersgild, het aan St. Lucas gewijde. Het is niet volstrekt onmogelijk, dat onder de andere middeleeuwsche broederschappen ook te Leiden een St. Lucasbroederschap is geweest, waarin tal van eenigszins kunstvaardige ambachten waren bijeengevoegd ¹⁾: beeld- en steenhouwers, glazenmakers en glasschrijvers, houtsnijders, graveurs, drukkers, tapijtwevers enz. Maar omstreeks 1600 bestond dit te Leiden zeker niet. De glazenmakers en glasschrijvers kregen in 1615 vergunning om een gild te maken maar de schilders bleven erbuiten, ofschoon zij er veel behoefte aan hadden om een gildeband te hebben, zij het dan slechts ter behartiging hunner stoffelijke belangen. De Leidsche schilders immers hadden in het begin der 17de eeuw, gelijk elders, behoefte aan een regeling, die hen beschermde tegen de concurrentie der vreemde kunsthandelaars en kunstkoopers ook in hunne stad ²⁾. In October 1609 wendden een achttal Leidsche schilders zich tot de stadsregeering om een verbod te verkrijgen van schilderijenverkoop buiten de vrije markten en tevens om een eigen gilde te mogen oprichten. Het laatste werd geweigerd maar het eerste toegestaan en van jaar tot jaar bevestigd, totdat zij in 1642, behalve een nieuwe ordonnantie op den verkoop van schilderijen, eindelijk de vergunning kregen om drie „toesienders ofte deeckens ende hooftmans” te hebben, door de regeering aangesteld ten einde op de handhaving der ordonnantie te letten. Dit was feitelijk een gild ³⁾, dat een, zij het dan zeer eenvoudige, vergaderkamer ⁴⁾ en een kas bezat; de naam „St. Luycas-Ordre” was er ook al en 30 leden, waaronder Dou en Metsu, vormden den kring, die geregeld schilderijenveilingen hield, waarvan de opbrengst werd opgeteekend; ook Leidsche kunsthandelaars als dr. Hoogveen, Van

1) Martin, Dou, blz. 110. Van een eigenlijk gild is geen bericht tot ons gekomen.

2) ib. blz. 108 vlg.

3) De stukken van het gild in Obreen, Archief, V, blz. 187 vlg., en Oud-Holland, 1904, blz. 177 vlg.

4) Zie de opgave van den inventaris: Archief, V, blz. 184. Twee lange houten zitbanken, een olielamp met kan, een tinnen inktpot met kannetje, een tinnen flesch benevens een zilveren „blasoen”, met het schilderwapen aan een zijden lint te dragen, vormt den geheelen inhoud.

der Hulst, Van der Stock, Van Amstel, de oude Carel de Moor, Jacob Louwijck waren er lid van. Maar een volledig gild, waartoe alle Leidsche schilders moesten behooren, was het nog niet. Eerst in 1648 kwam dit eindelijk tot stand tot groote voldoening van de betrokkenen, die er de stadsregeering ernstig op hadden gewezen, dat de inbreuken op de ordonnantie van 1642 zoo nadeelig werkten, dat het niet mogelijk zou zijn de Leidsche schilders op den duur in de stad te houden, „twelck jammer waer, want van outs Leyden van treffelycke meesters vermaert is geweest”¹⁾. Behalve de fjnschilders behoorden tot het gild ook de „kladschilders met de groote kwast”, de plaatsnijders, beeldhouwers en kunstkoopers. Men mag wel aannemen, dat ook te Leiden sedert dien het schildersleven, dat vanouds in de herbergen de werkzaamheid op het atelier had afgewisseld, zich meer in de gildekamer zal hebben bewogen, al ging het daar onder bier en kruidkoekjes vrij eenvoudig toe.

De kunsthandel te Leiden bloeide onder dat alles voortdurend te midden van een zoo groot getal schilders, die dikwijls moeite hadden om aan den kost te komen en ook kladschilderij zelf beoefenden of door knechts lieten waarnemen, ja allerlei andere betrekkingen of ambachten bekleedden.

Die handel werd uitgeoefend zoowel door kunstkoopers van beroep, die hunne „schilderijwinkels” hadden²⁾, als door verzamelaars en liefhebbers, die een zoete winst niet versmaadden. Ook te Leiden had men er van beiderlei soorten, die zich intusschen dikwijls vermengden. Bovendien konden de schilders zelf ook vrijelijk hunne schilderijen ondershands verkoopen en maakten daarvan gaarne gebruik. Maar hoe menig kunstenaar zal, om te kunnen leven, zich niet moeten hebben leenen tot verloting³⁾ zijner werken, tot beschilderen van rijtuigen, sleden, koffers, muziekinstrumenten, uithangborden⁴⁾ en wat dies meer zij, of hulp gezocht hebben in den medelijdenden lommerd⁵⁾, tenzij hij kans zag om van stadsregeering of particulieren voor een schilderij een welkome „vereering” in geld te verkrijgen.

Op de groote en kleine stedelijke jaarmarkten nam de schilderijenhandel een belangrijke plaats in en kon men van de eerste schilders stukken verkrijgen. Te Leiden vond men de beste schilderijen dan wel

1) Martin, blz. 114. De ordonnantie werd in 1657 en 1769 geamplieerd: Oud-Holland, 1904, blz. 127 vlg.

2) Martin, blz. 85.

3) Prospectus van zulk een verloting omstreeks 1650, gehouden door den kunsthandelaar J. Pietersz. v. d. Bosch, n°. 7369 Bibl. Archief Leiden.

4) Onder de klachten, die in 1648 door de Leidsche kladschilders tegen de fjnschilders van het gild worden ingebracht, behoort, dat zij soms door hunne knechts gewoon verwerk lieten doen.

5) Martin, blz. 89.

op de „grote sael” ten stadhuize ¹⁾, waar „kostelicke silvercramen, konstige schilderijen ende menichte van boecken” te koop aangeboden werden, blijkbaar aldaar opgeslagen van wege de veiligheid en de bescherming tegen het weder. Honderden en nog eens honderden schilderijen vonden zoo hun weg naar de binnenkamers van Hollandsche burgers en boeren, naar de tijdelijke woningen van vreemde studenten en reizigers, die ze ver weg voerden, naar de vorstelijke paleizen en kasteelen over geheel Europa. En Leiden was zeker niet een der geringste middelpunten van dien uitgebreiden kunsthandel, die de voortbrengselen der Hollandsche kunst naar de verste uithoeken, naar Poolsche, Hongaarsche, Zweedsche, Engelsche, Schotsche kasteelen overbracht en nog een betrekkelijk groot deel in het land zelf achterliet, in de verzamelingen der kunstenaars, aan de wanden van huiskamers en saletten der aanzienlijken zoowel als der minder vermogenden.

In het begin der 18de eeuw was de groote kracht der Leidsche schilderkunst verdwenen. Willem van Mieris en zijn zoon Frans, Carel de Moor, Jacob Toorenvliet hielden onder het veertigtal schilders, leden van St. Lucas, in 1702 nog den ouden naam op maar na hen was het zoo goed als gedaan. Nog enkele fjnschilders als de bloem- en vruchtenschilder Jan Mortel, als Jacobus van der Sluys, als de Van der Eyken, met de familie Van Mieris verwant, worden naast hen genoemd, maar wij ontmoeten verder op de gildenlijst slechts namen van schilders van den derden of den vierden rang, totdat het gild in 1799 met de andere gilden werd opgeheven. Van de bijna 150 schilders, die in de 18de eeuw als zoodanig in het Album Academicum vermeld worden ²⁾ verheffen zich slechts enkelen tot zekeren naam; de meesten zullen wel eenvoudige teekenmeesters geweest zijn, al dragen zij den eeretitel „pictor academiae”, en hunne inschrijving als student zal wel geschied zijn wegens de daarmede verbonden vrijdommen van accijns, enz.

Intusschen was er naast het gild een instelling ontstaan, die ten doel had om de opleiding van schilders en teekenaars, waarmede het gild zich zoo goed als niet bemoeide en die het aan de meesters zelf overliet, beter te regelen. Zij had niets meer of minder moeten zijn dan een „schildersacademie” naar het voorbeeld van wat vele schilders in de Italiaansche steden hadden gezien ³⁾. Willem van Mieris en Carel de Moor hadden met hulp van den burgemeester Cornelis Paets, die zelf niet onverdienstelijk schilderde, omstreeks 1690 van de stadsregeering ver-

1) Orlers, blz. 165. Ook in de Vierschaar aldaar en zelfs in het kleppermanslokaal onder het stadhuis (Martin, in Oud-Holland, 1901).

2) Du Rieu, in Obreen's Archief, dl. I.

3) Zie mijne studie: *Ars Aemula Naturae*, in Leidsch Jaarb. 1913, blz. 1 vlg.

gunning gekregen om gebruik te maken van een lokaal in de Saaihalle op het Steenschuur ten behoeve eener „vergadering of academie der kunstschilders en tekenaars”, en wel onder hunne leiding als „directeurs ende meesters”. Bij hen voegde zich op het einde van 1701 Jacob Toorenvliet. Zij waren de onderteekenaars van een rekest, waarbij zij ten behoeve der kinderen van „geringe ambaghtsluyden” en ter bestrijding der kosten van verlichting en verwarming van het lokaal „een kleine gratificatie” van f 75 's jaars van de regeering vroegen, waarvoor zij zich verbonden daar zelf gratis onderwijs te geven „aan yder liefhebber van de voorsz. const”. De stadsregeering stemde toe en gaf hun weldra de beschikking over een lokaal boven de Blauwpoort ¹⁾, na hare afbraak in 1735 boven de nieuwe Rijnburgsche poort, waar de academie meer dan 100 jaren gevestigd bleef. In 1736 werden de beide overgebleven oude „directeuren” vervangen door Frans van Mieris den Jonge en den toen te Leiden ijverig werkzamen middelmatigen schilder Hieronymus van der My, schilder en bedenkelijk restaurateur van vele professorenportretten in de Leidsche Senaatskamer ²⁾. Leden der Leidsche schilderacademie waren de leerlingen, wier getal zich gewoonlijk tot een vijftal bepaalde. De academie stond geheel buiten het gild en werd in het belang der kunst daarvan volstrekt onafhankelijk gehouden ³⁾. Na den dood van Van der My (1762) werd deze vervangen door den bekwaamengrafeur en teekenaar, tevens kunsthandelaar Abraham Delfos. Toen in het volgende jaar ook Van Mieris overleed, bleef Delfos de eenige directeur en aangewezen beheerder van het door Van Mieris bij testament aan de instelling gegeven legaat van f 3000, zoodra het daarop gegeven vruchtgebruik eener nicht van den erfflater verviel. De academie ging onder Delfos' leiding niet vooruit; hij bleef er voortdurend enkele leerlingen onderwijzen, van wie echter geen het tot schilder van betekenis bracht; de meeste leerlingen waren blijkbaar dilettanten en graveurs, werkende voor den boekhandel. De meest beteekenende onder hen was Jacobus Janson ⁴⁾, gewezen officier en verdienstelijk landschap schilder en etsers, die 1761 lid der academie werd; hij en zijn beide zoons vertegenwoordigden met Delfos en later B. van den Broek nog tot op het einde der 18de eeuw bescheidenlijk de oude Leidsche kunstenaarsbent, die buiten deze academie nog een lid der bekende Amsterdamsche

1) Zie boven, blz. 9. Hier worden zij begroet door een „Dank- en Welkomstoffer” van de daar reeds gevestigde Rederijkerskamer, N°. 7360 der Bibl. Archief Leiden.

2) Blok en Martin, De Leidsche Senaatskamer (Leiden 1914), blz. 3 vlg.

3) *Ars Aemula Naturae*, I. I., blz. 5.

4) Misschien een nakomeling van Johannes Janson, schilder uit het eind der 17de eeuw (vgl. Würzbach, i. v.).

kunstenaarsfamilie Chalon, Christina Chalon (1748—1808), die verdienstelijk teekende en etste, binnen de Leidsche wallen telde.

De belangstelling in kunst bleef echter te Leiden steeds levendig. Aanzienlijke en minder aanzienlijke familiën bleven nog steeds belust op geschilderde portretten harer leden, zij het dan in de 18de eeuw volgens de mode dier dagen miniatuurportretten, waarmede salons en woonkamers werden opgesierd; ook toen vond men er tal van verzamelaars, die er prijs op stelden de werken van vaderlandsche en buitenlandsche schilders bijeen te brengen ¹⁾; de talrijke hofjes, gewoonlijk reeds voorzien van de portretten hunner stichters of stichtersessen, hadden in hunne regentenkamers gaarne ook die van latere regenten of wel schilderijen toepasselijk op hunne werkzaamheid; de gilden volgden dat voorbeeld evenals de regenten van weeshuizen, gasthuizen enz. en de martiaal gestemde schutterofficieren. In tal van Leidsche huizen der 18de eeuw ²⁾ vindt men ter versiering van plafonds, schoorsteen, wanden of boven de deuren „grauwtjes” van den Amsterdamschen kunstenaar Jacob de Wit of zijn Leidsche navolgers: fraaie serafijntjes of kinderkopjes, bijbelsche of op het ambt van den bewoner toepasselijke voorstellingen; in andere beschilderde salonwanden van Leidsche hand.

Voor al de teeken-, graveer- en etskunst vond te Leiden in de tweede helft der 18de eeuw nog gelukkige beoefenaars. Die kunsten hadden vanouds te Leiden naast de schilderkunst gebloeid. Van Lucas af waren de meeste schilders ook verdienstelijke, zelfs voortreffelijke teekenaars en graveurs („plaatsnijders”) geweest; naast hen was op het einde der 16de eeuw de beroemde graveur en etser Jacob de Gheyn ook te Leiden werkzaam geweest evenals de teekenaar en graveur van stadsgezichten en plattegronden, historieprenten en bijbelsche voorstellingen Pieter Bast ³⁾ in de eerste jaren der 17de. Eigenlijk Leidsche graveurs en etsers van groote beteekenis waren in dienzelfden tijd Zacharias en vooral Bartholomeus Dolendo (1570 tot na 1622), van wiens kunstvaardige hand een aantal stempels voor de neringen getuigen mocht ⁴⁾; hij was de leermeester van Van Goyen. Nog diep in de 18de eeuw bood het graveeren nog gelegenheid om behoorlijk zijn brood te verdienen, blijkbaar in verband met de illustratie van boeken en plaatwerken ten behoeve der groote Leidsche boekdrukkers: de Van der Eyken, de Jansons, Nicolaas van der Worm, Pieter de Mare zijn te noemen onder de beste leerlingen van den bekwamen Abraham Delfos.

1) Houbraken noemt er verscheidene, o. a. de beroemde verzameling van Gerard van Hogeveen, I, blz. 207; Uffenbach, *Reisen*, passim. Vgl. ook mijne studie *Ars Aemula Naturae*, blz. 12/3.

2) Overvoorde, *Oude gebouwen te Leiden*, passim.

3) Bodet Nyenhuis, in *Meded. Letterk.* 1871/2.

4) *Thes. rek.* 1597, fol. 504.

De kunst der glasschrijvers, dikwijls glazenmakers tegelijk, uit welk ambacht hunne kunst blijktbaar was voortgekomen, heeft in de 16de en 17de eeuw te Leiden zeer gebloeid zooals blijkt uit menige aanteekening over de opleiding van schilders, die dikwijls bij glasschrijvers, tevens teekenaars, hunne eerste lessen in het teekenen ontvingen. Uit hun kring moeten ook de glasschilders zijn voortgekomen. Natuurlijk is wegens het buitengemeen vergankelijke der stof, waarop geschreven, geschilderd of gebrand moest worden, veel van deze soort van kunstwerken ten onder gegaan. Wat ervan overgebleven is ¹⁾ toont echter voldoende, dat deze kunst ook te Leiden beoefend is, met name in de 16de en 17de eeuw: tal van burgerwoningen moeten in hare voornaamste vertrekken gebrande of eenvoudig beschilderde glazen hebben bezeten, waarop wapens of op het ambacht of wel het ambt van den bewoner betrekking hebbende voorstellingen waren afgebeeld, ook wel allerlei versieringen waren aangebracht. De door den Haarlemmer Tybout ²⁾ voor den Doelen gemaakte serie van gebrande glazen met de afbeeldingen der Hollandsche graven zijn ten deele tot ons gekomen ³⁾. Ook van de kunst der glasschrijvers is een en ander overgebleven, niet het minst op de talrijke glazen, waarop de Leidsche sleutels, teekeningen of opschriften van onbetwifelbaar Leidschen oorsprong hun vermoedelijk ontstaan te Leiden aanwijzen ⁴⁾. Onder de uitnemende Leidsche glasschrijvers en graveurs neemt Willem van Heemskerck in de 17de eeuw een aanzienlijke plaats in ⁵⁾. Nog diep in de 18de eeuw heeft deze kunstsoort in de stad gebloeid gelijk in de andere steden van Holland, maar de glasschrijver- en glasschilderkunst toont ook hier in die eeuw onmiskenbare sporen van verval.

Beeldhouwers heeft Leiden er geen van bijzondere beteekenis opgeleverd. Als er te Leiden iets zeer schoons op dit gebied moest gewrocht worden, werd Rombout Verhulst, de voortreffelijke Haagsche kunstenaar, of Pieter Xavery uit Amsterdam ontboden ⁶⁾. Toch is er nog aan gevel en in binnenhuizen vrij wat anoniem beeldhouwwerk te zien, dat genoemd mag worden ⁷⁾. Architecten van beteekenis kon de stad daarentegen welaanwijzen. De stadsbouwmeester Willem van der Helm

1) Voornamelijk in de verzameling van het Stedelijk Museum.

2) Zie boven, blz. 28; Pleyte, in Nijh. Bijdr. 3de reeks, II, blz. 232 vlg.; Overvoorde, in Hand. en Meded. Letterk. 1915.

3) Stedelijk Museum.

4) Ibidem.

5) Ibidem, n°. 2669 vlg. Hij leefde van 1613 tot in het begin der 18de eeuw.

6) Zie boven, blz. 20, 22, 23, 30. Verhulst maakte ook den leeuw op de Burgpoort.

7) Vgl. Overvoorde, Oude gebouwen te Leiden, passim.

heeft na 1662 menig bouwwerk van naam tot stand gebracht ¹⁾; de stadsbouwmeester Arent van 's-Gravesande (omstreeks 1640), navolger van den klassieken Italiaan Palladio, bouwde de Lakenhalle, ontwierp de Marekerk, bij welker bouw ook Jacob van Campen advies gaf, en was de bouwmeester van de Doelenpoort ²⁾; de timmerman Pieter Adriaansz. Clocq bouwde in 1597 het Gemeenelandshuis van Rijnland ³⁾. De Rijnsburgsche poort van 1631 gold voor het wonder der Leidsche bouwkunst; zij was gemaakt door Jan Jacobsz. van Benthem ⁴⁾. Grootte bouwwerken als het stadhuis, dat aan den Haarlemmer Lieven de Key werd toevertrouwd ⁵⁾, de Waag aan den Hagenaar Pieter Post ⁶⁾ en den Leischen Van der Helm, werden evenwel ook door vreemdelingen of tenminste met hunne hulp of hun advies tot stand gebracht. Maar de groote kunstvaardigheid van menig onbekend Leidsch timmerman blijkt uit zoovele aardige gevels, poortjes of andere kleine bouwsels, die nog thans de bewondering van den nazaat opwekten; de bouwkunst blijkt te Leiden zoo goed als in andere Hollandsche steden op een hoogten trap te hebben gestaan en ook het binnenwerk der huizen kan hiervan getuigenis afleggen ⁷⁾. Op het gebied der muziek mag de naam genoemd worden van den Leidenaar Cornelis Schuyt (1557—1616), die op stadskosten door Italië had gereisd, evenknie van Jan Pietersz. Sweelinck en evenals deze beroemd organist en componist van nog zeer geprezen madrigalen ⁸⁾; zijn instructie verbindt hem niet alleen om het kerkorgel der Pieterskerk te bespelen na de preek en de avondgebeden, om zoo „de gemeente uit de herberg te houden”, maar ook om bij de officieele maaltijden der stadsregeeringstafel muziek te maken en een paar knapen in de kunst van zang en spel te onderwijzen. Een en ander bewijst, dat de stadsregeering in ieder geval de beteekenis der muziek voor het volksleven niet gering schatte, wat ook blijken kan uit hunne zorg ook voor het klokkenspel.

Het eerste klokkenspel, dat Leiden had, was wel dat, hetwelk na den torenbrand van Januari 1573, toen toren en klokken geheel vernield

1) Zie boven, blz. 10. Zijn voorganger Cornelis Hubertsz. van Duyvenvlugt (gest. 1661) is van minder beteekenis.

2) Overvoorde, Oude Gebouwen te Leiden, blz. 18; zie boven, blz. 27 vlg.; Leidsch Jaarb. 1909, blz. 109 vlg.

3) Zie boven, blz. 16.

4) Zie boven, blz. 10.

5) Zie boven, blz. 12.

6) Zie boven, blz. 23; Jesse, in Leidsch Jaarboekje 1909, blz. 135 vlg.

7) Overvoorde, in Leidsch Jaarb. 1905, blz. 58 vlg.; Jesse, in Leidsch Jaarb. 1907, blz. 67.

8) Seyffert, in Tijdschr. Vereen. Muziekgeschiedenis, V, blz. 244 vlg.

werden ¹⁾, hier werd opgesteld ²⁾, zoodra de toren weder was opgetrokken. Dit gebeurde in 1576, zoodat na dien tijd het door Orlers als „harmonieus end soet van geluyt” genoemde samenstel van 23 speelklokken moet zijn aangebracht, hangende boven het in 1578 door Hendrik van Nuyst uit Hasselt vervaardigde „horologium” met uurklok. Deze laatste was van 1572 en werd 29 Aug. 1576 door de schoolkinderen uit het St. Jacobs-Gasthuis naar het stadhuis getrokken „om geheuchenisse daervan te houden” ³⁾. Het oude klokkenspel, waarop de bespeler „psalmen musicael” of andere „bequaeme liedekens” stelde, werd in 1679 vervangen door een ander, gedeeltelijk gegoten en gestemd door den Amsterdamschen kunstenaar Pieter Hemony, gedeeltelijk door diens opvolger Mammes Fremy, die echter de kunst niet zoo goed verstond; Hemony leverde er 23, Fremy 10 klokken van ⁴⁾.

Met de zorg voor het uurwerk en klokkenspel was de torenwachter belast ⁵⁾, die op daartoe vastgestelde dagen en uren ⁶⁾ op de klokken moest „beyeren” tot vermaak der burgerij, terwijl hij tevens had te zorgen voor het „versteeken” van het gewone speelwerk vóór het heele en het halve uur en eindelijk voor het ieder uur 's nachts blazen op de trompet, des winters tot 4 uur, des zomers tot 2 uur; zijn helper, de klokluider, luidde de „wachtklok”, die den dagelijkschen arbeid der werklieden in- en uitluidde.

Met het orgelspel in de hoofdkerken en de muziek door de stedelijke speellieden ten gehoor gebracht bij optochten, bij de groote feestmaaltijden der stadsregeering en der schutterij en dergelijke vormde het klokkenspel van den stadhuistoren een gepast geheel. De burgerij zelve zal niet minder dan elders in Holland ook te Leiden door zang en snaarspel het dagelijksche leven hebben veraangenaamd; luit en vedel, in de 18de eeuw het klavier, zal ook hier ter stede dagelijks gehoord zijn. Er is ten minste geen reden om aan te nemen, dat Leiden in dit opzicht beneden andere Hollandsche steden moet gesteld worden, al weten wij er geen bijzonderheden van.

In het algemeen mag men zeggen, dat het kunstleven te Leiden in de 17de en 18de eeuw de vergelijking met dat in andere steden glansrijk kan doorstaan.

Dat geldt ook van het letterkundig leven.

1) Orlers, blz. 165 vlg.; zie boven, blz. 15.

2) Elsevier en Enschedé, in Tijdschr. voor muziekgeschiedenis, VII, blz. 301 vlg.

3) Zij werden daarvoor onthaald op zoetemelk en wittebrood.

4) Het geheel kwam na aftrek der oude klokspijs op f 17000.

5) Van Mieris, II, blz. 380.

6) Zie boven, blz. 15.

Op het einde der 16de eeuw waren dichtkunst en tooneel te Leiden, gelijk elders in Holland, in hoofdzak nog in handen van de „Retrozyns”, de oude Rederijkers, welker voornaamste „kamer”, de Witte Acoleyen onder de zinspreuk „Liefde ist fundament”, haar octrooi van 17 Mei 1498 ¹⁾ op 1 Oct. 1578 bevestigd zag ²⁾. Deze kamer bleef ook later de belangrijkste. Naast haar had vóór den opstand nog een andere kamer onder de zinspreuk „Genucht U all” bestaan, waarvan o. a. Pieter Adriaensz. van der Werff lid was; maar deze schijnt reeds vóór 1572 te gronde te zijn gegaan. De komst van een groot aantal Vlamingen en Brabanders in de stad omstreeks 1580 gaf aanleiding tot de stichting eener afzonderlijke Vlaamsche kamer, genaamd de Witte, later de Oranje Lelie onder de zinspreuk „In Liefde Groeyende”, die 30 Nov. 1590 werd opgericht; zij kreeg in 1591 ³⁾ van de stadsregeering, die haar eerst niet schijnt erkend te hebben, vergunning om haar blazoen „weder” uit te hangen en den Brabander jhr. Jacob Duym ⁴⁾ als haren „keizer” te beschouwen; zij bestond nog in het midden der 17de eeuw. Een derde kamer bestond zeker in 1606, toen zij te Haarlem optrad ⁵⁾; zij heette de Witte Roozen onder de Doornen en had tot zinspreuk „Liefde onder het Kruis”, welke naam zij in 1616 verwisselde met „de Samaritaan bij den Palmboom” onder de zinspreuk „Liefde werkende”. Bij die gelegenheid kreeg zij een octrooi ⁶⁾, waarin bepaald werd, dat zij hoogstens 16 broeders en 16 „beminders” mocht tellen; haar groote feestdag zou 14 dagen na Pinksteren zijn; verder had zij jaarlijks vier „refereyndagen”, waarop ieder lid een „refereyn”, een rijm in bepaalden vorm, moest ter tafel brengen op een gestelde „vraag”; factor, keizer en prins zouden met twee prijsmeesters de prijzen daarbij uitreiken. Op het spreken van „quaet duytsch” stond een boete van „twee regelen dichts”; wie op de buiten de Zijlpoort gevestigde kamer kwam, moest „tgeselschap met dichte groeten”; geen spelen mochten in het openbaar worden gehouden dan na lezing en aanneming in een „gemeen ver-

1) Zij bestond reeds vroeger. Vgl. dl. II, blz. 189.

2) Portefeuille Letterk. en wetenschap, n°. 7685 Bibl. Leidsch Archief. Vgl. Van Mieris, II, blz. 451 vlg.

3) Gerechtsdagb. 1591, 2 Oct., fol. 135^v.

4) Hij was een Leuvenaar en in 1584 als Staatsch hopman werkzaam bij de verdediging van Lilloo; bij het gevecht op den Kouwensteijnschen dijk bij Antwerpen door Mondragon gevangen genomen en 22 maanden lang op het kasteel te Namen in harde gevangenschap bewaard, zette hij zich na zijn loslating als invalide in 1587 te Leiden neder en wijdde zich daar aan letterkundigen arbeid. Hij leefde er in den kring van Heinsius en Scriverius tot 1608, toen hij naar Brabant trok. Hij is vóór 1624 gestorven (Poll, Over de tooneelspelen van den Leidschen rederijker Duym, Gron. 1893).

5) Ampzing, Beschrijving van Haarlem, blz. 398/9.

6) Reg. Divers. B, fol. 211/2.

gaderinge" der kamer en na goedkeuring door Burgemeesters; onderlinge ruzie en laster werden voor de eerste maal met boete, voor de tweede maal met afzetting als lid gestraft; prins en factor deelden de rollen uit, die moesten gespeeld worden, en hielden toezicht op de kleeding der acteurs en de zorg voor de uitgeschreven rollen, die de prins had te bewaren; men zou bij bepaalde gelegenheden voor de stadsregering moeten spelen tegen behoorlijken „onderstand" van stadswege ter tegemoetkoming in de dikwijls belangrijke kosten van opvoering.

Nog van een vierde rederijkerskamer is omstreeks 1600 sprake, nl. van die der Roode Acoleyen onder de zinspreuk „Wy Leyden liefst", die 9 Oct. 1597¹⁾ om toelating vraagt, maar waarvan men verder niet hoort. Van een vijfde is de naam: de Wijngaardranken, onder de spreuk „Liefde boven al" met eenige harer „kamerliederen" tot ons gekomen²⁾. In 1643 werd tegenover pogingen om nieuwe kamers op te richten bepaald, dat men zou blijven bij de drie oudste, de „over vele jaren geoctroyeerde", aangezien de regering vreesde, dat deze nieuwe kamers slechts zouden dienen als voorwendsel om te drinken en „andere debauches" te plegen³⁾. Toch werden er wel andere kamers opgericht, tegen een van welke in 1649 een strenge maatregel werd genomen: verbeurdverklaring van alle aanwezige huisraad en meubelen⁴⁾.

Het blijkt uit deze octrooien en maatregelen, dat de stadsregering het eens was met Hooft⁵⁾, dat de werkzaamheid der Rederijkers „een stichtelijke vermaakelijkheid" was, die aanmoediging verdiende, „mits d'overigheid de maat slaa" bij „dit soort van zang." De stadsregering hielp de geoctroyeerde kamers door geregelde tegemoetkoming⁶⁾ in de kosten van kamerhuur, van kleeding, van opvoering in het algemeen. Zij stelde voor de Witte Acoleyen een lokaal beschikbaar, eerst op de Blauwpoort, na 1664 op de Rijnsburgerpoort, eindelijk op de Zijlpoort. Maar zij hield streng toezicht op de opvoeringen en het gedrag der Rederijkers, dat niet steeds met hare wenschen strookte. Reeds in 1560 had de landsregering, met het oog op de toeneming der ketterij in burgerkringen, verboden, „dat men gheen Rhetorycke useren en zoude, suspect zijnde" ⁷⁾ en het optreden der stadsregering tegen Van

1) Gerechtsdagb.

2) Bibl. Leidsch Archief, n°. 7695.

3) Afleringsboek 1643.

4) Correctieboek D, blz. 129.

5) Nederl. Hist., blz. 36.

6) Van Mieris, II, blz. 452 vlg.

7) Kalf, Gesch. der Ned. Letterk., III, blz. 270.

der Werff's rederijkerskamer in het volgende jaar ¹⁾ staat daarmede blijkbaar in verband; ook uit de vergunning van 1591 aan Duym's gezelschap om haar blasoen „weder” uit te hangen blijkt een vroeger verbod. Het plakkaat der Staten van 31 Juli 1619 tegen de Rederijkers, die zich te midden der toenmalige kerkelijke twisten niet ontzagen om in hunne verzen en spelen „onder bedekte woorden” overheid of kerk aan te vallen, getuigt van dezelfde stemming. De „losse rhetorikers” ook te Leiden ²⁾ hadden niet geschroomd dit te doen, zelfs onder weinig bedekte bewoordingen. De houding der stadsregeering wisselde intusschen met de politieke toestanden. In 1651, toen na den dood van prins Willem II de Statenpartij het roer in handen had, werd afwijzend beschikt op een klacht van d^s. Dubois over het aanroepen van God's naam en het optreden van mannen in vrouwenkleeding bij de opvoering van een spel over het ontzet ³⁾. Daarentegen werd in 1688 de oude kamer der Acoleyen wegens de uitgave van een schimpdicht „Den Zot”, waarin een en ander voorkwam tegen „voornamen heeren” tijdelijk opgeheven ⁴⁾. Gelijk meer in dergelijke gevallen geschiedde wendde de kamer zich met een boetvaardig vers tot de stadsregeering, die bij monde van den secretaris Groenendijck antwoordde met een waarschuwend antwoord in dichtmaat, waarvan het slot luidde:

„Men rymt geen schimpdicht daer de Liefdd' is 't fundament”.

Met „dese les” kreeg de kamer haar verbeurd octrooi terug.

De rederijkers genoten, vooral bij de kleine burgerij, lang een zekere populariteit; hare leden werden meer en meer tot die kleine burgerij beperkt; de aanzienlijken trokken zich uit de kamers terug. Hare „omgangen” door de stad, vroeger op de groote kerkelijke feestdagen, waarop zij door kerkelijke spelen, levende beelden en met versierde wagens tot den feestluister bijdroegen ⁵⁾, later op haar eigen feestdagen of bij gelegenheid van kermis of vorstelijk bezoek ⁶⁾, trokken veel volk. Bij het bezoek van prins Maurits op zijn triomftocht door Holland in Augustus 1594 na de verovering van Groningen stelden de Witte Acoleyen op den Rooden Steen in de Haarlemmerstraat bij de Donker-

1) Kalf, *Gesch. der Ned. Letterk.*, III, blz. 270.

2) Zie boven, blz. 110.

3) *Aflezingsboek*, 9 Aug. 1651.

4) *Gerechtsdagb.* 1688, fol. 241^v. Het gedicht sprak op oneerbiedige wijze van den tocht van Willem III naar Engeland en diens strijd tegen zijn schoonvader.

5) Zie dl. II, blz. 191. Nog in Mei 1579 bestond zulk een „omgang dezer stede”, waarbij een „wagen van de retoricynen” medeging (*Thes. rek.* 22 Oct.): Van Mieris, II, blz. 452.

6) Zie boven, blz. 87. Over de huldiging van Maurits te Leiden na de inneming van Groningen, zie Te Winkel, in *Gedenkboek der Reductie*, blz. 249 vlg.

steeg, middelpunt van straten, de zeven provinciën voor, Groningen als achtste zuster opnemend, terwijl de Oranjelelie aan het Noordeinde een eereboog had opgericht, met wapenschilden en toepasselijk schilderwerk versierd en opgeluisterd door fraai met de hand van Pieter Bailly geschreven verzen op Coevorden's en Groningen's verovering. Vooral op de jaarlijksche jaarmarkt van 3 October, ingesteld ter herdenking van het ontzet, vond het toepasselijk spel der Rederijkers, waartoe op het plein binnen het Weeshuis gelegenheid werd gegeven, veel aftrek. Dan werd aanvankelijk „het” spel over het beleg vertoond: „De Belegering en ontzetting der stad Leyden”, een „treur-blijeiendspel, versierd met schoone figuren en al de vertooningen zo voor als na”: het spel van den „aerdighen poëet” Reynier de Bondt, waarschijnlijk een neef van den bekenden hoogleeraar, die zelf lang voor den auteur is gehouden ¹⁾, of wel dat van Duym of een der latere Leidsche auteurs, die zich tot de stof aangetrokken gevoelden ²⁾.

In den beginne hadden ook werkelijk geletterde personen, als Jan van Hout en Jacob Duym, in de rederijkerskamers gewerkt. De eerste echter had reeds omstreeks 1576 ³⁾, met al het vuur, dat hem, den humanist, kenmerkte, scherpe kritiek geoefend op de Rederijkers, die hij elders als „kanne-kijckers” bespot. Hij spreekt minachtend van hunne „vunstige const”, waarmede zij, „als exters van deene tac op dander huppelende”, rondeltjes en refereintjes „op de knie” (d. i. als snelgedicht, zonder voorbereiding als het ware even op de knie samengesteld) ten beste gaven en „een groot stuk werx bedreven willen hebben”, als zij „haer gedichten braessem gewijze wat weten te deurhacken, te deurnyden ende te kerven”, denkend „Horatyum, dien groten orateur, beschaemt te hebben.”

Toch was hij in 1596 zeer wel geneigd om van de hulp der Rederijkers gebruik te maken bij gelegenheid van het Leidsche landjuweel van Mei van dat jaar. Een dergelijk landjuweel was te Leiden reeds in 1588 gegeven bij gelegenheid van de feestviering na den ondergang der Armada ⁴⁾, waarover verder niets bekend is. Zulke prijskampen waren, op het voorbeeld van Vlaanderen en Brabant, het beloofde land der Rederijkers, toen zeer in de mode en de Leidsche Rederijkers namen er ijverig aan deel. Het is blijkbaar de bloeitijd der Hollandsche rederijkerij. In 1615 ⁵⁾ namen niet minder dan 30 Hollandsche kamers deel aan een landjuweel in het kleine dorp Kethel.

1) Lamberts Hurrelbrinck, in Hand. en Meded. Letterk. 1892, blz. 26.

2) Vgl. genoemde studie, blz. 17 vlg.

3) Prinsen, Jan van Hout, blz. 106, 154.

4) Scheltema, De ondergang der Onoverwinnelijke Vloot, blz. 307.

5) Bibl. Leidsch Archief, n°. 7692.

Daarbij waren zes nieuwe kamers, die er „gebaptiseert ende aengenomen zijn voor vrije kameren”. Er bestond dus tusschen al die kamers een zekere band, door jaarlijksche bijeenkomsten bevestigd. De Leidsche kamers speelden daarbij ongetwijfeld een belangrijke rol: hare dichters Piero van de Vlaamsche, Meese van de Hollandsche kamer met hun medelid, die zich noemt met de zinspreuk „Verberghet gheen Konst” worden te Kethel vermeld ¹⁾. Ook te Haarlem, Amsterdam, Zandvoort en elders vernemen wij herhaaldelijk van het optreden der Leidsche kamers op de groote rederijkersfeesten ²⁾.

Veel weten wij van het door Van Hout geleide landjuweel van 1596, te Leiden uitgeschreven in verband met een loterij ten behoeve van het in armoedige omstandigheden verkeerende Cathrijnengasthuis of liever in het bijzonder van het daaronder behoorende Dolhuis, wat door den vindingrijken Van Hout was uitgedacht ³⁾. Men verwachtte grooten toeloop van menschen bij deze feestelijkheid, waartoe de Acoleyen met een door De Gheyn fraai geïllustreerde „chaerte” alle Hollandsche rederijkerskamers tegen den 26sten Mei hadden uitgenoodigd. Die toeloop zou den verkoop der loten ten zeerste kunnen bevorderen en de verwachtingen zijn ook ten dezen niet teleurgesteld: „een goede somme gelts” is in de kas gevloeid ⁴⁾.

Of dit succes ook geroemd mocht worden ten opzichte van het feest zelf, mag worden betwijfeld, al mocht men constateeren ⁵⁾, dat er niet gevochten of iets anders onbehoorlijks was gebeurd, wat stof had kunnen geven aan te vreezen „fameuse libellen of faem-rovende geschriften”, die ten doel hadden om „dese vrye conste te dempen.” De opzet was namelijk grootsch en men had gehoopt, dat dit Leidsche landjuweel zou kunnen worden vergeleken met het beroemde Antwerpsche van 1561. Dat dit niet zoo uitgekomen is, blijkt al voldoende uit de deelneming. Te Antwerpen waren wel niet meer dan 14 kamers aanwezig, terwijl Leiden 11 deelnemers telde ⁶⁾, maar meer dan 1400 rederijkers te paard en 220 ten deele schitterend uitgeruste wagens vormden te Antwerpen den prachtigen optocht, met Vlaamschen en Brabantschen zwier ingericht; te Leiden daarentegen wordt slechts melding gemaakt

1) Een aantal stukken van verschillende kamers afkomstig zijn te Leiden verzameld in een bundel, die blijkbaar aan de Acoleyen heeft behoord (Bibl. Leidsch Archief, n°. 7693).

2) Vgl. in het algemeen: Schotel, Geschiedenis der Rederijkers, dl. II, passim.

3) Prinsen, l.l. en in Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XXV, blz. 445.

4) Oriers, blz. 130.

5) Lust-hof van Rethorica, waer inne verhael gedaen wordt van de beschryvingen ende tsamen-comsten der Hollantscher Cameren ende Rederyckers, binnen Leyden geschiedt den 26sten Mey des jaers 1596. Leyden, 1596 (Bibl. Leidsch Archief, n°. 7687).

6) Gouda, Rotterdam, Vlaardingens, Katwijk a/Zee, Katwijk aan den Rijn, Den Haag, 3 uit Haarlem, 2 uit Leiden zelf, waarvan de gastvrouw er een was.

van 12 man uit Katwijk, evenveel van de Oude Haarlemsche kamer tegen 25 van de Vlaamsche Kamer te Leiden, 11 van de uitnoodigende kamer zelve 1), die aan de „intrey” deelnamen; en de andere kamers waren niet talrijker, zoodat voor iedere kamer één vertrek als logement voldoende gerekend kon worden 2). Het getal der deelnemende Rederijkers kan zoo moeielijk op meer dan 150 worden gesteld, terwijl van prachtwagens niet gesproken wordt en 7 politiemannen voldoende werden geacht om bij „’t ancomen van alle de camers” deze „van overloop van tvolc te bevryden”, „den intrede” te „convoyeren” en by de vertooningen de „stallages” te „bewaren” 3). Alles dus op kleine schaal, wat vermoedelijk niet heel veel anders zou geweest zijn, als het twintigtal 4) uitgenoodigde kamers allen aan de uitnoodiging gehoor hadden gegeven. De toen alom bekende „zot” der Acoleyen Pieter Cornelisz. van der Mersch alias Piero 5), wiens portret in costuum met narrenkap en ander toebehooren wij bezitten, had de andere zotten in het bijzonder uitgenoodigd met een eveneens door De Geyngesneden „chaerte”. 6)

Op den bepaalden dag 7), Zondag 26 Mei, kwamen des middags te 1 uur de naar de uitgelooftde prijzen mededingende kamers bijeen in de stadsherberg buiten de Zijlpoort, waar zij, na met bier en wijn en eten versterkt te zijn, op een tooneel ontvangen werden door de Acoleyen, gekleed in „rocken van incarnate gefriseerde bay, geboort met geconterfeyt silver en gout passement”; keizer, prins en factor droegen lange rokken „ter aerden toe”, de andere 8 leden korte met een gordelsjerp van de stadskleuren rood en wit, mouwen van gesteven kamerijksch doek over rood linnen, groene gebreide kousen, witte schoenen en grauwe gespikkelde hoeden met rood-witte sluiers. Zij ontvingen volgens program iedere kamer met een door den prins uitgesproken welkom, beantwoord met een elfregelg klinkdicht, sluitende met de woorden van ieders blazoen. Daarna ging men in optocht de verschillende kamers brengen naar hare logementen, waar zij „gefortiert” waren en welke haar werden aangewezen in door Van Hout vervaardigde, op den naam der kamer en haar logement doelende versjes. Die optocht, opge-

1) Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XXV, blz. 469, 454. Grooter was het getal harer leden blijkbaar niet.

2) ib. blz. 461 vlg.

3) ib. blz. 479.

4) ib. blz. 464/5.

5) Op meer dan 80jarigen leeftijd 13 Sept. 1629 begraven, sedert 1578 stadsbode. Hij was ook lid der Vlaamsche Kamer, ten minste in 1616 (Bibl. Leidsch Archief, n°. 7692). Zijn portret met onderschrift in het Stedelijk Museum, n°. 210.

6) Bijdr. en Med., blz. 474.

7) Een en ander uit de genoemde rekening en den Lusthof benevens het „Cort Verhael” van het „bedrevene” (Leyden, 1596).

luisterd door de grappen der potsierlijk gekleede zotten, door trompetters en blazoendragers, vaandels en trommelslag, lokte natuurlijk veel volk de geheele stad door. Des avonds van dien eersten dag werden door de Acoleyen aan alle kamers met een „liedeken” bezoeken afgelegd onder den rossen schijn van pekfakkels. Tegen den volgenden dag was op de Breestraat een tooneel opgeslagen, waarop de kamers hare „intrey” moesten geven, een vertooning met voor allen als onderwerp:

„Het leven der Tyrannen: miteen, wat een beloonen
Zij oyt verworven hebben voor haer doot en naer:”

een onderwerp, dat in dien tijd gereede gelegenheid gaf tot ontboezemingen van nationalen aard, geheel in Van Hout's geest.

Die vertooningen bestonden in het optreden van levende beelden, opgesteld in tableaux vivants en voorgesteld door de respectieve kamers. Zoo gaf Gouda de „Parijsche Moort” te zien, met koning Karel IX in bebloede kleeding, Coligny enz. ¹⁾ Iedere vertooning werd voor het op „stallages” gezeten publiek verduidelijkt door een gedrukte „verclaringe”. De hoog op het tooneel „in een heerlick verchierde hooge zetel” zittende vrouwe „Rethorica”, vergezeld door de aan hare zijde („dalende nevenshaer”) drie aan drie geplaatste „gezusters in der vrye consten”, ontving met het bestuur der Acoleyen de mededingende kamers, die door de Acoleyen met verzen werden begroet; elke kamer antwoordde met een sierlijk gerijmde „ballade”. Daarna gaven de Acoleyen na een op de rederijkerskunst toepasselijke proloog ²⁾ van een „Liefhebber van conste”, tegenover wien een ander „personagie” optrad als „Diet alles ten quaesten duyt”, een opvoering van Van Hout's ³⁾ „speeltgen diennende tot verwelkominge van de cameran”, waarvan de „zin int cort” luidt:

„De vier des werelts staten, synde seer beladen,
„Zoucken vertroosting en in haer hertclemmende zwaerheyt
„Door by hem te landt, water, lecht ende vuyr geledene schaden
„Alom te vergeefs, mer vindense in de heylgevende waerheyt.”

Het is een echt en zeer merkwaardig „zinnespel” van letterkundige beteekenis, dat nog zeer geroemd wordt.

Op den 28sten had men de prijkskamp der kamers met „refereynen” ⁴⁾

1) Prinsen, Jan van Hout, blz. 112 vlg. geeft de „verclaringe” van de vertooning der Haarlemsche Oude kamer.

2) Bijdr. en Meded. Hist. Gen., l.l., blz. 476. De auteur is weder vermoedelijk de onuitputtelijke Van Hout, die ook vele andere dichterlijke ontboezemingen te dezer gelegenheid voor zijn rekening heeft genomen.

3) Prinsen, in Tijdschrift Nederl. Letterk. dl. XXIII, blz. 201 vlg.

4) Gedrukt in den Lusthof.

over den gestelden regel: „Voor een beveysde paeys een rechte krijgh te prysen is”, wederom blijkbaar Van Hout's vinding in betrekking met de toen in de lucht hangende vredesonderhandeling naar aanleiding van de door koning Philips begonnen poging ter bevrediging met Albertus en Isabella, de nieuwe machthebbers te Brussel. De beide volgende dagen waren gewijd aan de bij loting achtereenvolgens door alle kamers opgevoerde zinnespelen, esbatementen of zotte kluiten, echt middeleeuwsche rederijkersvertooningen naar ouden trant. De laatste dag was gewijd aan de uitreiking der prijzen door Rethorica, wier oordeel in dichtmaat wederom door Van Hout was gesteld. 1)

De feesten werden opgeluisterd door dagelijksche optochten, fakkelverlichting, muziekkuitvoeringen, maaltijden en ontvangsten, zoodat Leiden een geheele week lang vol rederijkersfeestvreugde was; de kamerzotten hadden met allerlei verzen en kwinkslagen daaraan een aanzienlijk deel, vooral natuurlijk weder vriend Piero 2). Met de uitreiking der prijzen — honderd stuks tinnen wijnkannen 3), schotels, bekkens, lampetkannen, stoopflesschen, bloemvazen — in de verschillende herbergen op den 31sten Mei, wederom begeleid door wederzijdsche sonnetten, epigrammen en rondeelen, eindigde het feest. De Vlaamsche kamer speelde aan het slot de „Oorlof oft Adieu” voor de naar huis vertrekkende kamers. De kosten van het geheel voor de stad, die alles voor hare rekening nam, tot de kleeding de rederijkers van de beide Leidsche kamers toe, bedroegen ruim f 1844.

Van een dergelijk feest te Leiden in October 1613 zijn enkele stukken tot ons gekomen 4). De 15 mededingende kamers moesten toen in dichtmaat antwoord geven op de vraag:

„Waerdoor ter werelt meest en allersterxt Gods wet
Van waerheyten ende vree den voortgang wort belet”;

vervolgens op de regels:

„Door yver blind, veel twist men vint, in plaats van vreden”
en „Voor al te wys en valt gheen prys, als sot gheacht”;

eindelijk moest geleverd worden een lied op de woorden:

„D' ervarentheyt die is meesterse van de waen”.

1) Prinsen, Jan van Hout, blz. 116.

2) Vgl. zijn „Cort Verhael”. Het vroolijke huwelijk van „jonker Mors”, als hoedanig hij optrad, met „Vrou Lors” was een voornaam deel der feestviering.

3) Een model van een fraaien „antijcschen” kan was door burgemeesteren afgekeurd; de prijzen werden expresselijk voor deze gelegenheid vervaardigd (Rekening, l.l., blz. 466.)

4) Bibl. Archief Leiden, n°. 7690 en n°. 7691.

Ook toen speelde de onvermijdelijke Piero een groote rol; Van Hout was reeds gestorven en Duym, het bekende hoofd der Vlaamsche kamer, woonde niet meer te Leiden.

Het schijnt, dat de Vlaamsche kamer in dien tijd soms meer betee-kende dan de Hollandsche, die in 1621 slechts vijf leden meer telde ¹⁾, onder wie Piero, zoodat in het volgende jaar mr. Pieter Stooter, in zijn dichterlijke aanvraag om als lid te worden toegelaten, kon rijmen:

„Meester Pieter Stooter
Wensch de Const wat grooter
Dan vyve in getal”.

Het blijkt intusschen wel, dat de Hollandsche kamer toen ernstige moeielijkheden met de stadsregeering had: zij krijgt vergunning om het haar toegezegde lokaal „weder” te gebruiken, mits zij zich houde aan haar octrooi van 1578. Zij bleef verder bestaan en overleefde lang de Vlaamsche kamer zoowel als de Palmboom. In 1688 had zij wederom moeielijkheden, toen haar zot bij gelegenheid van een bezoek der Kamer aan die te Waddingsveen onbehoorlijke toespelingen op de gebeurtenissen in Engeland had gemaakt ²⁾.

Of zij toen nog, zooals omstreeks 1600, mocht (of moest!) spelen bij de jaarlijksche maaltijden van de stadsregeering en dergelijke plechtigheden, of op den gedenkdag van het ontzet, is niet bekend maar, voor-zoover het laatste betreft, waarschijnlijk. In 1640 ten minste deed zij dit nog en de spelen over het ontzet loopen nog de geheele 17de eeuw door: dat van H. Brouwer (1683) ³⁾ verving toen die van Duym en Bontius. Wij kennen van haar verschillende nieuwjaars- en meiverzen, nog uit 1714, in ouden trant ⁴⁾, ja zelfs in 1687 een prijsvraag: „Hoe heeft de Leydtsche Stadt voor Staet en Landt gestreeden? Waerom? Waerin? heeft 't Volk het meest verdriet geleden?” met den verplichten rijmregel: „Dus streên sy voor haer Eer tot op den dagh van heeden”. Deze prijsvraag moest blijkbaar dienen voor een prijskamp.

Maar in de 18de eeuw liep het met haar ten einde. Van hare omgan-gen wordt nog in 1711 gesproken, bij gelegenheid van het burgemees-terlijk verbod om die op Zon- en feestdagen te houden met verbeurte van trommels, vaandels, zotskappen, wagens, paarden en kleeding. Toen in 1736 de kamer de Zijlpoort, waarheen zij teruggekeerd was, moest ontruimen voor een armenschool, werd zij meteen „vernietigt” en de

1) Portef. Aanteekeningen (Leidsch Archief, n°. 7685).

2) Bibl. Leidsch Archief, n°. 7707. Zie boven, blz. 266.

3) Lamberts Hurrelbrinck, l.l. blz. 33 vlg.

4) Bibl. Leidsch Archief, n°. 7700 vlg. Zij zijn op houten borden geplakt en vermoedelijk zoo in de vergaderkamer opgehangen geweest.

stadssecretaris, de geletterde David van Royen, naneef van Van Hout, dichtte bij den pooveren inventaris van de „Leydsche Witten acoly”, het „slordigh overschot van d’oude kamergoederen”, den „lijkzang”, waarin hij haar toeroept, dat zij moet sterven „en ruymen haere plaets voor beter plant” 1). Haar laatste lid was de in 1798 gestorven Abraham Wijnbeek geweest, op wien bij zijn dood nog een „Ter gedagtenisse” aan dat lidmaatschap werd uitgegeven; hij had o. a. een dichtstuk „Albinus en Rosemondt” gemaakt en in 1774 gedichten op het Leidsche eeuwfeest 2); maar zijn oude rederijkerskamer was toen lang verdwenen.

Ook te Leiden namen dicht- en letterkundige genootschappen hare plaats in.

Reeds in de dagen van Van Hout had er te Leiden naast de oude rederijkerskamer zoo iets bestaan 3), een „geselschap ende vergaderinge der genen, die hem in de nieuwe universiteyt der stad Leyden ouffennende zijn in de Latijnsche of Nederduitsche poeziën ende allen anderen lief-hebberen der Nederlandsche sprake”, van welk gezelschap hij bij zijn vertaling in alexandrijnen van den Schotschen humanist Buchanan spreekt (1576). Het gezelschap gebruikte in navolging van Ronsard bij zijne dichtstukken den nieuwen alexandrijn, de jambe-maat, het eerst in onze taal. Van Hout was er blijkbaar de ziel van en zijn vriend Janus Douza is er met Lipsius, Vulcanius, Giselinus en andere sieraden der jonge hoogeschool waarschijnlijk lid van geweest 4). Het wilde niet weten van de verbasterde „Retrozynen” en kan worden beschouwd als een der belangrijkste uitingen van den geest der letterkundige Renaissance, die in Frankrijk zoo krachtig was opgebloeid en thans met Van Hout, Van der Noot en Van Mander hier te lande hare intrede deed. Van Hout met zijn echt-Nederlandschen zin, aan wien de Amsterdamse Kamer in 1584 haar „Kort begrip des redenkavelings” opdraagt in de hoop, dat Leiden’s hoogeschool de bakermat zal worden van de studie der Nederlandsche taal en letteren, heeft zich voorgesteld, dat zijn gezelschap verbetering zou brengen in den toestand der letteren ten onzent. Dergelijke vereenigingen had men toen ook te Haarlem en Amsterdam; zij stonden met elkander in vriendschappelijk verband 5); Van Mander en Coornhert te Haarlem, Spieghel en Roemer Visscher te Amsterdam behooren tot de met Van Hout gelijkgezinden. Deze zelf werd later als een baanbreker geëerd :

1) Portef. als boven.

2) Van der Aa i. v.

3) Prinsen, Jan van Hout, blz. 155, 164 vlg.

4) Prinsen, in Tijdschr. Letterk., dl. XXIII, blz. 194.

5) Kalf, Gesch. der Nederl. Letterk., dl. III, blz. 532 vlg.

„Nederduytsch maetklanckx voorbeelt sproot uyt Van Hout in
Leyden” 1),

zegt een oud „refereyn” van hem.

Bij zijn drukke ambtsbezigheden 2) vond hij nog tijd voor ijverige letterkundige studie, voor het samenstellen van vertalingen als die van Janus Secundus' Basia, van klassieke gedichten van Horatius, van Petrarca en Ronsard. Zijn letterkundig program 3) van 1576 staat in de eerste plaats in dienst van „ons moeders sprake”, die hij zijn gansche leven lang vurig voorstond, al lieten zijn omvangrijke bezigheden slechts weinig snipperuren over, waarin hij zich daaraan kon wijden. Hij is nooit een dichter van den eersten rang geworden; daarvoor was zijn taal te stroef, zijn inspiratie te schoolsch. Toch heeft hij naast vrij wat gerijmel ook menig treffend gedicht nagelaten, dat toont wat hij in zijn beste oogenblikken ook hierin vermocht 4), al sprak hij in zijn testament van 1606 met overdreven bescheiden geringschatting over „tzoet gezang der vleyende meerminnen”, waaraan hij „te veel gehoors” had gegeven 5). Hij blijft de voornaamste letterkundige figuur van het Leiden omstreeks 1600, „Belgicae princeps lyrae”, zegt Douza.

Aan de Leidsche universiteit heeft weldra het geleerde Latijn het Nederlandsch op den achtergrond gedrongen. Douza zelf laat, zegt hij, aan Van Hout over „ons vaderlandsche tael” te „verryken”; hij acht het voor zich

„Genouch, dat noyt de Leydsch' Academy
„Tot oneer heeft gestreckt mijn Roomsche Poezye”,

en beperkt zich tot enkele vertalingen op het gebied der vaderlandsche poëzie. Lipsius, Vulcanius, Lernutius, Giselinus dichtten en schreven in het Latijn. Toch toont de verzamelbundel „Den Nederduytschen Helicon” 6), dat ook te Leiden nog in 1610 een groote kring van beoefenaars der Nederlandsche letteren bestond, waarin naast Douza en Orlers, Van Hout's talentvolle neef, ook daar gevestigde Zuidnederlanders als Duym, Celosse, Beheynt en Daniel Heinsius optreden, leden der Vlaamsche Kamer en vervaardigers van menig zinnespel en gedicht. Daniel Heinsius, in het bijzonder beroemd latijnsch dichter, was tevens blijkens zijn „Nederduytsche Poemata” (1616) een begaafd Nederlandsche poëet, die vooral in zijn vaderlandsche verzen zich van de beste zijde doet ken-

1) blz. 647.

2) Zie boven, blz. 176/7.

3) Prinsen, blz. 156, 172.

4) Prinsen, blz. 177 vlg.; Kalff, blz. 414 vlg.

5) Kalff, l.l. blz. 420.

6) Kalff, blz. 535

nen ¹⁾). Hij en zijn geleerde vriend en geestverwant Petrus Scriverius, de Haarlemsche predikant Ampzing, die tot hun kring behoorde, de tijdelijk te Leiden wonende Gentenaar, later hoogleeraar te Harderwijk Jacob van Zevencote zetten de traditiën van Van Hout's kring voort, maar legden, gelijk Douza, zich al te ijverig op de klassieken toe om voor de ontwikkeling der Nederlandsche poëzie veel te beteekenen ²⁾). Toch gold Daniel Heinsius omstreeks 1630 voor den „voornaemsten dichter” der Republiek, voordat Vondel en Cats zijn roem overschaduwden.

Doch niet Leiden maar Amsterdam en Den Haag zouden de middelpunten zijn van het letterkundig leven in het zeventiende eeuwse Holland. Van „naemhafte” Hollandsche dichters en schrijvers vinden wij te Leiden den in 1642 als regent van het Staten-college hierheen gekomen Deventersman Jacobus Revius ³⁾, den streng gereformeerden dichter-predikant, wiens bevallige natuurliederen en sonnetten, pittige vaderlandsche zangen en zoowel aan de klassieken als aan de middel-eeuwse poëzie herinnerende gedichten hem onder de voortreffelijkste dichters van zijn tijd een plaats geven ⁴⁾ gelijk zijn geschiedkundige en theologische geschriften hem die verzekeren op het gebied der wetenschap ⁵⁾.

Hij nam eerst nog te Deventer en daarna te Leiden deel aan het voor de ontwikkeling onzer taal zoo belangrijk nationale werk der Statenvertaling van den Bijbel, dat onder leiding van Bogerman zelf, den voormaligen voorzitter der Dordtsche Synode, van November 1626 tot November 1635 op last der Staten te Leiden werd volbracht ⁶⁾. Een zestal predikanten: Bogerman, Baudartius uit Zutphen en Bucerus uit Veere voor het Oude Testament, Rolandus, Faukelius en Cornelii voor het Nieuwe, vestigden zich daartoe tijdelijk te Leiden en werkten er samen met de hoogleeraren Thysius en Polyander en een aantal elders gevestigde predikanten en hoogleeraren als „revisoren”, onder welke laatsten Revius ⁷⁾, die zich aan het einde van het werk (1633/4), ook tijdelijk te Leiden vestigden. Zoo werd de stad jaren achtereen het middelpunt van zorgvuldige wetenschappelijke taalstudie van nationale beteekenis.

1) Kalf, IV, blz. 35 vlg.

2) Kalf, l.l.

3) Hij overleed hier 15 Nov. 1658 en werd in de Pieterskerk begraven.

4) Kalf, IV, blz. 403 vlg.

5) Posthumus Meyes, Jacobus Revius (Amst. 1895).

6) Hinlopen, Historie van de Nederl. overzettingen des Bijbels (Leyden, 1777) en Heringa, Bijzonderheden, in Archief voor kerk. gesch., V, blz. 57 vlg.; Heinsius, Klank- en buigingsleer van de taal des Staten-Bijbels.

7) Posthumus Meyes, l.l., blz. 55 vlg.

De burgemeesters van Leiden kochten van de vertalers het handschrift en het octrooi der uitgave, die zij lieten bezorgen met alle zorg en met hunne hulp voor de correctie. In Sept. 1637 verscheen eindelijk het eerste gedrukte exemplaar der Statenvertaling, dat door de predikanten Rivet, Walaeus en Hommius aan de Staten-Generaal werd aangeboden. Ook voor de kostbare kopij zelf van dit „Gode welgevallige” werk werd de noodige zorg gedragen; zij kwam vooral in den eersten tijd nog dikwijls te pas bij het nazien der drukfouten van latere uitgaven ¹⁾ en werd dan ook zorgvuldig opgeborgen ²⁾, met de eerste drukproeven, in een kist met acht sloten, die in de vroedschapskamer op het stadhuis werd geplaatst en om de drie jaren zorgvuldig werd nagezien door een daartoe uit Den Haag overgekomen deputatie der Staten-Generaal. In plechtigen optocht kwamen dan van den Burcht, in welks hôtel — het voornaamste der stad — de gedeputeerden hun intrek hadden genomen, de predikanten, gemachtigden der Synode, met hen naar het stadhuis onder leiding van een paar regeeringsleden; de regent van het Statencollege, die een van de sleutels in bewaring had, en de burgemeesters, die de overige bewaarden, openden dan in tegenwoordigheid der heeren na een gebed de kist; de papieren werden eruit gehaald en nagezien; vervolgens werd de kist weder gesloten en ging de optocht weder terug naar het hôtel; een maaltijd op den Burcht besloot de plechtigheid. ³⁾

Veel minder beteekenis dan Revius had op het laatst der eeuw als letterkundige de Leidsche hoogleeraar in de medicijnen Gerrit Bidloo, lijfarts van prins Willem III, die zich een dankbaar leerling van den ouden Vondel noemde en zijn gedichten naar diens opmerkingen en lessen placht te verbeteren ⁴⁾. Zijn geleerde dicht- en tooneelstukken, in twee uitgaven verzameld ⁵⁾, verheffen zich desondanks niet boven het middelmatige. Het „Panpoeticon Batavum” van zijn broeder Lambert, den Amsterdamschen apotheker, een verzameling van biografieën van alle Nederlandsche dichters als bijschriften bij de prachtverzameling hunner portretten, die diens stadgenoot, de schilder Arnoud van Halen, had bijeengebracht ⁶⁾, noemt ook onder de ten slotte tot 350 geklommen dichters en dichtersessen eenige Leidenaars, wier arbeid intusschen van het letterkundig leven te Leiden een weinig verheffend beeld kan geven. Het zeer bewonderde letterkundig schilderwerk kwam later in

1) Posthumus Meyes, I, l., blz. 113.

2) Zie boven, blz. 14.

3) Van Mieris, II, blz. 376; Tegenw. Staat, I, blz. 43 vlg.

4) Kalf, IV, blz. 568 vlg.

5) Poëzy en Tooneelpoëzy, beiden Leyden 1719.

6) Van der Aa, i. v. Van Halen.

het bezit van het Leidsche dichtgenootschap „Kunst wordt door arbeid verkregen”.

In dat werk van herinnering verdienen ook eenige Leidsche dichters van het midden der 17de eeuw een plaats in te nemen. Daar was vooreerst de Leidsche advocaat Mr. Joan Blasius, de vriend van de drie dochters van rector Schrevelius en andere Leidsche en Amsterdamsche schoonen, onder welke hij zijn bewondering verdeelde. Zijn prozawerkje „Geslachtboom der Goden en Godinnen” werd gevolgd door een aantal „Mengeldichten”¹⁾ van erotischen aard in klassieken vorm. Sedert 1663 vinden wij hem te Amsterdam gevestigd en op letterkundig gebied behalve door „minnewysen en byrymen”, die hij in den stijl van dien tijd „Fidaments kusjes” noemt, bekend door eenige blijspelen²⁾, waarvan een Plautus’ Menaechmi op weinig treffende wijze weêrgeeft³⁾. De versjes uit zijn Leidschen tijd geven een aardig beeld van de beschaafde Leidsche jongedameswereld, zich wijdend aan poëzie, teekenkunst en muziek en den gezelligen omgang met studenten allerminst versmaddend⁴⁾. Dan de oudere Leidsche burgerjongen Johannes Beuken⁵⁾, zoon van een lintreeder en bescheiden dichter⁶⁾ van menig vaderlandsch vers en menig minnedicht, van een „bly-eindspel, Ariane in Nicopolis”, van korte gelegenheidsrijmpjes en klinkdichten in Huygens’ geest, berijmde beschrijvingen van reizen, zeiltochten⁷⁾ en wandelingen, die hij ondernam, oprecht bewonderaar zijner stad, van welke hij zegt na een Rijnreisje tot Frankendaal in de Paltz, van waar zijn vader indertijd voor de vervolging naar Holland gevlucht was :

„Van al de steden, die ik sag,
Niet een die u behalen mag.”⁸⁾

Onder zijn verzen is er menigeen, dat door kunstigen vorm en wijze van zeggen de aandacht boeit, al zijn er vele, die het karakter van rijmelarij dragen, zooals de dichter, die ze meestal ’s nachts maakte, grif erkent o.a. in zijn uiting: „of het Rijm of de Saak moet mank gaan, gelijk mijn ook (my leet genoeg) veel gebeurt.” Hij was een groot bewonderaar van Westerbaen, den Loosduinschen dichter. Behalve deze twee mogen

1) Leyden, 1661 (Bibl. Archief Leiden, n°. 7459). 26 Febr. 1460 werd te Leiden „Joannes Leonardi Blasius Leidensis” op zojarigen leeftijd als jurist ingeschreven.

2) Van der Aa, Biogr. Wdbk. i. v.

3) Kalf, V, blz. 207.

4) Zie boven, blz. 263.

5) Geb. 1629, leeft nog in 1670.

6) Rymen (Leyden, 1670) (Bibl. Archief, Leiden, n°. 7458).

7) Een hengelvishvaart van 1650.

8) Vgl. ook zijn bewonderende beschrijving van „De Leidsche Chingellen”.

nog vermeld worden J. C., anoniem dichter van „Het Leytsche Vreugden Hof”, naar aanleiding van de komst van prins Willem III te Leiden,¹⁾ en J. v. F., samensteller van een verzameling minnedichten en mengelpersjes onder den titel „De Leytsche Cupido”,²⁾ waarin de dichter een aantal Leidsche jongelui van beiderlei sekse, naar den smaak des tijds onder dikwijls in klassieken vorm verdichte namen, met „Cupido-tjes schigge” tracht te treffen; verder François le Bleu, catsiaansch dichter van de „Minnevlam, brandende in 't hert van Thyrsis om de schoone Amaril”³⁾ en Gerard Wiiten, die eveneens naar catsiaansche wijze „den hof van de herderinne Roseliine” en den „herder Thiter” zong⁴⁾, hunnen „Minnebrief” en hun „Houwelick”⁵⁾. De „Mengelingen” van den boekverkooper Adriaen Severyns (Severinus), aan den ouden Constantijn Huygens opgedragen en verwantschap aan diens poëzie toonend, prijzen Leidsche regenten als Johan Meerman⁶⁾ en herdenken Leidsche gebeurtenissen als de afbraak van het oude Prinsenhof met de aandoenlijke klacht: 7)

„Sagt . . . leg u hand niet aen
De Prince-woning, laet de muren
Van 't oud gebou de nijt verduren.”

Zij spreken van de vreeselijke pestziekte in 1669, gedenken sterfgevallen, bruiloften, verjaardagen, vertrek van beminde predikanten enz. en zijn in het algemeen de statige opdracht niet onwaardig. Later kwam Mylius met zijn „Veldgezangen van Thyrsis.”⁸⁾ Nog omstreeks 1730 laat de weduwe van L. Steversloot de uitgave van dergelijke gedichten van haren echtgenoot en haar zelve voorbereiden, al komt het niet tot de uitgave⁹⁾, wat ten slotte geen onherstelbaar verlies voor de Nederlandsche letterkunde schijnt. De talrijke „dichtlievende uitgaven” der 18de eeuw¹⁰⁾ zijn nog geheel in denzelfden toon van huiselijk-plaatselijken aard gehouden.

Een en ander toont, dat ook te Leiden het letterkundig leven bloeide, al kon die bloei niet vergeleken worden met wat Amsterdam en Den Haag te zien gaven.

1) Bibl. Archief Leiden, n°. 7489 (1662).

2) Bibl. Archief Leiden, n°. 7490.

3) Leyden, 1642; Amst. 1659.

4) Leyden, 1650.

5) Bibl. Archief Leiden, n°. 7482. Hij schreef ook „Geestelijke jaarfeesten” (Leyden, 1669).

6) Zie boven, blz. 144.

7) Blz. 16.

8) Leyden, 1702.

9) Bibl. Archief Leiden, n°. 7484.

10) Bibl. Archief Leiden, n°. 7488.

Van beteekenis voor het geestelijk leven te Leiden was zeker de op-richting, door den Amsterdamschen theater-directeur en tooneelschrijver Jacob van Rijndorp, van een vasten schouwburg in 1705. Vóór dien tijd hadden reizende troepen ook te Leiden dikwijls gespeeld en studenten en leerlingen der Latijnsche school klassieke en school-drama's opgevoerd. Zoo vertoonden Friesche studenten in September 1595 Plautus' Amphitruo, de Hercules Furens van Seneca en Macro-pedius' Andrisca ¹⁾. Zoo vroegen anderen in 1598 de toelating van eenige rondreizende „Italiaansche comedianten" ²⁾, wat voor drie dagen werd toegestaan, mits zij den trom niet roerden op straat en niet speelden op de uren, waarop de lessen aan de Academie vielen. Zoo werden 1 Juni 1605 ³⁾ „Engelse comedianten en musicijns" door de stadsregeering toegelaten om te spelen „ter gewoonlycke plaetse, te weten op den groten hoff onder de bibliotecque". Vooral Engelsche rondreizende troepen hadden sedert het einde der 16de eeuw zich ook te Leiden dikwijls vertoond met „comedien end historien mitsgaders tdoen van verscheyden sprongen" ⁴⁾ of, zooals het in een paspoort der Staten-Generaal in 1591 heette, „en faict de musique, agilitez et joeux de comedies, tragedies et histories". Ook te Leiden speelden zij soms „verscheyden fraeye ende eerlicke spelen mettet lichaem sonder eenige woorden te gebruycken", pantomimes dus ⁵⁾. Men ontmoet deze Engelschen tot het midden der 17de eeuw; te Leiden wordt in 1638 nog een „Engelsche commedie op de Doelsche Achtergracht" vermeld. Ook Nederlandsche troepen bereisden in de tweede helft der eeuw op dezelfde wijze het land, kwamen ook wel te Leiden, met name op de kermessen en zwierven zelfs ver in het buitenland, in Duitschland en Scandinavië rond ⁶⁾. Zij speelden aanvankelijk in de open lucht op een inderhaast opgeslagen tooneel, met een paar struiken of takken ter voorstelling van een bosch en dergelijke, op middeleeuwsche wijze, de toeschouwers zittende op eenvoudige banken ⁷⁾; weldra in tijdelijke opgetrokken linnen tenten of in toevallig beschikbare schuren of stallen zooals de bekende troep van Fornenbergh in 1671 te Leiden in een paardenstal bij de Witte Poort ⁸⁾.

In sommige steden, met name te Amsterdam en Den Haag, had men

1) Ordonnantieboek 15 Sept. 1595.

2) Gerechtsdagb. 11 Nov. 1598.

3) Gerechtsdagb. i. d.

4) Worp, Drama en tooneel, I, blz. 312/3, uit aant. van C. M. Dozy.

5) ib.

6) ib., II, blz. 38/9.

7) Over dergelijke primitieve décors in het begin der 17de eeuw vgl. Kalf, IV, blz. 254, wat ook op Leidsche toestanden slaat.

8) Worp, II, blz. 79.

reeds vóór het midden der eeuw vaste schouwburgen, waarin natuurlijk aan tooneel en décor hoogere eischen werden gesteld. Te Leiden was dit in de 17de eeuw nog niet het geval maar de bereisde acteur Jacob van Rijndorp, hoofd van een op het einde der eeuw overal rondreizend gezelschap van Europeesche vermaardheid, dat nog in Oct. 1703 te Kopenhagen speelde ¹⁾, kreeg, hier metterwoon gevestigd, 10 Dec. 1704 van het gerecht vergunning tot het bouwen van een schouwborg op de plaats eener afgebrande mouterij aan de Oude Vest ²⁾ „om aldaar op het Toneel te vertoonen ende spelen allerhande soorten van zedige, deftige ende onaanstootelijke treur- end blijspelen ende geene andere”, doch slechts voor tweemaal drie maanden in het jaar, te beginnen met de Meikermis en de Octoberkermis en slechts op vier dagen in de week, behalve in de kermisweken zelf, wanneer hij dagelijks mocht spelen. Daarvoor moest hij jaarlijks f 300 aan het weeshuis betalen. Hij verzocht en verkreeg in 1711 de vergunning tot het daarbij inrichten van een „kleyn apartement” voor den verkoop van bier aan de toeschouwers, een soort van eenvoudige koffiekamer.

Voor de hem verleende gunsten werd als vanouds bij dergelijke opvoeringen een „verwelkoming en dankzegging” uitgesproken, wanneer soms „de Ed. Groot Achtbaarheden” van de stadsregeering „den schouwborg met haar tegenwoordigheid geliefden te vereeren”. Van de tooneeldichters Van Hoven en Van Thil zijn dergelijke gedichten tot ons gekomen ³⁾. Van Rijndorp was ook „meester” van den Haagschen schouwborg en speelde met zijn troep, waarbij verschillende zijner familieleden optraden, ook elders, met name te Utrecht ⁴⁾. Hij zal wel vele van zijn eigen talrijke tooneelgewrochten hebben gespeeld. Na zijn dood bezat zijn weduwe, vervolgens zijn onbeminlijke dochter Isabella, weduwe Neulon, den Leidschen schouwborg, die na haren dood door haren erfgenaam verkocht werd. De familie Van Rijndorp had nog blijkbaar zelf, met wie er bij haar werkzaam gebleven waren, den schouwborg bespeeld ⁵⁾ of liet dien door andere gezelschappen bespelen zooals omstreeks 1754 door de „Nederduitsche schouwborg” ⁶⁾. Na 1763 bediende eerst de Amsterdamsche actrice Cornelia Bouchon met een gezelschap, en na 1766 de beroemde acteur Corver met het

1) Hilman, Tooneelcatalogus, n°. 1311 : Worp, II, blz. 296.

2) Van Mieris, II, blz. 455; Lamberts Hurrelbrinck, Beknopt overzicht der geschiedenis van het Leidsche tooneel (Leiden, 1890).

3) Bibl. Leidsch Archief, n°. 7764 vlg.

4) Hilman, n°. 3935; Wybrands, blz. 261, 304, 170; Worp, II, blz. 244.

5) Vgl. Worp, II, blz. 239. Isabella stierf in 1776; haar erfgenaam Louis Bernard ging in 1774 failliet; in 1778 kwam de familie Schophuis in het bezit van het gebouw.

6) Bibl. Leidsch Archief, n°. 7768.

zijne dezen en den Haagschen schouwburg. Corver deed dit echter zonder financieel succes, zoodat hij in 1774 de zaak moest opgeven. De Leidsche schouwburg, in 1764 verbouwd, werd sedert slechts door reizende gezelschappen bespeeld ¹⁾, zoodat vroeger en later ook beroemde tooneelspelers en tooneelspeelsters als Frederik en Izaäk Duim, Adriana Maas, Anthony Spatzier, de graveur-acteur Punt, de Bouchons, eindelijk Corver zelf ²⁾ op het Leidsche tooneel zijn opgetreden, ten slotte ook de jonge krachten eener volgende periode, de jonge Johanna Cornelia Wattier, de bekende Rotterdamsche directeurs Bingley en Andries Snoek. Sedert het midden der 17de eeuw werden de vrouwenrollen op het voorbeeld van Fransche troepen ook door vrouwen vervuld, wat lang onvoegzaam was geacht; het is een teeken des tijds, dat in 1651 een predikant te Leiden protesteert tegen het vervullen van vrouwenrollen door mannen ³⁾.

De stand der tooneelspelers was er in de 18de eeuw overigens op vooruitgegaan ⁴⁾. In de 17de hoort men weinig goeds van hen, die beschouwd werden als te staan op de laagste sporten van den maatschappelijken ladder, al maakt men onderscheid tusschen „eerlijke comedianten” en „Jan Potaasjes”, gelijk gesteld met kermisdansers en goochelaars. Maar ook in de 18de eeuw was hunne positie nog alles behalve geëerd, al werd over tooneelspelers als Punt, Corver en de zijnen iets beter gedacht ⁵⁾. In de tooneelliteratuur is bekend de twist van 1774, toen een kleine Amsterdamsche troep zich onder valsche voorstelling van het eigenlijke Amsterdamsche gezelschap te zijn, dat ook geregeld te Leiden placht te spelen en daar zeer op prijs gesteld werd, het waagde de Leidsche schouwburgbezoekers te verschalken maar daarover in dichtmaat en proza zwaar werd doorgehaald ⁶⁾.

Het blijkt niet, dat de Leidsche rederijkers in de 18de eeuw nog in het openbaar optraden; onder elkander hebben zij natuurlijk nog wel de dramatische kunst beoefend gelijk het bekend is, dat ook andere particuliere gezelschappen tooneelwerken hebben uitgevoerd. Te Leiden wordt, naast „In Omnibus Utile” van 1761 en „Kunst wordt door arbeid verkregen” van 1766, in het begin der eeuw gesproken van het door de stadsregeering beschermde kunstgenootschap „Artis Amore Laboramus”, dat in 1719 voor de stadsregeering Corneille’s Cinna vertoonde ⁷⁾,

1) Lamberts Hurrelbrinck, l.l., blz. 23 vlg. Vgl. Worp, II, blz. 244.

2) Worp, II, blz. 230 vlg.

3) Zie boven, blz. 266.

4) Kalf, V, blz. 294 vlg.

5) Worp, II, blz. 249 vlg.

6) Bibl. Leidsch Archief, n°. 7769 vlg.

7) Bibl. Leidsch Archief, n°. 7765.

en melding gemaakt van een gezelschap „Veniam pro Laude”, in 1793 van een onder den even bescheiden naam van „Vriendschap en Toneelvermaak”. 1)

Dergelijke particuliere gezelschappen van liefhebbers legden zich ook op de dichtkunst ijverig toe. Niet zonder zich de hooge idealen te stellen, waardoor te Amsterdam Coster's Academie en later het bekende dichtgenootschap „Nil Volentibus Arduum” zich lieten inspireren, heeft de kring, waartoe de Leidsche dichter en fabrikant Jan de Kruyff 2) en zijn gelijknamige zoon, ook de vruchtbare dichter, medicus en geschiedkundige Johannes Le Francq van Berkhey 3), dichter van het in zijn tijd diepen indruk makende stuk „Het Verheerlijkte Leyden”, behoorden, getracht zoowel op het gebied der tooneel- als op dat der dichtkunst de Nederlandsche letteren te bevorderen.

Onder de Leidsche dichters van de eerste helft der 18de eeuw neemt naast hen de conrector der Latijnsche school Hendrik Snakenburg een eigenaardige plaats in met zijn verdienstelijke natuurdichten, die echter de middelmaat weinig overschrijden 4). Zijn neef Theodoor, advocaat te Leiden, was een der medewerkers aan Van Effen's Hollandschen Spectator 5) en dichtte ook „herderszangen” en „mengeldichten”. De De Kruyffs en Berkhey gaven in het midden der 18de eeuw te Leiden den toon aan op het gebied der dichtkunst; de oude De Kruyff noemt zijn jongeren kunstbroeder een „adelaar” en de laatste is ook tegenover zijn overigens veelbezongen vriend niet karig met lof. Berkhey, zanger van vaderlandsche, vooral van Oranjeliederen in den Keezentijd, kinderdichter vóór van Alphen, maker van spot- en schimpverzen, van felle anti-patriotsche pamfletten, heeft op kommervollen hoogen leeftijd van zijn pen moeten leven, nadat hij zijn lectoraat in de natuurlijke historie aan de Universiteit, misschien wegens zijn „wanzedige conduite”, die hem ook de „kerkelijke censuur” bezorgde, had verloren; hij heeft den val der Republiek nog lang overleefd en nog veel geschreven vóór zijn dood in 1812.

Die gezelschappen vertoonen het karakter der oude rederijerskamers maar de kringen, waaruit zij zich recruteeren, zijn niet zoozeer die der kleine maar veeleer die der gezeten burgerij en zelfs der regenten 6). „Veniam pro Laude”, dat in Januari 1784 zijn 50 jarig bestaan

1) Bibl. Leidsch Archief, n°. 7719—21.

2) Vgl. over hem: Jonckbloet, *Gesch. der Nederl. Letterk.*, V, blz. 122 vlg.

3) Jonckbloet, l.l., blz. 180 vlg.

4) Kalf, V, blz. 564/5.

5) *ib.*, blz. 546.

6) Vgl. de werken en handelingen dezer vereenigeningen in de *Bibl. van de Maatsch. der Nederl. Letterkunde*.

vierde met een gecostumeerde sledevaart, die aan de oude rederijkers-omgangen levendig herinnert, telde onder zijn leden, naast den boekverkooper-dichter Hoogeveen, ook de beide genoemde letterkundigen en menig lid der regeering, in welker bescherming het zich mocht verheugen; het wist zich nog lang te handhaven te midden van allerlei krakeel. Het genootschap „Kunst wordt door arbeid verkregen”¹⁾, door genoemden boekverkooper en uitgever en zijn collega Heyligert in 1766 opgericht, spreidde zijn vleugels verder uit, had „buitenleden” onder de bekendste letterkundigen in het geheele land en, gelijk „Veniam”, machtige beschermers onder de stadsregeering. Het hield jaarlijks algemeene en vooral trouw bezochte maandelijksche vergaderingen en gaf een groot aantal dicht- en prozawerken in het licht, voor een deel voortgekomen uit jaarlijks uitgeschreven prijskampen. Het was „eene broederschap gelijk aen die, welke voorheen elders waeren en aen die welke nog heden in stand zijn”, een voortzetting dus der oude rederijkers maar op een breederen grondslag gevestigd. De aankoop in 1712 van het beroemde Panpoeticon Batavum, dat het genootschap tot zijn „palladium” maakte, gaf het nieuwen glans in de oogen der talrijke vaderlandsche dichters en dichterlingen. Bilderdijk was er als jongmensch te Amsterdam reeds lid van en nam als student te Leiden ijverig deel aan de werkzaamheid van het genootschap zooals ook Feith, Van der Palm, Kumpel, Adriaan Loosjes en anderen in hun studententijd hebben gedaan. Het kunstgenootschap werd een belangwekkend middelpunt van letterkundig leven in de Republiek en bleef het tot haar roemloos einde toe.

Leiden was zoo omstreeks 1770 vol liefde voor de vaderlandsche letteren. De oprichting van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in 1766²⁾ naast de „boekverkopers-vereeniging”: „Kunst wordt door arbeid verkregen”, waarvan de oprichters der nieuwe maatschappij met geringschatting spraken, gaf een nieuwe vlucht aan de beoefening dier letteren in de stad. Thans zou, naar de bedoeling der oprichters, iets in vervulling komen van wat — zij wisten het waarschijnlijk zelf niet — Van Hout en zijn gezelschap zich twee eeuwen te voren hadden gedacht: de Leidsche universiteit zou het punt van uitgang worden van de herleving van nationale taal en letteren, van nationale geschiedbeoefening en oudheidkunde, in verband met de algemeene herleving, waarvan men toen in de kringen der vaderlandsche jeugd droomde.

De Maatschappij is voortgekomen uit een Leidschen studentenkring,

1) Vgl. daarover Jonckbloet, l.l.

2) Vgl. mijne studie, in Hand. der Maatsch. 1896, blz. 51 vlg.: De geschiedenis van den oorsprong onzer Maatschappij.

die zich sedert 1760 met een dergelijken Utrechtschen verbond tot „opbouw van Neerlands taal- en dichtkunde”. De studenten Frans van Lelyveld en Herman Tollens, Hendrik van Wijn en Paludanus, Cras en Meindert Tydeman, Van Goens en Kluit waren er leden van en de nieuwe naam voor hun kring : „Minima Crescunt”, toonde weldra hunne eerezucht, hunne „Tael- en Dichtkundige Bijdragen” wat zij werkelijk vermochten. Zij wilden wat nieuws, wat anders dan de oude rederijkerskamers en hare opvolgsters, de dichtgenootschappen. „Smaak en geest!” was hunne leus, „de natuur, de zuivere natuur in al haar schoon te volgen” hun streven. Zij wilden breken met de verouderde vormen, met de onderlinge bewondering van bentgenooten; zij wilden taal en letteren uit het onmiskenbaar verval opheffen door de studie van vreemde talen en letterkunde om zoo „onze natie mogelijk tot het non plus ultra van roem” te zien „steigeren”. Van Lelyveld, de kunstzinnige en geestdriftige Leidsche lakenkoopman, nam eindelijk met deze bedoeling het initiatief tot de stichting der Maatschappij, die 18 Juli 1766 hare eerste algemeene vergadering hield. Op haar program stond: vertaling van vreemde meesterwerken, scherpe onderlinge kritiek, samenstelling van een woordenboek als „schatkamer onzer taal”, eener wetenschappelijke letterkundige geschiedenis, eener wetenschappelijke poëtië, eener algemeene spellingregeling, wetenschappelijke geschiedbeoefening. Wel bleef het resultaat harer werkzaamheid beneden die hooggestemde idealen maar toch heeft zij reeds aanvankelijk veel gedaan voor de wetenschappelijke beoefening van Nederlandsche taal, letteren en geschiedkunde en voor de verspreiding van gezonder denkebeelden op het gebied van dichtkunst en prozastijl ten onzent. Zij is in ieder geval een blijk van krachtig letterkundig leven binnen Leiden nog op het einde der Republiek der Vereenigde Nederlanden, van werkelijk hier diep gevoelde behoefte aan ingrijpende hervorming van de Nederlandsche taal- en dichtkunde.

Terwijl de beeldende kunst te Leiden in de 18de eeuw deerlijk in verval was gekomen, scheen de beoefening van letteren en wetenschap weder in nieuwe veelbelovende banen geleid te zijn. Maar het bleek meer en meer, dat ook op dit gebied de afgeleefde Republiek niet in staat zou zijn om de overal op den voorgrond tredende nieuwe behoeften te bevredigen. Ook de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde begon spoedig te kwijnen gelijk alles wat in de Republiek dacht aan ingrijpende hervorming. Zij werd medegesleept, gelijk zoovele vaderlandsche instellingen, naar den rand van den afgrond, waarin weldra veel van het oude zou verzinken.

HOOFDSTUK XI.

STADSLEVEN IN DE 17DE EN 18DE EEUW.

Tusschen twee polen bewoog zich het leven van den Leidenaar : de academie en de industrie. Hij behoorde tot den kring der geleerden en gestudeerden, uit welke laatste rubriek ook de magistraten meer en meer uitsluitend gekozen werden, en wie er van hen afhingen of wel tot dien der „fabriqueurs”, hoofden eener overtalrijke fabrieksbevolking. De eersten vond men in de oude hoofdstraten : Breestraat, Rapenburg en hunne omgeving ; de laatsten in de nieuwe stadsdeelen en de daaraan grenzende grachten : Oude Vest, Oude Singel, Heerengracht, Hooigracht, waarachter en waaromheen aan Langegracht, Waardgracht, Oranegracht, Binnenvestgracht, Levendaal, in Marendorp de arbeiders zich gevestigd hadden achter eindelooze rijen van puntgeveltjes, waartusschen hier en daar een grootere en sierlijkere fabrikantenwoning zich verhief, ontstaan uit de behoefte om de „zaak” niet te ver uit het oog te laten ¹⁾. Daartusschen, in de zijstraten der oude stad vooral, in Maarsmansteeg en Koorstegen, aan en bij de groote verkeerswegen Rijn en Mare had zich de nijvere middenstand neergelaten, de winkelstand, die leefde van den verkoop in het klein van voedingsmiddelen en brandstoffen, van genotmiddelen en kleding, zoowel ten behoeve der stadsbevolking als der Rijnlandsche boeren, die op de marktdagen de stad binnenstreamden ²⁾.

Het bezige leven van den dag werd geregeld door de op vaste uren luidende werkklok van het stadhuis, van den vroegen morgen tot zons-
ondergang met inbegrip van den noentijd, wanneer het middagmaal door rijk en arm werd genoten en een korte rustpoos van 12 tot half

1) Zie boven, blz. 16, 27.

2) Zie boven, blz. 217.

twee het dagwerk onderbrak. Na zonsondergang waren het hoofdzakelijk de geleerden en studeerenden, die bij de lamp hunnen arbeid voortzetten, misschien lang nog nadat de „klapper” zijn: „de klok heit tien” en zijn waarschuwing tegen de gevaren van „vuur en kaarsje” met luider stem en onder het geluid van zijn weinig welluidend instrument, de „klap”, al voortschrijdend had laten hooren. Dan was het alleen het over de stad klinkend getoeter van den wakenden torenwachter boven op het stadhuis, die de stilte verbrak van den donkeren nacht, tenzij een rumoerig studentengroepje of van een feest ofwel uit de herberg terugkeerende jolige bezoekers zich op de verlaten straten lieten hooren.

De nachtelijke duisternis werd omstreeks 1650 nog alleen gebroken door het licht uit de wachtposten en uit de voor hen uit gedragen lantarens van naar huis terugkeerenden of van reizigers voor de nachtschuiten aan de Witte Poort, aan Ouden en Nieuwen Rijn in de richting van Den Haag, Amsterdam, Utrecht en Gouda. Eerst omstreeks 1680 was door burgemeesters de geregelde verlichting der stad met lantarens vastgesteld, waarvoor van de bewoners in ieder bon voortaan naast het klappergeld een lantarengeld werd geëischt, dat sedert 1 Sept. 1695 een vasten post op de stadsrekeningen uitmaakt en door de bonmeesters werd geïnd; ¹⁾ men had daarvoor in 1790 ongeveer 900 lantarens, met olie gevuld, die aan dwars over de straat opgehangen touwen of wel op vaste palen werden bevestigd en bij het vallen van den avond werden aangestoken.

De veiligheid en rust in de stad werd beschermd in de eerste plaats door de „binnenwacht” of „waardgelders” zooals de stadssoldaten, in de wandeling „stoepjes,” ²⁾ officiëel genoemd werden. ³⁾ Zij bestond omstreeks 1580 uit slechts 25 man, terwijl in 1583 door de Staten aan de Hollandsche steden werd toegestaan om ten hoogste 150 man in haren dienst te nemen, zoodat dan ook tijdens de Leycestersche woelingen Leiden tijdelijk 125 man in dienst had om voor de handhaving der bedreigde orde te waken naast het Staten-garnizoen, dat sedert 1572 tijdelijk in de stad werd gelegerd en slechts uit een of twee vendels bestond. In de 17de en 18de eeuw bedroeg het aantal der binnenwachters gewoonlijk een 100 tal onder een wachtmeester ⁴⁾ en een paar substituten of onderwachtmeesters. De binnenwachters waren verplicht om gewapend des avonds van het luiden der poortklok af, die

1) De stadsrekeningen van de 18de eeuw geven omstreeks f 10000 als de opbrengst van het lantarengeld op, terwijl het klappergeld op omstreeks f 5000 komt.

2) De naam wordt afgeleid van de stoep van het stadhuis, waar men ze gewoonlijk zag.

3) Van Mieris, II, blz. 432 vlg.

4) Zijn instructie bij Van Mieris, Handvesten, blz. 272 vlg.

het sluiten der poorten aankondigde, ¹⁾ tot op het verschijnen der schutterswacht (na 9 uur) geregeld langs de straten de ronde te doen, drie aan drie, ten einde moedwil en ongeregelheden te voorkomen. Na het opkomen der schutterswacht moest de helft der binnenwachters tot hulp in buitengewone gevallen en tot aanvulling van op de wacht ontbrekende schutters beschikbaar blijven. Over dag hadden zij de poortwacht te betrekken, twee voor iedere poort, tot hulp van den in of bij de poort wonenden portier en den poortschrijver tegen vagebonden, bedelaars en andere lastige bezoekers. Bij het definitief sluiten van de poort en de waterboomen — wat voor de Witte en Hoogewoerdsporten eerst om 11, voor de overige om 10 uur des avonds plaats had ²⁾ — moesten die poortwachters de sleutels van poort en boomen, die de poortschrijver droeg, naar het stadhuis helpen brengen, beschermd door een detachement der schutterswacht, die des morgens vroeg van half twee tot drieën de sleutels der verschillende poorten en boomen achtereenvolgens weder overgaf aan den portier; deze moest ze daartoe op het stadhuis komen halen en werd weder door een detachement schutters naar zijn poort vergezeld.

De bewaking der stad gedurende den nacht werd dus aan de schutterij toevertrouwd. Zij bestond uit vier, ³⁾ later uit 6, 8 en ten slotte uit 16 vendels en hadden als een soort van vertegenwoordiging der bevolking, zooals zij zich wel noemden, in kritieke tijden heel wat in te brengen. ⁴⁾ Behalve hunne tweemaal per jaar gehouden wapenschouwingen, hunne sedert 1703 voorgeschreven exercitiën tweemaal per week, hunne schuttersfeesten en verdere bijeenkomsten, hadden zij in gewone tijden alleen de nachtwaak te bedienen. In buitengewone omstandigheden deden zij ook over dag dienst of werden voor de landsverdediging elders, met name in de grensvestingen, in garnizoen gelegd. ⁵⁾ Maar hunne hoofdtaak bleef het bezorgen der nachtwaak. ⁶⁾ Daartoe moesten iederen avond te half tien twee van de vroeger 4, later 8 „kwartieren” van ieder vendel zich verzamelen voor het huis van den „commandeerenden officier,” een hopman of kapitein. Van daar trok de bende onder trosslag en fakkellicht op naar het stadhuis, waar van 10 tot 11 op de groote pers geëxerceerd werd onder leiding van een officier; de nachtwaak, die tot 's morgens zonsopgang

1) Men kon dan nog wel gedurende eenigen tijd worden binnengelaten, maar moest dan poortgeld betalen.

2) Van Mieris, Handvesten, blz. 279.

3) ib. blz. 259. Vgl. boven, blz. 182.

4) Zie boven, blz. 109, 146, 151, 153 vlg.

5) Zie boven, blz. 145, 155.

6) Van Mieris, Handvesten, blz. 260.

duurde, werd in vier wachten verdeeld. Te laat komen, wegblijven, dronkenschap of wanorde op de wacht werd op aangifte van den controleerenden wachtmeester door deken en hoofdliden der schutterij met boeten bestraft. Doopsgezinden, leden der Academie en bij bijzonder regeeringsbesluit aangewezen personen werden van de nachtwoak vrijgesteld, de eersten tegen betaling van waakgeld.

Het garnizoen, dat na de woelingen van 1748 ¹⁾ door den Prins in de stad gelegd was en er sedert bleef in verband met de toen gebleken onbetrouwbaarheid der schutters bij volksbewegingen, bemoeide zich niet met de nachtwoak of met de dagelijksche zorg voor de veiligheid in de stad evenmin als de vroegere en latere buitengewone „waardgelders”, die boven en behalve de gewone binnenwacht in kritieke dagen ²⁾ als tijdelijke versterking der stedelijke „militie” plachten te worden aangenomen. Het garnizoen was onder het bevel van een generaal gesteld, bedroeg omstreeks 1000 man infanterie en cavalerie van de garde en van andere regimenten en werd gelogeerd in den Doelen, de Universiteitsvierschaar, die van Rijnland, de Hoogduitsche kerk aan den Ouden Singel, gasthuizen of andere gebouwen, die daartoe werden ingericht. Het kostte aan de stad omstreeks f 10000 per jaar.

De schutterij had ook de orde te bewaren bij brand, terwijl voor de blussching in de eerste plaats de bonnen hadden te zorgen ³⁾. Onder leiding van door de stadsregering benoemde bonmeesters, die belast waren ⁴⁾ met de zorg voor brandgereedschap, pompen en platingen, met het toezicht op schoorsteen en vuurplaatsen, met de verzorging van de bonwateren ⁵⁾ en het doen weghalen van de asch, had ieder bon zijn eigen belangen te behartigen; de kosten van een en ander werden gevonden door een bonomslag, geregeld naar de verponding, waarop ieder bewoner der stad was gesteld ter betaling van de algemeene stedelijke lasten; de bonomslag werd weder door de bonmeesters vastgesteld en geïnd. Bovendien had ieder gezinshoofd bij te dragen in de kosten der „gebuurte” ⁶⁾, bestuurd door den „heer”, „graaf”, „hertog” of „prince” der gebuurte met raden en tresoriers, wien een betaalde „buurtknecht” ter beschikking stond. De inkomsten der gebuurte bestonden uit boeten, geheven van hen, die bij begrafenissen hunne plichten van

1) Zie boven, blz. 162. Het garnizoen kwam 16 Nov. 1748.

2) Zie boven, blz. 107 vlg., 145.

3) Zie boven blz. 5.

4) Zie de talrijke bewaarde bonregisters.

5) De bruggen waren sedert de vroedschapswet van 22 Aug. 1589 ten laste van de stad; alleen als de „stadsbeurse” niet voldoende gevuld was, kon het gerecht daarvoor een omslag heffen van huizen, gronden en erven.

6) Vgl. de bewaarde buurtregisters.

„dragen” verzuimden, verder uit vrijwillige „doodsgiften” bij sterfgevallen en bijdragen, „vette plateel” genoemd ter herinnering aan vroegere lekkerbeetjes van de buurt bij trouwplechtigheden. De uitgaven bestonden uit onderstand aan arme buurtbewoners, onkosten aan bier, tabak, pijpen enz., zelfs maaltijden, bij gelegenheid der feestelijke verkiezing van een buurtheer; eindelijk uit onkosten van de oprichting van extra-lantarens voor de buurt en andere kleine zaken.

Maar de kosten, die een burger voor bon en buurt had op te brengen, beteekenden weinig in vergelijking met de lasten, die voor het stads- en landsbestuur van hem werden geëischt.

Het landsbestuur legde hem niet onmiddellijke lasten op. De „middelen te water”, waarop de Unie aanspraak maakte¹⁾, waren in hoofdzaak de „convooien” en „licenten”, te vergelijken met in- en uitvoerrechten, het in 1652 op den in- en uitvoer gelegde „zeilgeld” van alle goederen, het sedert datzelfde jaar van de scheepvaart geëischte „lastgeld” benevens afzonderlijke lasten op den zeehandel in allerlei richting: de Levant, de Oostzee enz.²⁾ Handel en scheepvaart konden deze lasten lang gemakkelijk dragen; zij werden in de prijzen der handelswaren door den verbruiker betaald, dus niet in den vorm van bepaalde belastingen, door den burger op te brengen.

Zoo was het ten deele ook ten opzichte der gewestelijke lasten, in dit geval der „gemeene middelen” van de provincie Holland, de soevereine macht, waaronder de burger van Leiden ressorteerde. De „quote”, waarop de provincie ten behoeve der inkomsten van de Unie gesteld was, werd door Holland volgens vaste verpondingslijsten over steden en dorpen omgeslagen en dezen betaalden de op te brengen som weder uit de plaatselijke inkomsten. Naast die quoten of „consenten” stonden de gewestelijke of „huislasten”³⁾, onderscheiden in „beschreven” en „onbeschreven middelen”⁴⁾, naar mate zij van wege de provincie op aangifte van belastingschuldigen zelf waren opgeschreven of wel zonder meer werden geheven. Tot de beschreven middelen behoorde in de eerste plaats de grondbelasting⁵⁾, vanouds geheven volgens de lijsten der „verponding” van alle huizen en erven, tuinen, boomgaarden, warmoeslanden, enz. Bij de herziening der daartoe betrekkelijke kohieren in 1632 werden op die verpondingslijsten ook de tienden, visscherijen, veren, tolln en andere rechten op wateren en wegen benevens de heerlijke

1) Sickenga, Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen, blz. 120 vlg.

2) ib., blz. 134.

3) ib., blz. 289.

4) ib., blz. 296.

5) ib., blz. 333. Voor Leiden vgl. Inv. Elsevier, II, blz. 103/4.

rechten gebracht; van de huurwaarde van landerijen werd toen 20 %, van die van huizen 12½ % geëischt. Bij de herziening van 1732 werden landerijen en gebouwen op 8⅓ % gesteld 1). Tot de beschreven middeelen behoorde verder sedert de laatste jaren van den Tachtigjarigen Oorlog de belasting op paarden, rijtuigen, schepen, schuiten en jachten, die in 1671 veranderd werd in een impost op karossen, paarden, speeljachten en speelschuiten met vrijlating van alle tot bedrijf en nering gebruikte 2), sedert 1791 onder den naam van „pleiziergeld” belangrijk verhoogd; het veer- of passagegeld 3), sedert 1666 geheven van het personenvervoer op wagens en in veer- en marktschuiten; het sedert 1636 geheven dienstbodengeld 4), herhaaldelijk verzwaaard en sedert 1749 uitgebreid over gouverneurs en gouvernantes, kantoorklerken, winkelbedienden, tuinlieden enz., met vermindering voor neringen en bedrijven tot op een vast bedrag van f 3; de belasting op „alienatiën”, d. i. verkoop, vervreemding, ruiling, schenking, hypotheek; die op het zegel, in Holland sedert 1624 geheven en uitgebreid over acten, bewijsstukken, octrooien, rekestes en beschikkingen daarop, acten van aanstelling van ambtenaren van allerlei aard, rekeningen van weeskamers, huwelijksche voorwaarden, begrafenis- en bruiloftsceelen, testamenten, gerechtelijke stukken, wissels, huurceelen, koopcontracten, obligatiën en renten; de belasting op de collaterale successiën (sedert 1622), oorspronkelijk 2½, later tot 10 en 11 % verhoogd 5); het ambtgeld, geheven bij de aanvaarding van het ambt of als jaarlijksche belasting 6), soms als gedwongen leening zooals in 1716, 1727 en 1744 geschiedde, sedert 1750 als vaste belasting boven de verplichte storting van het geheele traktement in vier jaren. Eindelijk kreeg men in de 18de eeuw, toen de gewestelijke belastingen steeds hooger stegen, nog vaste heffingen van het vermogen in portefeuille, in het bijzonder van de hand over hand toenemende schuldbrieven van stad en land 7). Men was daarmee reeds begonnen in de eerste jaren van den Tachtigjarigen Oorlog door belasting van de los- en lijfrenten ten laste der provincie en zette dat later voort, als er behoefte aan geld was, soms in den vorm van gedwongen conversie der rente tot een lager percent. In 1599 werd door de provincie een „capitale leeninge” uitgeschreven in den vorm van een 200sten penning van alle roerende en onroerende goederen, die te Leiden

1) Van der Pot, Over de verponding, blz. 310 vlg.

2) Sickenga, blz. 413.

3) ib., blz. 414.

4) ib., blz. 420.

5) Inv. Elsevier, II, blz. 100.

6) Sickenga, blz. 434.

7) ib., blz. 439 vlg.

f 118452 heeft opgebracht 1); in 1602 werd dit herhaald wegens de kosten van de verdediging van Oostende, met een bedrag van f 46195. Het „schoorsteengeld” van 1606, dat ook moest dienen tot bestrijding der oorlogskosten en over alle provinciën werd geheven, werd in 1628 nog eens herhaald en leverde toen te Leiden f 18522 op. Het „hoofdgeld” tot betaling van het krijgsvolk en de kosten der verdediging van Bergen op Zoom eischte f 1 per hoofd van arm en rijk; voor de armen kreeg Leiden een vrijdom van f 10000, die echter door de rijken moest worden aangezuiverd. Sedert 1621, 1622, 1626 maar vooral van 1654 tot 1660 tijdens den eersten Engelschen oorlog kwamen herhaaldelijk belastingen op de bezittingen door heffing van den 1000sten penning of $\frac{1}{10}$ % van alle bezittingen boven de f 2000 2). Van 1623 af heeft men tot 1793 een lange reeks van heffingen van den 200sten penning of $\frac{1}{2}$ % van alle roerende en onroerende goederen. In 1627 volgde „tot teghenstand van den algemeynen viant ende bescherminghe van denselven Lande jehens het groot ende extra-ordinaris geweld twelck hy by den anderen hout ende daghelijcx is vermeerende”, een 500ste penning of $\frac{1}{5}$ % van alle roerende en onroerende goederen 3), die hier f 27834 opbracht. Vooral drukte in en na 1672 de 200ste penning of $\frac{1}{2}$ % jaren, die achtereen werd geheven, soms als een „reëele” heffing over de voorwerpen van bezitting, soms als een „personeele” over de geheele bezitting. Na 1690 kwam men tot 100ste penningen of 1 %, zelfs verdubbeld, en deze vorm van belasting werd in het begin der 18de eeuw gewoon. Zoo ging het ook met de belasting van 1 % of $\frac{1}{2}$ % op de obligatiën, loopende ten laste van alle gewesten, steden, colleges en vereenigingen binnenslands. Het „familiegeld” van 1674 en 1716 4) werd geheven naar gelang van de jaarlijksche vertering en wel met opklimming; het werd ook geheven van 1727 tot 1730 en in 1742 nog eens onder den naam van „personeele taxatie”. De over het geheele gewest tijdens den financieelen nood van 1747 uitgeschreven „liberale gift” van den 50sten penning van het vermogen leverde te Leiden f 53375 op; daarvoor gaf de stad aan de opbrengers stedelijke recepissen, tot welker aflossing zij later f 25000 opnam, terwijl de grootste helft door hen aan de stad werd kwijtgescholden. In 1788 werd een heffing van 4 % van de waarde van alle bezittingen boven de f 2500, van ambten en beneficiën uitgeschreven, tegelijk met 100ste en 200ste penningen 5). Een poging in 1793 om ook buitenslandsche effecten te belasten bleef zonder gevolg.

1) Inv. Elsevier, II, blz. 96. Van deze en de volgende heffingen zijn de lijsten voorhanden.

2) Inv. Elsevier, II, blz. 98.

3) Inv. Elsevier, II, blz. 99.

4) ib., blz. 103.

5) Sickenga, blz. 445.

De inning dezer gewestelijke belastingen geschiedde, voorzoover de verponding betreft, in de Hollandsche steden bij „collecte” en werd door de stedelijke regeeringen zelf tot stand gebracht tegen een collecteloon van 3 % voor de ontvangers ¹⁾; die van de belasting op de alinatiën en successiën had plaats door de stedelijke gerechten en secretarieën; evenzo die op het zegel. Maar overigens geschiedde de inning tot het midden der 18de eeuw door middel van verpachting, ten overstaan van het stedelijk bestuur door Gedeputeerde Staten van het gewest gehouden; de pachters richtten dan eigen ontvangkantoren in. Ten gevolge van de ontstane misbruiken en de daardoor opgewekte ernstige ontevredenheid, die herhaaldelijk tot verzet en in 1747/8 zelfs tot hevige oproeren aanleiding gaf ²⁾, werd in de tweede helft der 18de eeuw de collecte der „gemeene middelen” ingevoerd door vanwege de Staten benoemde „collecteurs” of „gaarders”, geholpen en gecontroleerd door „contrarolleurs”, die een contraboek hielden; de gelden werden verantwoord aan den ontvanger-generaal van het kwartier en gecontroleerd door lagere „opzieners”, verder door twee „inspecteurs”, die met het toezicht op de opbrengst in het gewest werden belast.

Behalve zijn deel in het aandeel der stad in de Generaliteitsquote der provincie en in de huislasten van Holland had de burger van Leiden heel wat op te brengen aan stedelijke lasten in het bijzonder zooals uit de stadsrekeningen ten duidelijkste kan blijken.

De rekeningen ³⁾ zijn verdeeld in die van ontvangst en uitgaaf en worden tot diep in de 17de eeuw steeds voorafgegaan door eenige bladzijden „onderrechtinge ofte onderwijs” ten dienste van den tesorier-ordinaris ⁴⁾, die ze had te houden. Wij mogen in deze „onderrechtinge” wel de hand van den secretaris Van Hout erkennen, den bekwamen inrichter der stedelijke huishouding zooals zij in hoofdlijnen tot het einde der Republiek is blijven bestaan. Zij behelsde de instructie voor den ambtenaar met aanwijzing van de manier, waarop hij de inkomsten had in te vorderen, de uitgaven te bewerkstelligen, de te verantwoorden posten had in te richten en daarvan aan den roeyermeesters verantwoord had af te leggen, eindelijk van zijn salaris en emolumenten.

1) Sickenga, blz. 297.

2) Zie boven, blz. 155 vlg.

3) Zij zijn ons bewaard over het geheele tijdperk; van de periode tot 1644 twee of drie zware deelen 's jaars van soms meer dan 1000 folia, daarna kleinere, van 1732 af twee deelen voor ieder jaar betreffende ontvangst en uitgaaf. Van een groot aantal rekeningen zijn twee exemplaren aanwezig, het eene „om de stad”, het andere „om den rendant” (d. i. zijn eigen exemplaar). Ten behoeve van het hier volgende zijn deze rekeningen om de 10 of 20 jaar nagegaan, bovendien hier en daar nog uit de tusschenjaren, waar deze van belang schenen.

4) Zie boven, blz. 174.

Onder de inkomsten werden vooreerst aangegeven, die, welke voort-sproten uit de renten van door de stad aan „'tgemeene landt” van Hol-land sedert 1588 geleende sommen, welker percentage tijdens Johan de Witt's raadspensionarisschap (1655) tot 4 % gereduceerd was ¹⁾; zij brachten aan inkomsten een som op, die omstreeks 1600 f 10000 en in de tweede helft der 18de eeuw meer dan f 24000 per jaar bedroeg. Daarbij kwam later nog een bedrag van f 4 à f 6000 aan interest wegens door de stad voor het gewest, maar voor hare rekening opgenomen obligatiën. Volgden de renten van aan godshuizen, colleges en particulieren uitgeleende sommen, van erfpachten, recognitiën en verhuurd stadseigendom aan huizen en erven, na de vergrootingen 1610, 1644 en 1659 voor lange jaren aan verkoop of huur van binnen de stad getrokken land, waarvoor dikwijls losrenten ten laste van particulieren in betaling waren aange-nomen of hypotheken („custinghen”) waren gevestigd; maar deze posten liepen op den duur af.

Een zeer belangrijken post van inkomst vormden de thans in de reke-ning volgende accijnsen, waaraan de burger dagelijks in den prijs van al-lerlei verbruiksgoederen had te betalen. Zij vormden een afwisselend be-drag, dat natuurlijk in de eerste plaats bij de toeneming der bevolking, ver-volgens bij die van de door accijns getroffen artikelen steeg, in tegenover-gestelde gevallen afnam ²⁾. De meeste accijnsen werden verpacht, enkele reeds vóór het midden der 18de eeuw bij collecte geïnd door „collecteurs” of „bewaerders”, sommige door deskundige stadsambtenaren zelf ³⁾.

De pachtsommen daalden of stegen onder invloed van de tijdsom-standigheden of tengevolge van bijzondere bepalingen omtrent het in-vorderbare bedrag. Op dit gebied toonde de stadsregeering een vin-dingrijkheid, die aangevuurd werd door het oogenschijnlijke gemak in het opbrengen van deze indirecte lasten en welhaast zoo goed als geen artikel van dagelijksch gebruik zonder accijns liet. In de rekening van 1580 komen accijnsen voor van de volgende zaken: wijn, bier, koren, gemalen koren ⁴⁾, brandewijn, olie, zeep, zout, azijn, turf, vleesch, run, ooft, terwijl ook de opbrengst van wijnkraan en waag benevens de pacht van het voordeelige klerkambt bij de boedelhuizen tot de accijnsen gere-

1) Vgl. over deze reductie Gesch. v. h. Nederl. volk, III, blz. 74; Japikse, Johan de Witt, blz. 97 vlg.

2) In de rekening van 1598 bedroeg de ontvangst f 63510, op die van 1630 f 108048, op die van 1645 f 166018, op die van 1670 f 186331, op die van 1700 f 23644 ¹⁾, op die van 1732 f 89509, op die van 1761 f 87186, op die van 1790 f 86142. De toeneming van het bedrag valt vooral op het bier, den wijn, het molengeld, het vleesch en de draperie-accijnsen sedert het laatst der 16de eeuw.

3) Voor de nijverheidsaccijnsen is sedert 1654 regel de collecte door deskundige ambtena-ren, die aan het hoofd der betrokken neringen stonden.

4) Molengeld, nog als „nieuwe impositie” in de rekeningen vermeld.

kend werd maar door den extraordinaris tesorier werden geïnd evenals de accijns op de Delftsche bieren ¹⁾. In 1600 vinden wij vanwege de industrie daarbij komen ongeveer f 2700; in het midden der 17de eeuw verschijnt naast den bieraccijns het brouwgeld, geheven van hen, die zelf in hunne huizen eenig bier brouwden, dan zwaardere belasting der buiten de stad gebrouwen en hier ingevoerde bieren, accijns op beschuit, mout, steenkolen, eindelijk een in die eeuw aanhoudend stijgend bedrag aan inkomsten uit de bloeiende industrie, waarvan geen tak vrijliep. In de oudere rekeningen namen de verpachte lasten op de visch en de visscherij in het algemeen afzonderlijke posten in; later worden de lasten op den verkoop van rivier- en zeevisch onder de accijnsen gerekend en wordt ook van de in de daartoe verpachte stadsgrachten gevangen visch een afzonderlijke accijns geheven; de vroomvisscherij op de meren werd afzonderlijk geboekt en bracht f 450 op, in de 18de eeuw 4 maal zooveel. Geen verbruiksartikel van eenige beteekenis ontging den scherpen blik der op accijnsen beluste overheid, die zich weinig stoorde aan het feit, dat door vele van die accijncen ook de arme zwaar getroffen werd in zijn dagelijksche uitgaven.

De poging van de revolutionnairn van 1748 om de accijnsen zonder meer opgeheven te krijgen mislukte deerlijk ²⁾. Ofschoon de accijnsen, die in 1748 nog f 50257 opbrachten, sedert den zomer van dat jaar waren afgeschaft, bleek het spoedig ondoenlijk om het stadsbestuur zonder die heffingen te voeren en ze door een vasten of wisselenden hoofdelijken omslag te vervangen. Maar gedurende de woelingen van dit en het volgend jaar was het even ondoenlijk om de accijnsen weder te herstellen, zoodat voor 1749 slechts een som van f 1175 uit enkele inkomsten van dien aard werd getrokken. Zoodra echter de periode der woelingen was gesloten met de nederlaag der revolutionnair gezinden, herstelde de nieuwe stadsregeering de accijnsen maar voerde voor de inning der belangrijkste de collecte in; slechts enkele bleven op de oude manier aan de leiders der neringen, zelf stedelijke ambtenaren, in hunne hoedanigheid verpacht. Het jaar 1750 begint dan ook weder met een accijnsopbrengst van f 92091. De collecte bleef de gewone wijze van inning tot op den val der Republiek.

Sedert Leiden in het bezit getreden was der heerlijkheden Zoeterwoude, Leiderdorp en Oegstgeest ³⁾ namen ook de inkomsten uit de

¹⁾ Behalve deze drie posten bedraagt de opbrengst der accijnsen in 1580 f 21510, in 1577 met inbegrip daarvan f 26159. Onder bijzondere omstandigheden zoo laag. Vgl. boven de opgave van opbrengst uit vorige jaren.

²⁾ Zie boven, blz. 155 vlg.

³⁾ Zie boven, blz. 3. In 1774 erfde de stad het haar bij lega at geschonken Klein-Poelgeest. Daarover een bundel ten archieve.

pachten, landhuren en recognitiën aldaar een vaste plaats op de inkomstenrekening in, maar zij stegen gezamenlijk nooit veel hooger dan f 2000. Na den aankoop van den burcht en de burggrafelijke rechten in 1651 ¹⁾ brengt ook de verpachting van de als hôtél ingerichte woning met den pleiziertuin op den heuvel, de oude burggrafelijke markttol en het overoude gruit- en hoprecht benevens het recht van doorvaart door de Zijlbrug ongeveer f 2500 's jaars op. Kleinere inkomsten waren die uit het poortersgeld van nieuwe poorters, de correctiën, de recognitiën geheven van de houders der lijnbanen aan de stadswallen en van de eigenaars der op die wallen staande omstreeks 20 molens, voor het gebruik der staken en ramen in de stedelijke raamlanden door de wolindustrie; voor het gebruik der stallen in Vleesch- en Penshal. Belangrijker waren die uit het klapper- en lantaren- benevens uit het sedert 1655 geheven straatgeld, dat tot geregeld onderhoud der straten, riolen en goten was ingesteld en oorspronkelijk door den stadsstratenmaker werd beheerd en verantwoord. Het aloude recht van „exue” ten opzichte van erfenissen, door buiten de stad wonenden binnen Leiden verkregen, was in de 16de, 17de en 18de eeuw door tal van overeenkomsten met andere steden ²⁾, zelfs met verafgelegen plaatsen buitenslands, als Wezel, Antwerpen enz., opgeheven, al bleef het nog tot het einde der Republiek als memoriepost op de inkomstenrekening staan ten einde het in sommige gevallen nog te kunnen toepassen. Sedert 1675 ³⁾ trok de stad aanzienlijke inkomsten ⁴⁾ uit de bank van leening, terwijl zij vroeger deze tegen een matige jaarlijksche „pensie” had geoctroyeerd aan ondernemers, meestal joodsche of italiaansche geldschieters nog altijd; in genoemd jaar nam zij de bank onder eigen beheer, uitgeoefend door twee commissarissen uit de vroedschap als hoofden der administratie, die dagelijks door een 7 tal ondergeschikte ambtenaren onder leiding van een kassier werd gedreven. Verder werden aanzienlijke baten getrokken uit den verkoop van asch en bagger, van oud hout en verdere materialen en vooral uit de opbrengst der in de 17de en 18de eeuw gemaakte trekvaarten ⁵⁾ naar Den Haag en Delft, Haarlem, Utrecht en langs de Zijl. Met name de druk bevaren trekvaarten naar Haarlem en den Leidschen Dam waren hier van beteekenis; de eerste bracht in 1790 meer dan f 5000, de laatste bijna f 2500 op, terwijl de belasting op de passagiers en goederen der markt- en nachtschuiten bij het drukke verkeer om-

1) Zie boven, blz. 25.

2) Zie dl. II, blz. 130; Van Mieris, Handvesten, blz. 307 vlg. De laatst vermelde is die van 1715 met Middelburg.

3) Van Mieris, Beschrijving, II, blz. 495.

4) In 1790 trok de stad f 22000 uit deze bron van inkomsten.

5) Zie boven, blz. 31.

streeks f 1000 opleverde en de trekwegen langs den Rijn naar Utrecht, Woerden en langs de Mare, de Zijl enz. naar de nabijgelegen dorpen gezamenlijk ongeveer evenveel inbrachten. Sedert 1703 werd van de stedelijke ambtenaren een ambtgeld geheven, dat sedert het midden der eeuw nog aanzienlijk vermeerderd werd; het bracht in 1732 f 8700, in 1761 f 17100, in 1790 f 17700 op.

Een belangrijken post van inkomsten vormden in deze periode nog altijd de lijf- en losrenten, vanwege de stad verkocht, zoodra zij in geldverlegenheid zat of wel op aanzoek van personen, die hun belang zagen in geregelde rentebeuring van een lichaam als de stad. Op de lijst der inkomsten staan de tegen lijfrente aan de stad uitgekeerde kapitalen volstrekt niet ieder jaar zooals nog in de 16de eeuw het geval was geweest. Ofschoon lijfrenten nog tot in het laatst dezer periode af en toe werden uitgegeven, zocht men in de 18de eeuw, met name in haar tweede gedeelte, liever hulp in aflosbare obligatiën op naam tegen vaste rente op coupons. Ook tot de uitschrijving van geldloterijen werd niet dan in buitengewone gevallen de toevlucht genomen. Op het eind der 18de eeuw was geldleening tegen obligatie het gewone middel om aan geld te komen.

Ook de posterij werd sedert 1735 een zaak van beteekenis voor het stedelijk inkomen ¹⁾. In de 18de eeuw komt op de inkomstenrekening eindelijk een wisselend bedrag voor van rente, gedurende het loopende jaar gemaakt van op interest gegeven vlottend kapitaal, belegd ten gevolge van het ongeregeld binnenkomen van aanzienlijke sommen. Een vrij aanzienlijke bate werd nog verkregen uit een deel van de „rantsoenen”, die aan magistraten en stadsambtenaren toekwamen bij gelegenheid van door hen verpachte of verkochte inkomsten; een klein deel dier rantsoenen werd als „armengeld” ten behoeve der armen afgestaan, aanvankelijk slechts een oortje ($\frac{1}{4}$ stuiver) op den gulden, later meer.

Vraagt men nu, hoe groot het gezamenlijk bedrag der stedelijke inkomsten in de 17de en 18de eeuw geweest is, het antwoord op die vraag is moeielijk te geven. Het eindcijfer der inkomsten van de nog betrekkelijk kleine stad in 1580 bedraagt volgens de rekening van dat jaar f 23704, waarbij dan nog gevoegd moeten worden de door een extraordinaris-tresorier geïnde en niet in de rekening opgenomen posten ²⁾, wet welker bedrag de rekening zeker tot f 60000 en meer zou kunnen

1) Zie boven, blz. 185. Een register van ontvangsten en uitgaven dienaangaande (1735—1792) is aanwezig.

2) Wijnkraan, waag, deltsche bieren, exue, collaterale successie, poortersgeld, correctiën, klerkambt van boedelhuizen, vroomvischerij, marktgeld, boeten en breuken. Eindelijk de afzonderlijk beheerde lijfrenten, zeker een aanzienlijke post.

stijgen ¹⁾. De rekening van 1600 geeft een bedrag van f 244506 aan inkomsten maar daarbij moet in het oog gehouden worden, 1° dat daarin alle rekeningen van andere ontvangers dan de gewone tesorier zijn opgenomen tot een bedrag van f 19558, 2° ook zijn opgenomen de van het gewestelijk bestuur ontvangen baten tot betaling van krijgsvolk: een bedrag van f 29633, 3° het bedrag eener „capitale leening” van f 27000. Denkt men verder aan de juist in dien tijd zeer toegenomen bevolking ²⁾ en de sindsdien bloeiende nijverheid, dan is een bedrag aan gewone inkomsten van ruim f 190000, waaronder f 57789 aan accijnsen tegen f 21510 in 1580, niet zoo verwonderlijk in vergelijking met vroegere cijfers van dien aard.

In het midden der 17de eeuw, toen Leiden's bloei zeer hoog klom, neemt dit bedrag aanzienlijk toe. De inkomsten van 1615 bedragen in totaal volgens de rekening wel f 508860, maar na aftrek van ongeveer f 300000 aan „gelichte penningen”, dus buitengewone leening, betaling van hypothecken op in de vergrooting opgenomen terrein tot een bedrag van f 27400, inbreng van kapitaal voor verkochte lijfrenten f 8200 enz. nadert men een bedrag van f 180000 voor gewone inkomsten. Voor 1630 bedraagt het eindcijfer zelfs f 688514, voor 1645 f 422712 maar ook hier valt heel wat af te trekken, voordat men komt aan de gewone inkomsten, die voor dien tijd globaal op f 200000 te stellen zijn, waarvan de helft aan accijnsen. In 1670, een jaar uit den hoogsten bloeitijd der stad, heeft men het eindcijfer f 501798, waarvan ongeveer f 70000 aan allerlei posten van bovengenoemden aard afgaat, zoodat de gewone inkomsten op f 430000 gesteld kunnen worden, waarvan f 186000 aan accijnsen en meer dan f 30000 aan opbrengst van trekvaarten en schuitengeld.

Op het laatst der 17de en in de 18de eeuw dalen de cijfersaanmerkelijk in verband met den toenemenden achteruitgang. De rekening van 1700 geeft een eindcijfer van inkomsten van f 306432, waarvan nog f 90000 afgaat aan verpondingsgeld, zoodat men omstreeks f 230000 aan gewone inkomsten overhoudt, waarvan slechts f 23644 ³⁾ aan accijnsen en bijna evenveel aan de opbrengst van trekvaarten en schuiten. In 1732 is het totaal f 297722, waaronder f 97000 van de verponding, zoodat de gewone inkomsten gedaald zijn tot f 200000, waarvan de kleinste helft (f 89500) aan accijns en f 15000 wegens trekvaarten en schuiten. In 1761 totaal f 249688, waarvan aan verponding en ambtgeld samen f 72000, zoodat de gewone inkomsten nog geen f 180000 be-

1) Wij bezitten de rekeningen van de extraordinaris-tresoriers slechts zeer onvolledig.

2) Zie boven, blz. 2.

3) Dit lage cijfer kan ik niet verklaren.

droegen, waarvan weder de accijnsen f 87200 en de trekvaarten en schuiten f 12300 opleverden. In 1790 eindelijk was de eindsom f 390000, waarvan f 55000 aan verponding, f 40000 aan geleend geld, zoodat voor de gewone inkomsten overblijft ongeveer f 280000, waarvan op de accijnsen f 86000, op de bank van leening f 22000, op het klapper- en lantarengeld f 14000, op de trekvaarten en schuiten f 11000 vallen.

Ofschoon het om de aangegeven redenen moeielijk valt uit de rekeningen het bedrag der gewone inkomsten anders dan bij benadering op te maken, blijkt dit toch in de 17de eeuw (tot 1670) van f 100000 tot het vierdubbele geklommen te zijn, terwijl voor de 18de een daling tot f 180000 à f 200000 mag aangenomen worden. Bij de inkomsten nemen de accijnsen de aanzienlijkste plaats in; sedert het midden der 17de eeuw zijn ook de lasten op het verkeer te water van groote beteekenis gebleken.

Tegenover die inkomsten stonden dan de uitgaven, die door middel vooral van buitengewone maatregelen als bijzondere heffingen en uitgifte van los- en lijfrenten en later van stedelijke obligatiën met de inkomsten op ongeveer gelijke hoogte werden gehouden, al komt het eindresultaat gewoonlijk op een meer of minder aanzienlijk tekort neer, dat dan in de volgende rekening zooveel mogelijk wordt afgerekend.

Den eersten post van de uitgaven nemen de vaste pachten en renten voor ten behoeve der stad gebruikte huizen en erven in; dan volgt een post voor studiebeurzen ten behoeve van poorterskinderen, die nooit meer dan een paar honderd gulden bedroeg en op het einde zelfs geheel verdween; sedert 1592 gaf Leiden een som van f 8000 's jaars ten behoeve van het Staten-college tot opleiding van predikanten, 1) welke som tegen het midden der eeuw allengs verminderd werd, in 1670 nog f 5120 bedraagt maar in de rekeningen der 18de eeuw geheel verdwenen is. De post van wedden 2) van ambtenaren steeg zeer met de toeneming der bevolking, van f 2570 in 1580 tot f 18426 in 1630, f 28732 in 1670, f 30270 in 1700 om dan weder allengs te dalen tot f 26995 in 1761, tot f 22904 in 1790. Belangrijke sommen zijn natuurlijk die voor de gewestelijke uitgaven, voor te betalen interest op obligatiën en renten aan de rentehouders. Ook de stadsfabriek neemt een aanzienlijke plaats in op de lijst der uitgaven, in oorlogstijd niet minder de posten betreffende de „artillerie” en de verdediging in het algemeen. Eindelijk de subsidiën voor de armen, ook in den vorm van inkoop van „stadskoren”,

1) Zie boven, blz. 19, 225.

2) Deze rubriek dient nog vermeerderd te worden met de kosten van collecte van allerlei lasten, van de kosten der binnenwacht, de betaling der „gouverneurs” van de nering, enz.

waarvan brood werd gebakken, dat voor een lagen prijs aan de behoeftigen werd verkocht.

Op het einde der 17de eeuw begonnen de uitgaven voor de reeds achteruitgaande stad te zwaar te worden, en niet alleen de gewone maar ook de buitengewone, ten gevolge van de zware oorlogen, die in den tijd van Willem III door de Republiek te land en ter zee tegen het Frankrijk van Lodewijk XIV moesten gevoerd worden. De groote Successieoorlog, die in 1702 ontstond als erfenis van die periode, toen de Republiek genoodzaakt was een buitenlandsche politiek te voeren, die boven hare krachten ging, gaf aan de financiën van den staat den genadeslag, zoodat na afloop daarvan een staatsbankroet voor de deur stond, dat alleen na een lange periode van vrede kon vermeden worden ¹⁾. Nog in het midden der 18de eeuw was echter de algemeene financieele toestand van den staat alles behalve schitterend en eerst de zuinige administratie van den raadpensionaris Steyn heeft aan Holland zijn financieele kracht teruggeven ²⁾,

Het is opmerkenswaardig, dat reeds in 1703 Leiden krachtige maatregelen heeft genomen om den financieelen toestand der stad te verbeteren ³⁾. Burgemeesteren, geleid door hunnen president, den bekwaamen en energieken Van den Bergh, hebben in het voorjaar van dat jaar den financieelen toestand nauwkeurig onderzocht en kwamen tot het besluit, dat alleen krachtig ingrijpen hier raad kon schaffen. Zij begrepen, dat bij de toenmalige tijdsomstandigheden, „door de langhdurigen oorlogen metten schadelyken gevolgen van dien”, de weelderige inrichting van het stadsbestuur, ontstaan in den bloeitijd vóór 1672, ingrijpende herziening noodig had. Zij boden dus in de vroedschapsvergadering van 2 April 1703 een uitgebreiden weloverwogen plan van bezuiniging aan ⁴⁾, waarbij de stadsbegrooting tot in de kleinste bijzonderheden werd nagegaan na overleg met deskundige inwoners van allerlei stand en bediening.

Openbare verkoop van de niet voor publieke doeleinden gebruikte stadshuizen in plaats van de onderhandsche verhuring, die tot allerlei misbruiken leidde, was daarbij allereerst voorgesteld. Omtrent de accijnsen meende men na voorlichting door deskundige ontvangers der landsbelastingen alleen op lichte verhooging van den turfaccijns te moeten aandringen; overigens was de regeling der accijnsen „voldoende” gebleken. Stadsstudiebeurzen zouden voortaan alleen aan kinderen van burgers worden toegekend. Aanzienlijke bezuinigingen werden toegepast op het beheer der neringen, waarin gedurende den bloeitijd heel wat

1) Geschiedenis van het Ned. Volk, III², blz. 350/1.

2) *ib.*, blz. 445 vlg., 509.

3) Bundel Diverse stukken finantiën 18de eeuw.

4) Zie Bijlage I.

misbruik was ingeslopen. Een aantal overtollige kleine ambten werden opgeheven; de te betalen pacht voor ambten in de stadsheerlijkheden werd verhoogd; op de boekenauctiën werd een last gelegd; het aantal der bezoldigde stadsadvocaten, dat tot 15 gestegen was, moest uitsterven tot vier, te nemen uit de „oudste ende ervarenste practisijns”; het groote aantal bezoldigde stads vroedvrouwen zou moeten uitsterven tot op 5 gewone, 3 buitengewone; de zeer gestegen „defroyementen” voor stadsbeambten werden verminderd, evenals de kosten van stadsmaaltijden en dergelijke; de tegemoetkoming wegens tabbaardlaken aan hoogere en lagere stadsbeambten werd beperkt tot het vanouds gebruikelijke op 10 November en 25 Juli alleen; de traktementen van vele hoogere en lagere ambtenaren, van den pensionaris tot den klokkelouder, werden aanzienlijk verminderd 1); de invoering van een ambtsgeld 2) legde bovendien een nieuwen druk op die ambtenaren. Het gansche voorstel werd door de vroedschap eenparig aangenomen en burgemeesteren werden zeer „gelaudeert” voor hunne moeite en voor de „cordaetheit”, waarmee zij hun plan hadden weten door te zetten. Wel zag men zich in den loop der 18de eeuw genoodzaakt eenige traktementen en andere posten weder te verhoogen, maar over het algemeen bleef de hervorming van 1703 van kracht tot op het einde der oude Republiek.

* *

Behalve door zijn persoonlijke en financieele verplichtingen jegens stad en land werd het openbare leven van den burger, voorzoover hij niet opging in de werkzaamheid voor zijn ambt, zijn nering of zijn ambacht, beheerscht door zijn kerkelijk leven. Het kwam zoo goed als niet voor, dat hij zich aan zijn kerkelijke plichten onttrok, ook niet in de 18de eeuw, die in den boezen roep van verminderden godsdienstzin staat. 3) Noch de Arminianen noch de Cartesianen der 17de eeuw, als wier hoofd te Leiden omstreeks 1650 de vroegere zeer anti-remonstrantsche predikant, sedert 1648 hoogleeraar in de theologie Abraham Heidanus kon gelden, 4) Johan de Witt's neef en geestverwant, naast wien Adrianus Heereboort en Arnold Geulincx, hoogleeraren in de wijsbegeerte, zoo niet ongehinderd dan toch zonder al te groote bezwaren als overtuigde Cartesianen konden leven, onttrokken zich aan de Kerk. Ten opzichte van Heidanus en de zijnen kan zelfs terecht gesproken worden van „kerkelijk cartesianisme”. 5) Van den invloed van Spinoza

-
- 1) De pensionaris zag zich van f 2600 tot f 2000 verminderd.
 - 2) Zie boven, blz. 296.
 - 3) Knappert, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, II, blz. 156.
 - 4) Zie boven, blz. 234.
 - 5) Knappert, I, blz. 248.

en de zijnen bespeurt men te Leiden niet veel, ook niet tijdens zijn verblijf in het naburige Rijnsburg (1661—1663), al bezochten hem daar soms enkele Leidsche studenten als Caesarius, Van Berckel en Van Hattem, de later zoo bekende mysticus, wiens denkbeelden met die van Spinoza veel verwantschap toonen. Ook Coccejus, de door de Voetianen zoo heftig bestreden vijand van overdreven zondagsviering, ¹⁾ was al-lerminst een onkerkelijk man, al waren er onder zijn volgelingen, die hunne tegenstanders bitter ergerden door juist op Zondag in de herbergen te zitten of met vertooning hunne nering of hun ambacht uit te oefenen of wel te rijden en te rossen, wat door de strenge Voetianen als zwaar misdrijf tegen God's wetten werd verafschuwd. Te Leiden, waar de burgerij in de 17de en nog in de 18de eeuw ²⁾ krachtige Voetiaansche gezindheid toonde, zal de zondagsheiliging overigens den strengeren weinig te wenschen overgelaten hebben, al bleek de magistraat niet gezind om op alle eischen der kerkelijken in te gaan ³⁾ en was de in 1632 door de Staten afgekondigde resolutie tegen „kaatsen, danssen, spelen, dronkendrinken, vegten, slaan, sweeren en diergelijke insolentien” op Zondag zoowel als tegen het houden van vergadering van overheden tijdens de preek, verpachting en verhuring op Zondag enz. ⁴⁾ ook hier ter stede zeker niet overbodig. Maar veel hing hierbij af van persoonlijke opvatting. Tegen het rondrijden van rederijkers op Zondag werd nog in 1711 door de stadsregeering gewaakt. ⁵⁾

De 18de eeuw is in het algemeen die der tolerantie ook hier te lande, ten minste in de regeeringskringen. De Lutherschen en Doopsgezinden, tenslotte ook de Remonstranten hadden met oogluiking der regeering reeds in de 17de hunne kerken.

De Lutherschen waren op het eind der 16de nog slechts noode geduld en hielden hunne samenkomsten vóór 1618 nog in pakhuizen of stallen, eindelijk in een huurhuis aan het Rapenburg ⁶⁾. Sedert genoemd jaar bezaten zij aan de Hooglandsche Kerkgracht een kerkje, dat in 1661 aanmerkelijk vergroot en verfraaid, in 1763 nog eens vernieuwd werd en met een orgel voorzien. De gemeente bloeide vooral tegen het midden der 17de eeuw, ook in verband met de toeneming der immigranten uit de Luthersche streken van Duitschland en de aanwezigheid van vele studenten van daar en uit Scandinavië. Zij telde omstreeks 1614 600, omstreeks 1650 misschien wel 4000 zielen en had toen twee predikan-

1) *ib.*, blz. 268/9.

2) Zie boven, blz. 158 vlg. over den eisch omtrent de Voetiaansche predikanten.

3) Zie boven, blz. 279.

4) Van Veen, Zondagsrust en Zondagsheiliging in de 17de eeuw, blz. 160.

5) Zie boven, blz. 272.

6) Van Mieris, I, blz. 104; Bijdragen van Jacobi en Nieuwenhuis, V, blz. 1 vlg.

ten, waarbij in 1720 op verzoek der Hoogduitsche studenten een derde van dien landaard kwam. Onderlinge twisten deden in de tweede helft der 17de eeuw veel kwaad, terwijl de gemeente zich als die der overige dissenters zich nog steeds op den achtergrond moest houden zooals, behalve uit het geval Muykens, 1) blijkt uit het feit, dat in 1642 het eenigszins pralende nieuwe opschrift boven de kerkpoort: „Hic coeli porta est, hic domus ecce dei” op verlangen der stadsregeering moest worden weggenomen als blijk van „te groote stouticheit” eener „bij ochluycking” toegelaten gemeente.

De Doopsgezinden, van wier beide gemeenten de Waterlandsche het talrijkst was 2), hadden eerst voor die gemeente hunne oudste „vermaning” aan het afgelegen Noordeinde of de Varkenmarkt, sedert 1608 echter aan het Pieterskerkhof, welke in 1638 met een ruim erf naast Lokhorst en tien jaren later met het aanzienlijkste deel van dat oude huis zelf werd vergroot, zoodat er weldra een ruim kerkgebouw kon verrijzen, waar de onder de welvarende burgerij vrij talrijke gemeente sedert hare godsdienstoefeningen gehouden heeft. Ook in deze gemeente werd veel getwist.

De met hen verwante Rijnsburger Collegianten, de stille, vrome „vrye gemeente” der 17de eeuw, hebben reeds spoedig na hun ontstaan in het naburige dorp, in ieder geval vóór 1630 in Leiden hun kring gehad 3). Hun „college” hier ter stede was het oudste buiten Rijnsburg zelf, onder leiding van mannen als Jan Fransz. Vroege, Quiryn van Vissendiep en andere „uitmuntende lichten”, vooral van den medicus Laurens Klinkhamer, middelpunt van een aanzienlijken kring van eenvoudige Leldsche burgers, waartoe Jacob le Poole, Willem Schuyl e.a. behoorden en die ook op de nauw verwaute Doopsgezinden, van wier kerk zij zelfs gebruik maakten, zoowel als op de Remonstranten sedert het midden der 17de eeuw invloed oefenden. Toen in 1701 de Waterlandsche en Vlaamsche Doopsgezinden te Leiden zich na lange twisten vereenigden, meende men dien invloed duidelijk te bespeuren. Nog diep in de 18de eeuw vernemen wij van dezen Rijnsburgschen kring, die broederzin en verdraagzaamheid op den voorgrond stelde en zijn heil zocht in stille vrome toepassing der evangelische beginselen, in onderlingen opbouw daartoe zonder kerkelijke vormen buiten den „dompeldoop”, zonder vaste voorgangers. Zij losten zich echter op in

1) Zie boven, blz. 86.

2) Van Mieris, I, blz. 105 vlg. Zij had in 1635 twee predikanten. De andere placht de Vlaamsche te heeten. De eerste heet ook de „Walsche” gemeente.

3) Van Slee, De Rijnsburger Collegianten, blz. 177 vlg.

de Rijsburgsche gemeente zelve, die op het einde dezer periode ook verdween, eindelijk in de doopsgezinde gemeente.

De kleine gemeente der Remonstranten genoot in de 18de eeuw evenzeer van de sedert het einde der vorige toegestane meerdere vrijheid van godsdienstoefening ¹⁾. Zij had in de 18de eeuw twee predikanten.

Minder vrij in hunne bewegingen waren reeds spoedig na de omwenteling van 1572 de Roomschen, wier doen en laten met wantrouwen door de meer en meer op kerkelijk gebied overheerschende Hervormden werd beschouwd ²⁾. De vreeselijke moord op Cornelis Musius toonde, wat de Geuzen in kritieke tijden tegenover de aanhangers der oude Kerk bezielden. Vele aanzienlijken en leden der oude regeering, die aan het oude geloof vasthielden, hebben dan ook nog vóór het beleg de stad verlaten en zagen hunne goederen verbeurd verklaard ³⁾, terwijl zij tijdens het beleg in het leger van Valdez, te Warmond en elders verblijf hielden. Het ontzet belette hun terugkeer in de stad, waarheen zij eerst na de Pacificatie van Gent (Nov. 1576) konden terugkomen ⁴⁾.

Er waren nog wel vele Katholieken te Leiden gebleven maar sedert de te Leiden gehouden dagvaart der Staten van Holland van 1573 was, in afwijking van het in Juli 1572 te Dordrecht genomen besluit, de openbare godsdienstoefening hun absoluut verboden ⁵⁾. De Pacificatie van Gent bracht daarin geen verandering en na het verraad van Renneburg werd hun zelfs alle godsdienstoefening, ook die in het geheim, verboden; het geschiedde den 20sten December 1581 bij plakkaat der Staten, die alle roomsche bijeenkomsten en het dragen van roomsch geestelijk gewaad uitdrukkelijk beletten. Dit plakkaat tegen de Roomschen werd na den moord op prins Willem nog verscherpt door verbanning der leiders van dergelijke godsdienstoefeningen uit Holland en in 1587 door vaststelling eener boete van 100 pd. tegen iederen deelnemer daaraan, welke boete reeds vóór het gerechtelijk onderzoek moest betaald worden ⁶⁾. Het eene plakkaat volgde op het andere: tegen de bedevaarten, tegen het houden van roomsche scholen; tegen hen, die huizen, velden, schepen of schuiten voor roomsche godsdienstoefening beschikbaar stelden, tegen doop door een roomsch priester, tegen het bezoeken van roomsche hoogeschoolen buitenlands, tegen de krachtig voor hun geloof ijverende Jezuiten niet het minst.

Maar al deze plakkaaten deden het beoogde doel nog niet bereiken,

1) Zie boven, blz. 117 vlg.

2) Zie boven, blz. 42 vlg.

3) Blz. 49.

4) Dusseldorp, *Annales*, ed. Fruin, p. 133.

5) Knuttel, *Toestand der Ned. Katholieken tijdens de Republiek*, I, blz. 2 vlg.

6) *ib.*, blz. 4.

vooral omdat tal van plaatselijke besturen ze óf niet óf slap opvolgden. Leiden had reeds geweigerd het eerste plakkaat van 1573 af te kondigen; de weinig gereformeed gestemde stadsregeering van vóór 1618 ¹⁾ toonde geringe neiging om aan den voortdurenden aandrang van ijverende predikanten en streng-gereformeerden toe te geven en de „paepsche superstitiën” te bestrijden. Slechts een enkele maal hooren wij hier van vervolging der Roomschen in deze periode. Zoo was het mogelijk, dat te Leiden een vrij talrijke roomsche gemeente zich bleef handhaven, vooral toen onder de bekwame opperleiding van den sedert 1580 als apostolisch vicaris voor het bisdom Utrecht opgetreden Sasbout Vosmeer en door de steeds ijveriger werkzaamheid van ordebroeders, in de eerste plaats van de overal doordringende Jezuiten en van de Franciscanen, de aanhangers der reeds ten ondergang neigende roomsche kerk weder moed begonnen te scheppen en zich steeds krachtiger aaneengesloten.

Te Leiden ²⁾ waren nog twee pastoors, Paulus de Goede en de commandeur van St. Pieter, Arent Dirksz. Bockenbergh, ook na 1580 heimelijk werkzaam gebleven. De eerste, die lang in het Jeruzalemshof aan de Cellebroersgracht woonde, ondanks alle plakkat en openlijke bespotting en dreigementen in zijn priestergewaad over straat bleef loopen en bij testament het St. Salvatorshofje stichtte, leefde en werkte te Leiden en in den omtrek nog tot zijn dood in 1635. ³⁾ Er wordt van hem getuigd, dat hij in één jaar 6000 personen in het geheim bediende.

In 1606, tegen den tijd van het Bestand, toen er eenige kans opscheen te komen, dat de Roomschen iets meer vrijheid zouden verkrijgen, richtte Sarbout Vosmeer te Leiden zelfs een vaste „statie” van wereldlijke geestelijken in, met één pastoor, Rombout van Medemblik, en twee onderpastoors, die nog steeds in het geheim maar met blijkbaar betaalde oogluiking van den schout en de zijnen onder de Roomschen bleven werken.

De roomsche godsdienstoeffening werd gehouden in zoogenaamde „schuilkerken” op afgelegen plaatsen, soms op zolders of in stallen, waarheen den geloovigen door ijverige „klopjes” de weg werd gewezen. Die „klopjes” — vrouwen, die door een bepaalde manier van kloppen op deuren of vensters hare geloofsgenooten voor de godsdienstoeffening en voor gevaren waarschuwden en soms, als vroeger de begijnen

1) Zie boven, blz. 80 vlg.

2) Zie de belangrijke, schoon wat verwarde aantekeningen uit archivale bronnen van Dr. Frenay over de Leidsche pastoors na de Hervorming in Bijdragen Bisd. Haarlem I—VII.

3) Zijn portret en dat van heer Arent, Arye of Arnoldus in het R. C. Weeshuis aan de St. Jacobsgracht. Heer Arye stierf vermoedelijk reeds in 1592.

maar thans heimelijk, bij een paar tegelijk, bij elkander woonden — droegen ook zorg voor de versiering der altaren, voor ziekenbezoek, armenonderhoud en dergelijke. Pastoor Rombout, die in 1626 op grond der plakaten uit de stad gebannen was, bleef desniettemin tot 1640 toe in zijn werkzaamheid, toen schout Willem de Bondt, bekend streng gereformeerd vervolger ook der Remonstranten, hem aangreep, omdat hij zich door den apostolischen vicaris Rovenius tot aartspriester van Rijnland en assessor van het Utrechtsche vicariaat had laten benoemen ¹⁾). Een strenge stedelijke keur van 10 Febr. 1640 werd vervolgens tegen roomsche godsdienstoefeningen uitgevaardigd en op grond daarvan vervolgde de schout al spoedig een drietal zusters Van Sant-horst, die als kloppes dienst deden en in hare ruime woning aan de Bree-straat gelegenheid voor geheime godsdienstoefening met altaren en oxalen hadden geopend; zij werden gestraft met verwijdering dezer kerkelijke meubelen en na herhaling van hare „stoutigheden” in 1644 voor zes jaar uit de stad gebannen ²⁾).

Een tweede wereldlijke statie, vooral ingericht ten behoeve der minder vermogende Roomschen, die in de voor heimelijke godsdienst-oefening bestemde huiskapellen der aanzienlijken slechts bij uitzonde-ring toegang hadden, had vóór 1670 een afwisselend bestaan en vestigde zich toen voorgoed aan den Nieuwen Rijn bij de Middelste Gracht. Een derde werd in 1694 opgericht aan de Hooigracht door den bekenden geleerden priester Hugo François van Heussen, een der krachtigste voorstanders van het zoogenaamde „Jansenisme”.

Naast die wereldlijke priesters werkten, in den beginne ook slechts in allerlei schuilhoeken, ordesgeestelijken. Onder hen waren reeds omstreeks 1590 enkele Jezuïeten, ook Franciscanen en Dominicanen, na 1648 Carmelieten ijverig werkzaam. De Jezuïeten richtten hier sedert 1609 een vaste statie op, weldra onder leiding van den bekenden Marcus van den Tempel, die van 1610 tot 1621 niet alleen te Leiden maar ook in den omtrek krachtige propaganda maakte en vele aanzienlijke bekeerlingen tot zijn geloof overhaalde. Ofschoon de verhouding tusschen hen en de wereldlijke geestelijkheid dikwijls te wenschen overliet ³⁾, bleven zij werkzaam, totdat in 1708 hunne kerk in de Schoolsteeg door de stadsregeering gesloten werd in verband met de klachten van de over het geheel „jansenistische” geestelijkheid over deze vijan-

1) Frenay, in Bijdr. Bisd. Haarlem, II, blz. 232 vlg.; Knuttel, I, I, blz. 172.

2) Frenay, in Bijdr. Bisd. Haarlem, III, blz. 79 vlg.

3) In 1610, 1624 en 1652 waren hierover door de opeenvolgende apostolische vicarissen met den provinciaal der Jezuïeten overeenkomsten getroffen, die echter de oneenigheden niet konden stuiten. Vgl. Knuttel, I, blz. 55, 75, 224 vlg.

den; toch werd daar, b.v. in 1719, nog heimelijk gepredikt en kwam soms een enkele Jezuïet heimelijk binnen de stad. De Franciscanen waren gelukkiger. Omstreeks 1680 verkregen zij, al was het dan niet op hun eigen naam, eigendom en een kerkje aan de Kuipersteeg, waar zij sedert gevestigd bleven. De Dominicanen vestigden zich op den duur op dezelfde wijze in de Bakkersteeg aan de Haarlemmerstraat. Bovendien kwamen na 1648 Nederduitsche Carmelieten aan het Utrechtsche Veer, waar hunne kerk echter, wederom in verband met ingediende klachten, van 1729 tot 1752 gesloten bleef; na 1654, ten behoeve der vrij talrijke roomsche Walen onder de arbeidersbevolking, Fransche of Ongeschoeide Karmelieten, die zich omstreeks 1670 vestigden tusschen de Haarlemmerstraat en de Oude Vest bij de Bakkersteeg in een eigen kerkje, dat later zeer werd uitgebreid.

Zoobestonden er in het midden der 18de eeuw ¹⁾ zes meerendeels kleine en onaanzienlijke roomsche kerken, waarvan die op de Appelmarkt aan den Nieuwen Rijn en die in de St. Jorissteeg door wereldlijke priesters werden bediend ²⁾, de andere door ordesgeestelijken: Franciscanen, Dominicanen en Carmelieten. Zij waren toen toegelaten onder de in het plakkaat der Staten van 21 Sept. 1730 vastgestelde voorwaarden, waaraan echter niet strikt de hand werd gehouden, tenzij in deze opzichten, dat hunne kerken niet mochten worden vermeerderd, vergroot of vernieuwd en dat ze „uiterlijk” niet op kerken mochten gelijken noch „het gemeen in het oog steeken”. Overigens werd in 1737 de regeling van het roomsche armwezen officieel erkend; hun armen- en weeshuis aan de St. Jacobsgracht kreeg voortaan een vast aandeel in de stads-armenuitdeelingen en werd in 1761 door een tweede gevolgd aan de Van der Werffstraat, waar de meisjes afzonderlijk werden ondergebracht. Het regentenhuis aan de St. Jacobsgracht kreeg toen een kleine regentenkamer, waarin, gelijk in andere dergelijke kamers, regentenportretten prijkten nevens die van vroegere pastoors. Van vervolging der Katholieken was sedert niet ernstig sprake meer, al bleek de stadsregering soms geneigd om hun minder vrijheid toe te staan naar aanleiding van klachten hunner tegenstanders in hun eigen of liever in een zich van hen meer en meer losmakenden kring van geloofsgenooten. Een enkele maal kwamen er naar aanleiding der vervolging van de Protestanten in de Paltz en van de vijandige houding van den bisschop van Munster ten opzichte van de Protestanten te Weert bij de Staten van Holland klachten in, die een minder aangename stemming tegenover de Roomschen, met

1) Van Mieris, I, blz. 108.

2) Over de geschiedenis der derde statie zie beneden.

name tegenover de Jezuiten ten gevolge hadden ¹⁾. Zoo in 1726, toen de Hollandsche Synoden zich ernstig bij de Staten beklaagden over den dringenden „aanwas van 't pausdom" en maatregelen van tegenweer verlangden, waaraan tot op zekere hoogte voldaan werd door het plakkaat van 1730 ²⁾. In 1734 veroorzaakten ongegronde geruchten omtrent een voorspelling betreffende gewelddadige plannen der Roomschen tegen St. Jansdag een zekere onrust ³⁾. Ook bij den inval der Franschen in 1747 hernieuwde zich een overigens volkomen ongegrond wantrouwen, als in 1672, tegenover de vaderlandsche gezindheid der Roomschen. In den Patriottentijd echter begonnen de Katholieken het hoofd meer op te heffen. Zij sloten zich in grooten getale bij de Patriotten aan, hopen door hunne hulp en in verband met de toenemende verdraagzaamheid, ten minste in regeeringskringen, allengs volkomen staatkundige gelijkstelling met de aanhangers der „heerschende Kerk" te verkrijgen gelijk dit ook de hoop der protestantsche dissenters was. En inderdaad begonnen hier en daar reeds de slagboomen te wijken, toen het herstel des stadhouders door de Pruisen in 1787 voorloopig weder aan dergelijke verwachtingen een einde maakte.

Er was intusschen sedert het einde der 17de eeuw in de roomsche kringen een hevige tweespalt uitgebroken, ook en zeker niet het minst te Leiden, waar sommige hoofdleiders der zoogenaamde „jansenistische" partij zetelden.

De overoude tegenstelling tusschen de seculiere en de reguliere geestelijkheid, van welke de eerste de oude bisschoppelijke organisatie zoo veel mogelijk, zij het dan onder andere namen, behouden wilde zien en de laatste, met name de Jezuiten, de Hollandsche „missie" als haar eigenlijk terrein beschouwde, had reeds sedert het einde der 16de eeuw veel oneenigheid gewekt en was ook onder den apostolischen vicaris Van Neercassel (1663—1686) werkzaam gebleven. De Jezuiten hadden Van Neercassel's zuiverheid in de katholieke leer herhaaldelijk betwijfeld en hem en zijn geestelijkheid ook te Rome ernstig beschuldigd van bedenkelijke toenadering tot de leeringen van den in 1635 benoemden bisschop van Yperen, vroeger hoogleeraar te Leuven, Jansenius, die zich, gelijk vroeger Luther, op de leer van Augustinus beriep maar wiens stellingen door Rome herhaaldelijk als kettersch waren veroordeeld. Een hevige strijd was het gevolg, die aanvankelijk echter in hoofdzaak door Rome ten gunste van Van Neercassel werd beslist, al had hij tot zijn dood voortdurend moeielijkheden met zijn bittere tegenstanders.

1) Knuttel, l.l. II, blz. 80 vlg.

2) ib., blz. 157 vlg. Zie boven.

3) ib., blz. 192 vlg.

Een zijner krachtigste medehelpers was de geleerde en vermogende Haagsche advocatenzoon Hugo François van Heussen, aan de aanzienlijke en vermogende Leidsche geslachten Van der Graft en Gael ¹⁾ verwant en sedert 1680 te Leiden woonachtig, waar toen Van Neercassel, die hem tot priester had gewijd, bij hem bleef inwonen ²⁾. Deze had hem zelfs tot zijn opvolger, in ieder geval tot zijn coadjutor gewenscht, wat echter niettegenstaande zelfs de na Van Neercassel's dood op hem uitgebrachte keuze van het Utrechtsche en het Haarlemsche kapittel, afstuitte op de tegen hen beiden ingebrachte klachten. Van Heussen had inderdaad nauwe betrekkingen onderhouden met de naar Holland geweken leiders der Jansenistische beweging in Frankrijk en eene krachtige poging om hem door de zending naar Rome van zijn vriend, den Leidschen pastoor Theodorus De Cock, ³⁾ toch verkozen te krijgen mislukte; zijn geestverwant Petrus Codde werd echter benoemd. Ook met dezen, die weldra nog meer in de verdenking van ketterij kwam, bleef hij nauw samenwerken en veroorloofde zich allerlei nieuwigheden in ritueel en liturgie, met name in de door hem opgerichte derde statie, welker kerk naast zijn woning verrees. Zelfs zijn oude vriend De Cock werd weldra een zijner krachtigste tegenstanders. De bezwaren tegen Codde's rechtzinnigheid werden omstreeks 1700 zoo ernstig, dat deze niet in staat was ook tijdens een op aandrang van den Paus ondernomen reis naar Rome zich geheel vrij te pleiten. De partij van De Cock en de Jezuïeten behaalde ten slotte de zege; Codde werd geschorst en De Cock (1702) in diens plaats apostolisch vicaris. De strijd werd na den dood van Codde (1710) op bittere wijze voortgezet, en Van Heussen's Leidsche woning bleef een der middelpunten van het verzet tegen Rome, dat door een aanzienlijk getal geestelijken in het voormalige bisdom Utrecht, door een deel hunner gemeenten gevolgd, met alle macht gesteund werd.

Deze laatsten hielden tegenover Rome staande, dat de oude bisschoppelijke inrichting van 1559 wel door de zegepraal der Hervormden in den opstand tegen Spanje was omvergeworpen maar dat de kapittels, voorzoover zij toen nog in stand waren gebleven, met name die van Haarlem en Utrecht, die nooit geheel waren verdwenen, moesten geacht worden al hunne kerkelijke rechten te hebben behouden. Rome integendeel, door de Jezuïeten en andere ordebroeders aangezet, ontkende dit en de te Keulen resideerende pauselijke nuntius Bussi, boven den apostolischen vicaris voor zich opeischend het toezicht op de, naar de meening der orthodoxe

1) Frenay, in Bijdr. Bisd. Haarlem, VIII, blz. 58.

2) In het huis Hooigracht n°. 25.

3) Hij was pastoor in het kerkje „De Kagchel” in de St. orissteeg.

Roomschen, aan ketterij ernstig onderhevige geestelijkheid in het voormalige bisdom, thans de „Hollandsche missie”, hield vol, dat deze kapittels waren vervallen door het ingrijpen der protestantsche overheid, die ze immers opgeheven had verklaard en hunne bezittingen had genaast. Vooral het kapittel van Utrecht verzette zich tegen deze opvatting en erkende den in 1707 benoemden apostolischen vicaris Daemen niet als zoodanig evenmin als de door dezen in de plaats der onwilligen aangestelde priesters. De Utrechtsche kanunnik Van Erkel, een der hoofdleiders, werd in 1711 door Rome met den grooten ban getroffen en de nuntius verbood ten strengste den Roomschen in het bisdom de ongehoorzame priesters als zoodanig te erkennen. Een aantal geestelijken onderwierp zich nu en de roomsche bevolking begon zich allengs van de ongehoorzamen af te wenden, bevreesd als zij werd voor de gevolgen van hunne erkenning. Wel trachtten nu de leiders van het verzet nieuwe geestelijken te verkrijgen en hunne wijding door buitenlandsche bisschoppen te doen geschieden maar Rome protesteerde krachtig tegen deze wijdingen en benoemde in 1717 een der trouw gebleven geestelijken, Johannes van Bijlevelt, tot apostolisch vicaris. Hij trad aanstonds scherp tegen de aanhangers der kapittels op.

Bij dit alles speelde Van Heussen, die door Codde tot provicaris van Utrecht was benoemd en door diens spoedig overleden opvolger Potcamp daarin was bevestigd, een belangrijke rol. De kapittels hadden hem na Potcamp's dood in 1705 met zijn geestverwant Catz tot vicaris-generaal aangesteld gedurende het openstaan van het apostolisch vicariaat en hij bleef dat ambt uitoefenen in weerwil der protesten van Rome; in 1712 werd hij zelfs deken van het Utrechtsche kapittel. Hij, groot kenner van de oude kerkelijke geschiedenis van het bisdom Utrecht en ijverig maar weinig kritisch bewerker van het omvangrijke werk *Batavia Sacra*¹⁾ en van de niet minder omvangrijke *Historia Episcopatum Belgii*²⁾, bezitter eener groote boekerij en om zijn ruime liefdadigheid en zijn vromen godsdienstzin zeer gezien, uitnemend prediker, gematigd en hoffelijk in den omgang³⁾, leidde zijne partij met groote bekwaamheid. Zijn dood te Leiden op 65jarigen leeftijd (14 Febr. 1719) was voor die partij een groot verlies.

De Utrechtsche kerk, de „clerezy”, gaf den strijd niet op maar beriep zich tegenover Rome op een algemeen concilie en ging in 1723, op grond van hare meening ten opzichte van het aartsbisdom, over tot de keuze

1) Brux. 1714.

2) ib. 1719. De Holl. vertaling van beide werken is van zijn geestverwant Hugo van Rijn.

3) De Cock, in *Bat. Sacr.* II, p. 506, 511.

van een aartsbisschop, den Leidschen pastoor Cornelis Steenoven, die door den hier te lande vertoevenden bisschop van Babylon als zoodanig werd gewijd. Hij en zijn opvolgers bleven weerstand bieden aan het hoofd hunner getrouwen, die zich „Oud-Katholieken” noemden, terwijl hunne tegenstanders hen als Jansenisten betitelden, en vormden zoo feitelijk een eigen, door Rome nooit erkend kerkgenootschap. Maar dat kerkgenootschap voerde den strijd onder groote bezwaren, al kon het rekenen op de bescherming der gewestelijke en stedelijke overheden, die de anti-pauselijke gezindheid daarin zeer waardeerden; de macht van Rome bleek te sterk en zijn invloed op de gemeenten te groot; van de aanvankelijk met Codde ten getale van meer dan 300 aan zijn zijde staande geestelijken waren in 1739 slechts 74 overgebleven in 51 gemeenten, die zelf ook voortdurend slonken.

Te Leiden ¹⁾ behield de gemeente der „Oud-Katholieken”, de derde, door Van Heussen gestichte, statie ook na zijn dood, toen Cornelis Steenoven hem opvolgde als pastoor en tevens als vicaris-generaal. De zachtzinnige man bleef ook als gekozen aartsbisschop in het huis en te midden van de boekerij van Van Heussen wonen en stierf er in 1725. Het huis bleef ook nog eenige jaren de zetel van zijn opvolger Wuytiers en dus met Utrecht, waar het kapittel zich bleef handhaven, zetel der oud-katholieke beweging; hier woonden de pastoors der statie, onder wie de geleerde en brave Meganck ²⁾ op den voorgrond treedt. De gemeente, voortdurend door de andere statiën en de ordebroeders bestookt, daalde echter voortdurend in zielental, zoodat zij op het einde der eeuw tot nauwelijks een honderd zielen geslonken was ³⁾. Daartegenover mag het aantal der te Leiden aanwezige Roomschen nog in de 18de eeuw gerust op eenige duizenden gesteld worden.

Het belangrijkste kerkgenootschap te Leiden was dat der Nederduitsch Hervormden, dat verreweg het grootste deel der bevolking omvatte, ongetwijfeld omstreeks $\frac{3}{4}$ daarvan. Zij was de „openbare”, de heerschende Kerk ⁴⁾, die aanspraak maakte op den onvoorwaardelijken steun der overheid, ja liefst volkomen als staatskerk zou erkend zijn,

1) Vgl. het Aanhangel op de Aanteekeningen van Frenay, opgenomen achter den afdruk daarvan, onder de afdrukken van de Maatsch. der Nederl. Letterk.

2) Hij was van 1730 tot 1761 pastoor en stierf op 88jarigen leeftijd. Hij werd evenals de andere opvolgers van Van Heussen te Warmond begraven; deze laatste ligt zelf begraven in de Hooglandsche kerk.

3) Zie de lijsten der gedoopten bij Frenay, Aanhangel, blz. 54. Daaruit blijkt, dat het aantal der doopelingen, dat in 1705 24 bedroeg, na het midden der eeuw herhaaldeijk tot op o daalde en geen hooger cijfer dan 2 of 3 per jaar bereikte.

4) Vgl. in het algemeen: Schotel, De openbare eeredienst der Ned. Herv. Kerk.

Hare kerken waren haar door de overheid aangewezen; hare predikanten werden in „goede correspondentie met de christelijke overheid,” feitelijk in overleg met deze beroepen en uit de haar toegewezen kerkelijke goederen betaald; op haar doen en laten in den kerkeraad hielden de door de overheid daarin benoemde „commissarissen politycq” toezicht; haar armenzorg zelfs ging niet buiten het toezicht der overheid om. Was zij dus feitelijk alles behalve vrij, zij verzette zich krachtig tegen al te hinderlijke bemoeiing ¹⁾. De in 1620 door de Staten van Holland ontworpen „Kerkorde” kon het wegens den tegenstand der Noord- en Zuidhollandsche synoden niet tot de invoering brengen, evenmin als hare voorgangsters uit de 16de eeuw ²⁾.

Zij erkende slechts het plaatselijk, classicaal en synodaal gezag volgens de inzettingen der algemeene synode van Dordt. Voor Leiden was het de classis Leiden of Neder-Rijnland, die 5 maal per jaar te Leiden vergaderde, bijeengeroepen door den kerkeraad onder goedkeuring van de overheid ³⁾, en die zich uitstreckte tusschen Wassenaar in het zuiden en een lijn even boven Hillegom en Leimuiden, westwaarts tot de zee en oostwaarts tot de classis Woerden of Over-Rijnland ⁴⁾. Synodaal behoorde Leiden tot de Zuid-Hollandsche synode; zij kwam gewoonlijk eens per jaar bijeen in een der steden ⁵⁾.

Met de toeneming van de bevolking der stad steeg ook haar zielental in aanzienlijke mate, zoodat naast de drie oude hoofdkerken, die sedert 1572 in haar bezit waren gekomen en van welke de kleinste, die van O. L. Vrouw, weldra aan de Walen was afgestaan, die haar in 1650 ruilden voor de Gasthuiskerk aan de Breestraat, een nieuwe gereformeerde kerk noodig werd geacht ⁶⁾. Het terrein van de Zoutkeet aan Mare en Oude Vest werd met een paar huizen aan de Mare daartoe door de vroedschap aangekocht; voor den bouw werd het geld gevonden door opneming van lijfrenten à 10% van wege de stad, die aldus opnieuw de uitsluitende heerschappij van den hervormden godsdienst als een overwegend stadsbelang huldigde. De plechtige eerste predikatie in de voltooide kerk had 13 Oct. 1649 plaats ⁷⁾ in tegenwoordigheid van de geheele stadsregeering en, volgens hare bevelen, van het „gansche lichaem” van den kerkeraad der Nederduit-

1) Zie boven, blz. 80 vlg.

2) Knappert, l.l., I, blz. 58 vlg. Alleen die van Leycester in 1586 had tijdens zijn kort bestuur gezag gehad, maar die van de Staten tijdens Oldenbarnevelt in 1612 vond krachtig verzet en werd slechts hier en daar tijdelijk ingevoerd.

3) Van Mieris, I, blz. 98.

4) Bachiene, Kerkelijke geographie, II, blz. 3 vlg.

5) Vgl. de Acta der Z. H. Synoden, uitg. door Knuttel ('s Grav. 1908 vlg.).

6) Zie boven, blz. 26.

7) Van Mieris, I, blz. 94.

sche gemeente, aan wie in 1650 het gebruik der kerk definitief is afgegaan, nadat eerst ook aan de Waalsche gemeente gedacht was. Wegens den voortdurenden aanwas der bevolking werd in 1662 besloten tot den bouw eener vierde kerk, in het bijzonder voor het oostelijk deel der stad ¹⁾, maar de oorlogen, vooral die van 1672, en de snelle achteruitgang der lakennering na dien tijd, hebben den voortgang van dit plan gestuit; de in 1663 voorloopig hier gestichte „houten loods” bleef in de 18de eeuw als hulpkerk in gebruik.

Mede in verband met de toeneming der bevolking stond het aantal der predikanten, dat, aanvankelijk 2 of 3, in de 17de eeuw allengs tot 12 steeg, waaronder gewoonlijk twee der hoogleraren in de theologie, en sedert, niettegenstaande de daling van het bevolkingscijfer, op dat getal bleef. In den kerkeraad van elke kerk hadden zij zitting naast de ouderlingen ²⁾, die ten taak hadden om de gemeenteleden „te onderwijzen en te vertroosten” en de kerkelijke tucht uit te oefenen; deze kerkeraad vergaderde minstens iedere week eenmaal om de kerkelijke belangen te behartigen. In de „grootte vergaderinge” verschenen ook de diakens, belast met het innen der aalmoezen, het beheer der armen-goederen en de bedeeing der armen; zij deden jaarlijks rekening aan de royeermeesters der stad. In den kerkeraad liet de stadsregeering zich vertegenwoordigen door twee „commissarissen politycq”, gewoonlijk oud-burgemeesters, niet het minst ten einde de dikwijls tot conflicten met het burgerlijke bestuur aanleiding gevende kerkelijke zaken onder toezicht te kunnen houden ³⁾.

Volgens de ordonnantie der Staten van Holland van 1575 ⁴⁾ werden ook te Leiden voor het beheer der kerkelijke goederen, voorzoover de inkomsten der drie toen gereformeerde hoofdkerken betreft, kerkmeesters door de vroedschap aangesteld ten getale van vier onder een superintendent, welke laatste waardigheid echter na twee jaar werd opgeheven. De vier kerkmeesters werden meestal uit de vroedschap genomen; zij bestuurden behalve de inkomsten ook het onderhoud der kerkgebouwen met hunne erven en stonden voor hun beheer uitsluitend onder de overheid. Omtrent de kanonikale en vicarie-goederen van het voormalige kapittel van St. Pancras ontstonden na de zegepraal der Reformatie vrij wat moeielijkheden ⁵⁾. Deze goederen werden diensvolgens tot het einde der Republiek door een afzonderlijken rentmeester beheerd en

1) Zie boven, blz. 26.

2) Van Mieris, I, blz. 98.

3) Zie boven, blz. 80 vlg.

4) Res. Holl. 1575, blz. 109.

5) Van Mieris, I, blz. 49, 70 vlg.; III, passim.

de inkomsten bestemd voor kerkelijke doeleinden, o. a. voor de betaling der predikanten en ten behoeve van armenzorg, schoolwezen enz.

Na de gebeurtenissen van Coolhaes' dagen en vooral na die van 1618 en 1619, wordt er van ernstige moeielijkheden tusschen kerkeraad en stadsregeering niet meer vernomen, ook al werd aan de tallooze klachten van den kerkeraad omtrent aanmatiging van andere kerkgenootschappen, onrechtzinnigheid van hoogleeraren en dergelijke volstrekt niet altijd gehoor gegeven. Maar èn de Remonstranten, de bij de Gereformeerden gehate volgers van den ketter Arminius, èn de Roomschen, die van den „Belial" op den kerkelijken troon, hebben in de 17de eeuw aan den lijve ondervonden, wat de vijandschap der heerschende Kerk beteekende; de andere protestantsche dissenters genoten een betrekkelijke vrijheid, mits zij hun licht voorzichtiglijk onder de korenmaat verborgen hielden.

De moeielijkheden, waarmede de kerkelijke Cartesiaan Heidanus en de zijnen te kampen hadden ¹⁾, kwamen niet alleen van de zijde der rechtzinnige theologen in de Academie, maar ook van die van den kerkeraad van de classis Leiden en van de Zuid-Hollandsche synode; toch bleef Heidanus nog tot zijn dood als Leidsch predikant gehandhaafd. Vinziger was de lange strijd tusschen Coccejanen en Voetianen, sedert Coccejus in 1658 zijn polemieek tegen de begrippen over den sabbat was begonnen en weldra op allerlei gebied tegen de strenge dogmatiek van Voetius en de zijnen opkwam. Ook hier was het weldra Heidanus, die eerst met Coccejus en na diens dood (1669) alleen den strijd ten krachtigste voerde. Ook de Leidsche gemeente kwam door deze twisten herhaaldelijk in ernstige beroering, niet het minst toen in 1712 een gedenkteeken ter eere van Coccejus door zijn schoondochter in de Pieterskerk werd opgericht. Maar de Coccejaansche beginselen, in den beginne slechts door enkelen voorgestaan, kregen meer en meer de overhand ook te Leiden, al bleef de groote Voetiaansche minderheid steeds protesteeren. Hoe sterk deze zich gevoelde, blijkt in 1748, toen de „klyne gemeente" de aanstelling van Voetiaansche en Coccejaansche predikanten in gelijk getal eischte ²⁾ van de stadsregeering, die zich den Coccejanen steeds gunstig had betoond. In het midden der 18de eeuw wekte de verdediging door de Leidsche theologische faculteit van den Zwolschen predikant Van der Os, die het gezag der belijdenis had aangevallen, onrust in de Leidsche gemeente; de Leidsche hoogleeraren Van den Honert en J. J. Schultens waren zijn machtige beschermers, die voor de meer en meer veldwinnende tolerantie opkwamen. Niet minder beroering wekte

1) Zie boven, blz. 232 vlg.

2) Zie boven, blz. 158.

omstreeks 1770 de kwestie der nieuwe psalmberijming, in de plaats te stellen voor het verouderde werk van Dathenus, waaraan echter velen innig gehecht bleken. Maar de 18de eeuw werd meer en meer de eeuw der verdraagzaamheid en ook de heerschende Kerk ontkwam niet aan dien machtigen geestelijken stroom, die overal zijn kracht deed gevoelen en de groote meerderheid de oude twisten zoo niet geheel deed vergeten dan toch tot gematigder opvattingen bracht. Ook de heerschappij der Nederduitsch Hervormde Kerk liep ten einde, al schikte zij zich noode in den loop der dingen, die haar feitelijk met de andere kerkgenootschappen op ééne lijn stelde en hare meer dan twee eeuwen genoten voorrechten ernstig begon te bedreigen.

De emigratie van zoovele uitheemsche ambachtslieden in de 17de eeuw had ten gevolge, dat naast de groote Nederduitsch Hervormde gemeente drie vreemde gereformeerde gemeenten ontstonden.

De oudste en belangrijkste van deze was ongetwijfeld de Waalsche of Walsche, zooals men nog in de 18de eeuw placht te zeggen, die den 27sten Maart 1581 werd opgericht en zich weldra onder leiding van den uit Frankrijk overgekomen hoogleeraar Lambert Daneau krachtig uitbreidde ¹⁾. Hare godsdienstoefeningen werden ook als een goede oefenschool voor het Fransch door de overheid gaarne gesteund. De Vrouwenkerk werd haar afgestaan en reeds in 1584 telde zij 429 leden, aan wier hoofd een door het gerecht uit een aangeboden dubbeltal gekozen kerkeraad stond ²⁾. In de eerste helft der 17de eeuw nam het aantal der Waalsche bevolking zoodanig toe, dat de kleine Vrouwenkerk voor de gemeente, die intusschen door allerlei inwendige twisten verscheurd was geworden, te eng werd en haar in 1650 de Gasthuiskerk aan de Breestraat werd ingeruimd, waar zij reeds te voren bij oogluiking haar avondmaal had gevierd. Het aantal der Waalsche gemeenteleden bedroeg in 1643 5000 ³⁾, van wie „naulicx een van hondert matelick rijk” geacht werd, terwijl de armen van de „Walsche of Fransche natiën” op 30000 werden gesteld. Zij had voor zulk een menigte toen reeds 4 predikanten noodig, welk aantal na 1680 wegens den toevloed van Refugiés ⁴⁾ werd vermeerderd. Maar in de 18de eeuw verminderde het getal der Waalsche gemeenteleden zeer, eensdeels doordat velen hunner de achteruitgaande stad weder verlieten en verder doordat anderen, vooral arbeiders, in het tweede of derde geslacht, het Fransch

1) Du Rieu, Lambert Daneau, in Bull. des Egl. Wall. I, p. 69; Kist, in Archief Kist en Royaards, XVIII, blz. 309.

2) Van Mieris, I, blz. 220.

3) Ms. Bibl. Wall., A. 17.

4) Zie boven, blz. 200 vlg.

voor het Nederlandsch opgevend, voortaan zich bij de groote Nederduitsch Hervormde gemeente aansloten. In 1761 besloot dan ook de vroedschap een der nog bestaande drie Waalsche predikantsplaatsen te „mortificeeren”.

Op haar volgde de in 1644 opgerichte Hoogduitsche Gereformeerde gemeente, voor welke de stadsregeering aan den Ouden Singel en de Langegracht in de Prinsensteeg een kerk bouwde ¹⁾ en een eigen door haar betaalden predikant toestond. Maar deze gemeente verliep in het begin der 18de eeuw meer en meer, zoodat in 1736 de kerk tot een armenschool werd ingericht.

De Engelsche Gereformeerde gemeente ²⁾ werd in 1609 ³⁾ gevestigd in de Gasthuiskerk maar werd in 1622 op haar verzoek verplaatst naar de kapel van het Jeruzalemshofje aan de Cellebroersgracht. In 1644 was het getal ook harer leden zoodanig toegenomen, dat zij een deel van de kerk van het Begijnhof vroeg en verkreeg, dat te voren als scherm-school had gediend. Zij had één predikant maar in het midden der 18de eeuw is zoowel de Engelsche gemeente zelve als het aantal der te Leiden studeerende Engelschen geheel verlopen, zoodat in 1761 de magistraat meende, dat de gemeente gevoegelijk kon worden opgeheven, zoodra de nog aanwezige predikant Mitchell zou overleden zijn. Dit gebeurde echter eerst in 1807 ⁴⁾.

Een eigenaardige positie had de Engelsche gemeente der Brownisten, voorloopers der Independenten uit Cromwell's tijd, te Leiden ingenomen. Zij was onder leiding van den landedelman William Brewster en den predikant John Robinson ten gevolge van de vervolgingen tijdens Jacobus I in 1607 en 1608 uit de Engelsche dorpen Scrooby en Gainsborough, waar zij een paar gemeenten hadden gevormd, naar Amsterdam uitgeweken en ging van daar in het voorjaar van 1609, ten getale van ongeveer 100 personen, wegens twisten met eene oudere gemeente aldaar naar Leiden over ⁵⁾. De vroedschap had, zonder bepaald te weten, wie of wat zij waren, op 12 Febr. gereedelijk toestemming tot de vestiging gegeven en, ofschoon de Engelsche gezant Winwood zich ernstig daarover beklaagde, bleef zij daarbij. De vluchtelingen

1) Van Mieris, I, blz. 99.

2) ib. blz. 100 vlg.

3) Dan krijgt zij in Durie haren eersten predikant (vgl. Kist, in Kerkel. Archief, dl. XVIII, blz. 395), die van de stad zijn traktement kreeg.

4) Kist, in Kerkhist. Archief, dl. XVIII, blz. 397.

5) Dexter, The Pilgrims in Leyden, in New England Magazine, 1889; The Pilgrim Fathers in Leyden, in Leidsch Jaarb. 1905, blz. 9 vlg.; Campbell, The Puritans, II, p. 240 ff.; Kist, in Kerkhist. Archief, dl. XVIII, blz. 309 vlg. over John Robinson.

6) Rogge, in Archief voor Kerkgesch., VII, blz. 424/5. De datum der toelating is 12 Febr. 1609 Dexter, Congregationalism, p. 383).

kochten in 1611 een huis met ruim erf aan de Kloksteeg tegenover de Pieterskerk en bouwden er eenige kleine huisjes bij, waarin zij zich vestigden. De meesten hunner waren arme boeren en handwerkslieden; slechts enkelen — Thomas Brewer, Georg Morton, Miles Standish, Edward Winslow, Francis Jessop, William Bradford, de geleerde Brewster, die in de Koorsteeg een drukkerij opende, en Robinson zelf — stonden hooger in stand en ontwikkeling. Ofschoon hun leven in het opkomende Leiden voor deze eenvoudige stille menschen met hunnen afkeer van synodale, consistoriale en confessioneele overheersching soms moeielijk was en zij allerminst de ergernis ook van streng rechtzinnige zijde ontgingen, gelijk zij zich van hun kant met de Hollandsche opvattingen niet altijd konden vereenigen, bleven zij er elf jaren. Toen ging ongeveer een derde hunner (21 Juli 1620) onder leiding van Brewster en Bradford van Delfshaven uit in de *Mayflower* te scheep naar Amerika, waar zij (11 Nov.) te New-Plymouth (Massachusetts) de eerste Engelsche kolonie vestigden: het beroemde begin der groote Engelsche kolonisatie in Amerika. Een aantal der achtergeblevenen volgde hen later; Robinson leefde er nog eenige jaren tot zijn dood in 1625 te midden van de anderen, die zich omstreeks 1630¹⁾ oplostten, hetzij in de Engelsche gemeente, hetzij in de Leidsche bevolking zelve.

Als in 1627 de Nederlanders te Nieuw-Amsterdam, thans New-York, met de Engelsche kolonie te New-Plymouth betrekkingen willen aanknoopen, getuigt Bradford, die de kolonie toen als gouverneur bestuurde, van de dankbaarheid der zijnen voor wat zij en hunne kinderen in hunne Hollandsche woonplaats hadden ondervonden, voor de vrijheid, die zij er ondanks hunne afwijkende opvattingen hadden genoten²⁾. Gansch Noord-Amerika herinnert zich nog steeds wat de „Pilgrim fathers”, die met de Nederlanders van Nieuw-Amsterdam de grondslagen legden van de groote Republiek van het Westen, aan Leiden te danken hebben en tal van bedevaartgangers uit Amerika plegen de voor hen heilige plaats te bezoeken, waar „John Robinson lived” en waar een gedenksteen in den gevel van het Pesijnshofje en een bronzen plaat in den muur der Pieterskerk vermelden, wat op die plek is voorgevallen.

Minder goed hadden het later in de 17de eeuw de enkele Kwakers, die in 1659 en 1661 door een woedende menigte in hunne godsdienst-oefeningen werden gestoord en daarop door de overheid ter wille der rust uit de stad werden gebannen³⁾. Toch waagde het nog in 1663 hun

1) Het vertrek uit Leiden van een aantal hunner wordt vermeld in 1621, 1623, 1629/30.

2) Campbell, II, p. 248.

3) Navorscher 1869, blz. 9.

medestander Jan Smedt of Smet in een drietal pamfletten Leidsche hoogleeraren en predikanten aante vallen ¹⁾). Ook onder hen waren enkele Engelschen, die blijkbaar deze sekte hierheen hadden overgebracht.

Een bijzondere plaats namen op het einde der 17de eeuw de aanhangers van den Walcherschen piëtist Jacob Verschoor in, die omstreeks 1680 de sekte der Hebreën stichtte en eenige jaren later, wijkend voor de vervolging der Gereformeerden in Zeeland, naar Leiden kwam ²⁾). Hij en zijn volgelingen beriepen zich tegenover sommige gereformeerde leerstellingen op den Bijbel en legden zich vooral toe op de studie der Hebreeuwsche taal. Hij vond te Leiden veel aanhang bij de arbeiders en verzamelde een talrijke gemeente om zich, ook in de naburige dorpen; hij werd door hen als een nieuwe Jezus vereerd evenals zijn medestander dr. Krispe. Ook vrouwen traden onder hen als voorgangsters op, onder wie vooral Anna van Stam en Grietje van Dijk naam maakten. Hunne totgeestdrijverij leidende denkbeelden veroorzaakten zoodanige beroering, dat de Leidsche regeering in 1696 hunne bijeenkomsten verbood en hunne leiders uit de stad bande. Toch bleven nog tot ver in de 18de eeuw enkele aanhangers dezer sekte heimelijk voortleven en hielden hunne bijeenkomsten in een huis aan de Langebrug tegenover de Wolsteeg, door de stadsregeering niet langer lastig gevallen; omstreeks het midden der eeuw gingen de laatsten tot de Gereformeerde Kerk over.

* *
* *

Met de Kerk stond de school in zeer nauw verband en de verandering ten opzichte van de eerste had dan ook verandering ten opzichte der laatste tot onmiddellijk gevolg. De stadsregeering vaardigde dan ook 27 Sept. 1578 een keur uit ³⁾, waarbij maatregelen werden genomen tegen schoolhouden zonder voorafgaande kennisgeving en tegen schoolmeesters, „die van anderen gelove ende gevoelen zijn dan alhier opelicken in den kercken geleert wert” en die de „kinderkens” inprentten sommige „wangelovige sproicken ende gebedekens”, strekkende tot „superstitiën” en tot „bederf” van de „tedere verstandekens”. Wie hier-tegen handelden en school hielden zonder voorkennis en toestemming der stadsregeering na onderzoek van hun „gelove ende geschicktheyt van leven”, zouden 10 pd. boete krijgen benevens „arbitrale correctie”; dezelfde straf bedreigde ouders en voogden, die kinderen op andere dan deze toegelaten scholen lieten gaan. Alleen de rector en zijn „on-

1) Navorscher, 1870, blz. 387.

2) Van Mieris, III, blz. 1042 vlg.; Archief Kist en Royaards, XII, blz. 274/5; XIX, blz. 67 vlg.

3) Van Mieris, II, blz. 437.

dermeesters" van de Groote of Latijnsche school waren van deze keur uitgezonderd.

De Groote of Latijnsche school nam ¹⁾, kort na het beleg gereorganiseerd ²⁾, ook in lateren tijd een bevoorrechte plaats in. Zij had nog in de 18de eeuw gewoonlijk behalve rector en conrector een viertal praeceptoren, onder wie herhaaldelijk geleerden van naam werden gevonden, benevens een schrijfmeester ³⁾. Beroemd waren vooral Theodorus Schrevelius, die van 1625 tot 1649, en zijn zoon en opvolger Cornelis, die tot 1664 rector was. Bij de nieuwe Latijnsche school van 1600, op de plaats van de oude Vierschaar van Rijnland, met haar monumentale poort in de Lokhorststraat, werd in 1613 een ruime rectorswoning gebouwd, eveneens met fraaie poort aan de Pieterskerkgracht, waarin de rector een aantal kostleerlingen placht te herbergen ⁴⁾. De school stond sedert 1602 onder het toezicht van 4 door de stadsregeering benoemde scholarchen, onder wie professoren, doctoren en regeeringsleden voorkomen ⁵⁾. Sedert 1632 hielden de scholarchen jaarlijks met rector en praeceptoren een vroolijken maaltijd op stadskosten.

De school werd bezocht door hen, die Latijn, Grieksch en verdere wetenschappen wilden leeren, „omme daernaer de Republique te mogen dienen". Zij was verdeeld in zes klassen, ieder onder een afzonderlijken meester gesteld. De „schoolordre" der Staten van 1625 ⁶⁾ moest dienen om „descommoditeyt" bij dit hooger onderwijs te voorkomen en stelde nauwkeurig vast, wat in elk der klassen moest onderwezen en welke boeken moesten gebruikt worden, ook hoe de leerlingen de godsdienst-oefeningen op Zondag hadden bij te wonen, terwijl dagelijks het gebed de lessen moest openen en sluiten, met lezing van een kapittel uit Oud en Nieuw Testament benevens psalmgezag, alles „nademael de godsvrucht voor- ende achterstevan der wijsheid is". De schooltijd liep van 's morgens 7 of 8 uur tot 11, van 1 tot 5; op Woensdag en Zaterdag van 7 tot 11 en 1 tot 2. Aan herhaling en huiswerk werd een ruime plaats toegewezen. Ook godsdienstonderwijs werd in de school gegeven, in de hoogste klasse zelfs met behandeling van dogmatische punten van beteekenis. Sinds het begin der 17de eeuw reikten de scholarchen prijzen („premiën") uit, later zilveren penningen voor fraai schoolschrift, natuurlijk op kosten der stadsregeering. Een „claviger" zorgde voor het schoolgebouw en handhaafde er onder den rector de orde.

1) *ib.*, blz. 440 vlg.

2) Nicolaas Stockius werd in 1576 rector.

3) Knappert, in *Leidsch Jaarb.* 1905, blz. 14 vlg.

4) *ib.*, blz. 16.

5) De lijst van 1602—1641 bij Orlers, blz. 724 vlg.

6) Knappert, *l.l.* blz. 30 vlg.

Streng toezicht werd op de lagere scholen gehouden ¹⁾. Een ordonantie van 30 Oct. 1578 verscherpte nog de keur van den 27sten September, verbood in het bijzonder sommige boekjes van roomsch karakter en schreef het gebruik van andere van protestantschen aard voor, opdat de kinderen aan „manierlijke zeden”, „goede spraken” en stichtelijke lectuur zouden wennen. Na de synode van Dordt werd ook op de scholen in het bijzonder gelet overeenkomstig de op die synode ten dezen genomen besluiten. In 1658 werd een nieuwe keur op de scholen uitgevaardigd ²⁾, volgens welke alleen gereformeerde schoolmeesters zouden worden toegelaten onder toezicht van daartoe aange-stelde „opsienders” ten getale van twee, meestal vroedschappen.

De schoolmeesters en schoolvrouwen moesten bij het begin en einde van den schooltijd bidden, den kinderen het Onze Vader, de Artikelen des Geloofs, de Tien Geboden, morgen-, avond- en tafelgebeden inprenten en hen oefenen in het psalmzingen; geen boeken mochten worden gebruikt strijdig met de „gereformeerde religie”; ieder schoolmeester en schoolvrouw moest de verklaring omtrent een en ander, door de synode vastgesteld, onderteekenen. De schoolmeesters en meesteressen kregen 22 Jan. 1663 ³⁾ vergunning tot vorming van een gild, waaraan een vergaderkamer in de Baaihal werd ingeruimd. Zij hielden de scholen overigens op eigen kosten, waarvoor schoolgeld werd betaald. Er waren hier van die scholen op het einde der Republiek een kleine honderd te vinden, natuurlijk meest alle van geringen omvang. Wegens het toenemende verval der neringen en de moeielijkheid, door onvermogen de ouders ondervonden bij het betalen van schoolgeld, werd in 1719 een „armekinderschool” onder de Saaihal ingericht ⁴⁾ en in 1736 nog twee andere, ten behoeve der „onmagtige gemeente” in de voormalige Hoogduitsche kerk en op de Zijlpoort, later verplaatst naar de voormalige Fustehal en het Stedelijk Magazijn; toen werd ook vermeerderd het aantal der schoolmeesters voor de armenscholen, die, „nuchtere, schikkelijke mannen” boven de 18 jaar, ervaren moesten zijn in het spellen, lezen en schrijven en in het catechiseeren en daartoe een examen moesten afleggen voor deken en hoofdlieden van het gild en, voorzoover het catechiseeren betreft, voor den kerkeraad van de „Nederduitsche” gemeente. De schooltijden waren op alle werkdagen, behalve Zaterdag, van 11 tot 2, blijkbaar in verband

1) Over de lagere scholen en haar toestand op het einde der Republiek een uitvoerig rapport eener daartoe in 1715 ingestelde commissie (Bibl. Archief Leiden, n°. 5427).

2) Van Mieris, II, blz. 438 vlg.

3) Bibl. Leidsch Archief, n°. 5444 vlg.

4) Van Mieris, II, blz. 442 vlg. Vgl. over het onderwijs aan arme fabriekskinderen boven, blz. 199.

met het ook door kinderen verrichte handwerk, des Zondags van 2 tot 4; de lesuren op Maandag, Dinsdag en Donderdag werden gewijd aan spellen, lezen en schrijven, die op Woensdag en Vrijdag aan het leeren van het Onze Vader, de Artikelen des Geloofs, de Tien Geboden, gebeden enz., terwijl de Zondagmiddag diende voor catechisatie over den Heidelbergschen Catechismus. Het schoolgaan der armen was verplicht. Na het 12de jaar werden de in spellen, lezen en schrijven „genoegzaam geavanceerde” kinderen ontslagen maar de catechisatie moesten zij tot hun vijftiende of zestiende jaar bijwonen. De schoolmeester mocht geen gelegenheid verzuimen om afschrik te wekken van de „bijgeloovigheid en schandelijkheid van het pausdom” benevens van sterken drank en dronkenschap. Het toezicht op het schoolbezoek was opgedragen aan de aalmoezeniers van het Huiszittenhuis, die moesten letten op getrouw schoolbezoek volgens de door de schoolmeesters aangehouden lijsten en de ouders met onthouding van bedeeeling konden straffen, benevens aan vier „inspectoren” voor iedere armenschool. Van deze vier „inspectoren”, werden twee benoemd door den kerkeraad der gereformeerde gemeente: een predikant en een ouderling, twee door de aalmoezeniers, een huiszittenmeester en een diaken; zij hadden verder te letten op het onderwijs. In 1736 werd deze keur „geamplieerd” en twintig jaren later nogmaals, terwijl bij die laatste gelegenheid ook des Zondags de armen boven de 16 jaar, die nog geen belijdenis hadden gedaan, werden verplicht om eene in het bijzonder voor hen in de armenscholen ingerichte catechisatie bij te wonen. In 1795 telden de armenscholen 748 kinderen en 495 volwassenen ¹⁾.

Verder hadden het groote Weeshuis of Heiligegeesthuis en de weeshuizen van de gemeenten der Walen, Lutherschen en Roomschen nog hunne eigene schrijf- of schoolmeesters, voornamelijk belast met het onderwijs in den Catechismus en andere kerkelijke zaken; de joodsche kinderen kregen voor een deel specifiek joodsch onderwijs in Hebreuwsch en joodsche godsdienstgebruiken, maar velen hunner bleven daarbij en genoten geen verder onderwijs.

Het zoo in talrijke scholen door tal van onderwijzers en onderwijzeressen gegeven onderwijs beantwoordde intusschen ook op het einde der Republiek nog volstrekt niet aan matige eischen ²⁾. De lokalen waren over het algemeen slecht onderhouden, slecht verlicht, slecht ingericht. Bijzonder erg stond het met de scholen voor de jongste kinderen, de zogenoemde matressenscholen, waarin een enkele, in den regel onvoldoend voorbereide schoolmeesteres een groot getal kinderen bijeen verzamelde

¹⁾ Genoemd rapport, blz. 25.

²⁾ Vgl. bovengenoemd rapport, blz. 39 vlg.

in een nauw vertrek harer woning en de kinderen van minder vermogenden voor eenige duiten in de week leerde spellen met behulp van A. B. bordjes en haneboekjes, die in koor werden nagespeld. Ook de avondscholen, waar minvermogende kinderen, die over dag in fabriek of werkplaats bezig waren, voor een paar duiten door arme schoolmeesters, wier vrouwen als schoolmatressen over dag de jonge kinderen leerden, een weinig werden bekwaamd in het lezen en schrijven, waren zeer onvoldoende. De gewone „meesterschool” was niet veel beter: er werd ernstig geklaagd over slecht onderlegde meesters en hoogst gebrekkig, immers overwegend machinaal onderwijs in lezen, schrijven en rekenen, bij welk laatste vak het bekende rekenboek van Bartjens ijverig gebruikt werd. Slechts enkele duurdere scholen voor kinderen uit den deftigen stand voldeden iets beter.

Omstreeks 1780 deed zich echter een krachtige beweging gevoelen tot verbetering van het onderwijs en vooral de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die in 1784 werd opgericht, trok zich deze zaak aan. Het Leidsche departement dier Maatschappij richtte in 1793 een school in, die aan billijke eischen voldeed en weldra als een soort van model-school werd geprezen ¹⁾. Al was dit nog maar een begin te achten, de aandacht was op dit punt gevestigd en meer en meer drong de overtuiging door, dat het lager onderwijs, los gemaakt van kerkelijke leiding en volgens „redelijke” beginselen ingericht, krachtig ter hand moest worden genomen. Ook ten dezen hadden de oude toestanden uitgediend en begon het verlangen naar verbetering zich te doen gelden.

* * *

Met de kerkelijke zaken stond vanouds ook de armenzorg in nauw verband en, hoewel dit verband belangrijke wijziging onderging ²⁾, wegens het optreden van het Calvinisme als overheerschende godsdienst en onder den invloed der humanistische begrippen omtrent de wenschelijkheid van wereldlijke of liever staatsbemoeiing met armenzorg, bleef de Kerk ook onder het protestantsche regime volstrekt niet buiten deze dingen. Trouwens, reeds in de Middeleeuwen had ook de stadsregering van haar kant evenmin de armenzorg zonder meer aan de Kerk overgelaten ³⁾. Niet alleen hare talrijke en telkens hernieuwde keuren en verdere strafbepalingen tegen de bedelarij maar ook haar rechtstreeksche zorgen voor de armen in de stad getuigen daarvan.

Toen sedert 1566 de staatkundige en economische toestand in de

1) Rapport, als voren.

2) Ligtenberg, Armenzorg te Leiden ('s Gravenh. 1908), blz. 15 vlg.

3) Zie aldaar, blz. 284 vlg.

Nederlanden steeds meer tot moeielijkheden, tot toenemende ellende, aanleiding gaf, werden opnieuw tegen bedelarij in allerlei vorm ¹⁾ strenge maatregelen genomen: verbod van bedelen door meer dan een persoon, van onbescheiden aandrang om aalmoezen, absolute wering van vreemde bedelaars, verbod van herbergbezoek door bedeeden, van geldinzameling voor kraamvrouwen en andere zieken zonder toestemming van het gerecht, van liedjes zingen en geld ophalen op Nieuwjaar en Driekoningen, op St. Maarten en Kersmis met rommelpot of trommel. Opslag van koren door de stad ten behoeve der armen werd herhaaldelijk noodig geacht, de collecten volgden elkander snel op en de uitdeelingen namen steeds toe, zoodat de gewone daarmede belaste beambten en kerkelijke personen het werk niet meer afkonden. Vooral tijdens de zware beproevingen, die de guerrilla in Holland van 1572 tot 1576 aan de bevolking oplegde, werd de toestand meer en meer wanhopig, met name natuurlijk in den tijd van het beleg, toen de ellende schrikbarend werd en hongersnood en gebrek de bevolking teisterden. Reeds in 1573 had het Katrijngasthuis, om in de behoeften der armen te voorzien, de regeering moeten verzoeken om voor f 3000 munt te laten slaan, die alleen in Leiden geldig zou zijn en binnen 6 jaar ingelost zou worden. De regeering stond toe koperen oortjes te laten slaan tot een bedrag van f 1000 toe, telkens binnen drie maanden in te wisselen, welke maatregel in 1576 wegens vervalsching op groote schaal werd opgeheven ²⁾).

Zoo erg was ook na het beleg de toestand der armen, dat bij het herstel der orde in het najaar van 1576, misschien nog wel vóór de Pacificatie van Gent (4 Nov.), die den vrede aan het land scheen te zullen beloven, de stadsregeering aan eenige gecommitteerden opdrong een onderzoek te doen naar het geheel gedesorganiseerde armwezen en de beste middelen om het te regelen. Op 20 Febr. 1577 werd in de vroedschap een door die commissie opgesteld rapport voorgelezen, dat tot de merkwaardigste stukken over dit onderwerp mag gerekend worden maar welks auteur niet met zekerheid bekend is ³⁾.

Het rapport onderscheidt scherp de fatsoenlijke armen, de zoogenaamde huiszitten-armen, van het bedelgespuis, bestaande uit bedelaars van beroep, luiaards en verkwisters. Vooral te Leiden, waar de

1) Ligtenberg, blz. 291.

2) ib, blz. 82. De oortjes droegen het opschrift: „Gedenckt den armen, 1573” om het wapen van Leiden, aan de andere zijde het rad van St. Catharina.

3) Uitgegeven door Prinsen, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. dl. XXVI. blz. 113 vlg.; zijn Jan van Hout, blz. 68 vlg.; Ligtenberg, blz. 3 vlg. en 299 vlg. Prinsen houdt Van Hout voor den auteur.

rijke kloosters in de omgeving zonder veel overleg dagelijks volgens het christelijk gebod groote uitdeelingen aan de kloosterpoort hadden gedaan, waar de vermogende landbevolking in den omtrek rijkelijk aalmoezen placht te geven uit gewettigde vrees voor het lastige boevenpak, dat over het platteland rondzwierf, waar de dalende lakennijverheid zoovele arme arbeiders kweekte, was het euvel der bedelarij groot, niettegenstaande alle keuren en straffen. Men kende vanouds zelfs het spreekwoord ¹⁾, „dat Leyden alleen meer bedelaeren mocht uytleveren dan die rest van t'gansche graeffschap van Hollandt". Thans, nu de Prins de stadsregeering had gebracht in andere handen dan die van de drapeniers, nu een menigte bedelaars door de pest en de andere nooden van het beleg was opgeruimd, nu de oorlog velen hunner bezighield en de bedelmonniken, „den grontslag ende tfundament, daer alle bedelrye op stont gegryffyt, vastgegrondet ende gebouwet", waren verjaagd, scheen het tijd om de armenzorg op betere grondslagen te regelen.

De steller van het rapport werkte een groot plan uit. Alle armen-goederen en verdere bijdragen moesten in één „algemeen boerse" komen en onder algemeene leiding van één „oeverste aelmosenier off superintendent", direct staande onder de stadsregeering en hoofd van vier groote armeninstellingen: het gasthuis voor hulpbehoevende oude lieden, het weeshuis, het leprooshuis en het huiszittenhuis, die ieder weder bestuurd moesten worden door eigen regenten en waarin alle kleinere armen-instellingen moesten worden opgelost. De onkosten van de daardoor noodzakelijke verbouwing van het Katrijngasthuis zou men kunnen vinden uit een groote loterij op 3 October, den gedenkdag van het ontzet. De huisarmen moesten door geregelden arbeid, netten breien of iets dergelijks, worden bezig gehouden en konden verder uit de algemeene kas worden ondersteund. Alle bedelarij moest streng worden geweerd.

Slechts een deel van dit plan kwam dadelijk tot uitvoering. De algeheele vereeniging der inkomsten en goederen bleef uit; zoo ook aanvankelijk de vereeniging der gasthuizen; de superintendent werd aangewezen, nl. de vroedschap Dirk Jacobsz. van Montfoort; de vereeniging der huiszittenhuizen in de drie parochiën werd aan de regeering overgelaten en deze bracht ze inderdaad op 8 Aug. 1577 bij verordening tot stand ²⁾ evenals een nieuwe krachtige maatregel tot bestrijding der bedelarij, die sedert in tal van keuren en ordonnantiën tot op het einde

1) Bijdr. en Meded. Hist. Gen., blz. 143.

2) Ligtenberg, blz. 229, 303.

der 16de eeuw ¹⁾ streng werd verboden zoowel voor bedeeden als voor vreemde bedelaars, welke laatsten uit de stad werden gehouden of er doortrekkend slechts één nacht mochten verblijven. Omstreeks 1780 heerschte er in verband met de toenemende werkeloosheid te Leiden toch nog heel wat bedelarij; de bedelaars gingen dan gewoonlijk 's winters naar Amsterdam om er hun heil te zoeken ²⁾. Toch werd later langzamerhand nog wel iets meer gedaan in de door den rapporteur voorgestelde richting: het oude Vrouwengasthuis aan de Hooglandsche Kerkgracht werd in 1583 ³⁾ opgelost in het Elizabethsgasthuis, hetgeen tien jaar later ook geschiedde met het oude Leprooshuis aan de Witte Poort, terwijl het Katrijngasthuis, dat reeds vóór het beleg het oude Lopsen had losgelaten ⁴⁾, met een nieuw op te richten pest- en dolhuis in het vroegere Ceciliaklooster, toen reeds gasthuis, werd vereenigd, voor welke nieuwe inrichting in 1596 met toestemming der Staten een loterij werd ingesteld ⁵⁾. Het Heilige Geest- of Weeshuis werd in 1583 ⁶⁾ overgebracht naar het voormalige Vrouwengasthuis; dit laatste onderging in 1604/7 een ingrijpende verbouwing. Het bestuur van de volgens besluit der vroedschap vereenigde huizzittenhuizen werd sedert 1577 gevestigd in het St. Barbaragasthuis ⁷⁾.

Leiden bezat dus in de 17de en 18de eeuw aan armenhuizen vooreerst het oude Katrijngasthuis aan de Breestraat, dat toen zes ruime zalen, twee voor mannen en vier voor vrouwen bevatte en voornamelijk bestemd was voor bejaarde personen, die er voor hun leven hun kost hadden ingekocht; men had er ook den „bajert” behouden, tijdelijk verblijf voor zwervelingen, bedelaars en onvermogene reizigers, benevens een stadsverbandhuis met apotheek ten gebruike der 4 armen-dokters. Achter op het erf, aan den Nieuwen Rijn, stonden eenige geriefelijke proveniershuisjes voor meer vermogende personen. Het was dus in hoofdzaak een huis voor oude lieden geworden, ofschoon de naam „gasthuis” eraan verbonden bleef, zoodat deze naam een dubbele beteekenis behield. Het werd, met het daarmede thans verbonden Ceciliagasthuis, beheerd door vijf, van wege de stadsregeering aange-stelde regenten ⁸⁾. De bezittingen bestonden uit landerijen en huizen

1) Verzameling daarvan in n°. 3555 vlg. der Bibl. Archief, Leiden.

2) Lefrancq van Berkhey, Nat. Hist. van Holland, III, 3, blz. 1045.

3) Ligtenberg, blz. 105, 123, 206.

4) Ligtenberg, blz. 81.

5) Zie boven, blz. 268; Ligtenberg, blz. 83; Van Mieris I, blz. 169 vlg. en III, blz. 1074.

6) Ligtenberg, blz. 206.

7) ib. blz. 228 vlg.

8) Van Mieris, III, blz. 1089, noot 1.

of renten daaruit, bestuurd door een afzonderlijken rentmeester, tot dat ¹⁾ na 1731 volgens besluit der Staten van Holland alle godshuisgoederen in het gewest werden te gelde gemaakt en het rentmeesterschap werd „gemortificeerd” na het overlijden van den toenmaligen rentmeester; verder werden in 1616 wegens de inrichting van het terrein van Lopsen tot Beestenmarkt inkomsten uit den aanvoer van beesten op die markt aan het Katrijngasthuis toegekend onder verplichting van reinigen en schoonhouden van het terrein; eindelijk kreeg het legaten en schenkingen en hield geregelde en bij dringende behoefte buitengewone collecten.

Het Ceciliagasthuis, in 1595 tot pest- en dolhuis ingericht, bleef na de oprichting van het nieuwe groote pesthuis buiten de stad in 1635 ²⁾ in hoofdzaak slechts voor het laatste doel bestemd en bevatte behalve de 24 „beslooten plaatsen” of cellen nog een zestal zalen, waarin ook idioten of „slechte” kinderen werden gehuisvest. Bovendien had men ook hier eenige proveniershuisjes. Ook arme zieken werden hier soms verpleegd. De hoogleeraar L. Schacht had hier in het midden der 17de eeuw in een der proveniershuisjes een „collegium medico-practicum” ingericht, tot welks behoef in het gasthuis zelf een zaal met 12 bedden tot een soort van academische ziekenzaal was afgestaan; later werden twee zalen, een voor mannen, een voor vrouwen, daarvoor bestemd ³⁾. Deze beide „ziekenzalen”, tijdens Boerhaave en Oosterdijk Schacht aanzienlijk verbeterd en vermeerderd met een ontleedkamer of „anatomie”, waren omstreeks 1780 echter geheel buiten gebruik, feitelijk reeds sedert den dood van Oosterdijk Schacht in 1744. Het denkbeeld, dat men hier een begin had kunnen maken met een „algemeen hospitaal” ⁴⁾ voor on- en minvermogenen, tevens dienstbaar aan het academisch onderwijs, kwam daardoor nooit tot uitvoering, al werd de behoefte daaraan blijkbaar reeds in de 17de eeuw gevoeld, met name door den curator Van Beverningh, die zich veel moeite gegeven had voor de ontwikkeling dezer academische instelling, aan welker herstel ook in den laatsten tijd der Republiek door mannen als de curator Johan Hop en de griffier Daniël van Alphen ernstig werd gedacht ⁵⁾. Op het einde dezer periode rijpten bij de hoogleeraren Oosterdijk, Paradijs en Brugmans weder nieuwe plannen in dezen geest en in 1787 herleefde dan ook ten minste het academisch ziekenhuis weder, gesteund

1) Van Mieris, III, blz. 174 vlg.

2) Zie boven, blz. 30; Van Mieris, I, blz. 178 vlg.

3) Over het begin van het academisch klinisch onderwijs in de gasthuizen te Leiden vgl. Kroon, Bijdrage, blz. 44 vlg. Vgl. Van Mieris, III, 40* vlg.

4) Van Mieris, III, blz. 47*.

5) ib. blz. 52*.

door Curatoren met een jaarlijksche subsidie van f 6000 ¹⁾ uit de inkomsten der academie.

Het na de vereeniging met het Vrouwengasthuis in „Vrouwen Elisabeths gasthuis geunieerd met de Leproozen” herdoopte Elisabethsgasthuis, dat in 1575 het nabijgelegen gebouw en terrein van het voormalige klooster van St. Ursula had verkregen ²⁾, werd ook door vijf regenten bestuurd en was sedert de 16de eeuw niet anders dan een provenhuis, gedeeltelijk met samenwoning van arme „conventualen” in zalen, gedeeltelijk met afzonderlijke proveniershuisjes voor meer vermogenden; verder had men er een „bajert” voor reizende arme vrouwen en een afzonderlijk vertrek („loophuis”) voor doortrekkende leprozen gelijk er een afzonderlijke leprooszaal voor de in aantal sterk afnemende blijvende leprozen was ingericht ³⁾.

Omstreeks 1760 geraakte echter dit gasthuis zeer in verval ⁴⁾ ten gevolge van onoordeelkundig beheer en ernstigen achteruitgang der waarde zijner bezittingen. In 1773 werd het dan ook opgeheven; de nog aanwezige 11 „conventualen” gingen over naar het Katrijngasthuis, waarheen ook de vrouwen-bajert en het loophuis der leprozen werden overgebracht; de bewoners der proveniershuisjes zouden kunnen uitsterven. Een der voornaamste oorzaken van het verval werd de uitdeeling van „spijsportien” aan de conventualen geacht, die reeds in 1660 was vervangen door het eten aan een gemeenschappelijke tafel maar in het midden der 18de eeuw weder was ingevoerd. Tegen het insluipen van misbruiken door deze regeling, aangezien de conventualen in die portien gingen handelen, werd ook in het Katrijnen- en Cecilia-gasthuis sedert ernstig gewaakt.

Dit waren dus eigenlijk armhuizen, waar armen op stadskosten of met stadshulp werden verpleegd, terwijl de ziekenzorg bijzaak was.

Het Weeshuis aan de Hooglandsche Kerkgracht met zijn eigen bakkerij en groote graanzolders, zijn school en gelegenheid tot het aanleeren van handarbeid voor de weezen bleef in het algemeen aan zijn doel beantwoorden. Toch maakten soms „calamiteuse tyden” als die van het rampjaar 1672, in verband ook met den achteruitgang van de Leidsche lakennijverheid, buitengewone middelen noodig tot versterking der inkomsten, b.v. door de invoering van een 80sten penning van alle verkochte onroerende goederen ten voordeele van deze

1) Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche hoogeschool*, II, blz. 114.

2) Ligtenberg, blz. 122.

3) Van Mieris, III, blz. 1083, 1095.

4) *ib.* blz. 51* vlg.

instelling, die toen over de 900 weezen herbergde ¹⁾. De inkomsten uit de geregelde, door de weezen zelf gehouden zondagscollecten, uit het verhuren van rouwmantels bij begrafenissen, uit het trouwen op buitengewone uren of dagen, uit het gebruik van trouwrijtuigen, uit het houden van maaltijden door de gebuurten, uit voorrechten en bijzondere regels omtrent erfclating strekten om de zware kosten dezer groote instelling te bestrijden en steeds hield de stadsregeering het oog op hare behoeften ²⁾. Met het Weeshuis werd in 1776 vereenigd ³⁾ het in 1703 opgerichte Armekinder- of Houwhuis in de Koppenhinksteeg, dat moest dienen voor vondelingen en verlaten kinderen benevens voor ouderlooze kinderen boven de 12 jaar; het had oorspronkelijk bij het Huiszittenhuis behoord maar was daarvan in 1724 gescheiden, zeker ook in verband met het groote aantal der daar verpleegde kinderen, toen reeds 350. De zware brand in dit gebouw op 28 April 1768 heeft zeker op het besluit der vereeniging met het Weeshuis invloed gehad. Zoowel de wees- als de houwkinderen waren aan een bijzondere kleeding te onderkennen ⁴⁾: de eersten gingen in rood en zwart, de laatsten vóór de vereeniging der beide huizen in zwart, voorzoover zij ouderlooze, in donkergeel, voorzoover zij verlaten kinderen waren. Na de vereeniging met het Weeshuis werden de gebouwen van het Houwhuis bestemd tot een in 1784 opgericht Minnehuis voor arme oude mannen en vrouwen ⁵⁾.

Het Huiszittenhuis werd sedert 1583 bestuurd door zes stedelijke aalmoezeniers en zes diakens der Nederduitsch Hervormde kerk, daartoe door den kerkeraad aangewezen ⁶⁾, en was dus een gemengde instelling, waarbij het intusschen dikwijls moeite gaf de wereldlijke en kerkelijke bevoegdheden tot samenwerking te brengen. Het bleef als vanouds met de eigenlijke armenzorg belast, waarbij de zorg voor „schamele” kraamvrouwen, aan bijzondere „kraamverzorgsters” of „goede moeders” uit de burgerij opgedragen, zeker niet de laatste plaats bekleedde. De inkomsten werden gevonden uit oude eigen bezittingen, schenkingen en legaten en uit geregelde Zondagsche collecten in de kerken en langs de huizen. Maar met de toenemende verarming der stad in de 18de eeuw

1) Aanvankelijk veel minder. In het begin waren er 350 maar in 1643 reeds 700 (Van Leeuwen, blz. 50), in 1783, in verband met de verminderde bevolking, 580 voor Wees- en Houwhuis te zamen, terwijl er nauwelijks voor 530 plaats was.

2) Van Mieris, III, blz. 1097 vlg.

3) Van Mieris, I, blz. 214 vlg.; III, blz. 60* vlg. De werkelijke vereeniging is van 18 Dec. 1776, het besluit ertoe van 1774.

4) Van Mieris III, blz. 77*.

5) Over die kleeding vgl. Van Mieris III, blz. 105*.

6) Van Mieris, I, blz. 196 vlg.

moest ook hier dikwijls door buitengewone maatregelen worden ingegrepen, met name door aankoop van granen zooals vroeger slechts in buitengewoon slechte jaren geschiedde maar thans — al werd het „armenbrood” niet dan in den uitersten nood gevraagd en heerschte er vrij wat „stille armoede” — zoo goed als regel werd; in 1754 sloot de stad een leening van f 12000 ten laste der bakkerij van het Huiszittenhuis, die zelve toen moest vergroot en met nieuwe graanzolders voorzien worden. Het „stadskoren” of wel het gebakken brood werd dan tegen lage prijzen aan de armen verkocht. Maar het brood speelde bij de voeding der armere bevolking niet de hoofdrol. Zij voedde zich gedurende de 17de eeuw nog in hoofdzaak met erwten, boonen en gort, in de 18de met aardappelen ¹⁾, toen hier te lande in toenemende mate verbouwd. Omstreeks 1780 verbouwde men in Rijnland veel meer van deze vrucht dan van koren. De uit de aardappelen gestookte jenever verving meer en meer bij de armen den alouden volksdrank, het bier, vooral in de tweede helft der 18de eeuw, toen het overmatig jenevergebruik der fabrieksbevolking reeds tot ernstige bezwaren aanleiding gaf. Lefrancq van Berkhey klaagt zeer over de gevolgen van dezen toestand, waarin hij, naast de slechte voeding met aardappelen en visgrom, een oorzaak meende te zien van den fysieken achteruitgang der als brooddronken, lui en vuil gekenschetste Leidsche arbeidersbevolking, die onder den achteruitgang van de industrie zeer te lijden had en in diepe ellende verkeerde ²⁾. Tegenover de toeneming van het jeneververbruik stond de afneming van het bierverbruik.

In het laatst der 18de eeuw baarde de financiële toestand der inrichtingen van weldadigheid der stadsregeering veel zorg: de vroedschapsvergaderingen na 1780 houden zich voortdurend daarmede bezig en men trachtte het financieel bestuur op beteren voet te brengen zonder echter het euvel van omslachtig en duur beheer geheel te kunnen wegnemen.

De stadsregeering strekte hare zorg voor de armen ook verder uit. De Bank van Leening moest vooral dienen om den minvermogende te steunen in zijn bezwaarlijk leven. ³⁾ Sedert zij in 1675 uit de handen der meestal in compagnieschap met lombardhouders uit andere Hollandse steden werkende pachters was genomen om onmiddellijk onder stadsbeheer te worden gebracht, ⁴⁾ had zij hare werkzaamheid zeer uit-

1) Vgl. het rapport van de financiële commissie dd. 8 Nov. 1787 (Vroedschapsboek i. d.).

2) Lefrancq, Nat. Hist. van Holland, III, 2, blz. 1041.

3) Historiesch bericht en staet van de Stads Bank van Leeninge, door W. van Reesema (Leyden, 1799), n°. 3857 Bibl. Archief Leiden; de „Ordres en Reglementen” van na 1727 ib. n°. 3856.

4) Zie boven, blz. 295.

gebreid. Door haar aangewezen inbrengers en inbrengsters in verschillende deelen der stad namen de panden in ontvangst en brachten ze naar het groote gebouw der Bank. Hare beteekenis blijkt uit het getal ¹⁾ van de beleende panden, dat 24 tot 28.000 per jaar beliep, met een beleend kapitaal van 120 tot f 130.000; een winst van f 20.000, na 1770 van zelfs f 25.000 per jaar, werd daarop voor de stad behaald en daaruit trokken ook de armen weder voordeel door de uitkeering van belangrijke jaarlijksche subsidiën aan het Huizittenhuis, het Armekinderhuis, het Pesthuis en de verarmde Waalsche diaconie.

Behalve voor deze stedelijke instellingen van weldadigheid was een belangrijke taak op dit gebied weggelegd voor de kleine kerkgenootschappen, die, in de 18de eeuw ook de Roomschen ²⁾, hunne erkende afzonderlijke weeshuizen en hunne diaconieën hadden en in samenwerking, zij het dan ook niet altijd stelselmatige of welwillende samenwerking, met de stedelijke instellingen de met de daling der industrie stijgende armoede trachtten te bestrijden. Van misbruiken op dit gebied, zoowel ten gevolge van verkeerd beheer als van bedriegelijke handelingen der armen zelf, is dikwijls sprake, maar de weldadigheidszin der burgerij liet zich daardoor niet weerhouden om op groote schaal en langs allerlei wegen aan de klaarblijkelijke behoeften tegemoette komen.

Van dien weldadigheidszin is ook de stichting van een groot getal hofjes een nog steeds zichtbaar getuigenis.

Van de middeleeuwsche inrichtingen van dien aard ³⁾, vrijwoningen meestal voor vrouwen, begijnhoven en zusterhuizen, overleefden enkele nog den overgang van den katholieken tot den protestantschen tijd, terwijl enkele andere, zooals het Pieter Symonsz. zusterhuis (1598), verdwenen. Het Jeruzalemshof, dat zijn bekende kapel met het Heilige Graf in 1585 als schermschool gebruikt zag; het Syonshof, dat in de 17de eeuw naar de St. Jozefsteeg (sedert Sionssteeg) verplaatst werd; het St. Stevenshof aan de Haarlemmerstraat; het St. Anna-hofje in de Zegerssteeg; het St. Janshofje in de Haarlemmerstraat bij de Zijlpoort; het merkwaardige St. Annahof aan de Hooigracht; dat van Bethaniën aan de Cellebroersgracht — zij allen bleven nog voortleven maar gingen over in handen van protestantsche regenten, sommige onder oppertoezicht der huiszittenmeesters ⁴⁾, andere in handen van bepaalde familiën en hare afstammelingen.

Het aantal dezer inrichtingen voor behoeftige of oude mannen en

1) Historiesch bericht, blz. 5.

2) Zie boven, blz. 305 vlg.

3) Ligtenberg, blz. 234 vlg.

4) Vgl. Van Mieris, I, blz. 246 vlg.

vrouwen nam in de 17de eeuw aanzienlijk toe ¹⁾. De kleermakersweduwe Catharina Jacobsdochter stichtte (1598) het naar haar genoemde Trijn Jacobshofje in de Zegerssteeg, bestaande uit 9 „aelmoeshuyskens”, en later (1621) nog een aan de Zijdgracht van 12 huisjes. De uit Commine geboortige Jan de Lattre (de Laeter, de Latere) ²⁾ gaf bij testament in 1616 negen huisjes aan de Binnenvestgracht. Voor Roomschen alleen diende het St. Barbara-hofje in de Spilsteeg (1618). Dat van Bartholomeus Willemsz. van Assendelft, ongeveer uit denzelfden tijd, moest 14 huisjes bevatten. Dat van Bethlehem aan de Langegracht was bestemd voor Waterlandsche Doopsgezinden (1630). Het Roomsche Salvatorshofje aan de Steenstraat was bij testament gesticht (1636) door den voormaligen pastoor Paulus de Goede ³⁾; het monumentale hofje van burgemeester Jacob van Brouhoven en zijn zuster (1640) aan de Papegracht en dat van zijn vrouw Emerentia Bannings in de Schoolsteeg (1641); het Woudendorpshofje in de Vrouwenkerksteeg (1645); het St. Pietershofje in de Nieuwsteeg (1645); dat van Eva van Hogeveen in de Doelensteeg (1659); dat van Pieter Loridan aan de Oude Varkenmarkt (1655); dat van Pesijn en de Lannoy achter de Pieterskerk voor Walen (1655); dat van Tevel aan de Vestgracht (1655); de Hoeksteen voor de Vlaamsche Doopsgezinden aan het Levendaal (1660); dat van Van der Schacht aan de Middelste gracht (1664); dat van Van der Linden aan de Marendorpsche achtergracht (1668); dat van Theunis Jacobsz. (1671); dat van St. Jacob (voor Roomschen) aan de Koepoortsgracht, gesticht door Gommarus van Crayenbosch (1681); het prachtige Meermansburgh aan de Oude Vest, gesticht door Maarten Meerman (1681); dat van François Houttyn (1737) aan de Hooigracht; het Coninckshofje van 1777; dat van Jean Michel aan de Pieterskerkgracht (1694); dat voor Roomschen van Corn. Sprongh aan de Breestraat (1699); dat van Samuel de Zee aan de Koepoortsgracht; dat van Barend van Namen in den Kijfhoek (1730) werden bij de vroegere gevoegd. Zooals blijkt is de tijd van Leiden's hoogsten bloei ook die van de stichting der meeste dezer hofjes geweest, die ten getale van weldra meer dan 30 in verschillende deelen der stad verzezen en door hun uiterlijk ook de periode van hun ontstaan aanwijzen.

Dat uiterlijk herinnert aan de middeleeuwsche vrijwoningen en zusterhuizen, die op hunne beurt weder aan de oude begijnhoven hadden herinnerd. Een min of meer monumentale poort ⁴⁾ met toepasselijk op-

1) Register der Hoffies, n°. 3725 Bibl. Archief Leiden.

2) Op de juiste schrijfwijze van eigennamen werd vóór de 19de eeuw weinig gelet.

3) Zie boven, blz. 304.

4) Zie het hoofdstuk over de topografie in het begin van dit deel.

schrift en de wapens der stichters of stichtsters geeft toegang tot een met planten en bloemen versierd pleintje, waarop een weder min of meer monumentale pomp voor algemeen gebruik, soms een schilderachtig zitje te midden van het groen te zien is. Om dat pleintje heen liggen de huisjes, bestaande uit een gang en een of twee kamertjes met keukentje of stookplaats. In die huisjes wonen de hofjesmensen, meestal voormalige mannelijke en vrouwelijke dienstboden van de vermogende burgerij of verarmde menschen uit den middenstand, levend van eigen opgespaarde of geschonken gelden, aangevuld met wat van wege het door regenten volgens testamentaire beschikkingen en reglementen bestuurde hofje aan levensmiddelen, brandstof, kleeding wordt uitgereikt; meestal moet bij intrede in het hofje een som gelds worden gestort, vooral bestemd voor de kosten van begrafenis, als eenmaal de bewoner of bewoonster het tijdelijke met het eeuwige zal hebben verwisseld. Gewoonlijk zorgt een portier of portiersfamilie, bij de poort gehuisvest, voor den geregelden gang van zaken op het hofje, eventueel voor de handhaving der rust en orde in deze kleine maatschappij, die natuurlijk niet zonder af en toe opkomend krakeel kan leven. Zorg voor het huisje en het kleine huishouden, voor de eigen bloemen en planten op een rekje aan het raam, voor het van buitenaf opgedragen naai- of stopwerk of wat er meer te doen valt tot verbetering van financieele omstandigheden, soms voor arbeid buitenshuis als schoonmaakster, baker, tijdelijke hulp in het huishouden, ziekenverpleegster of verpleger of iets dergelijks, vult den dag, totdat de poort bij het vallen van den avond hermetisch wordt gesloten en op het voorgeschreven uur kaarslicht of lamp met het haardvuur wordt uitgedoofd.

Zoo leveren deze hofjes een typisch beeld van het klein burgerlijk leven der 17de en 18de eeuw, dat nog in menig opzicht tot op onzen tijd is blijven bestaan in den ouden door de voor altijd vastgestelde testamentaire beschikking vastgelegden vorm, die op den duur iets ouderwetsch poëtisch heeft verkregen.

* * *

Als burger zijner stad was de Leidenaar onderworpen aan de sinds hare vroegste privilegiën ingerichte stedelijke jurisdictie van schout en schepenen, ten deele door de privilegiën, ten deele door de volgens deze uitgevaardigde keuren omschreven. Gelijk de stadsrekening en de stadsfinanciën in het algemeen, waren deze privilegiën en keuren, ook na deze periode, aanvankelijk alleen aan de regentenkringen bekend, voorzoover tenminste deze stukken niet in afschriften min of meer in het verborgen de rondte deden of, sedert

1610, in Orlers' „Beschryvinge" of in andere werken van historischen ¹⁾ of juridischen aard waren medegedeeld of wel, wat betreft de nieuwe keuren, voorzoover zij niet afzonderlijk door de stadsregeering in druk waren verspreid en door belangstellenden verzameld of bij de gebruikelijke aflezing van het stadhuis opgeteekend. Vooral advocaten en notarissen plachten dergelijke afschriften en verzamelingen, met het oog op hunne praktijk, bijeente brengen, aangezien zonder deze een behoorlijke verzorging der belangen hunner cliënten feitelijk onmogelijk mocht heeten. Maar de volledige officiële privilegeboeken zoowel als de keurboeken bleven het uitsluitend bezit der stadsregeering. Van Hout's volgens een besluit reeds van 1577 in 1602 wederom uitsluitend ten dienste der regeering op de stadsdrukkerij gedrukt „Dienstbouck" kon al evenmin ter kennis van het algemeen komen; het bevatte behalve de belangrijkste privilegiën ook de keuren en ordonnantiën, die van het meeste belang voor het dagelijksch bestuur der stad geacht werden, maar werd niet voltooid.

Het duurde voor de privilegiën tot het midden der 18de eeuw, al eer aan deze geheimzinnigheid voorgoed een einde werd gemaakt door de uitgave in 1759 ²⁾ van Van Mieris' „Handvesten, Privilegiën, Octroyen, Rechten en Vryheden, mitsgaders Ordonnantiën, Resolutiën, Plakkaaten, Verbintenissen, Costumen, Instructiën en Handelingen der stad Leyden." Hij kon dit aanvankelijk alleen doen ³⁾ met den krachtigen steun van Daniël van Alphen, stadsgriffier, die hem zijn belangrijk familie-archief ten gebuik gaf, van de heeren De la Court, van den secretaris der Weeskamer, Huyssen, nakomeling van Van der Werff, van den geleerden oudheidkundige Gerard Meerman, pensionaris van Rotterdam, en anderen. In 1756 had hij ook van burgemeesteren toegang tot het archief der stad gekregen onder toezicht altijd van den pensionaris Johan van Royen en den secretaris IJsbrand van Dam. Eindelijk waren hem ook door de beheerders van weeshuizen en gasthuizen, van het hoogheemraadschap Rijnland en van de schutterij belangrijke stukken afgestaan. Zoo kon hij krachtig medewerken om zijne stad „dienst te doen, de vryheid te verdedigen, de wettige Regeering voor te staan en elk by zyn recht te handhaaven," volgens Vondel's door hem in zijn voorrede met instemming aangehaald vers:

1) In Van der Houven's *Handvest of Charterchronyck* (Leyden, 1636), *Matthaeus Analecta* (Hagae, 1698 sq.), Van Mieris, *Groot Charterboek* (Leyden, 1754) en dergelijke.

2) Een tweede deel volgde in 1770.

3) Voorbericht, fol. 2.

Waar toe het heilig recht in perkement geschreven
 Met letters, rood van goud, gesterkt met heerlijk wasch :
 Indien geen burger ooit deszellefs vrugten las,
 Noch deel hadt aan 't genot?

Zoo werd eindelijk zoo goed als voldaan aan den in 1672 ¹⁾ door de burgerij in hare petitie aan prins Willem III geformuleerden eisch: copie van alle stadsprivilegiën ter visie voor iedereen, welke eisch door den Prins was toegestaan, ²⁾ zelfs met belofte van algemeene bekendmaking der privilegiën, „tzij door geschrifte, tzij door den druk,” voorzoover ten minste dit reeds niet geschied was en men de nog ontbrekende kon „designeren haarlieden totnogtoe niet gemeen gemaakt te worden”. ³⁾ Nog in 1748 was dit evenwel niet geschied. Toen echter, in verband met de bewegingen van dat jaar, had een ongenoemde zich geroepen gevoeld om aan de behoefte aan „genoegzaam bewijs van echte stukken, 't welk een ingezeten noodzakelijk zij” de „burgerlijke keuren en gerechtigheden”, de „oude en hedendaagsche privilegiën en handvesten” te verzamelen en uit te geven in een „Extract” ⁴⁾, voorlooper eener meer volledige uitgave, waardoor „de Ingezetten in staat zal gestelt worden om te kunnen nagaan, waar na een ieder zig te richten heeft”. Hij drukte zijn verbazing uit, dat dit voor een zoo belangrijke stad nog niet gebeurd was.

De stadskeuren waren in 1583, na de algeheele vernieuwing in het vorige jaar van het oude keurboek van 1545, op Van Hout's stadsdrukkerij gedrukt, maar slechts in 100 exemplaren en uitsluitend ten behoeve van het stadsbestuur, dat die exemplaren, door den secretaris Van Hout geteekend, zorgvuldig bewaarde en ze bij overlijden der regenten zooveel mogelijk in het oog hield, al gelukte dit blijkbaar niet altijd. Het publiek bleef zich, ook wat de keuren betreft, behelpen met afschriften en afzonderlijk door de stadsregeering gedrukte en verspreide uitgaven, met enkele ter sluiks verkregen exemplaren van den druk van 1583. ⁵⁾

Eenige tegemoetkoming betoonde het stadsbestuur van 1582 door de bepaling, dat „alzo te vergeefs is eenige keuren te maken, ten waar

1) Zie boven, blz. 150.

2) ib. blz. 151.

3) Ordonnantie van den Prins, dd. 21 Sept. 1672.

4) Burger-recht der stad Leyden (Bibl. Leidsch Archief n°. 2359). De verzamelaar is misschien Van Mieris zelf geweest, want hij wist van de uitgave, die hij aankondigt als eerlang te verwachten.

5) Enkele van die verzamelingen komen nog in het archief en bij den ouden boekhandel voor.

die onderhouden worden" en de keuren niet gemaakt zijn „om der boeten wille mer ter contrarie de boeten ten contemplatie van de keuren", alle keuren jaarlijks op den eersten rechte dag der nieuwe schepenen „in openbare vierschare" na klokkeslag zouden worden voorgelezen „voor den volcke" en ten overstaan van het gerecht — een voorlezing die een paar dagen placht te duren en waarbij ieder kon opteekenen wat hij wilde.

Met behulp van zulke gegevens gelukte het in 1657 den Amsterdam-schen drukker Jan Hendriksz. een uitgave te bezorgen van de „Keuren der Stadt Leyden, Geamplieert ende Gerenoveert, mitsgaders Octroyen, Privilegiën en Hantvesten, Den selven Stede gegeven." 1) Deze uitgave was blijkbaar een handige boekverkoopersmanoeuvre. Reeds den 14^{den} Januari van dat jaar was door het stadsbestuur een commissie benoemd 2) van twee burgemeesters, twee schepenen, pensionaris en secretaris met last om het keurboek van 1583 te vernieuwen en te vermeerderen met de sedert gegeven „ampliatien". Deze commissie stelde volgens deze opdracht voor de sedert 1583 zoo in zielental en omvang toegenomen stad, welke toeneming een ontzaglijk getal nieuwe keuren noodig had gemaakt, een geheel nieuw keurboek samen. Dit werd nu voor het publiek uitgegeven, omdat het anders „niet wel mogelijk was te weten, waernaer" men zich „in alles had te gedragen" en ten einde aan overtreders „alle redenen van onwetenheyt te benemen". Het nieuwe keurboek, hoewel in de 17de en 18de eeuw wederom met tal van nieuwe keuren vermeerderd, zoodat het herhaaldelijk noodig was registers voor het gebruik samen te stellen, 3) is tot het einde der Republiek niet meer herdrukt geworden: de stadsregeering zag blijkbaar op tegen het bezwaarlijke werk eener vernieuwing van haar wetboek.

Privilegiën en keuren 4) vormden gezamenlijk het wetboek der stad, voor welks toespasing bij de rechtspraak schout en schepenen ook hadden te rade te gaan met het „onbeschreven recht", d. i. met „zeden en zedelijcheyt", zegt de uitgever van 1657, daarmede bedoelende wat „van oudts altijd voor eene gewoonte ofte stijl" is gebruikelijk geweest, zowel als zij te rade moesten gaan met het Romeinsche recht zelf, het klassieke voorbeeld van alle recht. De samenvoeging van al deze rechten: het in privilegiën en keuren beschreven, het onbeschreven en het Romeinsche recht vormde het Roomsche-Hollandsche recht, waarnaar

1) Amsterdam, 1657.

2) Keuren der Stadt Leyden (Leyden, 1658), Voorrede.

3) Bibl. Leidsch Archief, n°. 2360 vlg.

4) Het onderscheid tusschen beiden werd niet altijd scherp gemaakt.

de stedeling zich had te richten en volgens hetwelk hij in de eerste plaats door de stedelijke rechtbank berecht werd. Hij kon voor civiele zaken appelleeren op het Hof van Holland, dat in eersten aanleg rechtspraak in zaken van domein, munt, geweld en ongeoorloofde vergadering, de landsheerlijke rechten handhaafde, geschillen tusschen stad en stad en platteland berechtte en over voorstellen omtrent privilegiën en costumen oordeel had te vellen. Deze laatste rechtspraak, die anders den burger tegen zijn eigen regeering had kunnen beschermen, werd sedert 1591 op last der Staten ernstig belemmerd door de bepaling, dat het Hof geen rechtsingang mocht verleenen tegen een stad, zonder dat aan deze het rekest vertoond was, dat tegen haar was ingeleverd. Zoo werden ook in 1674 de „politieke zaken” door de Staten van Holland aan het Hof onttrokken en aan hun college voorbehouden, maar het stond volstrekt niet vast, wat die zaken waren. Boven het Hof van Holland stond dan nog als Hof van appèl in civiele zaken sedert 1582 de Hooge Raad van Holland en Zeeland, die den Grooten Raad van Mechelen uit den grafelijken tijd had te vervangen.

Voor crimineele zaken stond, behalve in die gevallen van souvereiniteitsaard, welke aan het Hof van Holland waren voorbehouden, de Leidenaar uitsluitend onder de rechtspraak van schout en schepenen. Zij spraken ten dezen recht zonder appèl, zooals vanouds het gebruik bij crimineele zaken was geweest, en veroordeelden niet dan na bekentenis, volgens den ouden hier geldenden rechtsregel. De algemeene regeling der crimineele rechtspraak in deze landen door de crimineele ordonantiën van Alva wekte reeds dadelijk verzet van alle kanten, kwam door de troebelen van 1572 feitelijk in onbruik en werd bij de Pacificatie van Gent (1576) geschorst; later werd zij geacht alle bindend gezag te missen en bleef dus ook hier de rechtspraak in hoofdzaak bij het oude uit den grafelijken tijd.

Aangezien nu de privilegiën ook uit dien tijd waren, slechts vermeerderd met enkele „octrooien” van den nieuwen soeverein, de Staten van Holland, aangezien de keuren verder, bij alle wijziging in verband met de veranderde omstandigheden, in den grond der zaak het oude middeleeuwsche karakter hadden behouden en de rechtspraak zelve zich volgens het Roomsche-Hollandsche recht evenzoo op middeleeuwschen grondslag had ontwikkeld, mag men zeggen, dat de rechtstoestand van den burger tot het einde der Republiek middeleeuwsch is gebleven. De instelling van het college der „Vredemakers” ¹⁾ (1598), ten einde de taak der

1) Zie boven, blz. 173.

schepenbank te verlichten, veranderde daarin weinig, al gaf zij ook den burger beteren waarborg voor zijne rechtszekerheid en voor de snelheid van de rechtspraak.

Voor de toepassing van de stedelijke wetgeving hing natuurlijk veel af van de meer of minder strenge gezindheid van schout en schepenen, vooral van den eerste, den aanklager, den uitvoerder der vonnissen. De namen van schout Bondt ¹⁾ en van Corn. Paets zijn in dat opzicht bij de Leidsche burgerij in nadrukkelijke herinnering gebleven. De laatste, blijkbaar een ook overigens weinig respectabel of bekwaam ambtenaar ²⁾, is vooral bekend wegens zijn handelwijze bij de arrestatie van het Engelsche parlamentslid Sir Thomas Armstrong op 14 Juni 1684.

Deze was uit Engeland voortvluchtig wegens deelneming aan de samenzwering van Monmouth tegen Karel II en zijn vermoedelijken opvolger Jacobus. Toevallig in een herberg te Leiden, het Schild van Frankrijk in het Noordeinde, vertoevende, werd hij daar door het Engelsche gezantschap in Den Haag ontdekt. De gezant Chudleigh zond in den avond van den 13^{den} zijn secretaris Constable naar Leiden om met behulp van een algemeene resolutie der Staten van Holland uit 1683 van den schout de arrestatie van den vluchteling te verkrijgen. Paets toonde zich wel geneigd om aan het verzoek te voldoen maar vroeg daarvoor 500 guinjes belooning, die Constable nog des nachts uit Den Haag haalde. In den vroegen morgen van den 14^{den} aarzelde Paets echter nog en vervoegde zich om raad bij den presideerenden burgemeester Johan van den Bergh, die de zaak voor „duyvels werk” uitmaakte maar ten slotte aaried bij de andere burgemeesters te gaan vragen, met name bij den invloedrijken Daniel van Alphen. Paets, geraden door den advocaat Rooseboom, leverde ten slotte Armstrong over; de ongelukkige werd naar Engeland gebracht en daar geschavotteerd. De zaak gaf aanleiding tot een reeks van hevige pamfletten zoowel tegen den schout als tegen de Leidsche regeering en de Staten van Holland, die zoo iets hadden toegelaten. De „Leydsche ontrouw” werd heftig aan de kaak gesteld en ook de Staten van Holland zelf verboden, dat voortaan dergelijke overlevering of ontvoering zou plaats hebben of toegelaten worden zonder hun uitdrukkelijk bevel ³⁾.

In het midden der 18de eeuw was de burgerij slecht te spreken over de rechters, die dikwijls het recht ondergeschikt maakten aan de vrijgevigheid der rechtzoekenden — een euvel, waarover ook in de 17de eeuw werd geklaagd en dat bij den schout blijkbaar nog meer dan bij

1) Zie boven, blz. 120 vlg.

2) Zie de pamfletten in Bibl. Archief Leiden, n°. 163—170. Dict. of Nat. Biogr. i. v.

3) Wagenaar, Vaderl. Hist. XV, blz. 253.

de schepenen in het oog viel. De schepenen van den Patriottentijd stonden in een beteren reuk; de voornaamste hervormingsgezinden te Leiden kwamen uit hun kring voort.

Van de rechtspraak van schout en schepenen waren drie categorieën van inwoners der stad uitgezonderd: de professoren, doctoren en magistri, wier rechtbank het Hof van Holland was; dan de andere leden der Universiteit, die onderworpen waren aan de Academische vier-schaar van Rector en assessoren met burgemeesters en de twee schepenmeesters; ten derde de militairen, die stonden onder de jurisdictie van den sedert prins Maurits ingestelden Hoogen Krijgsraad in Den Haag, weik militair gerechtshof na allerlei twisten erover, in 1784 werd opgeheven. Deze verschillende jurisdictiën, waarbij dan nog die van baljuw en mannen van Rijnland voor het omliggende platteland kwam, moesten wel tot allerlei conflicten leiden, vooral waar het zaken betrof, waarin verschillende dezer categorieën betrokken waren.

De laatste bezwaren zoowel als die van den veelszins verouderden rechtstoestand in het algemeen werden tegen het einde der Republiek steeds meer gevoeld en openlijk besproken, zoodat ook ten dezen de behoefte aan ingrijpende hervorming meer en meer algemeen werd en een groote rol speelde bij de woelingen, die in den Patriottentijd door het gansche land heen ontstonden.

* *
*

Zoo leefde de Leidsche burger dag in dag uit zijn rustig bezig leven. Een wandeling tegen den avond langs de met theetuinen en speelhuises versierde, met moestuinen en weilanden omzoomde, zwaar belommerde „vermakelyke” buitensingels ¹⁾; een praatje in de talrijke herbergen en de lang niet altijd rustige bierhuizen, die „vaantjes” heetten naar het uithangende teeken met de stadskleuren, voor de deftigeren in de 18de eeuw in het koffiehuis aan Breestraat of Nieuwen Rijn, later in de societeit, gaf hem afwisseling. Die societeiten ²⁾ waren in het laatst der 17de eeuw voortgekomen uit de „collegiekamers” voor besloten gezelschappen in de koffiehuisen. Het waren plaatsen van bijeenkomst, aanvankelijk alleen van de deftige burgerij, die er een pijp kwam rooken, een glas wijn drinken, een kaartje leggen of billard spelen en ondershands praten over de gebeurtenissen van den dag, in kranten of pamfletten al of niet vermeld. In 1768 ontstond zoo de societeit „Amicitia” in het bekende koffiehuis van Hendrik Hogenstraten aan de Breestraat, de „Heerensocieteit”,

1) Zie boven, blz. 30.

2) Zie mijn Amicitia, in Leidsch Jaarb. 1008, blz. 92 vlg.

waarnaast tijdens de patriotsche woelingen in 1786 een „Burger Sociëteit ter bevordering van eendragt” geboren werd, weldra door andere vereenigingen van dien aard gevolgd. Eerst in 1794 verkreeg het deftige Amicitia een eigen huis aan de Breestraat ¹⁾, terwijl de andere zich met kamers in min of meer aanzienlijke herbergen moesten blijven behelpen. Ook maaltijden, gezellige bijeenkomsten in saletten onder zang en dans, met voorlezing van gedichten en prozawerken, weldra kaartpartijtjes namen, ten minste in de 18de eeuw, een belangrijke plaats in het maatschappelijke leven in.

De in de eerste helft der 17de eeuw zoo dikwijls genoemde eenvoud van het Hollandsche leven bleef in de 18de ver te zoeken. De maaltijden ontaarden in walgelijke braspartijen; het gebruik van jenever ook onder de hoogere standen nam op bedenkelijke wijze toe. Bekend is het spotvers van Hennebo uit het begin der 18de eeuw, waarin vastgesteld werd:

„Het is onmooglyk dat de wever
Kan werken zonder de jenever”.

Ook vele andere beroepen worden op dezelfde wijze vermeld ²⁾

Buiten de stad werd gewandeld naar de naburige dorpen, in speeljachten en boeiers gevaren of gezeild naar de Haarlemer, Kager en Brasemer meren, in speelwagens tochtjes ondernomen naar Warmond, Katwijk, Noordwijk, Wassenaar met vroolijk gezelschap van jongen en ouden, mannen en vrouwen; er werd in schuitjes gevischt op de omliggende wateren, in de trekschuit of den wagen een reisje in gemengd gezelschap ondernomen naar naburige steden. Vermogenden plachten reeds in de 17de eeuw hunne opvoeding te voltooien door een soms lange reis naar Italië, het land der kunst en der schoonheid, naar het in beschaving den toon aangevende Frankrijk. In de 18de reisde men voor plezier in reiswagens of postwagens naar het als badplaats reeds in de 16de eeuw drukbezochte Spa, naar het hoofdsche Brussel, naar het stille Antwerpen, naar den schilderachtigen Rijn, afgezien van de reizen voor zaken, die Leidse fabrikanten en kooplieden naar Engeland en Denemarken, België en Westfalen, tot in Rusland toe voerden.

De kleine burgerij vond aanvankelijk hare uitspanning, behalve in de vaantjes, in de buurtfeestjes, waar het overschot van de buurtkas, door vrijwillige bijdragen vergroot, werd verteerd ³⁾. In de tweede helft der 18de eeuw herinnerde men zich, hoe vroeger armen en rijken uit de buurt bij zulke gelegenheden „buurthielden”; een ge-

1) ib. blz. 98.

2) Aangehaald bij Lefrancq, Nat. Hist. van Holland, III, 3, blz. 1509.

3) Zie boven, blz. 288/9; Lefrancq van Berkhey, Nat. Hist. van Holland, III, 3, blz. 1043 vlg.

meenschappelijke maaltijd, waar mannen en vrouwen zonder onderscheid van rang en stand bijeenzaten, gevolgd door een dansje, of zelfs een tochtje per speeljacht naar buiten kon er toen wel af. Maar omstreeks 1770 kwam dat nog slechts in enkele aanzienlijke buurten voor en verkozen de armere verdeling van de overgeschoten penningen. Het bleef toen in de armere buurten bij het gezellige „banken” op mooie zomeravonden onder het genot van koffie of Luiker-bier, als de geburen bij elkander op de bank voor het huis kwamen praten; maar ook dit gebruik verviel meer en meer. Dan was het visschen en vinken te Leiden bij de armeren zeer aan de orde, het eerste ook om redenen van voeding, en werden dagen lang daarmee zoek gebracht op de singels of in den omtrek; nergens had men grootere begaafdheid voor het africhten van vogels onder de jeugd opgemerkt.

En op het eind des levens kwam de begrafenis; voor hem, die het betalen kon, in de kerk, voor het groote publiek op de bolwerken, waar vooral sedert de vreeselijke pestjaren der 17de eeuw druk werd begraven¹⁾. Buiten de stad kon men alleen begraven worden met uitdrukkelijke toestemming van het gerecht en tegen aanzienlijke tegemoetkoming wegens het derven van de voordeelen der begrafenis door de burgerij. Lefrancq²⁾ verhaalt, dat in zijn tijd veel begraven werd in de naburige dorpen, waarheen het lijk dan werd vervoerd in een tentschuit, gevolgd door een paar jachten met familie. De Roomschen begroeven liefst bij het, zoo men meende, door bisschop Willebrord omstreeks 700 gewijde kerkhof van Oegstgeest; de anderen te Leiderdorp, Warmond, Voorhout enz. Het meest geliefd bleef nog lang het begraven in de hoofdkerken, waar men een eigen graf kon koopen en het bedekken met een hardsteenen zerk, voorzien van den naam, de titels en eventueel het wapen van den begravene, die bovendien nog bijzonder geëerd kon worden door een graftombe of een bord of gedenkteeken aan een der kerkpilaren bevestigd. De stad zoowel als de kerk zelve trokken hiervan voordeelen door den verkoop van graven aan familie's, het heffen van grafrechten enz. Een keur van 1663 beveelt het plaatsnemen van zerken op ieder graf in de kerk; een van 1672 schrijft gebiedend het maken van grafkelders in de kerken voor, waarin niet meer dan 3 of 4 kisten boven elkander mochten geplaatst worden, terwijl voortaan alleen onder debanken en in de koren zandgraven mochten voorkomen.

In de 17de eeuw klaagde men veel over lijkenlucht in de kerken, vooral bij groote sterfte, en werden maatregelen genomen om te zorgen, dat de graven behoorlijk met minstens een voet zand werden gedekt. Het

1) Van Mieris, I, blz. 83 vlg.; III, blz. 952 vlg.

2) Natuurl. Hist. van Holland, III, 3, blz. 1959.

begraven op de bolwerken kwam meer en meer in zwang, natuurlijk ook voor de Roomschen en de Joden, die niet in de kerken wenschten begraven te worden of daar noode werden geduld. De verordening van 1672 stelde vast, dat boven iedere kist, in een graf op de bolwerken begraven, minstens drie voet hoog zand moest worden gestort, waarop toezicht werd gehouden door de onderschouten, die tweemaal 's weeks met een ijzeren boor moesten onderzoeken, of aan den eisch voldaan was. De doodkisten mochten sedert 1603 alleen van vuren hout en op bepaalde grootte worden gemaakt; een keur van 1655 regelde tot in bijzonderheden het maken van doodkisten. Het toezicht der kosters op de graven in de kerken was voldoende genoeg maar dat op de bolwerken liet veel te wenschen over, zoodat lijkenschending door gewone lijkroovers en zelfs door grafmakers meermalen voorkwam; het hout der lijkkasten werd schandelijk geroofd en heimelijk als brandhout of voor andere doeleinden verkocht, zoowel als de lijken en hunne kleeding zelf. In 1733 maakten schout en schepenen daartegen een scherpe keur, waarin, op f 300 belooning voor den aanbrengrer, grafschending met strenge straf werd bedreigd. Voor het begraven op buitengewone uren of met buitengewone praal van rouwkleeding en rouwrijtuigen werd toestemming geëischt van de stadsregeering, die, gelijk van weelde bij het trouwen, daarvan vaste rechten hief; het gewone begraven met de doodkist op de gedragen baar, gevolgd door in gehuurde rouwman-tels gehulde verwanten en vrienden, geschiedde door de gemeente, die daarvoor ook een belooning van de familie placht te genieten.

Sedert 1767 ontstonden er met toestemming der stadsregeering bijzondere begrafenisfondsen met zorgvuldig opgestelde reglementen; de 18de eeuw kende er reeds een vijftal, onderscheiden door toepasselijke zinspreuken als „Troost in Nood”, „Eendragt baert Liefde”, „Zorgt in den Tijd” 1). Daarnaast had men nog de begrafenisbepalingen der gilden, die eveneens in de 18de eeuw aanzienlijk werden uitgebreid maar wier toenemend verval 2) aanleiding gaf tot de stichting van nieuwe algemeene begrafenisfondsen. Dezelfde oorzaak, het verval der gilden, veroorzaakte de oprichting van algemeene weduwenfondsen sedert 1738 3) gelijk vroeger de oprichting van ziekenbussen 4).

1) Reglementen en ordonnantiën in n°. 3770 vlg. der Bibl. Arch. Leiden.

2) Zie boven, blz. 216.

3) Bibl. Archief Leiden, n°. 3838 vlg.

4) Zie boven, blz. 214 vlg.

HOOFDSTUK XII.

PATRIOTTEN EN PRINSGEZINDEN.

De onzalige twisten, die op het eind der 18de eeuw de oude Republiek te gronde zouden richten, lieten ook Leiden allerminst ongemoeid.

De Leidsche regeering had zich reeds vóór het begin van den oorlog met Engeland zeer anti-Engelsch betoond. Hare afgevaardigden in de Staten van Holland hadden telkens in last gekregen om tegen Engeland's eischen ¹⁾ in den Amerikaanschen Vrijheidsoorlog schrap te staan. Zij hadden in de Hollandsche Statenvergadering met zoo goed als eenparige instemming hunner committenten moeten ²⁾ aandringen op nauwe aansluiting bij de neutralen, op „praealable garantie” en „defensieve alliantie” met de Noordsche mogendheden, die in 1780 onder leiding van Rusland een gewapende onzijdigheid voorbereidden; deze was, zoo meende Leiden, „tot securiteit van de bezittingen der Republiek volstrekt nodig”. Wel begeerde het geen oorlog met Engeland en besloot ³⁾ het gedrag van Amsterdam in zake het geheime concepttractaat met Amerika en de uitdagende houding dier stad tegenover den Engelschen gezant Yorke te „desavoueren” en te „disapproberen”, maar toen die oorlog op het eind van 1780 door Engeland werd verklaard, was Leiden volkomen bereid om alle noodige maatregelen te nemen „ter conservatie, defensie en bescherming van het Lieve Vaderland” ⁴⁾. Het zag in de toenemende tweedracht een groot gevaar en drong van het begin af aan op „meerdere bevestiging eener allezints

1) Vgl. Gesch. van het Nederl. Volk, III, blz. 513 vlg.

2) Vroedschapsb. 29 Juni—17 Oct. 1780.

3) ib. 21 Nov. 1780.

4) ib. 28 Dec. 1780.

zoo hoog noodige harmonie en eensgezintheid onder de staatsleden" 1). Het verlangde verder nauwe aansluiting bij Engeland's vijanden: de Vereenigde Staten, Frankrijk en Spanje 2).

Overeenkomstig deze beginselen protesteerde de vroedschap echter ernstig tegen de reeds spoedig duidelijk blijkende „inactiviteit, flauw-hertigheid en traegheid" in het voorbereiden van de actie ter zee en verlangde krachtiger maatregelen tot bescherming van den handel door middel van flinke convooien. Maar aan den anderen kant wilde zij ook de scherpe houding van Amsterdam en de zijnen tegen den hertog van Brunswijk, weldra tegen den Prins zelve, en de „fameuse libellen" tegen het als engelschgezind gewantrouwde stadhouderlijke hof niet goedkeuren 3); het beval zijnen afgevaardigden ook de houding der Hollandsche gedeputeerden in de Staten-Generaal, die zeer scherp tegen Brunswijk was, te „desavoueren". Daarentegen liet zij den 6 Sept. 4) een ernstigen brief aan de Staten van Holland uitgaan tot handhaving van het beginsel van „vrymoedig adviseeren" der staatsleden, naar aanleiding van de klacht der Amsterdamsche admiraliteit over de scherpe kritiek der Amsterdamsche afgevaardigden wegens het zeer langzame en krachtelooze beleid van haar college. Zij nam dus aanvankelijk een verzoenende houding aan, maar toen er ook in den aanvang van 1782, niettegenstaande de heugelijke zege bij Doggersbank van Augustus te voren, nog altijd niets kwam van een krachtige vlootactie, ging zij meer en meer naar de oppositie over en spaarde nu ook den Prins geenszins.

Wij zien haar 22 Januari 5) krachtig aandringen op oprechte samenwerking met Frankrijk, later op afwijzing van Engeland's door Rusland overgebrachte aanbiedingen omtrent een particulieren vrede 6), op aanneming daarentegen van de aanbiedingen der Amerikaansche regeering omtrent een nauw handelsverdrag 7), waarin met name de Leidsche fabrikanten groot voordeel zagen 8). In hun veel indruk makend verzoekschrift van 18 Maart 1782, dat zij twee dagen later ook „in den schoot der Staten van Holland" neerlegden, drongen die fabrikanten aan op nauwere betrekkingen met „het nieuw tooneel des handels" in Amerika, waarvan men in Frankrijk reeds zooveel voordeel

1) *ib.* 2 Jan. 1781.

2) *ib.* 26 Juni 1781.

3) *ib.* 20 Aug. 1781.

4) *ib.* i. d.

5) *ib.* i. d.

6) *ib.* 12 Febr. 1782.

7) *ib.* 19 Maart 1782.

8) *Vaderl. Hist., Vervolg op Wagenaar, V, blz. 130.*

trok en waaraan St. Eustatius, de „gouden rots”, zijn hoogen bloei te danken had gehad. Niet alleen Leiden maar de geheele Republiek zou er een opleving der nijverheid door zien ontstaan, meenden zij.

Eindelijk diende op 16 Juli 1782 ¹⁾ de president-schepen Hendrik Balthazar van Halteren een scherpe propositie bij de vroedschap in ten einde in de Staten van Holland het initiatief te nemen tot instelling van een scherp onderzoek naar de redenen der „onbegrijpelijke” werkeloosheid van de vloot en der schandelijke vernederingen, die de Republiek zich herhaaldelijk moest getroosten. De propositie, kort na een dergelijke van Zeeland ingediend, wees er in welgekozen bewoordingen met nadruk op, dat slechts een klein getal vijandelijke schepen de gansche zeemacht van den staat feitelijk in de havens had opgesloten en de zeevaart verhinderd, zoo zelfs dat de Hollandsche vlag van alle Europeesche zeeën was verdwenen. En toch ontbrak het hier niet aan goede en dappere zeelieden zooals Doggersbank had bewezen. „Verkeerde directie der zeezaken” scheen de oorzaak en de voorsteller meende daarover niet langer te mogen zwijgen; hij verlangde „gepaste en constitutioneele middelen” tot verbetering. Hij begeerde van Zijne Hoogheid copie van alle orders, door hem als admiraal-generaal aan de bevelhebbers der vloot en van afzonderlijke eskaders verstrekt, benevens van al het voorgevalene in de zeekrijgsraden en onmiddellijke krachtige bescherming van den handel; dan opheldering van de reden van het niet waarschuwen omtrent het uitbreken van den oorlog ten opzichte van twee oorlogschepen en een Oostindievaarder, die dadelijk na het vertrek van den Engelschen gezant Yorke den vijand in handen waren gevallen, en van allerlei andere „verzuimen” ter zee, waaromtrent in vele bijzonderheden werd getreden. Het goed geschreven stuk eindigde met herhaalden aandrang op een onderzoek van wege den staat en op krachtige leiding der krijgsverrichtingen.

Het voorstel, dat in krachtiger termen was vervat dan dat van Zeeland een paar dagen te voren, werd ongewijzigd door de vroedschap van Leiden overgenomen en aanstonds ter Statenvergadering van Holland ingediend. Het maakte grooten indruk in den lande en werd zoowel in Holland als elders zeer toegejuicht; de meeste Hollandsche steden betuigden aanstonds hare volle instemming en haren dank aan Leiden. Toen van deze dankbetuigingen in de resumtie der notulen van de Staten geen melding werd gemaakt, sloten Dordrecht, Schiedam, Gouda en Alkmaar zich weldra nog uitdrukkelijker aan bij de poging van Leiden. De zaak werd zoo algemeen bekend en gaf tot allerlei beschouwingen

¹⁾ Vroedschapsb. i. d.; Res. Holl. 31 Juli 1782; Vervolg op Wagenaar, l. l. blz. 237 vlg.; Knuttel, Catalogus, n°. 20063.

aanleiding. De Prins, tegen wiens beleid de propositie van Leiden voor een goed deel gericht was, beklaagde zich (14 Aug.) in het Secretet Besogene der Staten-Generaal bitter over deze „insimulatiën” van „qualijk geintentionneerde lieden” 1); de schout-bij-nacht Van Kinsbergen, een der meest geachte bevelhebbers van de vloot, gaf in September zijne verontschuldigende „Consideratien van importantie” daarop uit 2), die weder, met andere „ellendige blauwboekjes”, van Leidsche zijde beantwoord werden door een omstandig „Verslag gedaan aan de Magistraat van Leyden” 3). De Hollandsche Statenvergadering ging, tot verbazing van velen, in deze kritieke dagen voor drie weken uiteen, maar bij hare nieuwe bijeenkomst (24 Sept.) werd Leiden's voorstel, thans in alle steden behandeld, door de meerderheid nogmaals zeer geprezen en nog met andere punten versterkt 4). Eene bezending der Staten aan den Prins naar aanleiding van Leiden's optreden, van welke, nevens den heftigen Cornelis de Gyselaar, pensionaris van Dordt, Visscher, pensionaris van Amsterdam, den Rotterdamschen secretaris Van Zuylen van Nyevelt, den Hoornschen Merens en den raadpensionaris Van Bleiswijk, ook de Leidsche pensionaris Van Staveren 5) lid was, werd 3 Oct. door den Prins ontvangen. Deze antwoordde kortaf met verwijzing naar een door hem te geven verantwoording aan de Staten-Generaal, die ook 7 Oct. reeds door hem werd ingediend maar door zeer velen als onvoldoende werd gekenmerkt. De bezending wendde zich den 11^{den} Oct. weder tot den Prins naar aanleiding van zekere omstandigheden bij de zending van 10 schepen naar Brest op aandrang van Frankrijk, waarop de Prins antwoordde, dat hij haar geen rekenschap verschuldigd was en zich niet verder met haar of hare bezwaren zou inlaten. De zaak liep uit op een conflict tusschen Holland en den Prins, van belang bij de verderfelijke twisten, die in de eerstvolgende jaren de Republiek zouden teisteren.

De propositie van Leiden had ook te Leiden zelf veel gerucht gemaakt. De eigenlijke auteur van het stuk 6) heette niet Van Halteren te zijn, die het in de vroedschap had gebracht, maar te behooren tot een kring van Patriotten, die zich in den laatsten tijd te Leiden had gevormd. Tot dien kring behoorden de burgemeesters Chastelein

1) Vervolg, l.l. blz. 260; Archives de la Maison d'Orange, V, p. 131.

2) Knuttel, n°. 20060; Bibl. Archief Leiden, n°. 347.

3) Knuttel, n°. 20061; Bibl. Archief Leiden, n°. 348.

4) Vervolg, l.l., blz. 264.

5) Hij was 9 Oct. 1780 den grijsen J. van Royen opgevolgd. Vgl. Archives, l.l. p. 154.

6) Knuttel oppert (n°. 20060) de vraag, of het niet de uitgeweken Fransche katholiek F. Bernard kan zijn, die te Leiden woonde en algemeen gold voor den bestrijder van Van Kinsbergen's geschrift (n°. 20061) in het Verslag bovengenoemd.

en Hubrecht, de pensionaris Van Staveren, de griffier Daniel van Alphen, een aantal vroedschapsleden, onder wie de schepenen J. van Royen en Romswinkel, de 18 Oct. 1781 in de vroedschap gekozen advocaat Mr. F. G. Blok, de fabrikanten Pieter Vreede, Du Rieu, Le Poole, Mr. La Pierre, Van Langen e. a. De merkwaardigste hunner was wel de jonge heftige doopsgezinde predikant F. A. van der Kemp ¹⁾, vriend en medewerker van de aarts-patriotten Van der Capellen tot den Poll, Cornelis de Gyselaar en den pensionaris van Amsterdam Van Berckel, en met Van der Capellen bewerker van het bekende pamflet „Aan het Volk van Nederland” (1781), het manifest der patriotsche partij, en van vele andere patriotsche geschriften van beteekenis. Ook de uitgever van de beroemde Fransche Leidsche courant, het Journal de Leyde, Mr. Johan Luzac, rechtsgeleerde van beteekenis en tevens bekend graecus, behoorde tot hen, al was hij zeer gematigd en werd hij reeds gewantrouwd, daar zijn oom Elie Luzac overtuigd en werkzaam prinsgezinde was. De meeste hoogleeraren werden eveneens tot de Patriotten gerekend, die echter vooral aanhang vonden onder de wegens den stilstand der industrie ontevreden fabrikanten en de op de heerschende Kerk gebeten dissenters: Roomschen, Remonstranten, Doopsgezinden, meestal behoorende tot de gezeten burgerij; een aantal schutter-officieren en advocaten waren van dezelfde partij; het dichtgenootschap Veniam pro Laude en zijn leider, de boekverkooper Hoogeveen, was bepaald patriotsch ²⁾.

Als hoofden golden te Leiden aanvankelijk Van der Kemp, de genoemde Hoogeveen en de „Jezuit” Bernard, door de tegenstanders Loyola genoemd ³⁾. Het waren de regenten en burgers, die den ellendigen toestand der Republiek in de eerste plaats weten aan den verouderden regeeringsvorm, vooral aan de veranderingen van 1748, toen de macht des stadhouders zoo groot, ja bijna monarchaal was geworden. Onder de regenten waren er zeer velen, die terugkeer begeerden tot de republikeinsche beginselen van De Witt en Oldenbarnevelt, tot de „aristocratique” regeering van den stadhouderloozen tijd, met handhaving dan van een beperkt stadhouderlijk gezag. Maar de groote meerderheid der Patriotten achtte reeds een dergelijke reactie volstrekt onvoldoende en wenschte vurig hervorming van den geheelen staat in democratischen zin en wel zoodanig, dat aan de gezeten burgerij me-

1) Hij was 13 Nov. 1776 als zoodanig opgetreden (Fairchild, Van der Kemp, p. 21) en in 1752 geboren.

2) Een en ander uit de Leidsche pamfletten, verzameld in de bundels der Maatsch. der Letterkunde, n°. 127 vlg. (Leidsche Zaken) en die in Bibl. Leidsch Archief, n°. 350 vlg.

3) Vgl. over hen: De Canonyke Boeken van de stad daer de schoole der Wijsheid is (1783); De oude rechtzinnige Academische Cronyke (Meppelt, 1783), met een aantal dergelijke pamfletten.

dezeggenschap, ja overwegenden invloed op de regeering werd toegekend, zoodat een einde zou worden gemaakt aan de veelszins bedorven regentenheerschappij; zij hadden groote bezwaren tegen de thans bestaande stadhouderlijke regeering en waren niet gezind den Prins de groote macht te laten, die hem in 1748 was toegekend. Er waren er ook, die desnoods een ongewijzigde maar krachtig uitgeoefende stadhouderlijke macht, mits met democratische instellingen, zouden hebben goedgekeurd.

Daartegenover stonden de veel talrijker Prinsgezinden, als wier penvoerder de te Leiden persoonlijk slecht bekende ¹⁾ Le Francq van Berkhey gold, schrijver van buitengemeen heftige orangistische pamfletten ²⁾ en gedichten. Bijna de geheele kleine burgerij behoorde tot haar; als haar leiders erkende deze bovendien den hoofdschout Van der Marck; verder de advocaten Amalry en Steenwinkel, de hoogleeraren Kluit, Pestel, Sandifort en Allemand, de gereformeerde predikanten, onder wie vooral ds. De Haas op den voorgrond trad, den stadssecretaris Ysbrand van Dam, een aantal bekende studenten: Bilderdijk, Van der Palm, Kumpel e. a., den beroemden drukker en geleerde Elie Luzac, den roerigen bakker Trago, enz.

De Prinsgezinden wilden niet hooren van aristocratische of democratische regeeringswijze. Zij ontkenden niet, dat hervorming en verbetering van het staatswezen noodig was, maar zij zochten deze in versterking van de stadhouderlijke macht tegen de regentenheerschappij zowel als tegen den aandrang op meer invloed, door de gezeten burgerij uit te oefenen. Men sprak er onder hen zelfs van den Prins tot soeverein te verheffen en hem zoo den titel te geven, waarop de hem in 1748 toegekende uitgestrekte bevoegdheden aanspraak schenen te verleen. Zij wilden niets laten vallen van de rechten der heerschende Kerk of van hare aanspraken. Zij meenden, dat het door de Patriotten begeerde „grondwettig herstel” alleen een voorwendsel was tot beperking van den invloed van het geliefde Oranjestad, waarmede naar hunne meening de Republiek stond of viel. En al zagen zij in Willem V niet bepaald het ideaal van een Oranjevorst, zij wilden niet hooren van tegen hem gerichte verwijten of bewegingen en hingen hem aan als de verpersoonlijking van het vaderland, hem, wiens kinderen eenmaal zijne erfenis zouden aanvaarden.

De patriotschgezinden nu achtten naar aanleiding der propositie zich verplicht de stadsregeering voor haar manmoedig optreden te be-

1) Vgl. over hem de pamfletten bij Knuttel, n°. 21127/8.

2) Onder deze De Oranjeboomen, door Frank de Vrij (1782), antwoord op Vreede's niet minder heftig Oranjeboomen.

danken en haar daardoor te steunen tegenover de door anonieme pamfletschrijvers van oranjegezinde zijde reeds dadelijk op haar gedane aanvallen. Een den 14^{den} October in de burgemeesterskamer plechtig door acht personen ¹⁾ uit hun kring aangeboden dankadres met 1350 handteekeningen van Leidsche burgers en ingezetenen ²⁾ bracht de diepgevoelde dankbaarheid over van een aanzienlijk deel der burgerij „van allen rang” voor de propositie en keurde de daarop gerichte aanvallen ten zeerste af als strafwaardige pogingen „om den openbaren vijand in de hand te werken” en de regeering van Holland „bij de natie gehaat of veragt te maken”. Zoowel de burgemeesters als de vroedschap namen dit adres gaarne aan en de laatste liet de acht afgevaardigden den volgenden dag in burgemeesterskamer bedanken voor deze „verzekering van vertrouwen”, dit bewijs van „liefde en verknogtheid” ³⁾. Maar het dankadres lokte natuurlijk ook heftige protesten van de prinsgezinde partij uit en de „misnoegdheid” en tweespalt onder de burgerij nam in dit najaar hand over hand toe. Vooral de hoofdschout Van der Marck, die Van der Kemp en zijn eindelijk ontdeekten patriotschen drukker Herdingh thans vervolgte wegens het uitgeven van een in 1779 gedrukten „Lierzang” aan eenige Friesche Patriotten, Elie Luzac, wiens schoonzoon domeinraad van Willem V geworden was, en Lefrancq van Berkhey moesten het in venijnig persoonlijke pamfletten bitter ontgelden ⁴⁾; maar niet veel minder de Keezen, de „Veniamieten”, die op hunne beurt in hunne persoonlijke verhoudingen, overeenkomstig de pamfletgewoonten des tijds, onder het ontleedmes werden genomen. Op den verjaardag van den Prins (8 Maart 1783) heerschte er hevige onrust in de stad; de door de Prinsgezinden voorgenomen illuminatie werd op allerlei wijzen door de Patriotten belemmerd en den ganschen avond liepen patriotsche groepen rond om de aangestoken kaarsen door middel van geld en goede woorden te doen blusschen, wat door de stadsregeering oogluikend werd toegelaten; te Oegstgeest, waar Kumpel en andere studenten de boeren wilden opwekken om een vroolijk Oranjefeest te vieren, ontstond een kloppartij. De partijen begonnen zich te tooien met symbolieke cocardes: oranje aan de eene zijde, wit-blauw-groen aan de andere.

Reeds in het vorige jaar ⁵⁾ was in den lande een sterke beweging

1) Het waren: de advocaten Johan Luzac en Steenwinkel, Keun, kapitein der schutterij, Le Poole en Paulus Du Rieu Jr., kooplieden, L'Ange, Bouwman en De Pecker, notarissen en procureurs.

2) Knuttel, n°. 20065. Het adres met de aanspraak der acht en het antwoord in n°. 14 van bundel n°. 127 van de Maatsch. der Nederl. Letterk. bovengenoemd.

3) Vervolg op Wagenaar, I. I. blz. 288.

4) Bibl. Archief Leiden, n°. 356 vlg.; Knuttel, n°. 20628 vlg.

5) Gesch. van het Nederl. Volk, III, blz. 576 vlg.

ontstaan, oogenschijnlijk in verband met de vijandige houding van den beheerscher der Zuidelijke Nederlanden, den Duitschen keizer Jozef II, tot versterking der weerkracht buiten het gewone leger om, door middel van de oprichting in stad en land van exercitie-genootschappen of vrijkorpsen. De Patriotten, blijkbaar gesteld op de vorming eener weer-macht, die onafhankelijk zou zijn van den kapitein-generaal der afzonderlijke provinciën zoowel als der Unie, prins Willem V, gaven zich voor deze zaak veel moeite en vooral Van der Kemp, zoon van een officier en zelf oorspronkelijk, niettegenstaande zijn doopsgezinde overtuiging, in het leger getreden, kwam daarbij weder met Van der Capellen op den voorgrond.

Te Leiden had de in 1748 ingestelde Krijgsraad der schutterij, die uit de kapiteins der 18 vendels en andere officieren bestond, aanvankelijk het plan tot oprichting van een vrijkorps ook hier niet gesteund; de Krijgsraad, geleid door den kolonel der schutterij, Mr. Van den Sandheuvel, had veeleer gedacht aan een verbetering der schutterij zelve en in het bijzonder aan betere regeling der exercitiën, die in hoofdzaak immers alleen op de nachtwacht en dan nog zeer ongeregeld plaats hadden. De Krijgsraad had zich in den nazomer van 1782 tot de stadsregeering gewend om toestemming voor deze verbetering, maar deze had het verzoek, waarin zij gevaar zag bij de toenemende onrust onder de burgerij, beleefdelijk afgeslagen of ten minste willen uitstellen. Daarop besloten in het voorjaar van 1783 enkele vurige Patriotten: Van der Kemp, Vreede, Blok, dr. Van Schelle en Romswinkel, de zaak der oprichting van een korps „vrijburgers” ter hand te nemen ¹⁾. De burge-meesterszoon Chastelein werd voorzitter, Van der Kemp secretaris. Men begon eerst zeer bescheiden met enkele leden, waarbij weldra anderen zich voegden, zoodat het spoedig wenschelijk scheen de burge-meesters ermede in kennis te stellen. Men werkte een concept-plan uit en besloot uit vrees voor conflicten geen schutters op te nemen, maar zich te bepalen tot 1° leden der Universiteit, studenten en anderen, volgens de wet vrij van alle schutterlijke diensten; 2° lagere stedelijke beambten, uitgesloten van de schutterij, brandwachten enz.; 3° zoogenaamde „geldburgers”, Doopsgezinden e. a., die zich vrijgekocht hadden van krijgs- en waakdienst; 4° niet-schutters, die echter wel schutters konden zijn maar omdat — naar men onjuist beweerde ²⁾ — prins

1) Vgl. behalve het Vroedschapsboek over 1783 passim, een reeks pamfletten over deze zaak in de genoemde collecties, n°. 20268 vgl. bij Knuttel. Vooral de daar onder n°. 20633 genoemde Brief aan de burgers en inwoners der stad Leyden (z. d. en drukpl.); Vervolg op Wagenaar, VI, blz. 264 vlg.

2) Vgl. hierover Le Francq van Berkhey, Aan mijne Medeburgen (Amst. 1783), blz. 23 vlg. (Knuttel, n°. 20635).

Willem IV in 1749 bij ordonnantie het getal van schutters in ieder vendel op ten hoogste 165 had gesteld, niet daarin waren opgenomen. Het plan was dit vrijwillige korps naast de schutterij te plaatsen, het te binden aan een eed van trouw aan de stadsregeering en het ook bij brand of ander „onheil” te laten dienstdoen, waartoe dan een „loopplaats” op de Hooglandsche Kerkgracht kon aangewezen worden; in de maanden Mei tot Augustus zou worden geëxerceerd en op 3 Oct., den stedelijken feestdag, hoopte men te mogen „paradeeren” gelijk de schutterij. Een rekest in dien geest werd aan de burgemeesters ingediend en men begon, zoo goed als zeker van de toestemming der in meerderheid patriotsche stadsregeering, reeds met oefeningen met geweer en bajonet.

Het plan wekte hooge ergernis bij den Krijgsraad. Burgemeesters hadden dadelijk na de aanvraag tot oprichting van het vrijkorps aan den Krijgsraad gevraagd, hoe deze er over dacht, maar zonder het rekest zelf over te leggen. De Krijgsraad maakte echter bezwaar te adviseeren over een plan, dat hij niet in bijzonderheden kende, waarop burgemeesters antwoordden, dat kennisneming van het rekest onnoodig was en zij zelf wel voor de belangen der schutterij zouden zorgen. De Krijgsraad stelde toen, nadat eerst getracht was een rekest tegen de oprichting van het nieuwe corps geteekend te krijgen, een rekest op om den schutters te veroorloven zich vrijwillig in den wapenhandel te oefenen en liet dit door schutterofficieren en schutters teekenen. De patriotsgezinde vroedschapsleden Blok, Van Royen en Romswinkel gingen dit teekenen 10 Mei op den Doelen persoonlijk na, maar werden er door kolonel en schutters onvriendelijk bejegend en beklaagden zich bij burgemeesters, die den 13^{den} den kolonel een waarschuwing thuis stuurden naar aanleiding van zijn gedrag en dat der zijnen tegenover de overheid, die, gedachtig aan het gebeurde in 1748, zulk een medepraten der schutterij niet goedkeurde. De Krijgsraad stelde toen tegenover de burgermeesterlijke resolutie een „Verantwoording” op, die hij op eigen gezag en kosten liet drukken, rondzond aan de vroedschap en alom verkrijgbaar stelde. Intusschen stonden burgemeesteren 22 Mei de oprichting van het vrijkorps toe, mits niet meer dan 300 man sterk; ook aan den Krijgsraad werd veroorloofd de schutters, die zulks begeerden, in den wapenhandel te doen oefenen. Maar de ongehoorzaamheid van den „Manhaften Krijgsraad” kon in geen geval worden toegelaten; de zaak bleef bijna het gansche jaar aan de orde en eindigde eerst 7 Nov. 1) met behandeling in de vroedschap der geheele kwestie, die besloten werd met een duchtige vermaning aan den Krijgsraad, waartegen echter drie

1) Vroedschapsboek i. d.

aanzienlijke prinsgezinde leden der vroedschap: Van Assendelft, Van der Marck en Van Leyden, krachtig protesteerden.

Zoo kreeg men te Leiden twee vrijkorpsen: dat van Van der Kemp en de zijnen en dat van de schutterij. Het eerste, dat het aanvankelijk maar tot 100 man kon brengen, oefende zich op behoorlijken afstand van de stad achter het Rechthuis te Leiderdorp ¹⁾ en paradeerde reeds in Juni voor den grooten man der vrijkorpsen, Van der Capellen, buiten de Koepoort. Het tweede, in September 1783 opgericht en gecommandeerd door kolonel Van den Sandheuvel zelf en eenige zijner officieren, telde slechts 40 à 50 man; het kreeg echter spoedig ook al een patriotischen tint.

De zaak van het vrijkorps had voor Lefrancq van Berkhey een zeer bedenkelijk gevolg. Hij had zich geroepen geacht in een geschrift „Aan mijne medeburgenen” ²⁾ de oprichting ervan ten sterkste te bestrijden en daarbij, als naar gewoonte, de personen van verschillende Patriotten heftig aangevallen. Een viertal hunner: Van der Kemp, de jonge Chastelein, Heldewier en Vreede, richtten daarom een „actie van injurie” bij de Universiteits-vierschaar tegen den als lector in de natuurlijke historie ³⁾ onder hare jurisdictie staanden Lefrancq, die, ondanks zijn protest bij de Staten van Holland, veroordeeld werd tot zes weken schorsing met verlies van traktement. De zaak gaf natuurlijk weder aanleiding tot een reeks van pamfletten voor en tegen hem ⁴⁾, voor en tegen zijn „hooners.”

Behalve deze kwestie's brachten ook die over de militaire jurisdictie ⁵⁾, over de voortdurende werkeloosheid van de vloot, vooral over haar niet gaan naar Brest voor een gemeenschappelijke onderneming met de Fransche vloot tegen Engeland de gemoederen in beweging en meer en meer richtte deze beweging zich tegen den Prins en zijn geslacht, in een sterk patriotsch pamflet uitgemaakt voor „de waere oorzaak van 'sLands ongeval.” De politieke bladen behandelden deze dingen in heftige termen en werden met gretigheid gelezen. De gisting nam toe. Het bezoek van den Prins en zijn gezin te Leiden op het einde van de kermis (5 Juni) gaf aanleiding tot botsingen tusschen de beide partijen; „noodkreten” en „vreugdegalmen” op dat bezoek weerklonken uit beide kampen. Lefrancq's serie „Verzameling van Leydsche Keur- en Hekeldich-

1) Vervolg, l.l. blz. 270.

2) Bibl. Archief Leiden 369 vlg.; Knuttel, n°. 20635 vlg. Een tweede stukje volgde later; hij ontkende de schrijver van dit laatste te zijn.

3) Sedert 1773.

4) Knuttel, n°. 20643 vlg.

5) Gesch. van het Nederl. Volk, III, blz. 566 vlg.

ten" ¹⁾ bevat menige bijdrage uit dezen tijd over de personen, die te Leiden toen het rad draaiden ofwel — zooals hij schreef — de „godloze Tieranny op het Leydsch stadhuis" uitoefenden. De kort op dit bezoek gevolgde afwijzing door den Prins van drie hem door den stadsregering ter benoeming tot schepen aanbevolen Patriotten: Jan van Royen, Gerard van Hooegeveen en J. B. Douw ²⁾, wekte hevige verbittering onder hunne partijgenooten als een inbreuk op de stedelijke vrijheden.

Een sedert November 1782 onder het burgemeesterschap van Heyns, Hubrecht, Speelman en Schrevelius opgekomen zaak toonde intusschen duidelijk, dat de meerderheid in de Leidsche vroedschap niet meer zoo „harmonieus" was als te voren. Terwijl op den 19^{den} dier maand de „zoogenaamde hooge krijgsraad" en de „dus genoemtwordende militaire jurisdictie" scherp waren besproken en een besluit daartegen was genomen, stelden burgemeesters, wijzend op hun „onheuglijke possessie" van het recht om kennis te nemen van de zaken in de Statenvergadering behandeld en deze dan aan de vroedschapsvergadering voor te leggen, eene wijziging in de behandeling der landszaken voor. De jongste der leden, Blok, had namelijk aanmerking gemaakt op de oude wijze van behandeling, waardoor feitelijk die zaken door burgemeesters, pensionaris en de beide vroedschapsafgevaardigden (adjuncten) ter Statenvergadering werden afgedaan, terwijl de vroedschap niet de stukken zelf maar alleen de daarop steunende voorstellen te hooren kreeg. Hij had dus voorgesteld voor het vervolg een commissie te benoemen, bestaande behalve den pensionaris uit de burgemeesters, de beide adjuncten, twee regeerende en twee oudschepenen, benevens twee veertigen, de eerste zes vast voor „alle besoignes", de laatste zes bij toerbeurten om de 3 maanden afwisselend. Zoo zou ieder lid der Grootte Vroedschap op zijn beurt kennis kunnen nemen van de landszaken. Burgemeesters nu begeerden wel toe te stemmen in een dergelijk „secret besogne" maar wenschten het anders samengesteld ³⁾, ter bevordering van betere „harmonie".

Een commissie voor deze regeling kwam 10 Februari tot een uitgebreid rapport, op grond waarvan het stedelijk „secret besogne" voor landszaken bij besluit van 17 Maart 1783 werd samengesteld uit de burgemeesters, de twee oudste regeerende schepenen, de twee oudste oud-burgemeesters en de twee oudste veertigen met volle, pensionaris en secretaris met adviseerende stem. Uit deze regeling bleek, dat de meer-

1) Knuttel, n°. 20656.

2) Elegie daarop in Bibl. Archief Leiden, n°. 364.

3) Vroedschapsb. i. d.

derheid dezer regenten van aristocratisch-patriotsche gezindheid toch niet zoover wilde gaan als het vurig democratisch-patriotsche lid Blok, die bij al deze zaken voortdurend op den voorgrond trad.

De Leidsche regeering bleef dus wel in meerderheid patriotsch, maar was niet van plan met de democratische Patriotten mede te gaan. Blok en de niet minder vurige lakenfabrikant Pieter Vreede stonden, evenals de ontembare drijver Van der Kemp, reeds vroeg in nauwe betrekking tot de hoofden der patriotsche beweging van den eersten tijd, vooral tot Van der Capellen tot den Poll. Blok heeft met zijn collega's Van Hoogeveen en Romswinckel namens Leiden deelgenomen aan de eerste vergadering der „Vaderlandsche Regenten” op 16 Aug. 1783 te Amsterdam ¹⁾ en woonde ook verder, evenals andere Leidsche regenten, deze periodieke bijeenkomsten bij, waarbij aanvankelijk de leiding der gansche patriotsche beweging berustte. Vreede en Van der Kemp waren de voorstellers der „Acte van Verbintenis” van 1785 „tot maintien eener wettige republikeinsche regeeringsvorm” ²⁾, die „een volksregeering bij representatie” wilde, geen „aristocratische familieregeering”. Heftige democraten waren zij. Van het driemanschap was Blok zeker de bekwaamste, Vreede de energiekste, Van der Kemp de vurigste.

Een klacht van Blok over het sedert 1781 in verband met de kustverdediging zeer versterkte garnizoen ³⁾, dat door zijn ongebondenheid en onbereikbaarheid voor de gewone justitie veel last veroorzaakte, was eveneens patriotsch van karakter. De Patriotten wilden, gelijk de staatsgezinden in de 17de eeuw, de militaire macht van den Prins zooveel mogelijk besnoeien en wenschten vooral geen sterke garnizoenen in de steden, ook uit vrees voor mogelijk gebruik daarvan tegen hen zelve of ten behoeve van mogelijke plannen om den Prins soeverein te maken. De zaak ging naar den zin der Patriotten. De Zwitsers vertrokken inderdaad en er kwam eenige kans, dat voortaan de vroedschap gehoord zou worden bij verandering in het garnizoen, wat totnogtoe nooit gebeurd was maar door de Patriotten gewenscht werd. Het vertrek van het grootste deel van het garnizoen maakte de eindelijke uitvoering mogelijk — Blok wees daarop met nadruk — van het besluit tot oprichting van een „Minnehuis” ⁴⁾ in het voormalige Armekinderhuis, dat met andere stadsgebouwen tijdelijk als kazerne was ingericht en nu ontruimd werd. De vurige Patriot liet zich bij iedere gelegenheid in

1) Colenbrander, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XX, blz. 77 vlg.

2) ib. blz. 105.

3) Het bestond toen uit een geheel regiment Zwitsers en eenige compagnieën ruitery, bijna allen vreemde huurlingen. Vgl. Vroedschapsb. 10 en 16 April 1783; Blok, bij Colenbrander, l. l. blz. 154 over het patentrecht van den Prins.

4) Zie boven, blz. 327.

deze „agterlijkste der Hollandse Steeden” ¹⁾ hooren. Toen de Republiek zich in den zomer van 1783 genoodzaakt zag een vernederend preliminair vredesverdrag met Engeland te sluiten, was hij ziek, maar toen in den volgenden zomer het verdrag zelf moest worden geratificeerd, protesteerde hij in de Leidsche vroedschap heftig tegen deze vernedering, gevolg van werkeloosheid en weerloosheid, die hij niet onduidelijk aan den Prins verweet; hij zag wel de noodzakelijkheid in om in dezen vrede te berusten, ook ter wille van „onzen edelmoedigen bondgenoot” Frankrijk, maar wekte krachtig op om den toestand des lands te verbeteren en zoo voor de toekomst zulk een schande onmogelijk te maken.

In de vroedschapsvergadering van 27 Januari 1784 ³⁾ richtte hij zich met een krachtige propositie tegen allerlei misbruiken op militair gebied, tegen de houding der zeeofficieren in de zaak van Brest, de militaire jurisdictie, de financieele misbruiken op de vloot; hij verlangde vaste posten voor de marine op den staat van oorlog, eedsaflegging der garnizoenscommandanten ook aan de gewestelijke staten en de stadsregeeringen, vaste garnizoensregeling en ten slotte een onderzoek naar den invloed van den Prins op de rechtspraak der krijgsraden — alles zeer patriotsch getinte zaken en eischen. De propositie werd door de blijkbaar door dit alles wel wat vermoeide vroedschap naar de bekende commissie verwezen; deze stelde voor ⁴⁾ Blok te bedanken voor zijn „welmeenenden yver” en zijne denkbeelden aan de gedeputeerden ter Staten voor een „gepaste gelegenheid” aan te bevelen.

Toonden deze vrij platonische besluiten reeds, dat de vroedschap meer en meer van uitersten afkeerig werd, dit bleek vooral in het voorjaar, toen een in de Nederlandsche Courant van Nieuwer-Amstel afgedrukt „Extract” uit de notulen van den Leidschen krijgsraad over diens verhouding tot het vrijkorps en de rekestbeweging van een jaar te voren aanleiding gaf tot een ernstige behandeling. Nadat de 30 Dec. 1783 ter tafel gebrachte zaak den 17 Februari daaraanvolgende ⁵⁾ door de commissie van voorbereiding bij monde van burgemeester Hubrecht op krachtige wijze tegenover den weerspannigen en oneerbiedigen krijgsraad werd veroordeeld, verklaarde de commissie het uittreksel uit het notulenboek te zijn „geheel nul en informeel”, omdat de burgemeester-deken der schutterij er geen kennis van had gedragen. Zij

1) Colenbrander, l.l., blz. 137.

2) Nieuwe Nederl. Jaarb. 1784, blz. 1116; Vroedschapsboek 7 Juni 1784.

3) Vroedschapsb. i. d. Vgl. Blok's propositie in zake de vloot op de vergadering te Amsterdam 4 Oct. 1783; Colenbrander, l.l., blz. 156/7.

4) Vroedschapsb. 5 April 1784.

5) Vroedschapsb. i. d.

wilde het geval ernstig bestraft zien, maar de meerderheid verklaarde zich daartegen en besloot het voorstel te „declineeren” en zich te bepalen tot een aanschrijving aan den Krijgsraad om zich voortaan te onthouden van dergelijk optreden buiten den deken om. Dit besluit wekte hevige ergernis bij de uit 14 leden bestaande zeer patriotsche minderheid, die zich beklaagde over onbehoorlijke behandeling door eene meerderheid, die feitelijk slechts 1 stem had bedragen ¹⁾, en protesteerde in een heftige „aanteekening” in de notulen, weder beantwoord met een „contra-aanteekening” van 12 leden der meerderheid.

Nog meer gerucht maakte een klacht van den Pruisischen gezant Von Thulemeyer bij de Staten van Holland over de bewoordingen, waarin de Leidsche Fransche Courant van Johan Luzac zich had uitgelaten over zijn houding in de hangende binnenlandsche kwestien. De stadsregeering weigerde echter tot „correctie” van den aangeklaagden courantier over te gaan, prees in haar antwoord aan de Staten den aangeklaagde, „welks gezeleerde inwoning hun ten nutte van anderen niet onverschillig was”, en wilde hem niet over het geïncrimineerde bericht onderhouden. Te Amsterdam had de regeering het noodig gevonden de couranten aldaar naar aanleiding der bedoelde klacht te waarschuwen tegen het opnemen van voor „hooge personagiën” beleedigende artikelen, al was ook hier de hoofdschout van meening, dat er voor „correctie geen aanleiding bestond”.

De geheimzinnigheid, waarmede gewoonlijk de vroedschapsvergaderingen omringd werden, werd ditmaal verbroken; de beide zaken werden dus in de pers openlijk behandeld en ruchtbaar, wat het aanzien der stadsregeering niet versterkte.

De verjaardag van den Prins was het sein voor nieuwe woelingen, die nog verergerd werden, toen kort daarna een rijke doopsgezinde weduwe, Catharina van der Meulen, geboren Taen, door haren koetsier en hare dienstbode valschelijk beschuldigd werd van een beraamden aanslag op den Prins, in heimelijk verband met de in heftigheid toeneemende aanvallen op het stadhoudelijke gezag van patriotsche zijde. Het veel rumoer makende en in de pers van beide zijden behandelde proces liep tegen Kerstmis uit op een bekentenis van de beide valsche aanklagers en hunne voorbeeldige bestraffing ²⁾, nadat de verbittering tusschen de beide partijen intusschen zeer hoog geklommen was.

Voor al het vrijkorps, dat juist in het voorjaar door vereeniging van

1) Drie leden van de 21 der meerderheid hadden het besluit alleen willen „aanzien”, d. i. er onwillig in berust.

2) Vgl. over deze zaak n°. 456—460 Bibl. Leidsch Archief en den roman van mej. Soer, Catharina.

het afzonderlijke en het schutterlijke vrijkorps veranderd was in een in Juli door de stadsregeering erkend exercitie-genootschap „Voor Vrijheid en Vaderland”, was een voorwerp van voortdurende ergernis voor de Oranjepartij, die in Lefrancq van Berkhey telkens weder hare spreektrompet vond in rijm en onrijm. Van Van der Kemp hoorde men in Leiden in dezen tijd weinig meer in het openbaar, al bleef hij in het vrijkorps zich roeren en toonde hij zich soms, tot ergernis van vele zijner gemeenteleden, in uniform op den preekstoel.

In Rotterdam had in April 1784 onder leiding van de bekende Kaat Mossel een ernstige Oranjabeweging plaats, die, toen de stadsregeering ervoor moest terugwijken, ook elders navolging wekte en deed denken aan een groot, gretig door de Patriotten ondersteld plan om het volk tegen hen in actie te brengen ten gunste van het zeer bedreigde stadhouderlijke gezag. Inderdaad waren er onder de Oranjepartij, die dit middel als nuttig beschouwden. Begin Juni kwam Kaat Mossel met een groot aantal Rotterdammers de Leidsche kermis bezoeken. Kort daarna ¹⁾ ontstond er te Leiden een volksbeweging tegen het vrijkorps, dat thans, na de vereeniging, 160 leden bedroeg en onder leiding kwam van den „afvalligen” kolonel Van den Santheuvel. Op den dag der exercitiën van dit korps, Donderdag 10 Juni, liep het in den vroegen morgen opgeruide volk te zamen, oranjeliedjes zingende en oranjelinten dragende, aangezet door Trago, den „oranje-bakker” van de Heerengracht, die reeds op het einde van 1783 eenigen tijd gevangen was gezet, en zijne vrienden. De beweging liep uit op glazen inwerpen en dreigen met plundering bij bekende Patriotten ²⁾, waaraan door het optreden van dragonders van het thans weinig talrijke garnizoen, gesteund door een aantal studenten, een einde werd gemaakt. Een strenge publicatie der stadsregeering verbood het dragen van oranjelint en het deelnemen aan deze beweging. Maar het oproer begon opnieuw en de toestand werd zoo bedenkelijk, dat een 34 tal fabrikanten en kooplieden van patriotsche gezindheid den 11^{den} gerecht en vroedschap bij rekest dringend verzochten ³⁾ de „publieke veiligheid” te handhaven tegen het „opgeruid graauw en deszelfs strafwaardige aanstokers”. De inderhaast bijeengekomen vroedschap onder leiding van den cordaten burgemeester Chastelein, zond den pensionaris Van Staveren naar Den Haag, die er onmiddellijk bij Gecommitteerde Raden en den Prins werd toegelaten en van hen de toezegging van militaire hulp ver-

1) n°. 413 vlg. als boven; Knuttel, Catal. n°. 20911 vlg. Vgl. ook Vaderl. Hist., Vervolg op Wagenaar, dl. VIII, blz. 264 vlg.

2) O. a. bij den advocaat De Pecker, wiens vrouw met een geweer in de hand de plunders bedwong, en bij den jeneverstoker Hartevelt, zeer gehaat officier van het vrijkorps.

3) Vroedschapsb. 12 Juni 1784.

kreeg; vier spoorlags naar Leiden vertrokken compagnieën bereden oranjegarden onderdrukten spoedig met harde hand alle beweging. Trago en een paar zijner medeplichtigen werden (18 Juni) gevat en op 's Gravenstein gevangen gezet. Hun proces wees hunne schuld duidelijk uit en zij werden begin November door de schepenbank veroordeeld tot geeseling op het schavot, verbanning en opsluiting in het spinhuis ¹⁾).

Den dag voordat het tot de executie kwam, deed echter de familie van Trago nog een beroep op den Prins om gratie voor den bekenden oranjeman en de Prins vroeg inderdaad nog dienzelfden avond bij „appointement” op dat verzoek den hoofdofficier Van der Marck, volgens zijn recht van gratie, opschorting van het vonnis en nadere inlichting. Maar zoowel vroedschap als gerecht, door den hoofdofficier te rade geroepen, achtten dit optreden van den Prins een ongeoorloofde bemoeiing met de justitie over „enorme delicten” als dit en lieten het vonnis 5 Nov. voortgang hebben, zich beroepend op de volledige bekentenis van den schuldige. Het proces wekte intusschen met dat van de weduwe Van der Meulen, die toen nog gevangen zat, opnieuw zooveel onrust, dat het vroedschapslid Blok op 15 Oct. ²⁾ „onder eed van secretesse” in de vroedschapsvergadering het voorstel deed om den weder zeer gevaarlijken toestand in de stad dadelijk te doen onderzoeken en maatregelen te nemen tegen de voortdurende gisting, die dagelijks op een nieuw oproer dreigde uit te loopen, al hadden predikanten en kerkeraad krachtig medegewerkt om het volk tot bedaren te brengen en had een scherp woord namens het gerecht aan het adres der talrijke bedeeden deze gewezen op de straf van onthouding van bedeeeling, als zij zich niet rustig hielden.

De afloop van beide processen wekte hevige ergernis bij de Oranjepartij, die de daden van Trago als „ware burgerdaden” prees en de gevangen weduwe voor schuldig bleef houden; de gevangenen, Trago zoowel als de koetsier met hunne medeplichtigen, werden als martelaars voor de oranjezaak in verzen op oranjepapier bezongen en de niet-herbenoeming van den hoofdofficier, wiens termijn van ambtsvervulling juist verlopen was en die door het Hof van Holland werd vervolgd wegens het niet volgens den regel opschorten en aan hun onderzoek overlaten van het vonnis na het „appointement” van den Prins, gaf voet aan hen, die Trago's partij hadden gekozen. Maar de Staten van Holland kwamen thans bij de zaak te pas: de stadsregeering toch bracht (25 Nov. 1784) de kwestie daar ter sprake en verzochten het Hof, dat de verdere uitvoering van het vonnis alsnog opgeschort wilde

1) Knuttel, n°. 20923.

2) Vroedschapsb. i. d.

zien, deze bemoeiing te doen verbieden, al meende het nog zoo vast, dat Trago's handelingen buiten de „enorme delicten" vielen. De Staten, met het geval verlegen, benoemden een commissie van onderzoek, die met de beslissing geen haast maakte, zoodat Trago in de gevangenis bleef. De zaak werd echter algemeen beschouwd als een welgelukte aanval op 's Prinsen recht van gratie 1).

Bij dat alles was Lefrancq van Berkhey natuurlijk weder zeer betrokken, al hield hij zich op den achtergrond en liet hij alleen in anonieme maar toch als zijn maaksel herkende verzen en pamfletten 2) van zich hooren tegen de patriotsche „muiters", het vrijkorps, de rekestreerende fabrikanten, de „Catilina's" en „Cassiussen" zijner stad. Op 2 Oct. 1784 werd hij bij gelegenheid eener oratie, waarbij hij in de Academie als lector in plechtgewaad achter aan den professoralen stoet ging, door de meerendeels patriotsche studenten uitgejouwd en stelde zich, driftig als hij was, te weer, de academische waardigheid schendend door zijn toga in arren moede weg te werpen en in hemdsmouwen zijn belagers uit te dagen 3).

De verhoudingen te Leiden werden er in 1785 niet beter op. Den 10^{den} Januari werd een aantal schutters en schutter-officieren door de vroedschap als zoodanig ontslagen, omdat zij bij het Juni-oproer sympathie hadden betoond met de volksbeweging, oranjeleuzen hadden aangeheven, oranjecocardes hadden opgezet en zelfs ongehoorzaam waren geweest aan de door hunne patriotsche aanvoeders gegeven bevelen 4). Sedert waren schutterij en vrijkorps onder leiding van kolonel Van den Santheuvel zoo goed als een.

De voortdurende aanvallen op het gezag van den Prins van Oranje hadden intusschen succes en de Prins, verontwaardigd over de hem aangedane behandeling, liet zich nauwelijks weerhouden om zijne waardigheden neder te leggen en naar zijn Nassausche staten te wijken. Hij wilde in ieder geval niet meer in Den Haag blijven, waar men zelfs zijn persoon niet ontzag; half September verliet hij met zijn geheele familie Holland en vestigde zich weldra op Het Loo.

Den Patriotten scheen reeds in het voorjaar van 1785 de gelegenheid gekomen om het „grondwettig herstel" voor te bereiden en de noodige

1) Vgl. Colenbrander, Patriottentijd, II, 66.

2) Knuttel, n°. 20918 vlg.

3) Zie Bibl. Leidsch Archief, n°. 430 vlg.; Knuttel, n°. 20921.

4) Bibl. Leidsch Archief n°. 467. De vroedschapsresolutiën uit de jaren 1785—1787 zijn zeer onvolledig. De pensionaris Van Staveren verontschuldigde zich in 1788 met de „zee", den „chaos" van zaken, die hij in en voor de Statenvergadering te doen had gehad en die hem de geregelde opteekening dezer resolutiën en notulen onmogelijk had gemaakt (Vroedschapsb. 1788, dd. 28 Juli en 5 Aug.).

hervormingen in het staatsbestuur aan te brengen. Toen echter bleek spoedig de tweespalt tusschen de aristocratische strooming onder hen en de democratische gezindheid van anderen. Ook te Leiden kwam dit duidelijk in de vroedschap aan den dag. De bezetting van Amersfoort door troepen uit Nijmegen tot steun van de door de patriotsche beweging in Utrecht bedreigde Staten werd door de meerderheid niet afgekeurd, zooals de democratische minderheid wilde. Wel werd op voorstel van burgemeesters ¹⁾ het onderscheid tusschen vroedschappen en veertigen ²⁾ opgeheven en volgens begeerte der minderheid de rangorde der benoeming tot vroedschapslid aangenomen, zij het dan alleen in de vergaderingen der „grootte vroedschap”, maar een ernstiger conflict ontstond weldra tusschen de meerderheid der vroedschap en de schutterij en het vrijkorps.

Dit laatste ³⁾ had op 16 Dec. 1784 een samenkomst gehouden in de Pieterskerk in verband met plannen tot verdediging der door de stadhouderlijke troepen in Gelderland bedreigde provincie met hulp der vrijkorpsen, als soms de Oranjepartij Holland met geweld van wapenen zou willen bedwingen. De secretaris dier vergadering, Pieter Vreede, had hier de leiding genomen en de Commissie van Directie van het Leidsche vrijkorps had, ondanks eenig verzet tegen Vreede's tiranniek optreden, deelgenomen aan een op 10 Febr. 1785 gehouden nationale vrijkorpsen-bijeenkomst te Utrecht. Deze bijeenkomst, in ieder geval de democratische strooming, die in de stad Utrecht meer en meer haar middelpunt vond, was niet vreemd aan de adresbeweging, die zich te Leiden in het voorjaar van 1785 deed gevoelen ⁴⁾. Een aantal van 572 Leidsche schutters wendde zich — wij hooren de luide stemmen van Blok en Vreede — half Maart over het hoofd der vroedschap heen rechtstreeks tot de Staten met een adres, waarin krachtig werd opgetreden tegen de nalatigheid, machtsoverschrijding en onbekwaamheid van den Prins, de onvertrouwbaarheid van den hem ter zijde staanden Raad van State, de onverantwoordelijke houding tegenover den „edelen bondgenoot” Frankrijk, de verwaarloozing der defensie, de verwarring in de financiën, de malversatiën, de aanslagen op de vrijheid van stad en land en eindelijk de verbanning werd geëischt van den hertog van Brunswijk, dien men nog steeds voor 'sPrinsen geheimen raadgever hield. Dit adres werd door 311 Leidsche burgers bij de vroedschap „geap-puieerd” in een zich daarbij aansluitend rekest. De „rekestlievende”

1) Vroedschapsb. dd. 12 Maart, 11 en 18 April 1785.

2) Zie boven, blz. 139.

3) Bibl. Leidsch Archief, n°. 473.

4) Bibl. Leidsch archief, n°. 468 vlg.; Knuttel, n°. 21171/2.

Blok met Van der Kemp en dr. Van Schelle, leiders van het vrijkorps, werden als de aanstichters dezer adressen beschouwd. Maar de vroedschap, verontrust door deze ongehoorde bemoeiing der burgerij met de landszaken buiten haarzelve om, keurde bij resolutie van 29 Maart 1785 deze adressen als „ongepast” af. Zij zag in deze beweging een hernieuwing van het gebeurde in 1748, toen ook de schutterij den aristocratischen regeeringsvorm had willen aantasten en feitelijk de vroedschap een paar maanden lang had overheerscht. De democratische vroedschapsleden Blok, Van Royen en Heldewier leverden tegen de resolutie scherpe „aanteekeningen” in, waarbij zij krachtig opkwamen tegen de houding der burgemeesters, die reeds, toen het adres aan de Staten in den Doelen ter tekening lag, het hadden laten ophalen en eerst op aandrang van Blok en Heldewier het schoorvoetend hadden teruggegeven, maar in de vroedschapsvergadering de afkeuring hadden doorgezet. Tegen die aanteekeningen leverden (28 Juni) 19 andere vroedschapsleden een „contra-aanteekening” in ¹⁾, waarin het recht der burgerij om zich op deze wijze met de staatszaken te bemoeien, werd ontkend; ook als patriotsch te boek staande leden als Chastelein, Van Halteren e. a. behoorden tot die 19, wier protest (27 Oct. en 3 Nov.) door de drie democratische heeren weder met andere „aanteekeningen” werden beantwoord ²⁾. De scherpe toon dezer stukken wees opnieuw op heftige „disharmonie” onder de vroedschapsleden.

Van der Kemp en Van Schelle, diep teleurgesteld door deze houding van de vroeger ook door hen zoo geprezen patriotsche meerderheid, trokken zich reeds 11 April moedeloos uit het vrijkorps terug, de laatste „tot de stille rust voor een ambtelooz burger”; de eerste, als predikant slechts „honorair lid” van het korps, vond er aanleiding in om Leiden vaarwel te zeggen ³⁾ en zich te begeven naar het zeer patriotschgezinde Wijk bij Duurstede, waar hij aanstonds optrad als bevelhebber van de „groene jagers” aldaar. Een hevige pennestrijd in de Leidsche Courant tusschen een anoniem vrijkorpslid, die zich onder de letters E. L. I. verborg ⁴⁾ en „de goede zaak der vrijheid” volstrekt niet bedreigd achtte, en den vurigen Vreede, medestander van de beide heeren, maakte de kwestie wereldkundig. De plechtige uitreiking van nieuwe vaandels aan de schutterij op 20 Juni 1785, ter belooning van haar gedrag bij het op-

1) Luzac werd voor den steller ervan gehouden (vgl. Knuttel, n°. 21175).

2) ib. n°. 21176.

3) Fairchild, Van der Kemp, p. 83 ff.

4) Men hield prof. Van der Keessel voor den schrijver: Knuttel, Catal. no. 21173; Nieuwe Nederl. Jaarb. 1785, blz. 622 vlg. Vgl. over het nu volgende vooral het boekje (Bibl. Leidsch Archief, n°. 504), getiteld „Historisch Verhaal van het gepasseerde te Leyden” (Leyden, 1786); Knuttel, n°. 21414.

roer ten vorigen jare, scheen aan te duiden, dat regeering en schutterij nauw vereenigd zouden blijven; Vreede bezong de gebeurtenis in een schallend lied aan den na de plechtigheid aangerichten feestdisch. De oude vaandels met het wapen van den kapitein-generaal werden smadelijk verscheurd en vervangen door nieuwe „patriotsche”. Enkele lappen van de oude vielen in handen van Lefrancq, die ze zorgvuldig bewaarde voor later ¹⁾.

Maar een andere zaak trok weldra de algemeene aandacht, die van Amersfoort, waarheen de Prins 17 Augustus op verzoek van de meerderheid der regenten van die stad een aanzienlijke bende ruiters had gezonden. Schoonhoven wendde zich met een hartstochtelijk protest tegen dit „openlijk attentaat op de burgerlijke vrijheid”, tegen „het gewelddadig smoren der volksstem”.

Aanstonds kwamen uit verschillende steden democratische adressen tot steun hiervan, ook uit Leiden. Maar burgemeesters lieten het daar in den Doelen geteekende adres ophalen, ofschoon zij later de teekening weder toelieten; zij weigerden aanvankelijk ook een vroedschapsvergadering daarover bijeen te roepen en toen deze eindelijk plaats had en de zaak ter sprake werd gebracht, bleef de meerderheid lauw over de beweerde schending der volksvrijheden denken. De deputatie naar de Statenvergadering waagde het dan ook niet zich bij de propositie van Schoonhoven aan te sluiten, deed een keer naar de stad en kreeg toen, nadat de zaak opnieuw in de vroedschap behandeld was, last om voor te stellen haar aan te houden, totdat nadere inlichtingen waren ingewonnen omtrent den werkelijken loop der dingen te Amersfoort, waarover te Leiden andere berichten waren ontvangen, die de inroeping der krijgsmacht zouden kunnen wettigen. Deze houding toonde duidelijk aan, dat voor de Patriotten op de Leidsche regeering niet vast meer te rekenen viel en men klaagde dan ook reeds in de patriotsche pers over haren afval van de partij.

De zaak had nog een staart van beteekenis ²⁾. Burgemeester Chanuion, die bij de behandeling dezer zaak zich sterk tegen de adresmanie had uitgelaten, zag in de Zuidhollandsche Courant van 26 Aug. 1785 zijn dienaangaande in de vroedschap gegeven advies tot openbare kennis gebracht. Hij had zich in de vergadering van 30 Aug. daarover ernstig beklaagd en zelfs geweigerd voortaan ter vergadering te verschijnen, als het geheim der beraadslaging niet beter verzekerd werd. Dit gaf het vroedschapslid Cunaeus aanleiding om het nemen van maatregelen te dien opzichte voor te stellen, welk denkbeeld in

1) Zij kwamen onlangs in het Stedelijk Museum terecht.

2) Vaderl. Hist., dl. XI, blz. 81 vlg.

overweging werd gegeven aan het „besogne” voor de stadszaken, ten einde dienaangaande een voorstel te doen.

Dit voorstel of wel „rapport” van het besogne werd 12 Oct. bij de vroedschap ingebracht ¹⁾. Het luidde, dat „ter afsnijding van dergelijke gantsch niet onbillijke klagten” en ter bevordering van de thans „zoo hoognoodige harmonie” zoowel als „tot conservatie van de achtbaarheid eener Regeering” voortaan de leden der vroedschap zich zouden gelieven te „verpligten” buiten de vroedschap „hoe ook genaamd geene adviezen hunner medeleden te releveeren”, laat staan ze te drukken; ieder nieuw lid zou vóór de eedsaflegging deze verplichting op zich moeten nemen.

Het werkelijk anti-democratische voorstel werd niet aanstonds behandeld, maar men besloot tot uitstel tot 10 November, dadelijk na de nieuwe burgemeesterkeuze, terwijl intusschen het voorstel met bijbehorende stukken zou rondgaan.

„Wel rasch” werd de inhoud van het rapport bekend en de democratische elementen begonnen zich duchtig te roeren. Wat zou er op die wijze komen van „de heiligste regten des Volks”, vroegen zij. Zekere „Janus Liberius” gaf in Oct. twee indrukmakende brieven ²⁾ aan de vroedschap uit tegen het rapport, dat ook in de patriotsche couranten heftig werd bestreden. De kwartiermeesters der nu van oranjegezinden gezuiverde schutterij, die „reeds zedert eenigen tijd ³⁾ met elkander geregelde bijeenkomsten hadden gehouden ter aankweeking van harmonie en vaderlandsliefde” ⁴⁾ — 52 van de 66 officieren waren er lid van — stelden een adres op en benoemden een deputatie, die dit (1 Nov.) aan den Krijgsraad, het besturend lichaam der schutterij, aanbood. De schutterij trad hiermede, als in 1748, op als vertegenwoordiging der burgerij tegenover de regenten: het democratische stelsel der Patriotten trad feitelijk in werking. Het adres kwam op tegen het „dreigend onweder” en wees met nadruk op den plicht der „edele vrijheids zoonen” om de „verdediging van der burgeren rechten” op zich te nemen. Het protesteerde tegen de „dwingelandij” der regenten, tegen het woelen der „onverlaeten”, maar was vóór de „onbelemmerde drukpers” en de „Vryheid van

1) De steller ervan was mr. Johan Luzac, die in de pamfletten (Bibl. Leidsch Archief, n°. 511 en 514) hevig wordt doorgehaald als een doortrapt aristocraat, die speelde in de kaart der Oranjepartij.

2) Toegeschreven aan den doopsgezinden predikant Van Engelen of den remonstrantschen Valk (Knuttel, ad n°. 21185).

3) Hun plan van werkzaamheid, door den Krijgsraad goedgekeurd, is van 4 Aug. 1785. Het omvatte behandeling van schuttersbelangen, rechten en wapenhandel, bespreking van politieke kwestien naar aanleiding van schriftelijk in te dienen vragen en antwoorden (Bibl. Leidsch Archief, n°. 509; Vgl. Knuttel, n°. 21413).

4) Historisch Verhaal, blz. 7. Vgl. over hare samenstelling Vaderl. Hist. Courant, n°. 136.

den Burgerstaet", te handhaven door de „daartoe" geroepen schutterij. Een commissie uit den Krijgsraad onderzocht het stuk, tegen den zin van den juist als deken der schutterij fungeerenden burgemeester Changuion zelf, die tegen de behandeling protesteerde. De Krijgsraad echter sloot zich aan bij het door de commissie uitgebrachte gunstige rapport (8 Nov.), dat nog krachtiger het goed recht der schutterij in dezen, op grond zelfs van de Unie van Utrecht, verdedigde als „onvervreemdbaar" en noodig ten einde „den totaalen ondergang der burgerlijke Vrijheid" te verhoeden. De Krijgsraad besloot op 10 Nov. een deputatie te zenden aan de vroedschap en, als deze geweigerd werd, haar een „remonstrantie" te overhandigen in dezen geest. Tevens werd gelegenheid gegeven tot teekening van een kort en bondig rekest tegen Luzac's rapport, welk adres op den Doelen ter teekening werd gelegd en weldra met 348 namen prijkte ¹⁾. Dit rekest werd door een commissie uit den Krijgsraad nog op den morgen van 10 Nov. aan burgemeesters ter hand gesteld ter inlevering bij de vroedschap. De remonstrantie van den Krijgsraad zelf, aan de vroedschap door eene commissie overgebracht, ontmoette bezwaren: deze commissie werd niet, zooals zij gewenscht had, persoonlijk in de vergadering toegelaten, waarop zij de remonstrantie door een stadsbode inzond.

Op dien dag kwam de zaak evenwel nog niet in behandeling maar zij werd opnieuw in handen gesteld van het besogne, met bijvoeging van alle stukken. Zoo kwam er weder uitstel, gedurende hetwelk van beide kanten, ook door een tweede stuk van Janus Liberius, de penne-strijd herleefde. Kort vóór den 3^{den} Dec. eerst kwam het rapport van het besogne in. Het ontkende, dat eenig lichaam onder de burgerij het recht had zich met de zaken der regeering in te laten, en beschouwde de ingediende stukken eenvoudig als „verzoekschriften" van een aantal „burgers en ingezetenen"; het ontkende zelfs de bevoegdheid van vele onderteekenaars en gispte het „misbruik" op die wijze gemaakt van het rekestrecht; het verwierp de beschouwing van den Krijgsraad als zouden in deze stukken „de algemeene gevoelens der braave burgerij" vermeld zijn. Het protesteerde ook tegen het door een „lasterzieke pen" ingegeven artikel in de Zuidhollandsche Courant tegen burgemeester Changuion en handhaafde het beginsel der geheimhouding volgens het rapport van 12 Oct.

Maar in de vergadering van 3 December, waarin 31 raden tegenwoordig waren, verklaarden zich na heftige discussiën slechts 14 leden vóór het rapport en 17 ertegen, van welke laatsten verscheidene schrif-

1) Al deze stukken staan in genoemd boekje afgedrukt. Vgl. over een en ander ook het patriotsche tijdschriftje: Iets gewigtigs voor Leiden, van Blok c. s. (Knuttel, Catalogus, n°. 21419).

telijke adviezen hadden ingediend, die ten deele spoedig gepubliceerd werden. Ten slotte werd, wegens „dispariteit der opiniën”, besloten niet alleen het rapport „te houden buiten alle verdere conclusie” maar zelfs „nimmer daarover eenige deliberatiën” te „ondernemen”. Zoo liep de zaak af met een gevoelige nederlaag der regentenpartij tegenover de democratische strooming, die in dezen tijd alom in den lande hare werking deed gevoelen. Zij toonde aan, hoe het in den boezem der patriotsche partij begon te spannen tusschen de oude regenten en de jongere partij der „volksvrienden”. De eersten, ofschoon nog altijd gerekend ende tot de „Weegluizen” of „Keezen”, naderden allengs tot de oranjegezinde „Schoppen” ¹⁾).

De schutterij triumfeerde en prees de stadsregeering, die van haren kant een beroep deed op de hulp der schutters, thans aangevoerd door den vurigen democraat Righout als kolonel, nadat op denzelfden „gelukzaligen” 3 December Van den Santheuvel tot veertig was benoemd. De schutterij ging voort met de reeds herhaaldelijk in den loop van dit jaar betoonde handhaving van de rust zoowel in de stad als in de omliggende dorpen; de Oranjegezinden, door het vertrek van den Prins en de zijnen uit Den Haag ten eenenmale ontmoedigd, dolven overal het onderspit. Zelfs de machtige baljuw van Rijnland, Van der Does, heer van Noordwijk, had zich reeds in het voorjaar bij de stadsregeering moeten verontschuldigen, toen zijn luitenant, de afgezette oranjegezinde schutterkapitein Brender à Brandis, het gewaagd had eenige gevangenen door dragonders binnen Leiden te brengen.

Te midden van deze beweging onder de burgerij waren de in het voorjaar aanvankelijk te Utrecht begonnen samenkomsten ²⁾ van afgevaardigden der vrijkorpsen uit het geheele land voor Holland te Leiden voortgezet. Van 4 tot 7 October 1785 ³⁾ werd daar in de zaal der rederijkersvereeniging „Kunst wordt door arbeid verkregen” onder leiding van schepen Blok, met den fellen Pieter Vreede als secretaris, een deze bijeenkomsten organiseerende vergadering van 56 afgevaardigden van vrijkorpsen gehouden, vertegenwoordigend in het geheel bijna 3200 vrijkorpsleden. Bepaald werd, dat jaarlijks 2 „ordinaris” vergaderingen te Leiden zouden worden gehouden. Eene commissie uit deze vergadering,

1) Vgl. over den oorsprong dezer namen: Lefrancq, bij Knuttel, n°. 21686. Hij zegt, dat de naam „Schoppen” van 1738 is, ontleend aan zekeren Schophuizen, hoofd der toen oproerige droogscheerders (zie boven, blz. 207). Men droeg in dezen tijd wel zilveren schopjes als draagteeken, terwijl de tegenpartij zich door Keeshondjes kenbaar maakte. Lefrancq zelf heette soms als hoofd der Leidsche oranjelui „Schoppenheer”.

2) De eerste is van 10 Febr. 1785.

3) Knuttel, n°. 21183; Bibl. Leidsch Archief, n°. 478: „Copia autentiek” der notulen met scherpe anti-patriotsche aantekeningen van „den echten vrank en vrijen Batavier (Lefrancq van Berkhey).

waarin de bekende Delftsche patriot Wybo Fijnje een belangrijke rol speelde, werd naar aanleiding van een uitvoerig voorstel van dezen ¹⁾ belast met de samenstelling van een boekje, waarin de democratische beginselen in een soort van „algemeene formule” werden uiteengezet en in praktische hervormingsvoorstellen omgezet. Het werd in 1785 uitgegeven onder den titel: „Ontwerp om de Republiek door eene heilzaame vereeniging der belangen van Regent en Burger, van binnen gelukkig en van buiten gedugt te maaken” ²⁾.

Het „Leidsch Ontwerp”, zooals het voortaan heette, moest dienen als „point van deliberatie” op de eerstvolgende vergadering. In dit ontwerp werd uitgegaan van de „noodzakelijkheid van de bewaaring der oorspronkelijke goede constitutie”, waarvoor het stadhouderschap „geen genoegzaam hulpmiddel” werd geacht; het „nadeelige en onbehoorlyke van de onafhankelijkheid der Regenten van het volk” werd erin aangetoond met veroordeeling van de „nadeelige uitwerksels” van zulk een opvatting in den lateren tijd. De Regenten kregen ernstige waarschuwingen te hooren over de „gevaaren”, waaraan zij zich blootstelden, als zij medewerking weigerden, en de „voordeelen”, als zij zich schikten; vrije adresseering en rekestreering, regeling der op de burgerkorpsen te steunen „nationale verdeediging” werden voorgesteld; in het algemeen verlangde men „grondwettige herstelling” door erkenning der volkssouvereiniteit en verkiezing van „burger-gecommitteerden” tot toezicht op de door de burgers zelf in hoofdzaak rechtstreeks bij stemming te kiezen regeering met reorganisatie der schutterijen. Het geheel werd in 20 artikelen omschreven.

Dit ontwerp zou de voorbereiding moeten leiden van de staatshervorming zooals de democratische Patriotten die hoopten eerstdaags tot stand te brengen om orde te brengen in den chaos, waarin de in zichzelf verdeelde Republiek scheen te zullen verzinken, wanneer niet spoedig aan de verwarring een einde kwam; want die verwarring kon, naar zij vreesden, zeer wel door de regenten-aristocratie zoowel als door de Oranjegezinden worden geëxploiteerd om hunne eigene doeleinden te bereiken, ja om den staat weder geheel onder hunnen invloed terug te brengen.

Een adres van de Leidsche vergadering aan de Staten om bij die van Utrecht aan te dringen ten einde het thans door het leger van den Prins

1) ib. blz. 11. Van der Kemp nam eraan deel als „lid honorair” wegens Heusden's vrijkorps.

2) Vgl. over het aandeel van Fijnje, Vreede en Van der Kemp bij de samenstelling van het ontwerp; Kronenberg, Een en ander over Gerrit Paape; Bibl. Leidsch Archief, n°. 481. Vreede en Fijnje waren de voornaamste bewerkers ervan. Vgl. Colenbrander, Patriottentijd, I, blz. 282 vlg. en Knuttel, n°. 21283 vlg.

bedreigde Wijk bij Duurstede niet door „middelen van geweld” te laten dwingen, vond krachtigen steun bij Dordrecht en andere staatsleden.

De gebeurtenissen van 1786 schenen meer en meer te zullen leiden tot een formeelen burgeroorlog tusschen de twee groote partijen in den lande. Onder leiding van de drie Hollandsche stadspensionarissen : De Gyselaar van Dordt, Van Berckel van Amsterdam en Zeebergh van Haarlem, werden pogingen gedaan om uit de Hollandsche vrijkorpsen een behoorlijk leger samen te stellen tot steun van het verzet, dat ten minste de provinciën Holland en Utrecht tegenover de dreigende nadering van het in Gelderland verzamelde Prinsenleger zouden bieden, met behulp ook van de tot hare repartitie staande afdeelingen der Unietroepen.

Maar de Leidsche vroedschap bleef slechts in toenemende mate aarzelend aan de patriotsche zijde, bevreesd als hare meerderheid was voor de democratische richting der „matadors”, die ook in hare stad zooveel te doen gaf. Niet alleen het vrijkorps, waarnaast ten vorigen jare een afzonderlijk studentenvrijkorps was opgericht, maar ook patriotsche societeiten hielden de beweging hier aan den gang. De „Burgersocieteit ter bevordering van eendragt”¹⁾ kwam (Aug. 1786) naast de oude heeren-societeit „Amicitia” te staan; zij telde bijna 400 leden uit de burgerij; een „Oprechte Vaderlandsche Societeit” legde zich vooral toe op de lectuur van couranten en periodieken; een derde (1 Mei 1787), onder den naam „Concordia”, droeg een meer gematigd karakter.

Groote oneenigheid tusschen de beide fractiën der patriotsche regenten in de stad ontstond door de kwestie²⁾, of de tot pensionaris van Purmerend benoemde Leidsche advocaat mr. Dirk Wormer door de aanneming van dien post zijn Leidsch poorterschap had verloren. Toen de meerderheid op 6 Maart in dezen geest besloten had, wendde de minderheid, onder leiding van Blok, zich (17 Mei) tot de Staten om vernietiging dezer resolutie te verkrijgen, hetgeen door de meerderheid in de vroedschapsvergadering van 11 Aug. zeer werd afgekeurd als een ongegronde en onrechtmatige handeling. Deze kwestie en nog steeds die van Trago en Van der Meulen bleven de hartstochten opwekken en gaven aanleiding tot allerlei geschrijf.

Terwijl de democratische partij de „hostile projecten” der troepen tegen Wijk bij Duurstede en de Geldersche steden Elburg en Hattem met hartstochtelijke protesten begroette en tot verdere ontwikkeling van het democratische beginsel reeds de keuze van „geconstitueerden” der burgerij tot contrôle op de stadsregeering voorbereidde, terwijl de

1) Leidsch Jaarb. 1908, blz. 96/7.

2) Daarover verscheidene drukwerken in Bibl. Leidsch Archief, n°. 513, 515, 518.

nieuwe schepenkeuze wegens de feitelijke schorsing van het stadhoudelijke gezag in Holland, al was deze niet uitgesproken, op 21 Juli door de Staten plaats had en scherpe aanvallen werden gedaan op sommige oranjegezinde of aristocratische leden der vroedschap, begon ook de Oranjepartij zich te roeren. In Mei en Juni werd er druk geteekend op een reeks van niet minder dan 18 in verschillende deelen der stad nedergelegde adressen aan de Staten om herstel van prins Willem V; meer dan 1200 namen bevatten deze weldra gedrukte adressen van Leidsche „Oranjeminnaren”, voornamelijk uit de kleine burgerij ¹⁾.

Daartegenover richtte zich de in September opnieuw te Leiden bijeengekomen vergadering der gecommitteerden van Hollandsche schutterijen en vrijkorpsen tot de Staten met een heftige aanklacht ²⁾ tegen „de voornaamste bron van Neerland's rampen”, Willem V, wiens troepen op dienzelfden dag voor Hattem en Elburg waren verschenen en die als een „Alva”, een „Nero” werd uitgekreten. De gecommitteerden boden den Staten alle hulp tegen hem aan en uitten hun vertrouwen, dat dezen „efficacieuse middelen” zouden „beraamen om den Heer Stadhouder bij zijnen pligt te houden”. Wel hadden de aristocratischgezinde afgevaardigden van Amsterdam in Juni reeds voorgesteld om de gewapende genootschappen af te schaffen en alleen de aloude schutterijen te behouden, daar de eersten zich meer dan wenschelijk was met de „publieke zaken” gingen bemoeien en zich zelfs gezag begonnen „aan te matigen”, maar de Staten namen (7 Sept.) bij meerderheid het besluit om die naar de meening der meerderheid door „vaderland-schen ijver” uitmuntende vereenigingen integendeel „te neemen in hunne speciale bescherming en protectie”. Hierdoor bemoedigd, nam de Leidsche vergadering het besluit om een „commissie van correspondentie” van 9 leden te benoemen, die zich voorloopig te Woerden zou vestigen om in geval van nood zoo snel mogelijk de gewapende vrijkorpsen bijeen te trekken ter verdediging van het gewest ³⁾. Onder die 9 behoorden voor Leiden Heldewier en Vreede. Reeds den 6^{den} October trok op het voorbeeld van Haarlem, een 24tal vrijwilligers uit de weezen van de Gereformeerde en Roomsche weeshuizen onder algemeene belangstelling en luide toejuiching van patriotsche zijde per schuit van de Hoogewoerdspoort uit naar Utrecht om den Prins te helpen bevechten; Blok was wederom de leider van het comité, dat hen had bijeengebracht ⁴⁾.

1) Bibl. Leidsch Archief, n°. 516/7.

2) Vaderl. Hist. dl. XI, blz. 189 vlg.

3) ib. blz. 202.

4) Beschrijving der plechtige uittocht, n°. 3610 Bibl. Leidsch Archief; Knuttel, n°. 21416.

Inderdaad, het begon te spannen en de vergadering der Vaderlandse Regenten, die in 1786 herhaaldelijk, te Utrecht en in Den Haag ¹⁾, den 21sten October nog te Leiden ²⁾ bijeenkwam, zoowel als de te Utrecht samenkomende nationale vergadering van vrijkorpsen gaf zich, evenals de provinciale bijeenkomst dier korpsen, de uiterste moeite om het militair verzet tegen den te wachten aanval te organiseeren. Vooral Blok nam ijverig daaraan deel als een der „directeuren” van de vergadering der Regenten; ook verschillende zijner democratische medeleden uit de Leidsche vroedschap verschenen er geregeld zooals uit de notulen dezer bijeenkomsten en de berichten daarover blijkt.

Een der plannen was de oprichting van een „Nationaal Fonds” ten behoeve der patriotsche zaak. Het plan, dat van Capellen tot de Marsch, bekend Geldersch Patriot, schijnt uitgegaan te zijn, werd te Leiden, ook voor Rijnland, tot uitvoering gebracht door Blok ³⁾ en Helderwier, veertigen, Van Beurden, Weyland en Vreede, kooplieden, in commissie vereenigd.

De „provisioneele” schorsing van Willem V als kapitein-generaal der provincie op 22 Sept. was het gevolg van de verbittering der meerderheid in de Staten over het optreden tegen Elburg en Hattem, welke plaatsen zonder verzet waren bezet geworden door de troepen van „Nero”, die voor de zooveelste maal als de helsche incarnatie van het „bederf” werd uitgescholden.

Ook de Leidsche deputatie in de Staten sloot zich bij dien schorsingsmaatregel aan evenals zij de opstelling der Hollandsche troepen aan de grens goedkeurde; de vroedschap bleef wel in meerderheid aristocratischgezind maar was daarom nog niet oranjegezind en hield zich nog aan de patriotsche zijde, gelijk alle Patriotten rekenend op de min of meer beloofde hulp van Frankrijk, dat immers in het ernstigste geval, als de Prins het waagde Holland aan te tasten, tusschenbeiden zou komen. De vier burgemeesters, 10 Nov. 1786 verkozen ⁴⁾, behoorden weder tot de aristocratische fractie en het niet op verzoek verleende ontslag van den bejaarden oranjegezinden regent mr. Diderik van Leyden, als commissaris voor het Huiszittenhuis, was een nieuwe daad van patriotsche gezindheid. Toch juichte Lefrancq over deze nieuwe burgemeesterskeuze als „het begin van beter dagen” ⁵⁾. Blok begon thans weder zijn

1) Colenbrander, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XX, blz. 108.

2) Ned. Jaarb. 1786, blz. 1306.

3) Deze werd lid voor Holland van het hoofdcomité, dat de algemeene leiding in den lande zou hebben (Colenbrander, Patriottentijd, II, blz. 253).

4) Speelman, Hubrecht, Drolenvaux, Van der Marck.

5) Zijn Leidsche Stedemaegd (Bibl. Leidsch Archief, n°. 588, blz. 314).

oud voorstel tot verbetering van de toestanden bij de aanbesteding van de stedelijke openbare werken op te rakelen, waarover sedert 5 Juni de beraadslaging was gestaakt met verwijzing naar het besogne, en stelde nu voor geen nieuwe aanbesteding te houden, voordat beslist was over de voorgestelde benoeming van een vaste commissie van twee leden daarvoor.

Op den 21sten November ¹⁾ kwam bij de vroedschap een adres in van Vreede en 18 andere, kort te voren volgens het patriotsche plan door „de burgerij” bij vrije stemming gekozen, „geconstitueerden” ²⁾ om, onder toejuiching van de reeds genomen Statenresolutie tot opheffing der door de Roomschen totnogtoe voor de uitoefening van hunnen godsdienst aan de schouten betaalde recognitiën en tot verleening van vrijheid van accijns voor hunne godshuizen, nu ook de predikantstraktementen te verhoogen: zoo hoopten de democratische leiders de beschuldiging te ontgaan, dat de „land- en volkminnende” regenten de Hervormde Kerk zouden willen ondermijnen, „het onwrikbaar bolwerk” — zoo spraken hier ook dissenters — „waarbij ons gemeenebest staat of valt”. De vroedschap verwees het belangrijke voorstel weder naar haar besogne en besloot op rapport van deze reeds een week later het denkbeeld ter Statenvergadering te doen steunen. Maar burgemeesters vroegen toch aan de drie heeren ³⁾, die het adres aan dezen hadden aangeboden, naar hunne „acte van qualificatie” en de namen hunner „committenten”. Deze vraag nu, den 29sten Nov. reeds in het rapport van het besogne over het adres herhaald, werd thans door de vroedschap uitdrukkelijk aan de drie heeren gesteld. Zij besloot zelfs op 23 Jan. 1787, naar aanleiding van een adres van 700 personen over de bezetting der „smalle diensten” van de stad en de daarvoor noodige „qualificaties”, voortaan op geen adressen „regard te slaan”, die niet aangeboden werden door „behoorlijk gequalificeerde” personen met opgave van qualiteit, ouderdom en woonplaats der adres-santen ⁴⁾.

Deze resolutie wekte hevige ergernis bij de democratische minderheid;

1) Vroedschapsb. i. d.

2) Het waren: Vreede, Van Nieveld, Sandra, De Kruijff, Bijleveld, La Pierre, De Pecker, Van Marle, Seye, Clignett, Hahn, Swart, Loncq, Du Cloux, Van Noort, Bucaille, Hartevelt, Noodt en Le Poole (Vaderl. Hist. XII, bl. 80). In Lefrancq's weekblad „De Leidsche Stede-maegd”, waarvan het eerste nummer half Juni 1786 was verschenen en dat tot het voorjaar van 1787 leefde (Bibl. Leidsch Archief, n°. 558), wordt op blz. 314 vermeld, dat de kiezers ongeveer 600 in getal waren, waarvan 200 Roomschen, 200 burgers uit de kleine burgerij, 200 ondergeschikten van patriotsche fabrikanten.

3) Hahn, Du Cloux en De Kruijff.

4) Vaderl. Hist. dl. XVI, blz. 297 vlg.

een vijftal harer leden, aangevoerd door Blok, protesteerde ertegen als „vernederend voor de burgerij”, als „ongehoord en ongebruikelijk” 1), wat weder een contra-aanteekening van 16 aristocratischgezinde vroedschappen ten gevolge had 2) en daarna een nadere verklaring der geconstitueerden zelf. Maar die verklaring werd door de meerderheid zonder meer teruggegeven, waartegenover 13 leden voorgesteld hadden ze te doen onderzoeken door het besogne. Ook de Krijgsraad bemoeide zich ermede en verzocht dringend 3) om formeele intrekking der resolutie. De meerderheid trachtte uitstel te verkrijgen door benoeming eener bijzondere commissie van zes leden, die de bezwaren zou onderzoeken en zelfs met de „pretense” geconstitueerden in overleg zou hebben te treden. Maar de Krijgsraad, vergezeld van vele officieren en onderofficieren der schutterij, trok 19 Maart in plechtigen optocht van den Doelen naar het stadhuis bij burgemeesters en verzocht nu dringend onmiddellijke bijeenroeping der vroedschap. Zij kwam inderdaad nog dien eigen dag bijeen en liet de zaak door een commissie onderzoeken, welk uitstel bij de in afwachting van het resultaat op de Grootte Pers in het stadhuis verzamelde officieren en nieuwsgierigen groote verbittering wekte. Den volgenden dag kwam op verlangen van Krijgsraad en officieren de vroedschap opnieuw bijeen, terwijl opnieuw Krijgsraad en officieren bleven wachten; de meerderheid van 18 stemmen besloot onder dezen druk tot „provisioneele opschorting” van het genomen besluit, wat door 9 leden bij aanteekening als „informeel” werd afgekeurd.

Het gebeurde bewees, dat de vroedschap tegen de democratische strooming onder de burgerij en de bedreiging door het thans met een nieuw corps te paard versterkte „Genootschap tot den wapenhandel” niet langer durfde in te gaan. Vrede juichte luide over dezen uitslag 4). Nog den 16^{den} April werd besloten de deliberatie over handhaving of afschaffing der resolutie wel tot later uit te stellen maar de zaak der rekesten aan de vroedschap te houden en niet door burgemeesters alleen te laten behandelen. Tegenover den Prins wilde Leiden nu zelfs hem alle vrijdommen, die hij genoot krachtens zijn in naam nog bestaand stadhouderschap, ontnemen en de betaling van de staatsmilitie door Holland zien schorsen.

Herhaaldelijk kwamen nu de geconstitueerden, aan wie door hunne committenten groote bevoegdheid was gelaten, met rekestten betref-

1) Vroedschapsb. 12 Febr. 1787.

2) ib. 12 Maart.

3) ib. 19/20 Maart.

4) Aan zijne Medeburgers (Vaderl. Hist. I.I., blz. 302).

fende de landsverdediging ¹⁾). Zij richtten zich ook tot de Staten om alle bemiddeling, ook die van den Raad van State, af te wijzen en zich met kracht tot verdediging toe te rusten. In de vroedschapsvergadering van 4 Juni deed Blok opnieuw een scherpen aanval op den Prins en den 14^{den} kwam de Krijgsraad namens de schutterij en het vrijkorps verzoeken om uit te mogen trekken ter verdediging der provincie, wat aanstonds werd toegestaan voor een „zeker aantal” vrijwillig zich daartoe aanbiedende manschappen, mits een genoegzaam getal gewapenden in de stad zou blijven tot handhaving der door het oranjegezinde volk, naar men vreesde, bedreigde rust. Een aantal vrijeorporisten, versterkt door leden van het gewapende studentencorps ²⁾, trok naar Woerden uit. De Krijgsraad liet het daarbij niet maar verlangde (5 Juli), in een heftig adres tegen den „gedecclareerden vyand” Willem V en zijn „vloekgenooten”, onmiddellijke samenwerking der vroedschap met schutters en vrijcorporisten tot handhaving der orde in de stad zelf en maatregelen tot beletten van plundering en oproer door aanstelling eener gemengde commissie van schutterofficieren, vrijcorporisten en 3 vroedschapsleden tot organisatie der verdediging tegen gewapenden aanval van binnen of van buiten. Half Juli had er te Leiden weder een provinciale vergadering van gewapende burgercorpsen plaats. Het Haagsche vrijkorps eischte daar (17 Juli) de verbanning van den Prins en zijn gezin uit Holland met ontslag uit al zijn ambten en schadeloosstelling voor den te wachten burgerkrijg uit zijn bezittingen. Dit voorstel werd inderdaad in gematigder vorm maar toch met handhaving der schorsing en verbanning van den Prins bij de Staten herhaald.

Intusschen dreigde er in den zomer herhaaldelijk een krachtige Oranjabeweging uit te breken. De Oranjesocieteit, in dezen tijd in het Hof van Holland aan de Breestraat ³⁾ opgericht, nam daarbij de leiding en deed door een aantal Oranjegezinden zelf een verzoekschrift aan de Staten tot volledig herstel van den Prins teekenen, bij welke ondertekening het onrustig toeging, zoodat door het gerecht met gewapende politie moest worden tusschenbeiden gekomen. Een stedelijke „acte van verbintenis” van de Leidsche Patriotten tot handhaving der orde tegenover „een opgeruid en oproerig gemeen” was het antwoord; de Patriotten eischten strenge verwijdering van alle Oranjegezinden uit de schutterij, welke eisch door den Krijgsraad aan de vroedschap werd overgebracht. Het Genootschap van Wapenhandel kwam bijeen, versterkt door een aantal patriotsche schutters, en eischte van de vroed-

1) 8 en 11 Mei 1787 (Vaderl. Hist. XIV, blz. 172).

2) Rector en Senaat verboden verdere deelneming van studenten aan dezen uittocht. De studenten kwamen 21 Juli in optocht uit Woerden terug (Gerechtdagb. 1787, fol. 15 en 419).

3) Een studenten-oranjesocieteit werd op den hoek der Vrouwesteeg opgericht.

schap de onmiddellijke ontschuttering van 260 schutters, die aanstonds plaats had met bezetting der poorten door ruim 400 man gewapende Patriotten, zoolang de ontschutterden hunne wapens nog niet ten stadhuize hadden ingeleverd. De beide Orangesocieteiten, die in het Hof van Holland en die der studenten, werden door de stadsregeering gesloten. Den trompetter op den stadhuistoren was sinds lang reeds verboden het Wilhelmus te blazen; het neutrale lied „Hoe schoon ligt ons de morgenstond” kwam daarvoor in de plaats. Het dragen van oranje, het zingen van „princedeuntjes” enz. was sedert een nieuwe publicatie der Staten van 4 Juli streng verboden. Ondanks het krachtig verzet van den schepen Romswinkel, die zelfs verklaarde „als lid van de vroedschap en in cas van pressante noodzakelijkheid” niet te zullen aarzelen om zich met schutterij en vrijkorps te verstaan over de middelen tot keeren van geweld en oproer, werd echter de zaak der verdediging van de stad commissoriaal gemaakt. Zij werd eerst 21 Aug. in een zeer onvolltallige vergadering behandeld en op voorstel van Blok werd besloten tot instelling eener stedelijke verdedigingscommissie van 14 personen, 7 uit de vroedschap, 7 uit schutterij en vrijkorps. In dezelfde vergadering werd de wel patriotsche maar aristocratischgezinde regent Changuion, die in Den Haag gewaarschuwd had aangaande de komst door Leiden van een vliegend burgerleger, op rekest der geconstitueerden en zonder gehoord te zijn, ontslagen verklaard als lid der Gecommitteerde Raden van Holland, waarin hij sedert 1785 zitting had. Hij protesteerde wel tegen een dergelijke behandeling van zaken maar zijn protest werd ter zijde gelegd ¹⁾).

Inderdaad, de geconstitueerden, niet meer de burgemeesters of de vroedschap vormden in den zomer van 1787 feitelijk de regeering van Leiden. Het te Leiden reeds eenigen tijd bestaande en al deze dingen ondershands leidende „Vaderlandsch Gezelschap”, bestaande uit de voornaamste Leidsche Patriotten, was voortdurend bezig verdere democratische hervormingen voor te bereiden ²⁾. Van dit gezelschap, deze club, ging zelfs een plan uit om de vergadering der Vaderlandsche Regenten te brengen tot een vaste regeling van den volksinvloed op de regeering en van de nationale militie, welk plan in het democratische weekblad *De Post van den Neder-Rhijn* werd afgedrukt. Vereeniging der belangen van regenten en volk, invloed der burgerij op het bestuur en de landsdefensie, verwijdering van alle vijanden eener

1) Dit alles uit het Vroedschapsboek 1786/7, waarin tusschen 21 Aug. en 4 Oct. geen vergadering staat aangeteekend maar toch als bijlagen vrij wat stukken voorkomen. Vgl. over de defecten de noot op blz. 357.

2) *Vaderl. Hist.*, I.1., blz. 378 vlg.

republikeinsche regeering uit het bestuur was er de hoofdinhoud van, geheel in den geest van het Leidsch Ontwerp van 1785, dat men thans nader uitwerkte met toekenning van groote macht aan de burgergecommitteerden en de gewapende burgerij, die deze zou benoemen. Maar de loop der gebeurtenissen belette zelfs de inlevering van dit plan bij de Vaderlandsche Regenten, laat staan bij de Staten van Holland zelf.

De vergadering van 21 Augustus was waarschijnlijk de laatste vroedschapsvergadering vóór het einde der woelingen; hare sedert den voorzomer telkens gebleken onvoltalligheid toonde reeds, dat verscheiden leden, bevreesd voor de toenemende democratische strooming en verontwaardigd over hare aanspraken, niet langer op deze wijze wilden voortgaan. De crisis naderde snel. Zij werd uitgelokt door de bekende aanhouding der Prinses van Oranje bij Goejanverwellesluis in den avond van 28 Juni, toen zij uit Nijmegen op weg was naar Den Haag om er voor de belangen van haar Huis te werken. Onder de heeren van de 7 Juni door de Staten van Holland te Woerden gevestigde staatscommissie „van defensie” ¹⁾ was ook Blok, die met de andere leden na uit Gouda ontvangen waarschuwing aanstonds naar de Goejanverwellesluis snelde. De commissie ontving de Prinses zeer beleefd maar weigerde beslist haar zonder nadere machtiging van de Staten door te laten; zij bood de Prinses aan te Woerden of te Schoonhoven die machtiging af te wachten, maar de vorstin verkoos terug te gaan naar Leerdam. Op weg daarheen werd zij door de commissie en een escorte vrijcorporisten begeleid, maar zij kwam niet verder dan Schoonhoven, waar de heeren, over wier persoonlijk optreden de Prinses zich met alle waardeering uitliet, haar verlieten. Den 30sten ging zij, te vergeefs wachtend op nader bericht van de Staten, werkelijk naar Leerdam en van daar nog dien eigen dag naar Nijmegen terug.

Leiden keurde in de Statenvergadering de handelwijze der commissie van Woerden volstrekt goed en de geconstitueerden aldaar drongen er zelfs dadelijk op aan, dat de Prinses door de Staten „op de allerminzaamste wijze zou geexhorteerd worden” om de provincie onmiddellijk te verlaten en er niet meer terug te keeren, voordat dit haar of een der haren veroorloofd werd.

Weldra protesteerde het door de Prinses om krachtigen steun verzochte Pruisen dreigend tegen de haar aangedane belediging en eischte van Holland daarvoor volledige satisfactie, terwijl de Patriotten bij Frankrijk, dat hen steeds had aangezet en met beloften gepaaid,

¹⁾ Wel te onderscheiden van de defensie-commissie aldaar uit de vrijkorpsen (zie boven, blz. 366).

aandrongen op krachtige hulp tegen de Pruisische dreigementen. Daarop en op eigen kracht, op de vrijkorpsen en de beroemde Hollandsche Waterlinie vertrouwend, weigerde Holland de verlangde satisfactie en 13 Sept. trokken de Pruisische troepen Gelderland binnen en rukten snel op de Hollandsche grens aan ¹⁾. De smadelijke afloop is overbekend: reeds den 20sten keerde de Prins in triomf naar Den Haag terug. Amsterdam bood den Pruisen nog weerstand, altijd hopen op Frankrijk's hulp, maar ook die stad legde 3 Oct. het hoofd in den schoot. De zaak der Patriotten was verloren en velen hunner verlieten stad en land om in België en Frankrijk een toevlucht te zoeken tegenover wat hen thans in het vaderland bedreigde.

Te Leiden hadden onder den druk dezer gebeurtenissen de Patriotten in dien tusschentijd van hunne tijdelijke zegepraal ook slechts korten tijd genoeg beleefd. Te midden van de loopende geruchten omtrent den te wachten inval der Pruisische troepen werd aanvankelijk ook hier nog vast gerekend op de Fransche hulplegers, die, naar men elkander toeriep, reeds bij Givet op de Belgische grens gereed stonden. Vertrouwend op die hulp, op het Hollandsche leger, dat onder den rijngraaf van Salm Utrecht, op de schutters en vrijcorporisten, die de Hollandsche Waterlinie en Amsterdam zouden verdedigen, op het begin Augustus gevormde Zuidhollandsche vliegende legertje van Mappa, dat de rust in Holland zelf zou handhaven, bleef de regeering van Leiden aan de patriotsche meerderheid in de Hollandsche Statenvergadering getrouw en protesteerde krachtig mede tegen de dreigende Pruisische inmenging. In de vergadering der gewapende burgercorpsen, te Leiden nog op 6 Aug. gehouden ²⁾, waar werd besloten, tot een groote bezending naar Frankrijk, om dringend de zoo noodige hulp te vragen, werden als „algemeene volksvertegenwoordigers”, uit Leiden in die commissie gekozen de hier vertoevende Fransche journalisten Cérasier en Dumont-Pigalle, bekende woordvoerders der franschgezinde pers ³⁾, de schutterkapitein P. van Lelyveld, de geconstitueerde Jan de Kruyff, de gewezen remonstrantsche predikant Van den Bosch, de bekende patriotsche dokter Van Schelle. Maar het bleek weldra duidelijk, dat op de zoo nadrukkelijk aangekondigde Fransche hulp niet te rekenen viel. In de Statenvergadering van 10 Sept. stond Leiden nog steeds aan de zijde der meerderheid, tegenover de Pruisen nog rekenend op de Waterlinie,

1) Geschiedenis van het Nederl. volk, III, blz. 622 vlg.

2) Vaderl. Hist., dl. XV, blz. 108 vlg. Ook 17 Juni was er een aldaar gehouden, ib. blz. 120. Daar werd o. a. besloten tot de samenstelling van Mappa's legertje.

3) Beiden werkten mede aan Luzac's Gazette de Leyde (Colenbrander, Gedenkstukken, V, blz. 18, noot 2). Dumont Pigalle was reeds sedert ± 1756 te Leiden werkzaam.

waar de inundatie reeds was aangevangen. Toen bij de Statenvergadering, in Den Haag niet veilig meer, op 16 Sept. het voorstel van Amsterdam en Dordrecht binnenkwam om zich naar het versterkte Amsterdam te verplaatsen, keurde de Leidsche deputatie dit wel goed maar verklaarde toch met Schiedam, Alkmaar, Hoorn en Purmerend „vooreerst” niet ter vergadering te zullen verschijnen — een weinig krachtige houding; er kon trouwens geen besluit worden genomen, daar de vergadering onvoltallig was en de gevoelens ernstig bleken te verschillen.

De in Den Haag gebleven leden der Staten, nog 9 steden vertegenwoordigend, stelde den 18^{den} de Ridderschap voor de tegen den Prins en de zijnen genomen resolutiën in te trekken. De patriotsche Gecommitteerde Raad uit Leiden, Van Leeuwen, op onregelmatige wijze zijn stad vertegenwoordigend, welker deputatie naar huis was gegaan, had nog gepoogd de andere leden te bewegen eenvoudig de Prinses uit te noodigen naar Den Haag te komen en verder de regeling der zaken aan Pruisen's bemiddeling op te dragen. Maar men achtte dit thans onvoldoende. Blijkbaar begon men ook te Leiden te wanhoppen aan den goeden uitslag. Reeds kwamen er berichten in van de ontroofing van Utrecht door Salm (16 Sept.), van de verovering van Gorkum (17 Sept.) door de Pruisen, van het wijken der Woerdensche defensiecommissie uit de opgegeven Waterlinie naar Amsterdam. Eindelijk viel het besluit der in Den Haag gebleven Statenleden ¹⁾ om den stadhouder weder als kapitein-generaal en als bevelhebber van Den Haag te erkennen, hetgeen daar onmiddellijk de omwenteling deed volgen. De komst van den Prins aldaar op den 20sten besliste alles. Het Zuid-hollandsche vliegende legertje, nog in het Westland, vluchtte over Delft, Leiden en Haarlem ijlings naar Amsterdam, dat het toen nog hield.

De verslagenheid ook der Leidsche Patriotten was groot. De Leidsche regeering drukte den wensch uit, dat de stedelijke vrijkorpsen zich aanstonds zouden ontbinden, wat ook onmiddellijk geschiedde en zonder eenig verzet; alle besluiten op de vorming dier korpsen betrekking hebbende werden vernietigd; de schutterrij zag hare oranjevaandels en de oranjesperpen der officieren weder hersteld en weldra verscheen uit Woerden een gedeelte der prinselijke troepen van het regiment Saksen-Gotha als garnizoen; ook het studenten-vrijkorps werd vernietigd en de oranjevlag werd te dezer gelegenheid van den Academietoren uitgestoken. Overal verschenen weder de oranjelinten en oranjevlaggen, nadat reeds 18 Sept. de verordeningen daartegen waren geschorst en 20 Sept. bij stedelijke publicatie op voorgang der Staten het verbod

1) Zie over deze handelingen: Colenbrander, Patriottentijd, III, blz. 269 vlg. Leiden en Gouda stemden niet toe en Haarlem gaf alleen „provisieel fiat” op het besluit.

daarvan was ingetrokken. De „burgersocieteiten” werden op hare beurt gesloten krachtens Staatsresolutie van 3 Nov.

Lefrancq en de zijnen, denscheldnaam „Schoppen” thans met vreugde dragend, juichten over de ook hier zonder belangrijke schokken ingetreden omwenteling tegenover de „Weegluizen” en drukten hunne vreugde uit in jubelende oranjeverzen. Het Oranje-Boven weerklonk van alle kanten. De rust werd verzekerd door het opeischen ¹⁾ van alle bij de burgerij nog aanwezige eenigszins belangrijke voorraden aan wapenen en munitie, terwijl een groot aantal patriotschgezinden uit den schutterseed werd ontslagen, met name zij, die bij de vrijkorpsen waren opgetreden ²⁾. Ook de patriotsche Krijgsraad verdween natuurlijk, de afgezette officieren werden door anderen vervangen, de vroeger ontslagen schutters weder hersteld.

Van de door de patriotsche leden der vroedschap in de periode 1784/7 voorgestelde veranderingen in het stedelijk bestuur kwam nu natuurlijk verder niets. Alleen Blok's financieele voorstellen hadden nog eenig gevolg. De beide in 1786 ingestelde „departementen” voor het financieel beheer: een voor de stadsfabriek ter vervanging van den extraordinaris tesorier, een voor de financiën, naast den ordinaris, bleven in stand. Omtrent de financiën bracht de 12 Maart 1785 benoemde „commissie tot examinatie” na kennisneming van de „reflexiën en consideratiën”, die 21 Aug. 1786 en 2 Juli 1787 in de vroedschap waren ontwikkeld, eindelijk in dit najaar verslag uit. Maar dat verslag besloot met de verklaring, na onderzoek der stadsfinanciën van de laatste 10 jaren, dat pogingen tot vermindering van uitgaven al even weinig opleveren zouden als die tot vermeerdering van inkomsten. De commissie stelde op den voorgrond, dat de mogelijke besparingen „niet noemenswaardig” waren en dat zij ook geen kans zag om „eenige nieuwe belasting” uit te denken, tenzij op het gemaal, welke belasting evenwel in de stad reeds „zoo hatelijk gemaakt” was, dat zij ze maar niet zou voorstellen. De vroedschapsvergadering van 8 November ³⁾ stelde nu vast, dat een commissie jaarlijks „succinct rapport” zou doen over de stadsrekening, verhoogde de recognitiën bij benoemingen en schafte de uitgifte van lijfrenten af; overigens „declineerde” zij allerlei kleine bezuinigingsvoorstellen, van welke slechts enkele genade vonden. Belangrijk was alleen de stichting eener „aflossingskas” voor de schulden der stad.

1) Knuttel, ad n°. 21686. Bij publicatie van 27 Sept., 20 Oct. tegenover nalatigen herhaald.

2) Publ. van 5 Oct. 1787.

3) Vroedschapsb. i. d., waar ook het lijvige rapport der bovengenoemde commissie te vinden is.

Weldra echter begon de oranjegezinde bevolking het den Patriotten lastig te maken en, vooral bij het optrekken der nieuwe schutterij, personen en huizen te bedreigen met mishandeling en plundering, wat het gerecht door strenge publicatiën tegen schelden, lasteren en samenrotten, tegen „tgeweld door een toomloos gemeen” trachtte te beletten, ten slotte aan het nieuwe garnizoen de handhaving der orde opdragend en vergunnend om bij voorkomende gevallen van verzet dadelijk met scherp te schieten ¹⁾. Ook in Rijnland met zijn sterk oranjegezinde boerenbevolking ontstond op menige plaats wanorde door het optreden der boeren tegen de gehate Patriotten, die het vooral te Rijnsburg en Alfen kwaad te verantwoorden hadden.

Overigens trachtte de te Leiden nog steeds, ook na 10 November, den datum der burgemeesterskeuze ²⁾, op het kussen zittende aristocratisch-patriotschgezinde meerderheid door aanmaning tot onderlingen vrede zoowel naar de eene als naar de andere zijde de gemoederen tot bedaren te brengen, wat ook wel gelukte. Hare meest gecompromitteerde leden uit de democratische partij verschenen niet meer ter vergadering of zwegen er stil. Blok, die op 21 Aug. nog in de vroedschap was verschenen maar sedert te Woerden vertoefd had, nam nog deel aan de verdediging van Amsterdam. Hij, lid der Woerdensche commissie en als zoodanig door de Prinses gesignaleerd als een dergenen, die onmiddellijk en voor altijd uit de regeering moesten worden verwijderd, onttrok zich weldra, evenals Romswinkel, Vromans, Noodt e. a. door een stil leven als rustig advocaat ³⁾ aan verdere lasten. Vreede vluchtte naar Lier in Belgisch-Brabant, waar hij een lakenfabriek opzette; hij keerde in 1790 te Tilburg terug. Ook dr. Van Schelle, de vriend van Van der Kemp, onttrok zich door de vlucht aan vervolging ⁴⁾. Van der Kemp werd aanvankelijk te Utrecht gevangen gezet; vrijgelaten, verliet hij 19 Dec. Utrecht en begaf zich naar België, van waar hij in Mei 1788 naar Amerika vertrok om zich in den staat New York als kolonist neer te zetten. Hij stierf er in 1829 ⁵⁾. De schepen Heldewier nam ook de

1) Publ. 5—9 Oct.

2) Burgemeesters werden: Van der Steen, Hubrecht, Drolenvaux en Van der Marck. In plaats van den reeds afgetreden schout Marcus was 8 Nov. de oud-schepen Van Heusden door den Prins tot schout aangesteld.

3) Hij komt als zoodanig in het Leidsche Heerenboekje voor in 1788 en 1789, niet meer in 1790. De opgave in Van der Aa, dat hij in 1795 baljuw van Rijnland werd is onjuist; hij is dit eerst in 1798 geworden en bleef het vele jaren lang. De bekende uitgewekene Blok is de andere bekende Patriot van dien naam, uit Enkhuizen.

4) Hij vestigde later te Duinkerken een uitgeverzaak, waar hij tot zijn dood op 28 Febr. 1792 vele geschriften der uitgewekenen drukte (Colenbrander, Gedenkstukken, I, blz. 57, noot 3).

5) Vgl. zijne boven herhaaldelijk genoemde biografie van de hand van mrs. Fairchild.

vlucht en speelde later een belangrijke rol onder de uitgewekenen ¹⁾. De journalisten Cérasier en Dumont Pigalle verdwenen natuurlijk naar Frankrijk; het huis van den laatste aan de Haven werd na zijn vertrek geplunderd.

Maar ook de gebleven patriotsche vroedschapsleden werden niet ongemoeid gelaten. Den 31sten October was bij resolutie der Staten in verband met de omwenteling den Prins opgedragen de „wet” in de steden te verzetten; reeds 22 Sept. had het prinsgezinde Schoonhoven het voorstel daartoe gedaan, maar Haarlem, Amsterdam en Alkmaar waren ertegen geweest en hielden de zaak tegen, totdat de meerderheid eindelijk besloot hen te overstemmen. De Prins belaste den heethoofdigen orangist Bentinck van Rhoo, kleinzoon van den man van 1747, benevens den kalmeren raadsheer Meerens, met die taak.

Begin December kregen de burgemeesters van de beide heeren de aankondiging, dat zij dadelijk na Kerstmis, den 26 en 27sten, zouden komen, en berichtten dienaangaande de vroedschap. De heeren verschenen inderdaad ²⁾ den 26sten en vestigden, begroet door burgemeesters, hun verblijf in de Gouden Leeuw aan de Breestraat; aanstonds stelden zij zich op de hoogte van de gevoelens der burgerij en der vroedschapsleden. Zij hadden reeds bij hunne komst burgemeesters ³⁾ „by forme van discours” gevraagd, „of ook bij de leeden der Regeering gedagt of gesproken was over het te deser gelegenheid resigneeren hunner posten in qualiteit”. Burgemeesters hadden ontkennend geantwoord, waarop de commissarissen, blijkbaar hopen, dat de vroedschap uit eigen beweging zou heengaan, zeiden, dat dit b.v. te Gorkum en Schoonhoven wel was gebeurd. Maar de Leidsche heeren wilden niet anders dan voor dwang wijken. De commissarissen verzochten toen inzage te mogen hebben van de vroedschapsnotulen, ten einde de gevoelens der leden zorgvuldig na te gaan, in het bijzonder van die notulen, waarinsprake was van schorsing van den Prins. Dit verzoek brachten burgemeesters 29 December in de vroedschapsvergadering, maar de meerderheid der 27 aanwezige leden besloot te „difficulteren”, tegen den zin van 13 hunner, die hunne afwijkende meening naar gewoonte „aanteekenden”. De commissarissen wilden natuurlijk niet aflaten en berichtten dit, waarop 1 Januari 1788 besloten werd een week later daarover te zullen beslissen. Op den 14^{den} werd eindelijk besloten alle notulen ⁴⁾

1) Colenbrander, 1.1., blz. 55, noot 1, 98, 106.

2) Den 24sten verkondigde eene publicatie hunne aanstaande komst aan de bevolking.

3) Vroedschapsb. 29 Dec. 1787.

4) Over hare onvolledigheid over 1787 zie blz. 357.

zonder voorbehoud te laten zien, zoodra erom gevraagd werd; de democraten Romswinkel en Van Royen protesteerden, Van der Marck verklaarde het besluit „aan te zien”, Douw, Van Gerwen en De Wildt betuigden iets dergelijks. Op den 22sten kwam er toen een brief van den Prins, waarbij deze inzage verlangde van de resolutiën omtrent de voorgestelde schorsing, omtrent de benoeming van schepenen in 1787, omtrent de bestraffing van Trago en omtrent den nieuwen eed, die volgens Staten-resolutie van alle nieuwe regenten zou worden gevorderd.

Nog voordat de beslissing kwam, trad de secretaris Van Staveren, die zag, dat ook zijn uur geslagen was, af wegens „de omstandigheden” 1). De zittende vroedschap verzocht hem nog te willen blijven, maar hij weigerde het „op civiele wijze” en kreeg nu zijn ontslag met lof en dank voor de bewezen diensten en f 700 boven zijn traktement als pensioen.

Het was de laatste daad van het oude bestuur, dat 6 Febr. in zijn geheel „in dit extraordinair geval” „tot meerder rust en dienst der stad Leyden” werd „geremoveerd”. Bij de benoeming van nieuwe regeeringsleden op denzelfden dag bleken niet herbenoemd te zijn drie oud-burgemeesters: Van Halteren, Marcus en Van der Marck (de laatsten beiden ook oud-schouten); het geheele schepencollege van 1787 2) en drie vroedschapsleden: De Mey van Streefkerk, Heldewier en Van den Santheuvel; schepen Blok werd voor eeuwig onbevoegd verklaard tot de regeering in verband met de overeenkomst met de Prinses 3). De nieuwe schout, de op 6 Febr. benoemde nieuwe pensionaris mr. W. C. Boers en de secretaris J. J. Hubrecht bleven in hunne posten; burgemeesters werden J. Hubrecht, J. v. d. Meer, Johan Gael en P. van Lelyveld; van de nieuwe schepenen en vroedschapsleden behoorde de groote meerderheid voortaan tot de Oranjepartij. Op den feestmaaltijd, den commissarissen op 7 Febr. aangeboden, klonken hartelijke feestdranken op „Oranje, Neerlands oogelijn”, op „de Moeder van ons Vaderland”, op „Oranje's telgen, Neerlands hoop”, op Bentinck en Meerens zelf 4). Ook Lefrancq, die juichte over het afleggen van den nieuwen door de Staten opgelegden eed op de handhaving van den bestaanden regeeringsvorm, in het bij-

1) Vroedschapsb. 3 Febr. 1788.

2) Van Royen, Van Leeuwen, Hoogeveen, Snoeck, Cunaeus, Romswinkel, Vromans en Blok.

3) Bibl. Leidsch Archief, n°. 56r bevat de officieele publicatie. Als Gecommitteerde Raad trad namens Leiden voortaan op J. L. van der Burch, als lid van den Raad van State de reeds 1 Oct. weder in zijn post getreden Changuion, als Raad van Admiraliteit Diederik van Leyden, als lid der Rekenkamer Joh. Meerman.

4) ib. n°. 553.

zonder van het in 1747 ingestelde erfstadhouderschap, evenals over de bij het remotie-besluit aanbevolen „wederzijdsche vergiffenis”, voelde weder zijn lang gestopte dichtader ruim vloeien.

De nieuwe stadsregeering had spoedig te beraadslagen over de in de Statenvergadering voorgestelde amnestie. Het Statenbesluit van 22 Sept. om het Hof van Holland te gelasten onderzoek te doen naar deelnemers aan „onwettige vergaderingen” en onderteekenaars van „beledigende declaratoiren” had reeds dadelijk allerlei vervolging uitgelokt en vele Patriotten uit de stad doen vluchten. Het 21 Nov. door prins Willem bij de Staten ingediend zeer weinig genadige ontwerp van amnestie ¹⁾ had nog meer schrik veroorzaakt en nog meer personen op de vlucht gedreven. Dit ontwerp ging echter blijkbaar te ver en een milder plan vond ingang. Maar nog was de Leidsche vroedschap eenigszins huiverig, omdat o. a. de opstellers en voorstellers der Acte van Verbintenis van Aug. 1786, benevens die van de schorsingspropositie der Leidsche vergadering van gewapende burgers van 17 Juli, zouden uitgesloten zijn. Zij stelde dus in hare vergadering van 12 Febr. de zaak nog uit maar kwam toch den 14^{den} reeds tot volledige toestemming; den volgende dag werd de amnestie in de Statenvergadering besloten. Ook de Staten-resolutie tot amnestie voor de al te ijverige Oranjevrienden werd (26 Febr.) door de vroedschap goedgekeurd.

De Oranjepartij zegepraalde volledig. Het feest ter eere van den Prins op diens verjaardag (8 Maart) werd dan ook weder officieel gevierd. Stadhuis en andere publieke gebouwen, zoowel als de regentenwoningen, prijkten met illuminatie, op den stadhuistoren deed het carillon de oude „princedeunen” weder hooren, oranjevlaggen wapperden alom en de trompetter blies weder vroolijk het Wilhelmus en andere vaderland-sche liederen ²⁾. Veel uitbundiger nog was het feestbetoon, toen de stadhouderlijke familie, nadat de rust in het land ten volle was teruggekeerd, op verzoek der stadsregeering (6 Oct. 1788) de stad bezocht ³⁾. De herstelde schutterij ontving den Prins en de zijnen in feestelijken optocht met de oranjekleur op den hoed en de hernieuwde oude vaandels ⁴⁾. De onvermoeide Lefrancq organiseerde een optocht van 25 in het wit gekleede, met oranje versierde jonge meisjes, die bloemen strooiden voor de vorstelijke familie vóór de Oranjesocieteit der studenten, namens wie de theoloog Van de Kastele een fraai latijnsch vers

1) Colenbrander, Patriottentijd, III, blz. 296.

2) Vroedschapsb. 1 Maart 1787.

3) ib. 29 Sept. 1788.

4) Knuttel, n°. 21826; Bibl. Leidsch Archief, n°. 519: Lefrancq's beschrijving der feestelijkheden.

voordroeg. Onder eerepoorten, met toepasselijke verzen voorzien, te midden van vlaggen en gejuich, omringd door 16 burgerhoplieden, trok de Prins in zijn staatsiekoets langs Noordeinde en Breestraat naar het stadhuis, waar een groote audientie werd gehouden in burgemeesters- en vroedschapskamer, de „ontheiligde plaats, waar”, zegt de beschrijver bitterlijk, „het stof van de voetstappen van Tweedragt nog in de kieren der tapijten zit”. Na de audientie reed de vorstelijke familie naar Teylingen. In de stad gaf een uitgebreide illuminatie met toepasselijke „chassinetten” lucht aan de vreugde der bevolking over dit heugelijk bezoek ¹⁾. De groote dank-, vast- en bededag van 18 Maart 1789 scheen allen twist te beëindigen.

Maar de talrijke nog in de stad gebleven Patriotten waren allesbehalve geneigd om zich zonder morren aan de met Pruisische hulp verkregen beslissing te onderwerpen. Zij beklagden zich ²⁾ reeds spoedig over de benoeming tot vroedschap van den als aanstoker van oranje-oproeren te Leiden en vriend van den gehaten oranje-student Kumpel bekenden advocaat Muller Massis, over den tirannieken pensionaris Boers, over de houding van de burgemeesters Hubrecht en Drolenvaux, die zich — de eerste had altijd bekend gestaan als gematigd Patriot van de aristocratische fractie, maar men vertrouwde hem niet — niet ontzagen om in de vroedschap voor te stellen de prinselijke commissarissen nogmaals te ontbieden ten einde „zulke burgers, die tot de landverdervende cabaal behoord hadden, van hunne bedieningen te versteeken”; slechts enkele dezer laatsten echter werden door commissarissen afgezet. Men klaagde vooral over de onbarmhartige strengheid en vervolgingslust van den nieuwen schout Van Heusden, die alle patriotschgezinden maar vooral de voormalige leden van het „moordrot” der vrijkorpsen op allerlei wijzen trachtte te benadeelen en toeliet — openlijke bespottung der justitie — dat de indertijd gestrafte of ernstig vermaande deelnemers aan het oranje-oproer van Juni 1784 ³⁾ in Aug. 1788 in triomfalen optocht door Leiden trokken, toegejuicht door de oranjegezinde menigte. De vroedschap belette echter een al te streng optreden tegen de onderliggende partij en trachtte telkens de onderlinge verdraagzaamheid door proclamaties te bevorderen, zoodat te Leiden ten slotte de thuis gebleven Patriotten niet al te zeer werden gehinderd en verscheiden hunner uit andere steden hierheen verhuisden. Nog lang hadden de Leidsche Patriotten soms toch ook persoonlijk

1) Eene beschrijving van de eerepoorten en de eereverzen: Bibl. Leidsch Archief, n°. 556.

2) Vaderl. Hist. dl. XX, blz. 402 vlg.

3) Zie boven, blz. 355.

allerlei last te verduren van het gepeupel, dat hen op straat bleef uitjouden.

In de omgeving der stad hadden de Patriotten veel meer te lijden. De oud-predikant der Leidsche Remonstranten, Van den Bosch, werd in het najaar van 1787 te Zoetermeer, waar hij woonde, met de zijnen ernstig bedreigd ¹⁾ en sprong ten slotte uit wanhoop in een sloot, waar hij den dood vond; zijn lijk zelfs werd deerlijk mishandeld en ternauwernood uit de handen van de verwoede vervolgers gered om het inderhaast zonder kist onder den grond te stoppen. En de boerenbevolking bleef haar afschuw van de Patriotten ondubbelzinnig trouw.

Te Leiden wekte het heengaan van den pensionaris Boers ²⁾ in 1789 zekere voldoening onder de patriotschgezinden. Zijn opvolger, Mr. Hieronymus van Alphen, de bekende kinderdichter, in overleg met den Prins gekozen, was een gansch ander man, die de grootste gematigdheid betrachtte en alle heftigheid vermeed; tot 1793 bleef hij hier in deze functie werkzaam. Hij werd opgevolgd door den oud-advocaat der O. I. C. mr. F. W. Boers ³⁾, een ongemakkelijk man en groot vriend van den Prins, eveneens na overleg met dezen gekozen. De hoofdschout Van Heusden en zijn opvolgers Van Boetzelaer (1790) en Pompe van Slingeland (1793) bleven den Patriotten slecht gezind maar konden ook te Leidende oprichting van zoogenaamde „leesgezelschappen”, vermomde patriotsche clubs, niet verhinderen, terwijl een enkele patriotsche sociëteit, hoewel niet openlijk als zoodanig optredend, weldra weder herleefde. Ook de pamfletten begonnen weder hun werk; geheime correspondentie met de naar Frankrijk en België uitgewekenen, waarvan enkele sporen zijn te vinden, zal ook hier ter stede het vasthouden aan de patriotsche gevoelens wel hebben bevorderd.

Voorals bleek hiervan, toen in Frankrijk de revolutie steeds stouter om zich greep en de lust om hare denkbeelden in de naburige landen gewapenderhand ingang te doen vinden krachtig ontwaakte. De gevangenneming van Lodewijk XVI en de zijnen en het tegen de koninklijke familie in het najaar van 1792 aangevangen proces wekte ook hier de algemeene aandacht. De nederlaag der Pruisen tegenover den revolutionnair generaal Dumouriez bij Valmy (20 Sept. 1792), die der Oostenrijkers bij Jemappes (6 Nov.), de inlijving van België bij Frankrijk na den laatsten slag gaf den Patriotten weder moed en weldra

1) ib. blz. 408 vlg.

2) Op verzoek wegens „huiselijke omstandigheden” ontslagen 11 Maart 1789. Hij verviel weldra in een zenuwziekte, waarvan hij na 1800 herstelde; sedert bleef hij te Leiden wonen, zich bezig houdend met letterkundige studiën. (Vgl. Van der Aa, i. v., waar verkeerdelijk staat, dat hij in 1795 als pensionaris werd afgezet; dit was F. W. Boers).

hoop op herstel door den in 1787 uitgebleven maar thans zeker te wachten militairen steun van Frankrijk. Het Bataafsch Legioen, gevormd uit uitgeweken Patriotten, maakte zich gereed om bij de eerste gelegenheid de Republiek te helpen veroveren en een „Revolutionnair comité der Bataven” te Antwerpen nam de leiding bij deze plannen. Op 1 Februari 1793 verklaarde Frankrijk op hun aandrang den oorlog aan „den stadhouder der Republiek” en veertien dagen later rukte Dumouriez op Breda aan, veroverde weldra oostelijk Staats-Brabant en bedreigde Dordrecht, waarbij het Bataafsch Legioen onder Daendels belangrijke diensten bewees en tot snel voortgaan naar Holland aanmaande. Maar in Maart wijzigde zich de militaire toestand weder; Dumouriez trok zuidwaarts af en begin April was het gevaar voor de Republiek voor het oogenblik geweken.

Met spanning hadden de patriotschgezinden in den lande deze gebeurtenissen gadeslagen, zich heimelijk voorbereidend om, als Dumouriez in Holland mocht binnendringen, ook hier de revolutie te doen uitbreken, al wekte de onthoofding des Konings en de verdere revolutionnaire uitspattingen onder de talrijke gematigde Patriotten ernstige bedenkingen en waagde men geen opstand tegen het nog door het leger en de regenten gehandhaafde stadhoudelijke gezag, gedachtig aan de teleurstelling van 1787 in de hoop op Fransche hulp. De landsregeering was op hunne houding in geval van groote Fransche successen allesbehalve gerust, daar er reeds geruchten liepen van heimelijke wapening, van ernstige revolutionnaire propaganda, aangezet door de vurig naar een omslag in de Republiek hakende uitgewekenen, ja van weldra ook hier te wachten moordtooneelen als in Frankrijk waren voorgekomen.

De tegenslagen der Franschen, het verraad van Dumouriez, de geheele ontruiming van België in het voorjaar van 1793 gaf den reeds bangstigden stadhoudersliken weder moed en het staatsche leger, aangevoerd door den Erfprins van Oranje, nam krachtig deel aan de krijgsverrichtingen der coalitie-legers onder Coburg en York aan de Belgisch-Fransche grenzen. Maar reeds in het begin van den herfst keerde de kans weder en in het voorjaar van 1794 volgde nederlaag na nederlaag der slecht aangevoerde gecoaliseerden tegenover het groote en geestdriftige volksleger van Pichegru. Half Juli keerde de Erfprins met het overschot der deerlijk gedunde staatsche troepen in Staats-Brabant terug, te zamen met dat van York's leger, op den voet gevolgd door de Franschen, die hen naar de Maas terugdrongen. York, op wien de staatsche regeering voor de verdediging van Holland gerekend had, trok zich over die rivier en door de oostelijke provinciën onder zware plun-

deringen naar het Hannoversche terug en liet de Republiek in den steek.

Dit was het sein voor een nieuwe patriotsche beweging, die welhaast groote afmetingen aannam en in de nog steeds heimelijk samenkomende clubs en societeiten krachtig werd aangevuurd. De stadhoudelijke regeering, ofschoon met die beweging zeer wel bekend, waagde slechts schuchtere pogingen om haar door verbod van societeiten en leesgezelschappen te stuiten.

Ook te Leiden was in de patriotsche kringen de loop der zaken met groote spanning gevolgd. In den zomer van 1792 had de Fransche journalist Brahaine Ducange, die reeds vóór 1787 als zoodanig in Den Haag en Utrecht van zich had doen spreken en in dat jaar mede was uitgeweken, zich weder te Leiden durven vertoonen en was daar aan Luzac's Leidsche courant verbonden ¹⁾. Hij stond spoedig in betrekking ²⁾ met den secretaris der academische vierschaar Hahn, een der democraten van 1787, met den even vurigen democraat Romswinkel, met den uit Utrecht naar Leiden gevluchten oud-regent De Ridder, met den voormaligen, thans eveneens te Leiden wonenden Utrechtschen professor Van Hamelsveld, met den boekverkooper en journalist Cijfveer, met Etienne Luzac, jongeren broeder van den als afvallige gesmaden Johan Luzac, zeker ook met mr. Jacob Blauw, geremoveerd vroedschap van Gouda, die toen te Leiden woonde ³⁾. Zij vormden een Leidsche revolutionaire club, die voortdurend van zich deed spreken en grooten invloed op de nieuwe beweging had. De inval van Dumouriez deed Ducange echter Leiden verlaten, met achterlating van vele schulden, die zijn vrienden voor hem betaalden.

De volgende gebeurtenissen brachten het begin der beweging ook te Leiden weder tot stilstand maar de brief, waarmede de oud-burgemeester Van Gerwen ⁴⁾, in 1787 vroedschap gebleven, 10 Dec. 1793 zijn ontslag nam uit de vroedschap, toonde duidelijk aan, dat de gisting zich ook in dien kring nog steeds deed gevoelen. Hij verklaarde namelijk na 30 jaren dienst heen te willen gaan wegens zijne uitsluiting van bedieningen, waarop hij volgens gewoonte recht meende te hebben, maar die de meerderheid der vroedschap, bewerkt door een paar nieuw in de stad gekomen leden van 1788, hem, den oud-Leidschen gematigden patriotschgezinde, had onthouden. Ook het oude vroedschapslid Corn. van der Meer trok zich kort daarna terug. Meer gerucht maakte het aftreden in September 1794 van het patriot-

1) Colenbrander, Gedenkstukken, I, blz. 79.

2) ib. blz. 181.

3) ib. blz. 296.

4) Vaderl. Hist.. XXXVI, blz. 382 vlg.

sche vroedschapslid, den zeer invloedrijken oud-burgemeester en schout, toen nog vice-president van burgemeesters P. J. Marcus, die in een scherp stuk, door den druk alom verspreid 1), opkwam tegen de verkeerde maatregelen der laatste jaren op het gebied vooral van landsverdediging en financiën, in de nieuwe Leidsche vroedschap naar zijn meening met stijgende lichtvaardigheid behandeld en door hare afgevaardigden in de Staten gesteund, tegen de ondragelijke tirannie van enkele personen in die vergadering, tegen de uitgestelde bespreking van zijn reeds in Juli gedaan voorstel omtrent den door hem warm aanbevolen vrede met Frankrijk, welk voorstel zonder veel omslag was afgestemd. Zijn „seditieus libel”, dat hem een begin van vervolging vanwege het Hof op den hals haalde, werd beantwoord met eene vrij slappe „Deductie” der Leidsche vroedschap, zich in het openbaar verdedigend tegen de ingebrachte klachten 2). Maar zijn voorbeeld werd spoedig gevolgd door de gelijkgezinde vroedschappen Van Kuffeler en Van Lelyveld, wiens talrijke aantekeningen tegen de politieke en financiële besluiten der meerderheid reeds sedert 1791 de notulen der vroedschap vergezellen en die 11 Maart 1794 verklaarde, dat de houding der Republiek tegenover Frankrijk „ten hoogste onvoorzichtig en gaande buiten de termen van represaille” mocht heeten; zij gaven in hunne tot ergernis der andere leden gedrukte „declaratoiren” eveneens reden van hun aftreden. Ook hunne collega's Van Leyden, Van Poot en Van Winter, de eerste wegens voortdurende afwezigheid uit de stad, de laatste om redenen van gezondheid 3), traden af.

Slechts een enkele patriotschgezinde bleef thans in de vroedschap over. Vooral de machtige burgemeester Hubrecht en de schout Pompe van Slingeland werden, met den altijd gewantrouwd en professor-journalist Luzac, aangewezen als de leiders der „verderfelijke” partij, die thans te Leiden de meerderheid in de vroedschap bezat, van hare meerderheid gebruik maakte en de als zwak en onbekwaam gemaachte landsregeering in hare volgens de Patriotten voor de vrijheid en de onafhankelijkheid nadeelige handelwijzen steunde. Hubrecht werd in een venijnig pamflet verantwoordelijk gesteld voor de ook te Leiden heerschende misbruiken en verzuimen op allerlei gebied 4). De nieuw gekozen burgemeesters van 10 Nov. 1794: Hartingh, Gael,

1) Knuttel. n°. 22445 vlg.; Bibl. Leidsch Archief, n°. 572; Vaderl. Hist.; XXVIII, blz. 53 vlg. Hij was sedert den zomer niet meer in de vergadering verschenen.

2) Bibl. Leidsch Archief, n°. 567.

3) ib. n°. 571.

4) Bibl. Leidsch Archief, n°. 579, vooral blz. 29 en 46.

Van Boetzelaer behoorden tot die partij; alleen de Patriot Muskietier stond naast hem.

Maar de Patriotten bereidden zich in heimelijke bijeenkomsten krachtig voor op de dingen, die komen zouden, al werden hunne „leesgezelschappen” verboden. De noodlottige dood van den student Van Schaik, die in Maart 1794 stierf aan de gevolgen eener ernstige verwonding hem toegebracht door een majoor der ruitery bij gelegenheid eener oefening, waarbij de student kwam kijken, wekte hevige ergernis bij de patriotsche studenten, vooral tegen den rector-magnificus Luzac en den schout Pompe, die naar hunne meening den oranjegezinden officier te veel hadden gespaard ¹⁾.

Op 31 Juli 1794 werd 's nachts in een herberg in den Haarlemmerhout een algemeene samenkomst van afgevaardigden der Hollandsche clubs gehouden, waar 36 personen aanwezig waren. Hahn presideerde. Er werd besloten, daar een omwenteling nog niet mogelijk scheen, met de aanvoerders van de Fransche legers in overleg te treden, door middel van een te Amsterdam te vestigen comité, over hun oprukken naar Holland en de Fransche generaals te wijzen op den daarvoor reeds dadelijk geschikt lagen stand van het voor de inundatie bestemde water ²⁾. De Fransche bevelhebber Pichegru in Brabant was aanvankelijk weinig gezind in te gaan op dit plan en bleef tot in November beneden de Maas ³⁾. Ook de zending van Blauw namens de Hollandsche Patriotten naar Parijs om de Fransche regering tot doortasten te bewegen mocht niet baten, evenmin als het drijven van het Bataafsche Legioen en het Antwerpsche comité, thans in 's Hertogenbosch gevestigd. Eerst half Januari 1795 waagde Pichegru het de toen bevroren rivieren over te trekken. Het lot van Holland was beslist en de Erfsprins trok met zijne hem nauwelijks meer gehoorzamende en gedesorganiseerde troepen, niet meer dan 10000 man, van het bedreigde Gorkum terug op Woerden en van daar weldra over Leiden op Den Haag. De Leidsche vroedschap besloot op 14 Jan. 1795 in een blijkbaar onregelmatig ⁴⁾ verloop vergadering op voorstel van burgemeester Gael om „te concurreren” met een voorstel tot capitulatie. Het was met den tegenstand gedaan. De wijkende troepen versmolten spoedig en hun aftocht begon te gelijken op een vlucht, toen zij op Zaterdag 17 en Zondag den

1) Eene reeks van pamfletten over dit geval in Knuttel's Catalogus, n°. 22432—44.

2) Colenbrander, I, I. blz. 370.

3) Vgl. Geschiedenis van het Nederl. Volk, III, blz. 670 vlg.

4) De notulen van dien dag zijn inderhaast opgekrabbeld zonder aanwijzing van de tegenwoordige leden.

18^{den} Januari door Leiden trokken ¹⁾ — den dag, waarop de Prins zich met de zijnen in een visscherspink naar Engeland inscheepte.

Op dienzelfden Zondag liepen tal van nieuwsgierigen naar de Hoo-gewoerdspoort, waar men reeds de Franschen verwachtte. In den avond trok de schutterij-wacht naar gewoonte op, terwijl de vroedschap voor de tweede maal dien dag op het stadhuis vergaderde. Een aantal Patriotten, des morgens in hunne societeit het Zwijnshoofd bijeengekomen, had een en ander zonder veel resultaat besproken; eenigen hunner trachtten reeds op de vroedschap te werken maar deze deed niets; in den avond begaven zij zich opnieuw naar het stadhuis, onder leiding van Romswinckel, Hahn, de Pecker e. a., eischten toegang tot de vroedschapsvergadering en ontbinding en ontwapening der schutterij. Zij vroegen ook met aandrang om afzegging der wacht. Toen dit geweigerd werd, gingen zij zelf naar de wacht en ontwapenden haar, waarop de vroedschap toegaf. Den ganschen nacht bleef het rumoerig in de stad. De Patriotten, thans zelf ten getale van ongeveer 1000 man gewapend, bezetten de poorten en andere posten, luidden in het holle van den nacht de stadsklok en bevalen bij aflezing algemeene ontwapening der schutterij en inlevering van wapenen, waaraan voldaan werd in den loop van den 19^{den}. De stadsregeering was feitelijk reeds in handen der Patriotten. Leiden gaf ten dezen het voorbeeld aan de andere Hollandsche steden en plantte het eerst „den standaard der Nationale Vrijheid”.

De bevolking werd dien morgen tevens door de „gewapende burgerij”, d. i. de Patriotten, opgeroepen tot een vergadering in de Marekerk tegen 3 uur 's middags ²⁾. Daar verscheen een groot aantal Patriotten, terwijl de Oranjegezinden zich stil hielden en in huis bleven. Romswinckel hield er van den preekstoel een lange vurige redevoering over de welgelukte „omwending” en wekte op tot vermindering van regeeringloosheid, met enkele woorden herinnerend aan de pas verloopene „zeven Leidsche jaren”, aan de drukkende heerschappij der thans ontwrichtte Oranjepartij, aan de gebeurtenissen in Frankrijk, aan de thans gekomen „vrijheid, gelijkheid en broederschap”, aan de „rechten van den mensch”. Hij eindigde met een vurig gebed tot God en met een duren eed tot handhaving van „de eeuwige en onvervreembare Rechten van den Mensch, gegrond op Vrijheid en Gelijkheid”. Bij de onmiddellijk daarop in de kerk volgende keuze van den nieuwen „Pro-

¹⁾ Dagboek van een Leidsch burger, uitg. Driessen (Leiden, 1913), blz. 4/5; Vaderl. Hist., dl. XXVIII, blz. 170 vlg.

²⁾ De „Leidsche burger” vergist zich in den datum; uit den titel der gedrukte redevoering van Romswinckel blijkt, dat zij den 19den werd gehouden. De rede in Bibl. Archief Leiden, n°. 583.

vincialen Raad" werd hij met „eenparige" stemmen gekozen maar hij weigerde. Daarop koos de verzamelde menigte 20 personen, onder wie Hahn, Harteveld, Van Royen, Van Leeuwen, Blauw, Van Lelyveld, Wormer, Van den Santheuvel, Vromans, Musketier en andere mannen van 1787; de jonge geleerde Frederik van Leyden, uit het bekende oud-Leidsche geslacht, was onder dit getal; drie dissentersche predikanten, de Remonstrant Van Rees en de Doopsgezinden Kops en Van Geuns, behoorden tot de gekozenen ¹⁾. Nog dienzelfden avond verzochten zij de vroedschap ten stadhuize bijeen te komen en deelden haar, bij monde van den voorzitter Kops, mede, dat zij door het volk was afgezet en de nieuwe bewindslieden zelf hare plaats zouden innemen, hetgeen aanstonds metterdaad geschiedde.

Een nieuwe tijd was voor Leiden aangebroken.

1) De namen opgegeven Vaderl. Hist., l.l., blz. 177. Blauw en Van Lelyveld waren afwezig „ten dienste van het Vaderland", de eerste te Parijs, de laatste te Utrecht.

BIJLAGE.

BIJLAGE

RESOLUTIE VAN DE GROOTE VROEDSCHAP DER STAD LEIJDEN IN DATO DEN 2 APRIL 1703 ¹⁾.

De Heer ende Mr. Joan van den Bergh eerste ende presiderende Burge-meester der Stad Leyden, heeft uijt den name ende van wegen de Burgemeesteren ende Regeerders deser stede aen die van de groote vroedschap van deselve stad gerapporteert:

Dat deselve Burgemeesteren, aengemerkt hebbende het groote verval, waer-inne deses stads finantie door de langdurigen oorlogh metten schadelijken gevolge van dien ende verdere fataliteijten van den tijd was geraakt, de bevordering van het redres der voorschreve finantie (soo wel doenlijk was) hoe eer hoe beter van de uytterste noodsakelykheijt hadden geoordeelt te zijn; ende vervolgens daertoe allerwegen hare gedagten gantsch ernstelijk hebbende laten gaen, de hand aan 't werk geslagen ende met gestadigen ende onafgebroken applicatie haer daertoe een geruijmen tijd herwaerts hadden begeven ende met een vast voornemen ende een onzijdig oogwit tot uijtdenkinge van middelen in desen die meest regtmatig en minst druckende zouden zijn, om een goede aenleydinge daertoe te geven tot een rigtsnoer van hare besoignes omtrent dese sake, hadden opgevolgt den draed van het Blaffard van Ontfangh ende Uytgaeff voor den Thezaur Ord. deser Stede.

Ende tot te meerdere bereijkinge van haer oogmerk, sijnde de betragtinge

1) Vgl. Van Mieris, Handvesten, blz. 451 vlg. Het belangrijke stuk is hier opnieuw afgedrukt naar het origineel voorhanden in den bundel Diverse stukken financiën 18de eeuw, omdat de aantekeningen in den druk bij Van Mieris slechts ten deele zijn overgenomen en het stuk een voortreffelijk overzicht geeft van de inrichting der stedelijke administratie in dezen tijd. Het in het Vroedschapsboek van 1787 opgenomen rapport over den toenmaligen toestand der stedelijke financiën is te omvangrijk om hier te worden afgedrukt en komt bovendien tot de conclusie, dat er weinig bezuinigd kan worden; het scheen daarom minder geschikt om hier opgenomen te worden, al geeft het menige belangwekkende bijzonderheid over de toenmalige toestanden te Leiden. Zie boven, blz. 299 en 369.

van het voordeel ende mesnage deser stede, goedgevonden hadden aan die vande groote vroedschap ten dien eijnde voor te dragen hare gedagten ten desen, soo als deselve alhier vervolgens zijn opgesteld.

Dat daarvan dan een aanvangh makende met de bedenkinge off niet alle de Stadshuijzen, die men niet noodwendigh om den dienst van de neringen off het aansien van de Stad moet houden ende nodigh heeft, bij de eerste bequame gelegentheijt (om daer door de groote onkosten van reparatie te ontgaen) souden behoren in 't openbaer opgeveijlt ende verkogt te werden, het welke Burgemeesteren tot ontlastinge van den Thezaurier extraordinaris ende den dienst deser stede alsoo zouden vermeijnen toe behoren.

Dat over huer van deses Stads huysinge naest het logement deser stede in den Hage (die beide voor het aensien deser stede onverkogt sullen werden gelaten), jegenwoordig bewoond werdende by den heere Mr. Frans van Kerchem, Gecommitteerde Raed, na het expireren van deselve sijne commissie ofte bij veranderinge van dien door desselfs successieur in officio, ende soo vervolgens, jaerlijx soude behoren te werden betaald een somma van drie hondert vijftig guldens.

Dat wijders alle actens van de arbeydsluijden in beide deses stads huijzen in den Hage werkende (indien sodanige actens souden mogen gegeven sijn) zouden moeten werden ingetrocken, ende dat de reparatien aen deselve huijzen niet anders sullen mogen werden gedaen als met voorgaende kennisse ende goetvinden van den Burgemeester ter dagvaert ende deses stads gecommitteerde Raed, beyde in der tijd.

Dat de reparatie aen beide de logementen met kennisse van de Regerende Burgemeesteren ter dagvaert moet geschieden, dog niet meer als tot 90 gl. in ieders vierendeel jaars, of dat de kosten sullende lopen, daer over moet geresolveert werden in Burgemeesteren kamer 1).

Dat de verhueringe van den Burg met het expireren van de jegenwoordig lopende huer publicquelijk soude behoren te werden gedaen ten meesten profijte deser stede.

Dat Burgemeesteren, hare speculatiën hebbende laten gaen over de verbetering van deses Stads excijsen door salutare middelen daer toe dienende ofte de verhoging, die men daeromtrent soude kunnen doen, daerover gesproken hadden met de Heeren ende Mrs Hendrik Pook, schepen, ende Joost van Heemskerk, vroedschap, als door het bekleden ven het ontfangerschap van des gemeene lands middelen grondige kennisse van zaken hebbende ende met deselven alles tgunst daeromtrent soude kunnen dienen overwogen hebbende, bevonden hadden, dat de middelen tot executie van de ordonnantien op des gemeenelandsmiddelen ende deser stede excijsen of bereeds ten meesten deele genoegsaam daer toe waren, of dat het gunst daeraen manqueeerde dependeerde van het consent ende goetvinden van haer Ed. Groot Mog., waer toe de tijd ende de deliberatien van deselve over de verpagtingen telkens ter

1) Ziet Vroedschapsboek, fol. 207, is geresolveert 24 Junij 1733.

vergaderinge souden moeten waergenomen, ende de voorslagen daertoe strekkende geavanceert behoorden te werden.

Ende wat aanbelangt de verhoginge van de excysen, dat men gemeijnt hadden, dat de excys op de turff met de minste incommoditeit voor de ingeseten voor eerst best met vier penningen op yder ton turff sonder onderscheijt verhoogt zouden kunnen werden, ten aensien de belastinge van de turff jegenwoordig alhier vrij minder ¹⁾ als in de nabuerige steden wierd geheven, ende dan eerst met de minste belast gelijk souden zijn.

Dat Burgemeesteren, bij occasie dat sy haer gedagten hadden laten gaen over het middel van het gemael, daerover een ernstig besoigne met de backers hadden gehouden ende om de groote ende regtmatige klagten over den gansch slegten toestand van de gemeene backerije alhier van meyninge waren, dat mendezelve souden kunnen soulageren ende in de settinge van het brood bij de eerste veranderinge van dien te hulpe komen met het beste tarwen brood van 1¹/₂ pond (een duyt hoger als ordinaris alhier te stellen, te meer dewijl de settinge van het brood in verscheijde andere naast aengelegen steden dan nog vry hoger sal zijn als hier; dat het wel waer is, dat dese sake tot het principale oogmerk in desen niet is behorende, maer dat Burgemeesteren egter om 't gewigt van dien by dese gelegentheijt gaerne de goede meyninge van de vroedschap meteen daerop souden verstaen.

Dat Burgemeesteren, daermede overgaende tot de mesnage op de hallen van de neringen binnen deze stad te houden, ten dien eynde de rekeningen van deselve hallen ter rekenkamer alhier gedaen hadden nagesien, ende te meermalen daerover met de goeverneurs van deselve geconfereert, ende wel souden kunnen goedvinden, dat eenige zaken aengaende de voors. hallen, zoo als die vervolgens sullen voorkomen, ter nedergesteld ende geregistreert zouden werden als volgt:

Dat bereeds ten aensien van de Saijhal de nodige ordre was gesteld, dat maer eene Meter met een noothulp van deselve zal werden aengehouden, waerbij vier guldens ter week sullen geprofitteert werden.

Dat voortaan de regenkleeds sayen ter halle voor het meetloon ten behoeve van de stad sullen betalen van 't stuk twee stuyvers, het welk by gissinge jaerlijx sal bedragen omtrent hondert guldens.

Dat men voortaan in plaetse van 200 niet meer als jaerlijx 150 tonnen turff ten behoeve van de Saijhalle in rekening sal laten valideren, aen hout twaelf guldens ende aan kaerssen ende olie te samen niet meer als ter somme van 24 gl^s.

Dat het tin ende lijwaet, 't welk van stadswegen op dese ende de andere hallen souden mogen sijn, bij verkopinge gebeneficieert soude behoren te werden ende bij continuatie geene onkosten van maeltijden off iets diergelijke op de voorseijde Saayhal ten laste van de stad gebragt souden mogen werden²⁾.

1) In de publicatie staat uytgedrukt: voor den armen.

2) De nadere mesnage op de Saeyhal, belopende f 728 gls. in 't jaer, is te vinden in het resol. boeck van de Groote Vroedschap K. K. fol. 192, sijnde de resol. in d^o 1 Juny 1733.

Wat aenbelangt de Bayhalle, dat de compositiegelden over 't reden van vaendoek, comptoir kleeed ende wat meer diergelyk is, in 't geheel aen de Stad souden moeten werden verantwoord ende in rekeninge gebragt, met dien verstande nogtans, dat in plaetse van sestig guldens van nu afaen over de compositiemaeltijd maer dertig guldens, ende in 't geheel jaer niet meer, verteert souden mogen werden, dat ook in het geheele jaer in plaetse van 200 niet meer als 150 tonnen turff, over hout 12 guldens ende over kaerssen ende olije 24 guldens, ende niet meer, in rekeninge souden behoren te werden geleden.

Dat geen verder redres in dese hal ten voordeel deser stede te vinden souden syn als dat sekere twee huysges toekomende het Elisabets gasthuijs, die aen de Baijhal gebruijkt ende tot laste van de stad gerepareert werden ende in kope weynig soude komen te kosten, by de stad in eygendom op taxatie van roymeesteren aengestaen behoorden te werden.

Dat op de Lakenhal ten respecte van de bediende aldaer, dewijl alle na de quantiteyt, dat gemaekt ende op de hal gebragt wert, haer voordelen trecken, geen ander redres te vinden was als omtrent de verteringen, die in toekomende over een geheel jaer tagtig guldens ende niet meer sullen mogen bedragen, in plaetse dat deselve tot 227 : 17 : — 's jaers waren opgeklommen, als mede dat in plaetse van 300 tonnen turff 150 ende in plaetse van 150 off 160 pond kaerssen 120 ponden en aan hout twaalf guldens ende niet meer in uijtgeeff geleden souden werden.

Dat op de Greynhalle albereeds het tractement vande bediende, tot tien in getale aldaer, in plaetse van zeven guldens voor yder 's weeks bij verminderinge gebragt op vijf guldens, waerbij in een jaer 1000 gl. geprofiteert sullen werden.

Dat wijders bij vacature van de voors. bedieningen met meer als twee loyers, twee meeters ende een prenter met een noodhulp tot drie guldens weeks aengehouden behooren te werden, het welke wekelyx twaelf guldens voordeel soude geven, ende vervolgens jaarlijx f 604 1).

Dat Burgemeesteren begrepen hadden, dat het tractement van hondert vijftig guldens, twelk de directeurs van de Greynhal jaerlijx voor het inspecteren van de greyndrogerijen genoten hadden, soude konnen ingetrocken ende haer aangesejt werden, dat dese moeijte op de andere emolumenten souden hebben te nemen 2).

Dat de maeltijden ende verteringen intgeheel, die in vorige jaren tot omtrent 290 gl. 's jaers hebben gelopen, van nu voortaan jaerlijx niet hoger als tot 60 gl., daeronder alles begrepen sal syn, sullen mogen werden gebragt.

Gelijk ook niet meer als tot 150 tonnen turff des jaers in plaetse van 300 tonnen turff geconsumeert ende in uijtgeeff geleden sullen werden, dat de

1) Den 29 Decemb. 1717 aen de meters loyers, prenters, knape te samen ende in getale in plaets van 5 gl. weeks toegevoegt 6 gld. Ziet Geregtsdagb. M. M. M. in fol. 153.

2) Dese 150 gl. werden wederom in uytgave geleden volgens resolutie van de Geregte van den 29 Decemb. 1717, Geregtsdagb. als voren.

Olije ende kaerssen in plaetse van 60 gl. tot 40 gl. verminderd, ende niet meer als 12 gl. over hout gerekent sal mogen werden.

Ende wat aengaet de gecombineerde Warpen ende Fusteynhal, dat in plaetse van 180 tonnen turff 120 tonnen turff, vierentwintig guldens aen olie ende kaerssen ende 120 gl. aen hout ende niet meer jaerlijx sullen mogen werden geconsumeert.

Dat het Poorter regt, daer jegenwoordig voor betaeld wert agt guldens eene st., souden behoren te werden vermeerdert op twaelf gl. ende dat deselve vermeerderinge in 't geheel ten profijte deser stede komen.

Dat alle de ledige solders, kelders ende kamers van de stad (zoo veel doenlijk is) bij verhueringe souden werden gebenificieert. Gelijk daarvan bereeds een begin gemaakt was met de silversmitskamer op de Saijhal aen deselve te verhueren voor een somme van twintig guldens.

Dat de oude greyndrogerijen sonder de grootste noodzakelijkheid niet wederom opgebouwt zouden mogen werden.

Dat, rakende de inspectie van de buijten getimmertens, deselve vier jaren aen den anderen eens des jaers door de onderschouten ende andere bedienden van de stad, ende het vijfde jaer die door den Schout, Burgemeesteren, Schepene, Mr. Thezaurier Ordinaris ende Secretaris deser stede als van ouds zullen werden gedaen, dog in beijde de gevallen 't elkens buijten eenige de minste kosten van de stad.

Dat een pertinente lijstje van de openslaende deuren over des stads straten zouden behoren te werden gemaakt, ten cynde generalijk een recognitie van een gulden ten behoeve van deselve stad bij een ijder ter sake als van voren betaeld zouden werden, ten ware die van de geregte ten dienst van den geringe anders zoude oordelen te behoren 1).

Dat men sorge zouden behoren te dragen, dat geen vellen off vagten op de leuningingen van de bruggen gehangen wierden, ten eijnde de Ordres voorhenen daer tegens gegeven uijtgevoerd ende deses stads ramen ende staken te beter verhuurt souden kunnen werden.

Dat de verhuringe van deses stads landen wagen ende trekwegen publijcque ende tot de meeste mesnage op Burgemeesteren kamer zouden behoren te geschieden.

Dat het Schoutampt van Leijderdorp bij 't eerste verlenen van continuatie van 55 gl^s op f 75.— sjaars gestelt ende het Secretarisampt van 't selve ambagt in gelijken gevalle van 36.— tot 100 gl. ten behoeve van de stad gebragt souden kunnen werden.

Dat in 't selve geval als voren den Schout van Soeterwoude in plaetse van f 200.— op f 250 ende dat de Secretaris van 't selve ambagt in plaetse van 100.— op f 150.— zouden werden verhoogt 2).

1) Die met misputten en die met hunne stoepen of op een onderwijs in de straten of burgwallen voor altijd uytsprijngen, betalen niets.

2) Volgens resol. van Groote vroedsch. in dato 29 Junij 1733, te vinden resol. boek K. K. fol. 209, is dit ampt, op een ander persoon werdende geconsereert, de recognitie jaerlyx gestelt op twee hondert vijftig guldens.

Gelijk ook bij 't geven van continuatie van commissie den schout van den Banne van Stompwijk in plaetse van f 96 op hondertvijftig guldens ende de Secretaris van deselve Banne in plaetse van 24 op f 150 'sjaers in gelijken gevalle zouden kunnen werden gestelt.

Dat den Bailjuw ende Schout van Oestgeest in cas alsvoren van 64 op f 80 ende den Secretaris van het selve Dorp van 24.— op f 50 sjaers ten behoeve van de stad souden konden gebracht werden 1).

Wijders dat de huer van de Zijlbrugge voor 5 jaren gecontinueert ende de huercedulle bij den huerder gepasseert zoude behoren te werden.

Is wijders gerapporteert, dat deses stadsgraftern ende trekvaert van de Wittepoort tot aen de Quakelbrugge, die jongst onverhuert zijn geweest, om te bevissen voor de tijd van drie jaren zijn verhuert voor een somme van f 777 2) eens.

Is verder voorgeslagen, dat de resolutiën tot preciser inninge van de ordinarij ende extraordinarij verpondingen genomen souden behoren in train gebracht, en daer over met den Secretaris ter Rekenkamer ende de respectieve ontfangers gesproken te werden.

En dat omtrent en tegen het abandonneren van de huijsen behoorden te werden vast gestelt, dat de eijgenaers de agterstallige verpondingen souden moeten suijveren.

Dat burgemeesteren, bij occasie van dese post van de verpondinge gemeeynt hadden dienstig te sijn, dat gene huijsen alhier ter stede in een getrocken of een gedeelte afgenomen soude mogen werden als met voorgaende kennisse ende speciael goedvinden van die van den Geregte, ende dat de timmerluijden ende metselaers, ende wel speciael de Roymeesteren, geordonneert souden behoren te werden, dat selve jaer voorkomende sonder tijd versuijm aen Burgemeesteren deser Stede kennisse sullen hebben te geven, ten eijnde dese stad door geen schade omtrent het innen van de verpondinge in tijd ende wijlen souden werden toegebracht; ende dat nader geexamineert ende vernomen behoorde te werden, hoe een eygenaer van verscheijde huijsen ten respecte van 't kleijn zegel tot de verpondingbriefjes in 't betalen van dien in andere steden gehandelt komen te werden.

Dat de verwagtinge van de tienden in Oestgeest door den clercq van den Thezaurier ordinarij in der tijd buijten onkosten voor de stad bij continuatie behoorde waergenomen te werden.

Dat de verpagtinge van het Capittel ten Hogelande rakende de tienden onder Leijderdorp door den Rentmeester buijten concurrentie van de Heeren van de Regeringe tot versparinge van de groote onkosten andersints daerop vallende voortaan sal werden gedaen, sonder dat de onkosten meer als 25.— sullen mogen uijtbrengen.

1) Volgs. resol. van Gr. Vroedsch. in d^o 24 Junij 1733, te vinden resolutieboek K. K. fol. 209, is op dit ampt op een ander geconfereert werdende de recognitie gestelt op 80.— jaarlijx.

2) Dese 1^e 7 is abusivelijk gescreven.

Gelijk ook de tienden onder Soeterwoude door den Thezaurier Ordinaris ofte zijn clerq voortaan sullen werden verpagt ende daerover niet meer als 15 gl. verteert.

Dat in een besoiingne geexamineert ¹⁾ soude behoren te werden, off niet het tractement van de personele ende reele ontfangers na het exempel van andere nabuerige steden sodanig soude kunnen werden gereguleert, dat dese stad een goede somme ten aensien van de verminderinge in desen off van tge-meeneland soude genieten off voor haer selven versparen ²⁾.

Dat de molens aen de Slaagsloot geinspecteert ende nader overwogen soude dienen te werden, of ook een nader mesnage, door het vernietigen van een van de molens aldaer, omtrent deselve molens met vrugt in 't werk gestelt soudent kunnen werden.

Dat bereeds goedgevonden is, dae de vleeshouwers in de groote hal, die nu veertig in getale zijn, ende in de kleyne hal, die in zeven stark zijn, sullen continuieren te geven f 688.16: ende daer en boven nog f 200:— tot een recognitie aen de stad des jaars, ende dat, als de vleeshouwers in de groote hal tot 25 ende in de kleyne hal tot vijff, ende sulc te samen tot 30 personen sullen gekomen zijn, boven 't gunt voors. staet, jaerlijx sullen betalen nog eens f 200:— makende te samen dan f 1088.16: 3).

Dat, rakende het Schoutamt van de Vennip, bij dese occasie de schout aengemaent behoorde te werden, dat hem voor dese stad in die qualiteijt in possessie van de jagt soude behoren te houden.

Ende daermede dan gekomen sijnde tot de laeste post van den Blaffard van ontfang, genaemt allerhande ontfangh. Dat Burgemeesteren zoudent ver-meynen, dat men in een lijste behoorde te vervaten, alle die geenent, die in eenig amt ofte bediening van dese stad waren gestelt ende die iets daerover soudent kunnen betalen ende sulx telkens bij vernieuwinge ofte verandering van dien soudent behoren te doen geven een recognitie voor de stad zooals deselve in twee distincte lijsten daarvan bereeds geformeert ende de begrepen sijnde lijst volgt hier agter.

(Fiat insertie) 4)

Ende dat eyndelijk, na het exempel van andere steden, op het houden van de auctien van boeken een behoorlijke recognitie gearresteert ende telkens het regt daerover betaelt soudent behoren te werden ten behoeve van de stad binnen de tijd van ses weken na het houden van deselve auctien, op een boeten laste van de boekverkopers daerop te stellen 5).

Dat op de telturfschuijten was gebragt een recognitie ten behoeve van de stad, welke met den anderen op een sagte ende bequame wijze bij gissinge

1) Hierop omtrent den tijd van het resolveren van nieuwe consenten te besoieneren.

2) Op den 13 Meij 1705 bij resolutie van de Grootte Vroedschappe is den ontfangter toegevoegt voor het invorderen van een honderste penning 660.— sonder meer, ende van 200 ende minder penningen naer advenant moet borgstellen tot 1000 gl.

3) Dit is gebragt op 't Blaffard.

4) Deze lange lijst is hier weggelaten.

5) Is bij appostille op de regte van de boekverkopers nader gedisponeert den 21 Meij 1703.

ruijm 1) gl. in een jaer soude opbrengen, ende is tot die insamelinge gecommitteert den overman van de turfdragers.

Dat Burgemeesteren deser stede goed gevonden hadden, dat die geenen, die men souden consenteren, dat hare geboden aen haer huijs souden mogen werden aengeteijkent, daerover ten minste souden betalen een recognitie ten behoeve deser stede van vijftewintig gl.

En dat geen consent van ijmmand soude verleent werden om in een ander als ordinaris kerk of op een ander uijr getrouwt te mogen werden dan na betalinge van telkens ten behoeve van deze stad van vijftien guldens.

Ende dat eijndelijk over 't begraven van een lijk met koetsen, boven de ordinaris recognitie voor den armen, aen de stad sal betaeld werden ten minsten een somme van vijftig guldens.

Waermede dan Burgemeesteren een afkomst gemaekt hebbende van het Blaffard van Ontfangh, gaen deselve over tot het Blaffard van uytgeeff.

Ende komende eerstelijk tot de Beursen, zouden Burgemeesteren van gedagten zijn, dat die van nu af aen op gene andere dan poorters- ende burgerskinderen geconfereert soude behoren te werden ende gereguleert op de voet van de Statenbeursen in 't collegie voor den tijd als volgt, te weten ses jaren in 't zelve collegie ende twee jaren daerbuijten, dewijl sig oeffenen met publijcq prediken, dog dat middelerwijlen een plaets krijgende dit beneficie zal cesserren.

En dat geen meer als twee dedicatien van dispujten int jaer van elk bursael, ijder ter somme van f 12 gl^s, ten laste deser stede gebragt sullen werden.

Wat aengaet deses Stads advocaten, treckende dertig guldens sjaers, dat zoo ras eenige van de jegenwoorde pensioen treckende of in den Hage de practyq niet continueren off buijten den Hage haer metter woon komen te begeben, waerop 't elkens een naeukeurigh ondersoek door den dienaer van den Trezaurier ordinaris deser stede zal moeten werden gedaen, het tractement sal komen op te houden.

Dat voor een permanente wet soude behoren te werden vast gestelt, het getal van alle des stads advocaten te laten uijsterven tot vier declarerende stadsadvocaten, die uijt de oudste ende ervarenste practisyns souden behoren te worden aangestelt, ende nooyt vergroot.

Dat bij veranderinge van Pensionaris van dese stad desselfs tractement ofte wedde op den ouden voet zal werden gebragt ende sulx vermindert op een somme van f 2000 sjaers, gelijk hetselve is geweest voor den jare 1666, wanneer ten tijde van de Heer Pensionaris Burgersdijk dit tractement van f 2000 tot 2600 is geaugmenteert geworden, gelijk ook in toekomstende de Pensionaris niet sal genieten de leges ende tgeld van de Hallen, 'tgene van ouds bij den Pensionaris niet getrocken maer aen den voorn. Heer van Burgersdijk in den jare 1678 nieuwljx is toegebragt geworden.

1) Niet ingevuld.

Dat het tractement van Weesmeesteren voortaan niet op den aanvang van haeren dienst maer alle vierendeel jaers een geregt vierdepart van dien sal werden uijtgekeert op den 10 Februarij, 10 Mey, 10 Augustus ende 10 November aen die genen, die in actuele dienst zijn.

Wijders dat geene tabbaerd of mantellaken van niemand op eenige andere tijd genoten of geproffiteert zal werden als op den 10 November ende 25 Julij, ende dat bij die geene, die het zelve alsdan gewoon sijn te trecken.

Dat de jegenwoordige Secretarissen ter Weeskamer, in plaetse van f 200 extraordinaris daervan zedert den 21 October 1678 ten behoeve van deselve ordonnantien sijn geslagen, voor dit jaer maer 100 gl. ende zoo vervolgens gederende haar leven sullen genoten werden.

Dat bij 't vernieuwen off veranderen van de secretarissen ter weeskamer voors. deselve hondert guldens ook sullen komen op te houden, ende sulx in 't geheel ijder secretaris ter Weeskamer jaerlijx dan weder als van ouds ten laste deser stede trecken in tgeheel drie hondert guldens 1).

Wat aenbelangt het tractement ofte wedde van den Major Wagtmeester, die jegenwoordig op een somme van duisend guldens als een ordinaris tractement jaerlijx is aengesteld geweest, dat Burgemeesteren van gedagten waren, dat het selve bij veranderinge op f 750.— desjaers gestelt ende op geenderhande wijze geaugmenteert soude behoren te werden.

Dat de post van f 512, die schepenen uijt kragte van de resolutie van die van den Geregte van den 11 October 1612 ende van den 8 December 1648 wegens haer regt van de hallen jaarlijx komen te profiteren, wel behoorden gecontinueert maer daertegen wederom geen vacatien ofte besoignes over 't waernemen van de hallen nog op Burgermeesteren, nog op schepenen kamer aengeteykent souden mogen werden.

Dat de 64 gl., die den Secretaris deser stede ter sake als voren komen te genieten voor de besoignes op de hallen, bij veranderinge van Secretaris ingetrocken ende van het Blaffard afgelaten sullen werden, ten respecte de Secretaris deser Stede voors. het regt van de hallen benevens de Burgemeesteren ter somme van f 229 's jaers van deselve hallen genieten.

Wat aengaet het ordinaris tractement, welke de Substituijt Schouten deser stede tot 100 ijder komen te trecken, dat het selve gecontinueert ende dat in plaatse van 390 gl., die ijder bij 2 distincte ordonnantien genieten, jaerlijx over extraordinaris diensten betaeld sal werden aen elk van de jegenwoordige substituijt Schouten een somme van f 250. Dog dat bij Vacature ende veranderinge telkens bij de nieu aenkomende substituijt schouten de ordinaris hondert guldens wel genoten, maer dan niet meer dan f 200 in plaetse van de voors. 250 jaerlijx aen haer betaalt sullen werden.

Dat deses Stads Doctoren bij continuatie souden behoren te genieten haer

1) Bij resolutie van de Groote Vroedschap van 10 Novemb. 1733 goed gevonden, dat bij 't sterven afstaende maer een secretaris van de Weeskamer zal zijn op 400 gl. ords tractement ende 100 gl. extraord., betalende een recognitie van f 1500.— ende de jegenwoordige als dan aanblijvende supplerende met f 500.— bij sijn vorige gegeven 1000 gl. Ziet 't Vroedschapsboek K. K. fol. 259.

ordinaris wedde ter somme van f 400, ijder voor 4 doctoren, doch dat in plaetse van 100, die dezelve tot een extraordinaris jaerlijx sijn toegevoegt geweest, dese bij haer leven maer sullen genieten 50 guldens, zoo nogtans dat bij vacature ende veranderinge des stads doctoren sullen genieten, ijder nieuw aenkommende vierhondert gl. in 't geheel ende niet meer.

Gelijk ook het jaerlijx tractement voor den Naschouwer van de varkens tot f 50 sjaars bij de veranderinge sal werden ingetrokken.

Dat het wedde van twintig guldens voor den Hoijskeurder, die weynig dienst doet, aenstonds behoorde vernietigt, ende die bedieninge op de emolumenten, waertoe een nader instructie ofte reglement zal werden gemaekt, gelaten souden komen werden.

Aangaende de 400 gl., die deser Stads Bodens jaarlijx gesamentlijk tegens het afaen van Burgemeesteren op ordonnantie ten laste deser stede hebben getrocken, dat aen deselve de helfte daarvan tot 200 gecontinueert souden werden.

Wat aengaet de Stadhuijsbewaerder deser stede, dat dezelve soude konnen blijven genieten de f 400, die hij als ordinaris wedde trekt, ende de 200, die hem bij die van den Geregte tot een extraordinaris tractement op den 8 Maert 1669 in vier gelijke vierendeel sjaars sijn toegevoegd, ende dat de verdere 200 sjaars, die deselve stadhuysbewaerder telken jare bij apostille ende Ordonnantie genoten heeft, soude behoren gemortificeert te werden, en dat bij veranderinge den nieuw aenkommende stadhuysbewaerder niet meer soude genieten sjaars als f 400 ordinaris, ende 100 gl. extraordinaris sonder meer.

Dat het tractement van den trompetter op den thoorn, bij zijn leven op f 300 gecontinueert, ende bij veranderinge op 200 gesteld behoorden te werden.

Dat het tractement van de klokestelder, met het opwinden van des stads horologiën ende het gunt daeromtrent behoord, in plaetse van f 490 tesamen niet hoger als op f 400 soude behoren genomen te werden, sonder dat dezelve uijt eenige andere hoofde eenige extraordinaris declaratie zal mogen te maken.

Rakende het tractement van de Vinders van de Vleeshal, dat het zelve tot f 75 voor ijder bij veranderinge behoorde te werden ingetrokken ende uijt den Blaffard gelaten.

Gelijk ook het jaerlijx tractement voor den Naschouwer van de varkens tot 50 sjaars bij de veranderinge sal werden ingetrokken.

Dat de post van f 770, die de kasteleijn van 't Heeren Logement deser stede in den Hage volgens het Blaffard van den Uijtgeeff komt te trekken, vermindert behoorde te werden met f 230 over het ontbijten van den Bode en de knechts, sullende de kasteleijn over het ontbijten voor een Bode ende ijder knecht telkens genieten vijf stuivers, die tot laste van de Gedeputeerdens deser stede sullen komen, ende bij deselve betaelt sullen werden 1)

Dat het getal van de Ordinaris Vroedvrouwen, die jaarlijx ijder 60 guldens genieten, tot vijff ende dat van de Extraordinaris Vroedvrouwen, die 30 gl.

1) In plaats van te verminderen is nu verhoogt, zoo dat nu is toegevoegt f 1100 bij acte van aenneming van den 31 Januarij 1729.

ijder komen te trecken, bij afsterven tot drie gebragt souden moeten werden, waarbij geprofitteert zouden werden jaerlijx 420 gls. 1).

Praeceptor 3 classis	600	675
quarte classis	500	650
quinte classis	500	550
Sexte classis	400	400
	<u>3800.—</u>	<u>4225.—</u>

Scriba
en het extraordinaris
te samen 300.— 2)

Dat het tractement van de Claviger tot 110 bij de veranderinge gevonden souden werden buiten de belastinge van de stad met ijder discipul te doen betalen alle vierendeel jaers vijff stuivers, ende sulx eene gulden in 't jaer aen de claviger, waarbij de stad komen te profiteren f 735.— 3).

Dat de betalinge van de premien in de voorsz. Latijnse schoole niet hoger als tot 137.16.— alle half jaer tot laste van de stad gebragt sullen mogen werden. Nog ook, om wat voorgeven dat het zij, verhoogt werden de f 150, die de stad geeft tot de vrolijke maeltijd van de Curatores van deselve Latynse schoolen.

Dat de dedicatien van eenige boecken, daarvan weijnig sijn voorgevallen, soo veel mogelijk in toekomende geexcuseert ende egter, geschiedende de renumeratie, met een gantsch spaersame hand tracteert souden behoorden te werden.

Dat het slaen van een Ordonnantie ter somme van 100 jaerlijx ten behoeve van de Heer van Duvendoorde over verscheyde goede diensten als bailjuw van Rijnland aen de stad gedaen, bij veranderinge van den Dijkgraeff en de Bailjuw van Rijnland 4) om generhande voorgeven sal mogen gecontinueert werden, maer van nu af aen dan als dan 't eenemael gemortificeert sijn ende blijven. Te meer om dat men bevonden heeft, dat de 75 gl. 's jaers, waerop desselfs ampt in de verpondinge is aengeslagen ten laste deser stede, volgens resolutie van de Groote Vroedschap van den 10^e Sept 1641 sijn aengenomen

1) Bij resolutie van de Vroedschap de Geregte gequalificeert tgetal van de ord^a vroedvrouwen weder op 5 te brengen, extraord^a vroedvrouwen van f 30: tot f 40.

2) Bij resol. van den 9 Febr. 1723 zijn de nevenstaende wedden verhoogt

van den rector op . . .	f 1000
conrector . . .	850
3 cl.	750
4 cl.	650
5 cl.	550
6 cl.	500
	<u>f 4300</u>

f 4300

3) 't Wedde van den claviger op den April 1731 wederom bij de Geregte gestelt op f 110.— sjaers als daertoe geauthoriseert bij resolutie van de Vroedschap van den 3 April 1731.

4) Hier op te letten de betaling is en wert nog gecontinueert van jaer tot jaer.

gelijk dan ook op den selven voet omtrent de Extraordinaris Verpondinge wert gehandelt.

Dat de Ordonnantien over deses Stads kannen in April, wanneer de Schout Burgemeesteren, mitsgaders den Pensionaris ende Secretaris deser Stede in 't Gemeenlandshuijs ter maeltijd genodigt werden, tot 40 gl. ende bij anderen voorvallen aldaer nooit hoger als tot 20 gl^s geslagen behooren te werden.

Gelijk ook de Ordonnantie over Stadskannen ten behoeve van de Gecommitteerden van haer Ed. Groot Mog. of van Gecommitteerde Raden of van de Steden of andere Collegien niet souden excederen de somme van f 20 gl., uijtgeseyt dat op promotiemaeltijden, op de maeltijden van Schepenen of anderen, daer Burgemeesteren collegialiter komen genodigt te werden, de ordonnantien daerover te staen als van outs tot 40 gl. ende nooit hoger sullen mogen werden genomen als tot agt Stads kannen, boven het beloop van dewelke niet sal mogen werden gegaen, wat naem men het selve ook soude willen geven, sullende in toekomende geen defroijementen of eenige de minste vereeringen van deses stads wegen, tsij dat Burgemeesteren collegialiter of in minder getal haer in den Haeg bevinden, aen de gedeputeerde deser stede ter dagvaert werden gedaen 1).

Dat geene almanacken ofte memorieboeken met eenig silver beslag off anders aen ymand meer gegeven sullen werden uijt deses Stads Beurse, als die voor de eerste mael tot Burgemeester, Schepen, Pensionaris of Secretaris deser Stede word geeligeert, sonder meer. Dog dat alle jaren aen de Regerende Burgemeesteren, den Pensionaris ende Secretaris eene flambeau tot laste deser stede zal werden vereert 2).

Dat de hondert guldens, die jaerlijx aen de Schepenen over de besoignes op het Tugthuijs van Stadswegen sijn gegeven en tot een vrolijke maeltijd geemployeert, tot de meerdere mesnagie sullen komen te cessen.

Dat het geld wegens de Herbergiers, Tabak- ende Brandewijnverkopers, jaerlijx aen het Tugthuys werdende voldaan, aen den Thezaurier ordinaris deser stede sal werden overhandigt naer aftrek van de onkosten daerop gevallen, maer door de substituijt Schouten voortaan ter Rekenkamer soude behoren verrekent te werden 3).

Dat Burgemeesteren of Ministers deser Stede reijsende na den Hage of na andere nabuerige steden, zoodat des avonds wederom thuijs komen, sijn voortaan in plaetse van twee guldens yder ses guldens 's daegs sullen genieten boven de vrije wagen, jagt, off schuijtvragten, sullende dan in sulken geval alle de verteringen uijt de voorschreve ses guldens gedaen ende niets verders in desen tot laste van de stad gebragt mogen werden, hetwelke burgemeesteren voorkomt als een sake, die de mesnage in desen voorwaerts sal setten.

1) Op 't overbrengen van de nominatie van den rector na den Haegh a° 1729 ende 1730 gedefroyeert de Gedeputeerden ter dagvaert, ende die in collegie sitten cum uxorbis. 't Laeste niet geobserveert, selfs op de bijeenkomsten of academische zaken werden de gedeputeerden ter dagvaert gedefroyeert.

2) Flambeauwende werd 4 gl. aen yder in plaets gegeven.

3) Werd niet gepractiseert niettegenstaende daertoe wegens de Rekenkamer alhier instantien gedaen sijn.

Dat egter ingevalle een of meer Burgemeesteren ende ministers, 't sij bin-
nen dese provincie off daer bujten verreysende, buyten de stad soude moeten
vernagten ofte, met Regenten van andere steden ofte Collegien in Conferen-
tie sijnde, bij die occasie met malkanderen aten, dat dan de verteringen tot
laste deser stede soude behoren te komen, mits dat de daggelden tot twee gl.
daegs als van ouds, ende niet hooger, sullen werden genomen, 't welk ook ge-
schiedien sal, wanneer de Burgemeesteren ende ministers de rekeningen met
andere steden ende de rekeningen op de dorpen onder de stad behorende op-
nemen ende adsisteren respective.

Komende daarmede tot de Post van de Presentie ende Comparative gelden,
souden Burgemeesteren oordelen, dat daeromtrent voor de meeste mesnagie
deser stede onverbrekkelijk vast behoorden te werden gesteld de volgende
Pointcen :

Dat in alle de Vergaderinge van de Groote vroedschap ende Veertigen maer
eene Vroedschapspenning aen ijder van de Leden sonder onderscheid sal
worden uijtgekeert, uytgesondert alleenlijk dat op den 10 November jaerlijx,
wanneer die van den Geregten ten allerhoogsten vier ende aen de verdere
Vroedschappen ende Veertigen twee Vroedschapspenningen gedistribueert
sullen werden.

Dat tot mesnagie omtrent de uyrgelden van Royeermeesteren, de Heeren,
die in de Staten Generael, Raad van Staten, Generaliteijts Rekenkamer, Ad-
miraliteit, Gecommitteerde Raden, de Hollandse Rekenkamer, in de Oost-
indische Compagnie of eeniger Collegien sijn gecommitteert, bij het opnemen
van rekeningen ter Rekenkamer alhier niet sullen vermogen te adsisteren,
ten sij daertoe door de andere besonerende Royeermeesteren, om bijson-
dere redenen daertoe dienende, specialijk versogt sullen sijn.

Dat voor een indispensable wet souden behoren gearresteert te werden, dat
de Schout, Schepenen en Griffier in plaetse ende voor de Ordinaris ende Ex-
traordinaris Regtdagen, Uijrgelden, Rollen, Comparitien ende de Rapporten
daeruijt voortkomende ende gesproten, integraen met den 25^e van dese lo-
pende maend April voor de eerste mael, de Schout tegens drie hondert gl., de
Schepenen ijder tegens 400 gl. ende den Griffier tegens f 800 int jaer ten laste
deser stede sullen trecken ende genieten, daarvan een vierendeel jaers ver-
schijnen zal den 25 Julij eerstkomen, als wanneer het geheele jaer van de
voors. pensioen dan ende so vervolgens sijn begin telkens zal nemen. Sullende
een of meer van de bovengenoemde Heeren tussentijds komende te sterven,
alsdan der selven rekeninge na proportie van de tijd ten opsigte van het voors.
pensioen werden opgemaekt ende goedgeadaen, daer het behoort.

Blijvende wijders boven het voorschrevene pensioen ten voordele van de
Schout, Schepenen ende Griffier 't gunt deselve als van outs genoten hebben
over 't waernemen van 't vredemaken, de vergaderinge van Commissarissen
van desolate Boedels, des Gemeenlands middelen, Trouwen, het Schepenen-

1) Dit wert niet geobserveert, als sijnde op den 10 November 1729 gedistribueert aen de tafel
ijder 8, 3 nieuwe Burgem^{tes} 8, Thezau^r ord^s 8, Thezau^r extraord^s 8, de verdere H.H. ijder 6.

meesteren ten half negen uijren smorgens, besoignes in Burgemeesteren kamer, regten van de hallen, randsoenen ende tabbardlaken, behoudelijk dat het tabbardlaken op den 25 julij ende op gene andere tijden des 's jaers aen Schepenen ende Griffier off ijmmand van deselve gegeven sal werden, gelijk hier voren gesegt is, bij welk redres tot soo verre in desen voor de stad, in tegenstellinge van 't gunt de Schout, Schepenen ende Griffier in den jare 1702 hebben getrocken, geprofiteert zal werden een somme van 3326.4 jaerlijx.

Dat daerenboven wegens Rapporten van renvoyen op het vredemaken geen comparitie-gelden aengeteykent ende niet meer als een van de Substuyt Schouten op het zelve vredemaken sal werden geschreven.

Dat den Griffier pertinente aenteykeninge sal hebben te houden van diegeenen, die uijt het Collegie van Schout ende Schepenen van de vergaderinge komen af te blijven, ten eijnde de boetens daerover ijder dagh ter somme van 1.4 te verbeuren ten behoeve van de stad, ten eijnde des jaers van het voorschreve pensioen of tractement afgehouden ende gekort souden mogen werden, uijtesondert de vacantien, die gerekent sullen werden te sijn :

Van Korsavond tot Verloren Maandagh.

Van Donderdag voor Paesschen tot het eijnde van de Paesweek.

Van Hemelsvaertsdagh tot het eyndigen van de Pinxterweek.

Ende van den 25 Julij tot het eijndigen van de vacantie tot Valkenburgermart,

als wanneer geen boetens verbeurt sullen werden 1).

Dat de Griffier wegens Acten van Defaulten, Comparitien ende Actens van Injurien van nu af aen nietwes tot laste van de stad sullen vermogen te brengen, behoudelijk dat daerover ten laste van de particulier als na behoren sal vermogen te declareren. Maer dat ten respecte van de declaratie in den jare 1702 ten laste van de stad gebragt, deselve sal komen te versparen de somme van f 346 gl. 4 st.

Komende tot de onkosten bij de gedeputeerde deser Stede ter dagvaert ten laste van de stad werdende gemaekt, dat men, om deselve zoo veel doenlijk af te snijden, behoorde vast te stellen, dat, daer men nu een geruijmen tijd herwaerts een heer ter dagvaert voorseijt meer als ordinaris deputeert, noijt meer als een Burgemeester ende twee adjuncten, benevens den Pensionaris of eenig ander Minister ter vergaderinge van haer Ed. Groot Mog. tot laste van de Stad sullen mogen werden gecommitteert, waardoor al een goede van eenige honderden guldens in 't jaer bij de stad minder uijtgegeven sal werden 2).

Waerbij gevoegt souden behoren te werden het proffijt, 't welk de stad

1) Is niet geobserveert.

2) Een nieuw gekozen pl. werd wel op zijn eyge kosten gecommitteert maer een van de gecommitteert sijnde H.H., door ziekte, verpagtinge of andere verhinderinge belet ende afwesig sijnde, trekt wel niet de daggelt van 6 gl. maer wert aen den verkoren pl. uyt het rolletie ter Secretarije 6 gl. voldaan, sulx dat de stad daarvan niet profiteert.

soude genieten, als de Gedeputeerde een dag later in yder week na den Haeg tot de hoogstgemelde vergaderinge soude verreijsen, dewijl deselve Gedeputeerde, des morgens van hier gaende, nog voor 12 uijren in den Haeg, ende sulx nog vroeg genoeg terselver vergaderinge soude kunnen compareren 1).

Dat daerdoor, als de Vergaderinge bij een is, 24 gl. sweeks versaert, ende geconsidereert werdende, dat deselve vergaderinge 30 weken sjaers bij den anderen is, in 't geheele jaer de onkosten van de deputatie voor een somme van f 720.— jaerlijx ingekort soude werden 2).

Dat wijders alle verteeeringe, soo met wagens als wel bysonderlijk ook in de jagten off schuijten, soo van thee, koffie, kaerten, bier, wijn, brandewijn (hoe tselve soude moge genaemt wesen) sonder de minste dispensatie alleen ten kosten sullen komen van diegeenen, die de wagens en de jagten off schuijten gebruiken ende bewaren, niets ter werelt uytgesondert, als alleen het vuer ende de kaerssen, welke tot laste van de stad sal sijn, sonder meer.

Dat voortaan niets van 't geene in 't Logement deses Stads in den Hage, wegens port van brieven, pacquetten off bij andere voorvallen, ten dienste van de Heeren Gedeputeerdens werd verschoten, van Stads wegen goedgeedaen, maer ten laste van een ijder, die het aengaet, gelaten sal werden, uytgesegte tgene over brieven en pacquetten, de stad particulierlijk rakende, werd gedebourseert, welk verschot bij den Pensionaris alleen ende niemand anders voortaan sal werden gedaen.

Dat de Schipper en Schippersknegts van de jagten niet sullen mogen declareren voor 't halen ende bestellen van koffers, valliesen, packen enz., maer dat aen ijder van deselve voor dese moeijten eens jaers betaelt sal werden een somme van tien guldens ende sulx voor haer beyden f 20 gl. eens. Sullende in sulken gevalle in de drie hier even voorgaende posten wel een somme van f 500.— van Stads wegen minder als voorhenen uytgegeven werden.

Dat in plaetse van de f 200 guldens, die de adjuncten-wagtmeesters zedert den jare 1683 bij apostille van die van den Geregte deser stede ende opgevolgde ordonnantien van Burgemeesteren jaerlijx extraordinaris hebben getrocken, aen de jegenwoordige wagtmeesters souden kunnen werden toegevoegt een somme van hondert gulden jaerlijx ende niet meer. Doch dat bij veranderinge de voorschreve extraordinaris bijslagh gehelijk sal komen op te houden.

Belanghebbende de Compagnie Soldaten van de Binnewagt hebben Burgemeesteren aen die van de Grootte Vroedschap deser Stede wel willen kennisse geven, dat deselve aen de stad gekost heeft:

A° 1699 f 11624.10
 1700 - 12088.—
 1701 - 11323.10
 1702 - 14234.10,

nu maer sal komen te bedragen een somme van f 10000.—.

1) De tweede Burgemeester in rang benevens den Pensionaris gecommiteert sijnde tot het opnemen van de rekening van Rijnlandt.

2) Is in geen stricte observantie in de somer, veel minder in de winter.

Dat soo veel doenlijk bij continuatie sorge gedragen moet werden, dat de stad niet onbehoorlijk nog meer als voor henen werden belast door het leveren van papier, pennen, inct enz. tot laste van deselve stad, ende sulx dat vast gestelt blijve, dat van de bovenstaende posten geene in rekeninge sullen werden geleden dan die bij onderteykeninge van den Secretaris deser stede consteren, dat de voors. leverantie met desselfs kennisse is gedaen.

Dat op het drucken van keuren, resolutien en andere saken tot laste van de stad gelijke ordres als op de voorgaende post behoorde stad te grijpen, ende alsvoren geobserveert te werden 1).

Dat de mesnage op de turf ende kaerssen bij de nieu gemaekte lijsten bij Burgemeesteren geintroduceert op den _____, bij de welke consteert, dat 1447 tonnen turff ende 806 kaerssen minder als voorhenen voortaan geleverd sullen werden, daerbij de stad jaerlijx versparen zal een somme van f 904:17, sijnde de tonne turff jegens tien stuivers de ton, ende de kaerssen jegens 4½ stuivers 't pond gerekent, in allen deelen geobserveert ende onderhouden souden behoren te werden 2).

Was aengaet het comptoir van den Rentmeester van 't Capittel ten Hogelande, dat vastgesteld behoorde te werden, dat bij het afsterven van een van de twaelf Nederduijtsche predicanten geen andere in plaetse gekozen sal werden, maer dat men het getal van de Nederduytsche predicanten sal laten als van ouds op elff 3).

Dat aan de Weduwe van de te beroepen nederduijtsche predicanten in toekomende geen tractementen souden behoren gegeven te werden, sonder daervan om eenige redenen, hoe die ook soude mogen voorkomen, te devieren, ende dat tot dien eijnde het beroep daernaer souden moeten werden gedirigeert 4).

Dat bij overlijden van de Hoogduytsche ende Engelsche predicant of een van beide aen de nieuw aankomende geen hoger tractement als duijsend guldens jaers uijtgekeert behoorde te werden 5).

Dat in 't toekomende bij afsterven en veranderinge van de Walsche Predicanten de twee oudste van deselve yder een tractement van 1400 ende de twee jongste yder een wedde van 1000. 's jaers soude genieten, ende niet meer 6).

1) Is de Pensionaris aenbevolen.

2) Ziet de nadere mesnagie op de turff geintroduceert bij resol^{ie} van de Groote Vroedsch. in dato 1 Junij 1733 in Vroedschapsboek K. K. fol. 194, Privel. Boek G. fol 7, Notulb. van Burgem^{er} kamer sub. dato 8^e Junij 1733, fol. 420. et seqq., item 448.

3) 8 Decemb. 1718 goed gevonden 2 predicanten te beroepen: Bosheyden op f 1200, Velingius op 700. Het wedde van beyde verhoogt op den 27 Octob. 1725 tot 1500 bij de Geregte.

4) De weduwen van de Nederduytse predicanten toegeleijt 250, van de franse 200: resol. van den 29^e Junij 1725.

5) Bij resol. van de Gr. Vroedsch. van den 18 April 1721 is het wedde van den hoogduytse predicant wederom verhoogt op f 1500.

6) Bij resolutie van de Vroedsch. vanden 18 April 1721 is het wedde van de twee jongste wederom verhoogt op 1400 gl. ider.

Komende daarmede tot het werk van den Thezaurier Extraordinaris, moeten Burgemeesteren seggen, dat sij wel verhoopt hadden een grooter mesnage daeromtrent uijt te vinden, maer dat zy hare gedagten daertoe aller wegen in desen hebbende laten gaen ende het gehele werk met veele moeijten, ten overstaen van de drie jongst in dienst geweest zijnde thezauriers extraordinaris geexamineert ende derselver advis daerop gehoort hebbende, niet beter in desen hadden komen uijtdenken als de volgende Poincten.

Dat de Straetmakers voortaan ten aensien van het arbeidsloon met de metselaars, timmerluijden ende smits gelijk gestelt behoorde te werden, ende sulx in de somer 22 st^s daegs ende in de winter 19 st^s sullen komen te verdienen, ende dat den Thezaurier sal Sorge hebben te dragen, dat haer eigen gereetschappen buijten belastinge van de Stad, soo veel doenlijk sal zijn, sullen hebben te gebruijcken, hetwelke de voorn. thezaur^r extraord^s ten meeste profijte deser stede moeten werden aenbevolen gelaten.

Dat de Substituijt Schouten en de Officieren van de soldaten souden behoren te werden gelast, naeukeurig toe te sien, dat de jongens ende andere quaedwilligen menschen geen gaten in de straet maken nog de steenen in 't water goijen.

Dat alle werken van importantie, soo ten opsigte van de materialen als arbeidslooenen, publijcq op Burgemeesteren kamer aen diegeenen, die het voor de minste prijs willen aennemen, ende op geen andere wijze, sullen aenbesteed werden.

Dat alle de leveranciers van materialen aen de stad op de rekeningen van deselve ter goeder trouwe ende als bij eede sullen stellen een verklaringe, behelsende, dat de voorgaende materialen voor de stad niet hoger in rekeninge gebragt worden als aen andere particuliere sijn ende dagelijx werden geleverd.

Dat de timmerluijden jaerlijx met den eersten Maert, en de metselaers met den 1° April sullen beginnen, ende gesamentlijk ophouden, te weten den 1^e November van yder jaer, uytgeseijt de straetmakers om in tijds het verder opbreken van de straten voor te komen 1).

Dat den Thezaurier extraordinaris zoo ras ende wanneer soude bevinden, dat het werk van de stad met minder arbeydsluyden bequamelyk ende na den oirbair souden kunnen gaende houden werden, daarvan aenstonds op sijnen eed gehouden souden sijn aan Burgemeesteren de vereijste kennisse te geven, ten eijnde de mesnage deser stede daeromtrent behoorlijk souden worden waergenomen.

Dat dewijl op den 14 Augustus 1700 op het uijtleveren van besemen, boenders, schrobbers ende ander schoonmaekgoet een exact Reglement is gemaekt, dat hetselve niet te boven ofte te buijten gegaen soude mogen werden.

Dat de post van f 250.—, bij den architect Romans jaerlijx ten laste deser stede getrocken werdende, in een nader overleg behoorde te werden gebragt ende met den selven ingeschikt ende vermindert soo als bevonden sal werden

1) Werd door veele ondienstig en schadelijk voor de stad gehouden.

te behoren. Doch is naderhand goedgevonden dit geheellijk af te schaffen dog te betalen tot Mey 1704 ende niet verder 1).

Dat het tractement van Jan Bastiaensz. Lopik, als m^r timmermans baes, ter somme van 250 en van Henrik van Oosten, opsiender over des stadsboomsnoeijers, ter somme van 100 sjaers, ingetrocken en vernietigt behoorde te werden. Zoo nogtans dat soo dikwijls, ende wanneer de stad soude goe vinden haren goeden raed te gebruijcken, deselve dan in sulken gevallen voor die tijd redelijker wijze van stadswegen telkens beloond sullen werden.

Dat van nu af, in plaetse van de 150 gls ende de 50, die Jan Petij, Stads m^r metselaer, soo over verhoginge van sijn tractement als opsigte over de straetmakers, jaerlijx bij 2 distincte ordonnantien getrocken heeft, deselve tot op 100 vermindert ende bij veranderinge gelijck ingetrocken sullen werden. 2)

Dat nademael deses stads scheepmakerije al eenige jaren geleden met een goed insigt te niet gedaen is, niet wel in te schicken souden sijn met een goede mesnage, dat Jacob van Heusden, het opsigt over de voorschreve scheepmakerije voor hem gehad hebbende, langer met een beloninge van f 468 sjaers souden werden aengehouden, dat Burgemeesteren over sulx souden vermeijnen, dat deselve sijn leven lang geduerende in plaetse van de voors. f 468.— niet meerder als 200 soude kunnen blijven genieten, waervoor bij de stad in alle voorvallen voor sijn advijs sal dienen ende soo dikmaels sijn hulpe van node soude mogen hebben, gehouden sijn behulpig te wesen. 3) Dog dat met desselfs overlijden of avancement de voorschreven f 468 geheelijk soude komen op te houden.

Ende dat wijders generalijk de Thezaur^r. extraord^s. wel serieuselijk gerecommandeert soude behoren gelaten te werden om den eijsch van de mesnage ende het voordeel deser steden, soo dikmaels de occasie hem daer toe sal voorkomen, naeukeurig waer te nemen ende observeren.

Waarmede dan aftredende van het werk van den Thezaurier extraordinaris ende gekomen sijnde tot de Artillerijmeesteren ende haer bedienden, zouden Burgemeesteren van gedagten sijn, dat de 60 gls, die Cornelis van Briemen als noodhulp wegens het schudden van buskruijd jaerlijx genoten heeft, 't welk nu bij Cornelis Ramaer wel gemakkelijk alleen kan waargenomen werden, van nu af aen ingetrocken souden behoren te werden.

Dat het tractement voor den voors. van Briemen, als knegt van de wapenkamer, van f 230 gls op 200 sjaers van nu af aen vermindert, ende voor sijn extraordinaris diensten buijten het stricken en schoonhouden van 't geweer ende anders bij den selven na redelijkheid sal werden gedeclareert tegens eene gulden des daegs, hetwelke gehouden sal sijn op de artillierijkamer te doen.

1) Factum est.

2) Moet op het jaer 1704 soo in trein gebragt werden.

3) Cesseert.

Dat voor toekomende aen Cornelis Ramaer, knegt van de Artillerije, wanneer over extraordaris moeijten na behoren ende van outs komt te declareren in plaetse van 1.10 : maer eene gl. over daggeld gedeclareert soude behoren te werden.

Dat wijders deses Stads Bank van Leninge aengaende soude behoren te werden gearresteert :

Dat de gelden, die de Bank van Leeninge in der tijd nodig heeft om deselve gaende te houden, met goetvinden van Burgemeesteren sullen werden gehaelt uijt de Thezaurije deser stede, die deselve dan in soo een geval van de Verpondingh kamer sal ligten, waardoor de interessen, die andersints wegens genegotieerde penningen moeten werden betaelt, gemesnageert souden werden ;

Dat om pertinent te weten, hoeveel geld bij de Bank van Leeninge doorgaens in cassa is, de Commissarissen van deselve Bank van Leeninge uijt haer selven ende onvermaend alle vierendeel jaers, ende sulx den eersten Februarij, Meij, Augustij ende November, gehouden sullen moeten sijn een sommiere staet daarvan aen Burgemeesteren over te leveren ;

Dat bij veranderinge van commissarissen de nieu aankomende in plaetse van 200 niet meer als 100 over tractement jaerlijx sullen genieten.

Dat de vier vendumaeltijden sodanig gereguleert moeten werden, dat die ijder dertig gulden ende niet meer sullen mogen belopen ;

Gelijk ook de kosten van de maeltijd van Commissarissen tegen 't laeste van 't jaer, als de panden werden opgenomen, jegens dertig guldens ende niet hoger gemaakt sullen mogen werden ;

Dat daerenboven maer eens in 't jaer ende niet meer als 6. 6:— aan de dienstmaegden, ende 4. 16:— eens aen de jongens over bellecire aldaer souden mogen werden gegeven ;

Dat alle maeltijden buijten degene, die hier boven staen uijtgedrukt ende begroot, voor toekomende soude cesseren ende sulx de introductiemaeltijd van de voors. commissarissen op een van de voors. vendumaeltijden, soo als die hier voren sijn gereguleert, houden ende daertoe employeren sullen, als dan egter niet meer als de voorgemelte dertigh guldens eens mogen verteren ;

Gelijk mede in sonderheijt de maeltijd van de rekeninge op dewelke de Burgemeesteren ende den Pensionaris ende Secretaris plagten genodigt te werden, voor toekomende in 't geheel sullen nablijven, sullende de rekeninge van de gemelte Bank van Leninge in toekomende voor Roijeermeesteren ter Rekenkamer deser stede moeten gedaen werden, ende gelet dat tot de behoufte van deselve Bank van Leninge de quitantie daertoe specterende werden overgelevert ;

Eijndelijk dat bij de erfhuijswijven de 15 guldens, die deselve alle vierendeel jaers plagten te genieten, niets ter wereld getrocken sal werden ;

Ende ultimo loco, dat de trek gelden op de verpagtinge van de excijsen behoorden nagesien ende na proportie van 't beloop naer ijder nader gereguleert te werden.

Dat alle het voorgaende, sijnde het gene Burgemeesteren tot proffijt ende

mesnage van dese Stad hadden uijtgedagt ende voorgenomen, aen die van de Grootte Vroedschap deser stede voor te dragen, deselve Burgemeesteren vervolgens versogten de goede meijningen van deze Vroedschap daarop te mogen verstaen.

Waerop rijpelijk gedelibereert sijnde, hebben die van de Grootte Vroedschap der Stad Leyden voornoemt, ten vollen gepersuadeert wesende van het grootte nut, proffijt, ende mesnage voor de Stad bij het gerapporteerde vervat, met eenparige stemmen alle de poincten van het selve Rapport ende het geheele werk, zooals het voortgebragt ende hiervoren is begrepen, goedgekeurt ende met hare resolutie bekrachtigt, met presentatie van alle de Leden gesamentlijk ende ijder voor sijn selven, soo veel in haer is, van daer de goede hand aen te willen houden met belofte het poinct de backers aengaende te sullen secreteren.

Ende wijders met verwagtinge, dat de Burgemeesteren deser Stede, die met soo veel ernst, ijver ende arbeit dese zake soo ver hadden gematureert ende in staet gebragt om daer een vrugtbare resolutie ten dienste deser Stede genomen te kunnen werden, gelijke sorge tot de executie van desen sullen dragen ende verder uijtvoeren, hetwelke van de cordaetheit van deselve Heeren sekerlijk sullen tegemoet sien, werdende Burgemeesteren voorn^t gesamentlijk gelaudeert zoo over de onzijdige ende voorsigtige conduites bij haer in desen gehouden als de gantsch ongemeene moeijten bij deselve met soo veel applicatie ende assidueitijt ten beter wesen van deses Stads finantie genomen ende aengewent.

Gelijk de Heer Mr Joan van den Bergh, eerste ende presiderende Burgemeester, daerendeboven ook bedankt wert voor het serieus ende niettemin klaer ende seer distinct Rapport aen dese Vroedschap op huijden daarvan gedaen.

Aldus gedaen ende geresolveert bij die van de Grootte Vroedschap der Stad Leyden op den 2 April 1703. 1)

Mij tegenwoordig,
was getekent
I. v. GROENENDYCK.

1) Geresumeert den 14 Meij 1703

AANVULLINGEN EN VERBETERINGEN.

- blz. 1, noot 1 : De studie van den heer Unger in Bijdr. Vaderl. Gesch. 5de Reeks, II, blz. 86 vlg. toont aan, dat in deze berekening van de telling in 1574 een fout is geslopen; dit resultaat dier telling van 1574 dient gesteld te worden op 12660.
- blz. 5, noot 5 : blz. 43, lees : blz. 422, vgl. blz. 43.
- „ 12, reg. 16 : schilder lees : schrijfkunstenaar.
- „ 15, reg. 3 v. o. : voeg bij : (de) in 1595 overwelfde (Langebrug).
- „ 30, reg. 7 v. b. : Heerengracht, lees : Hooigracht.
- „ 125, reg. 4 v. o. : Steven van der Does ... Dousa, lees : de katholieke Jacob van Wassenaer.
- blz. 127, reg. 6 v. o. : voeg bij : noot 4) Knuttel, Catal. n°. 3455 vlg.
- „ 128, noot 3 : De verdedigingsgeschriften van Van den Borre bij Knuttel, n°. 3465, 3466, 3473 vlg.; Paschier de Fijne, ib. 3692/3, 3928 vlg.
- blz. 131, noot 2 : Knuttel, n°. 4097 vlg.
- „ 133, noot 1 : Knuttel, n°. 4318.
- „ 134, noot 2 : Vgl. Posthumus Meijes, Revius (Amst. 1893), blz. 65.
- „ 136, noot 1 : Knuttel, n°. 6499.
- „ 141, reg. 15/16 : verovering, lees : verdediging : 1706, lees : 1705.
- „ 155 : vgl. over deze correspondentie hare notulen, in Lefrancq van Berkhey's Batavier (1786), blz. 149 vlg. (Bibl. Leidsch Archief, n°. 558). Zie ook blz. 181.
- blz. 189 : vgl. Overvoorde, in Leidsch Jaarb. 1915, blz. 82.
- „ 233, reg. 7 v. o. : Descartes, lees : Descartes.
- „ 277, noot 1 : 1460, lees : 1640.
- „ 293, r. 4 v. b. : raadspensionarisschap, lees : raadpensionarisschap.
- „ 317, r. 18 v. b. : voortleven, lees : voortwerken.
-

REGISTER.

A.

- Aalmarkt, de, 32.
 Abcoude, 28.
 Abtspoel, 31.
 Academiegebouw, het, 16, 18.
 Academiekerk, de, 21.
 Achthoven, Cornelis van, kapitein, 91.
 Adam, mr., stadswachtmeester, 91.
 Adriaensz., Claes, burgemeester van Leiden, 78, 93.
 Aemilius, predikant, 97.
 Aerssen, François van, curator, 229.
 St. Agnes, klooster van, 28.
 Aken, 155, 195, 199, 205, 207.
 Alberti, hoogleeraar, 236.
 Albinus, Bernhard Siegfried, Pruisisch koninklijk lijfarts, hoogleeraar, 237, 238, 243.
 Albinus, Frederik, zie Winter.
 Alexianen, klooster der, 19.
 Alfen, 31, 47, 52, 376.
 Alkemade, Huig van, 42.
 Alkmaar, 47, 48, 85, 343, 374, 377.
 Allemand, hoogleeraar, 346.
 Allertsz., mr. Andries, hopman, 46, 48, 51, 52.
 Alphen, zie Alfen.
 Alphen, Daniël van, burgemeester, 166, 181, Daniël van, griffier, 325, 332, 336, 345.
 Alphen, mr. Hieronymus van, pensionaris, 282, 381.
 Altingh, Daniël, 225.
 Alva, 39, 40, 41, 42, 44, 48, 335, 366.
 Amalry, advocaat, 346.
 Amerika, 209, 316, 341, 342, 376.
 Amersfoort, 358, 360.
 Amicitia, societeit, 338, 365.
 Ampzing, predikant, 275.
 Amstel, van, kunsthandelaar, 257.
 Amsterdam, 6, 8, 15, 27, 31, 44, 47, 85, 87, 120, 129, 132, 139, 161, 194, 206, 212, 213, 220, 246, 248, 250, 251, 252, 254, 261, 268, 273, 275, 277, 278, 279, 282, 283, 286, 315, 324, 341, 342, 344, 345, 352, 354, 365, 366, 373, 374, 376, 377, 385.
 Ange, l', notaris, 347.
 Angel, Philips, 252.
 Anjou, hertog van, 77, 78.
 St. Anna-hofje, het, 329.
 Anthonissen, Arnoldus, schilder, 255.
 Antwerpen, 2, 35, 39, 70, 78, 211, 213, 220, 252, 264, 268, 295, 338, 382.

Apothekersdijk, de, 32.
 Appelmarkt, de, 306.
 Aquino, Thomas van, 232.
 Ark, de, 11.
 Armekinder- of Houwhuis, het,
 327, 329, 352.
 Arminius, Jacobus, hoogleeraar,
 97, 98, 233, 313.
 Armstrong, sir Thomas, 336.
 Arnoldi, Johannes, hoogleeraar,
 101, predikant, 123.
 Artois, 188.
 Arye, pastoor, 304, zie Bockenbergh.
 Assendelft, van, vroedschap, 350.
 Assendelft, van, pensionaris van
 Haarlem, 44.
 Assendelft, Adriaan van, oud-bur-
 gemeester, 161.
 Assendelft, Bartholomeus Willemsz.
 van, 330.
 Assendelft, Nicolaes van, regent,
 151.
 Assendelft, Pieter van, schepen,
 145.
 St. Augustinus, 307.
 Aumale, d', watergeus, 44.

B.

Baaihal, de, 26, de nieuwe; 27; 184,
 192, 208, 319, 394.
 Baan, de, schilder, 28.
 Babylon, bisschop van, 310.
 Backer, 247.
 Baersdorp, van, familie, 142.
 Baersdorp, van, de vroedschap, 58.
 Baersdorp, secretaris, 126.
 Baersdorp, Clemens van, schepen,
 99, burgemeester, 117.
 Baersdorp, Jan Jansz. van, vroed-
 schap 78.
 Baersdorp, Symon van, secretaris,
 117.
 Baersdorp, van, zie Halfleyden.
 Bailly, David, schilder, 248.
 Bailly, Pieter, 12, 177, 248, 251, 267.

Bakkersteeg, de, 30, 306.
 Banchem, Claes van, timmerman,
 112.
 Banchem, Jan Jacobsz. van, 10.
 Banchem, Jan van, griffier van
 schepenen, 117.
 Banchem, mr. Claes van, burge-
 meester, 179, 202.
 Bancken, Matthijs van, ouderling,
 80, 84.
 Bank van Leening, de, 328.
 Bannings, Emerentia, 330.
 St. Barbara, klooster, 16, 64, 65, 66.
 St. Barbaragasthuis, het, 324.
 St. Barbarahofje, het, 330.
 Bardes, Willem, burgemeester van
 Amsterdam, 85.
 Barendrecht, Claes van, schout, 40,
 51.
 Barlaeus, Caspar, subregent van
 het Statencollege, 68, 124, hoogle-
 leeraar 125, 132.
 Bartels, echtgenoot van Anna San-
 delijns, 50.
 Barten, Dirk, industrieel, 188.
 Bartholomeusz., Joris, pottebak-
 ker, 132.
 Bartjens, rekenkundige, 321.
 Bast, Pieter, graveur, 260.
 Bastingius, regent van het Staten-
 college, 225.
 Batenburg, heer van, stadsbevel-
 hebber, 45, 46.
 Baudartius, predikant, 275.
 Baudius, Dominicus, hoogleeraar,
 224, 226.
 Beeck, Trijntje Jans van der,
 houtkoopster, 132.
 Beeldemaecker, Adriaen Cornelisz.,
 schilder, 255.
 Beestenmarkt, de, 28, 325.
 Begeyn, Abraham Jansz., schilder,
 255.
 Begijnhof, het, 16, het oude, 18;
 19, 26, 315.

- Behey, 274.
 België, 244, 338, 373, 376, 381, 382.
 Belle, 70, 190.
 Bentheim, 100.
 Bentheim, graaf van, 100.
 Benthem, Jan Jacobsz. van, bouwmeester, 262.
 Benthem, Luder van, bouwkundige, 12.
 Benthuizen, 60.
 Bentinck van Rhoon, Willem, curator, 163, 229, 240.
 Bentinck van Rhoon, Willem Gustaaf, gecommiteerde, 377, 378.
 Berckel, van, pensionaris van Amsterdam, 345, 365.
 Berckel, van, student, 301.
 Berg, Willem van den, tabakskooper, 158.
 Bergen op Zoom, 155, 291.
 Bergh, Johan van den, burgemeester, 20, 141, 155, 157, 160, 161, 299, 336, 391, 410.
 Berkhey, zie Le Francq van.
 Bernard, F., 344, 345.
 Bernard, Louis, 280.
 Bernardietenklooster, het, 66.
 Bertius, regent van het Statencollege, 68, 124, 125, hoogleeraar, 225, 229.
 Bethaniën, 329.
 Betlehem, hofje, 330.
 Betuwe, de, 126.
 Beuckelaer, raadsheer, 162.
 Beuken, Johannes, 277.
 Beuningen, Coenraad van, curator, 229.
 Beurden, van, koopman, 367.
 Beveren, Cornelis van, curator, 229.
 Beverningh, Hieronymus van, 180, curator, 229, 236, 325.
 Beyma, Julius van, hoogleeraar, 224.
 Beza, 67, 100.
 Bezemer, bakker, 123.
 Bibliotheca Thysiana, 16, 17.
 Bicker, Gerard, 31.
 Bidloo, Gerrit, hoogleeraar, 276.
 Bidloo, Govert, hoogleeraar, 237.
 Bidloo, Lambert, apotheker, 276.
 Bie, de, familie 26, zie De Bye.
 Bilderdijk, 283, student 346.
 Bingley, schouwburg-directeur, 281.
 Binnenvestgracht, de, 285, 330.
 Bisschop, Rem, koopman, 120.
 Blanchard, zie Blansaert.
 Blanchard, bediende, 89.
 Blansaert, Abraham, 127.
 Blansaert (Blanchard, Blansjaar), Jan, sajeterker, 127.
 Blansjaar, zie Blansaert.
 Blasius, mr. Joan, advocaat, 277.
 Blauw, mr. Jacob, 383, 385, 387.
 Blauwpoort, de, 9, 10, 259, 265.
 Blauwpoort, zie verder de Rijnsburgsche poort.
 Blauwe Steen, de, 15, 36, 37, 44.
 Bleiswijk, van, raadpensionaris, 344.
 Bleu, François le, dichter, 278.
 Bloccius, Petrus, schoolmeester, 34.
 Bloemmarkt, de, 32, 218.
 Blok, mr. F. G., advocaat en vroedschap, 142, 345, 348, 349, 351, 352, 353, 356, 358, 359, 363, 365, 366, 367, 369, 370, 371, 372, 375, 376, 378.
 Blok, Bernardus, 376.
 Bloys van Treslong, Willem van, hopman, 48.
 Bockenbergh, Arent Dirksz., pastoor, 304; zie Arye.
 Bodegraven, 145.
 Boe, de la—Sylvius, hoogleeraar, 231.
 Boerenmarkt, de, 217.

- Boerhaave, Herman, hoogleeraar, 21, 31, 237, 239, 240, 325.
- Boers, Bastiaen, 158.
- Boers, mr. F. W., pensionaris, 381.
- Boers, mr. W. C., pensionaris, 378, 380, 381.
- Boetzelaer, van, schout, 381.
- Boetzelaer, van, burgemeester, 385.
- Bogerman, predikant, 275.
- Bohemen, koningin van, 17.
- Boisot, Louis de, 55, 60, 61, 62, 71.
- Boissens, Cornelis, 247.
- Bol, Ferdinand, schilder, 14.
- Bondt, Willem de, schout, 119, 120, 122, 126, 128, 131, 133, 135, 305, 336.
- Bondt, Johan de, schilder, 255.
- Bondt, Reynier de, 267.
- Bondt, dr. Willem de, hoogleeraar, 21, 117.
- Bont, dr. Gerard de, hoogleeraar, 65, 228, 272.
- Bontius, de hoogleeraren, 224.
- Boomgaardsteeg, de, 122.
- Boommart, de oude, 23.
- Bordieu, P. du, schilder, 255.
- Boreel, Johan, staatsman, 141.
- Borre, Jan, student, 67.
- Borre, van den, Borrius, predikant, 97, 98, 104, 118, 120, 121, 122, 127, 128, 129.
- Borrius, 104.
- Bors, Jan Jansz., predikant te Leiderdorp, 121.
- Bosch, den, zie 's-Hertogenbosch.
- Bosch, J. Pietersz. van den, kunsthandelaar, 257.
- Bosch, van den, Remonstrantsch predikant, 373, 381.
- Boschhuizen, de, 54.
- Bosheyden, predikant, 406.
- Boshuysen, Quirijn Jansz. van, 112.
- Bossu, graaf van, 39, 41.
- Bostelbrug, de oude, 23, 24, 217, 218.
- Boterhuis, het, 24.
- Botermarkt, de, 217.
- Bouchon, Cornelia, tooneelspeelster, 280, 281.
- Bourgondië, Philips van, 139, 143, 172.
- Bouwman, notaris, 347.
- Boxhorn, Marcus Zuërius, hoogleeraar, 224.
- Brabant, 2, 44, 77, 88, 189, 199, 205, 207, 247, 264, 267, 385.
- Brabant, Belgisch, 376.
- Bradford, William, 316.
- Brahaine Ducange, Fransch journalist, 383.
- Brandenburg, 226.
- Brandis, zie Brender.
- Brasemer meer, 338.
- Breda, 17, 64, 141, 219, 382.
- Brederode, watergeus, 37.
- Brederode, Artus van, raadsheer van Holland, 65.
- Breestraat, de, 11, 12, 14, 15, 16, 23, 36, 64, 65, 92, 135, 162, 185, 218, 270, 285, 311, 314, 324, 330, 337, 338, 370, 377, 380.
- Brekelenkam, Quiringh Gerritsz., schilder, 253, 255.
- Bremen, 12.
- Brender à Brandis, kapitein der schutterij, 363.
- Brest, 344, 350, 353.
- Brewer, Thomas, 316.
- Brewster, William, 315, 316.
- Briel, den, 41.
- Briemen, Cornelis van, 408.
- Broek, B. van den, 259.
- Broekhoven, Anna van, 23, zie Brouhoven.
- Broerenkerk, de, 37, 38.
- Bronchorst, Everhard, hoogleeraar, 21, 55, 56, 57, 224, 226.
- Bronkhorst, mr. Diederik van, raadsheer in het Hof van Hol-

land, gouverneur van Leiden, 52.
 Brouchoven, Foy van, schout, 42,
 71, 74, 117, 122, 128, 135, baljuw
 van Rijnland, 20, 57, 65, 72,
 79, 93.
 Brouchoven, mr. Jacob van, burge-
 meester, 104, 110, 116, 119,
 140, 330.
 Brouwer, C., 49.
 Brouwer, mr. Hendrik, schout,
 172, 173, 272.
 Brugge, 247.
 Brugmans, hoogleeraar, 325.
 Brunswijk, Erik van, hertog, 38,
 248, 342, 358.
 Brussel, 37, 41, 75, 128, 248, 271,
 338.
 Brutus, 14.
 Bruyninck, secretaris van den Prins
 van Oranje, 69, 189.
 Bucaille, vroedschap, 368.
 Bucerus, predikant, 275.
 Buchanan, 273.
 Buchelius, 247, 251.
 Burchgrave, Daniel de, 91.
 Burcht, de, 24, 25, 159, 276, 392.
 Burchtgracht, de, 11.
 Burgersocieteit, de, 365.
 Burgersdijk, Burgersdyck, pensio-
 naris, 148, 176, 398.
 Burgpoort, de, 261.
 Burgsteinfurt, 100, 101.
 Burmannus, Petrus, hoogleeraar,
 238.
 Bussi, pauselijk nuntius, 308.
 Buys, Paulus, pensionaris van
 Leiden, 35, 39, 41, 64, lands-
 advocaat, 69, 72, 74, 79, 88,
 91, 176, 222.
 Buytewech, Jan Gerritsz., 247.
 Bye, mr. Johan de, 136, 137, 138,
 253.
 Bijleveld, 368.
 Bijlevelt, Johannes van, aposto-
 lisch vicaris, 309.

Byn, Gerrit Jansz. du, 91, 92, 94.
 Bijckershoek, van, 238.
 Bysterus, Simon Lucae, predikant,
 134, 135.

C.

Cabbeljau, Jan, 91, 93, 94.
 Caen, 201.
 Cæsarius, student, 301.
 Calvijn, 80, 100.
 Camerarius, Zweedsch ambassa-
 deur, 17.
 Camerling, Claes, advocaat, 41, 77.
 Campen, Dirk Zeegersz. van, 135.
 Campen, Jacob van, bouwmeester,
 262.
 Capellen tot de Marsch, van,
 Geldersch patriot, 367.
 Capellen tot den Poll, van der,
 345, 348, 350, 352.
 Caraveggio, schilder, 250.
 Carleton, Engelsch gezant, 252.
 Cartesius, 233, zie Descartes.
 Casembroot, Leonard, 83, 85.
 Catharinenklooster, het, 18, 28, 29.
 Cathrijngasthuis, het, 23, 116,
 217, 268.
 Cats, Jacob, curator, 229, 275, 309.
 St. Cecilia, klooster, 28, 324.
 Ceciliagasthuis, het, 30, 228, 324,
 325, 326.
 Celrebroedersklooster, het, 68.
 Celrebroersgracht, de, 19, 29, 304,
 315, 329.
 Celosse, 274.
 Cérésier, A. M., Fransch journalist,
 214, 373, 377.
 Ceulen, Lodewijk van, wis- en
 werktuigkundige, 224.
 Chalon, Christina, schilderes, 260.
 Chalons, de, 202.
 Changuion, burgemeester, 360,
 362, 371.
 Chastelein, burgemeester, 344, 355,
 359.

- Chastelein, zoon van den burge-
meester, 348, 350.
- Christina van Zweden, koningin,
223, 252.
- St. Christoffel, schip, 20.
- Chudleigh, Engelsch gezant, 336.
- Cingelshouck, Claes Bartholo-
meusz. van, 112.
- Claesz., Cornelis, bijgenaamd
Smijtgen, slotenmaker, 35.
- Clauw, Jacques de, schilder, 255.
- Clignett, David, fabrikant, 197,
201, 368.
- Clignett, Nicolaas, postmeester,
185, 220, 221.
- Clock, Hendrik, glasschilder, 249.
- Clocq, Pieter Adriaansz., timmer-
man, 16, 262.
- Clopper, de, familie, 213.
- Cloux, du, 368.
- Clusius, hoogleeraar, 26, 67, 224.
- Coburg, Josias van, 382.
- Coccejus, Johannes, hoogleeraar,
21, 231, 234, 235, 301, 313.
- Cock, Theodorus de, pastoor, 308.
- Coddæus, hoogleeraar, 125, 126.
- Codde, van der, gebroeders, 126.
- Codde, Dammes van der, hop-
man, 106.
- Codde, Petrus, apostolisch-vicaris,
308, 309, 310.
- Coebel, het huis, 37.
- Coevorden, 267.
- Cognac, 202.
- Colchester, 70, 188, 189.
- Colevelt, dr., geneesheer, 147.
- Coligny, de, 270.
- Coligny, Louise de, 17, 95, 223.
- Collegium chirurgicum, het, 23.
- Colonius, Daniël, predikant, 103,
104, 118, hoogleeraar, 231.
- Colster, Joost van, 112.
- Commanderie, de, 19, 21.
- Commanduriepoort, de, 21.
- Commynes, 330.
- Concordia, 365.
- Coninckshoffje, het, 330.
- Constable, Engelsch gezantschaps-
secretaris, 336.
- Coolhaes, Caspar Jansz., predikant
en hoogleeraar 65, 73, 80, 81,
82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89,
95, 96, 104, 313.
- Coornhert, 84, 86, 222, 273.
- Corenwinder, 127, 128.
- Corneille, 281.
- Cornelii, predikant, 275.
- Cornelis, heer, pastoor van Woer-
den, 40.
- St. Cornelisbrug, de, 24.
- Cornelisz., Aechtjen, 130.
- Cornelisz., Gerrit, kleermaker, 127.
- Cornelisz., Hendrik, linnenwever,
131.
- Cornelisz., Jacob, Fransch school-
meester, 93.
- Cornelisz., Jan, scheepmaker, 60,
130.
- Cornelisz., Pieter, predikant, 42,
62, 80, 83, 84, 85.
- Cornelisz., Ulrich, 60.
- Cornelisz., Willem, 60.
- Cortevelt, Pieter Jorisz., wever, 55.
- Corver, tooneelspeler, 280, 281.
- Corvinus, Johannes, predikant, 97,
104, 117, 122, 130.
- Cosimo III, groothertog van Tos-
cane, 254.
- Coster, 282.
- Court, Pieter de la, fabrikant, 191,
193, 199, 212, 216, 224, 231, 332.
- Cras, student, 284.
- Crayenbosch, Gommarus van, 330.
- Crèvecoeur, 145.
- Cromhout, president van het Hof
van Holland, 130.
- Cromwell, 315.
- Cronesteyn, het huis, 4, 31.
- Crucius, mr. Karel, vroedschapslid,
152.

- Cuchlinus, Hermannus, predikant, regent van het Statencollege, 97, 105.
- Cujacius, 236.
- Culius, Petrus, 103, 104.
- Cunaeus, Petrus, hoogleeraar 125, 179, 208, 224.
- Cunaeus, vroedschapslid, 360.
- Cijfveer, boekverkooper en journalist, 383.
- D.
- Daemen, apostolisch vicaris, 309.
- Daendels, 382.
- Dam, Claes van, 84.
- Dam, IJsbrand van, secretaris, 332, 346.
- Danaeus, Lambertus, hoogleeraar, 67, 85, 89.
- Daneau, Lambert, hoogleeraar, 314.
- Dathenus, Petrus, 314.
- Deckers, Frederik, hoogleeraar, 237.
- Delfland, 55, 66.
- Delfos, Abraham, schilder, 259, 260.
- Delfshaven, 316.
- Delft, 14, 35, 43, 44, 46, 48, 62, 63, 69, 78, 85, 116, 189, 191, 194, 198, 219, 246, 255, 295, 374.
- Delftsche jaagpad, het, 31.
- Denemarken, 76, 338.
- Derramout, predikant, 124.
- Descartes, 231, 232, 233, 234, zie Cartesius.
- Deventer, 101, 145, 219, 275.
- Deyman, Pieter Arentsz., burgemeester, 99, 106, 117.
- Diefsteeg, de, 133.
- Dieu, de, predikant, 124.
- Dillenburg, 41.
- Dodonaeus, hoogleeraar, 21, 67, 224.
- Doelen, de, 87, 149, 150, 154, 155, 158, 261, 288, 349, 359, 360, 362, 369.
- Doelenhuis, het, 29.
- Doelenplein, het, 29.
- Doelenpoort, de, 262.
- Doelensteeg, de, 29, 330.
- Doelsche Achtergracht, de, 279.
- Does, Jacob van der, gouverneur van Leiden, 57, 65.
- Does, Jan van der, heer van Noordwijk, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 64, 67, 71, 72, 88, gouverneur van Leiden, 65, 66, curator, 69, 93, zie Dousa.
- Does, Pieter van der, admiraal, 20.
- Doeveren, van, hoogleeraar, 243.
- Doggersbank, 342, 343.
- Dokkum, 97.
- Dolendo, Bartholomeus, graveur, 252, 260.
- Dolendo, Zacharias, graveur, 260.
- Dolhuis, het, 268, zie Pesthuis.
- Donellus, Hugo, hoogleeraar, 67, 89, 224.
- Donkersteeg, de, 266.
- Doornik, 70, 190.
- Dordrecht, 46, 48, 74, 80, 81, 85, 91, 117, 118, 122, 124, 138, 219, 246, 303, 311, 319, 343, 344, 365, 374, 382.
- Dorp, Jan Claesz. van, drukker, 112.
- Dou, Gerrit, schilder, 246, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256.
- Dou, Jan Pietersz., 5, landmeter en wiskundige, 121, 132, 140.
- Dousa, Janus, 125, 210, 229, curator, 222, 273, 274, 275, zie van der Does.
- Dousa, Janus, de zoon, 229.
- Douw, J. B., 351, vroedschap, 378.
- Drelincourt, hoogleeraar, 237.
- Drente, 145.
- Drolenvaux, burgemeester, 367, 376, 380.

Drolenvaux, Abraham, ouderling, 202.
 Drootling, student, 21.
 Dubois, predikant, 266.
 Ducange, zie Brahaine.
 Duffel, 187, 190.
 Duim, Frederik, tooneelspeler, 281.
 Duim, Izaäk, tooneelspeler, 281.
 Duinkerken, 376.
 Duitjespoort, zie Rijnsburgsche poort.
 Duitschland, 55, 194, 205, 240, 248, 279, 301.
 Duivenvoorde, Arend van, 36, 65.
 Duivenvoorde, Gijsbrecht van, heer van Opdam, 44.
 Duivenvoorde, Jan van, 57.
 Duivenvoorde, zie Wassenaer.
 Dumont—Pigalle, Fransch journalist, 373, 377.
 Dumouriez, generaal, 381, 382, 383.
 Duplessis Mornay, 100.
 Durandel, hoogleeraar, 201.
 Durie, Engelsch predikant, 315.
 Du Rieu, fabrikant, 345.
 Du Rieu, Paulus— Jr., koopman, 347.
 Duvenvoorde, heer van, 401.
 Duyck, Frans, 99, burgemeester, 177.
 Duym, jhr. Jacob, 264, 266, 267, 272, 274.
 Duyst, 72.
 Duyvenvlugt, Cornelis Hubertsz. van, stadsbouwmeester, 262.
 Dwinglo, Bernardus, predikant, 105, 117, 122, 126, 127, 128.
 Dijck, van, 127.
 Dijk, Grietje van, 317.

E.

Effen, van, 282.
 Egeren, E. van, schilder, 255.
 Egmond, abdij van, 66.

Eindhoven, 195.
 Elburg, 365, 366, 367.
 Elfduizenden Maagden, het klooster der, 66.
 Elizabethgasthuis, het, 27, 324, 326, 394.
 Elsheimer, schilder, 250.
 Elzevier, Abraham, drukker, uitgever, enz., 211.
 Elzevier, Arnoud, herbergier, 250.
 Elzevier, Bonaventura, drukker, uitgever, enz., 211.
 Elzevier, Daniël, drukker, uitgever, enz., 211.
 Elzevier, Isaac, drukker, 211.
 Elzevier, Jean, drukker, uitgever, enz., 211.
 Elzevier, Louis, binder en boekhandelaar, 211.
 Emden, 50, 130.
 Emmaus of Bethanië, het hofje van, 29.
 Empereur, l', hoogleeraar, 224.
 Endegeest, 31, 37, 231.
 Engbrechtsz., Cornelis, 246; zoons van, 247.
 Elizabeth, koningin van Engeland, 77, 79, 90, 92, 94.
 Engeland, 70, 76, 79, 88, 94, 101, 141, 188, 189, 195, 199, 205, 209, 220, 237, 244, 252, 272, 336, 338, 341, 342, 350, 353, 386.
 Engeland, Anna van, prinses, 208.
 Engeland, Elizabeth van, prinses, 17.
 Engeland, Jacobus van, koning, 100.
 Engbrechtsz., Cornelis, 13, 37.
 Engelen, van, doopsgezind predikant, 361.
 Engelsche kerk, 229.
 Enkhuizen, 376.
 Episcopus, Simon, hoogleeraar, 102, 105, 117, 120, 125, 132.
 Erkel, van, kanunnik, 309.

Erpenius, hoogleeraar, 21, 125, 224, 229.
 Eugenius van Savoye, prins, 255.
 Eupen, 195, 205, 207.
 Europa, 11, 67, 223, 227, 228, 237, 238, 258.
 St. Eustatius, 343.
 Eyken, van der, schilder, 258, 260.
 Eylof, Jan, hopman, 42.
 Eynde, van den, landsadvocaat, 41, 75.

F.

Fabritius, predikant, 119, 124, 128.
 Fabritius, hoogleeraar, 236, 238.
 Fairchild, 376.
 Faliede Begijnen, kerk der, 19, 66, 229.
 Faulkelius, predikant, 275.
 Feith, 283.
 Felix, Jacques, 203.
 Ferreris, Bartholomeus, 247.
 Feugeray, de, hoogleeraar, 89.
 Florence, 255.
 Florisz., Hobbe, 91, 94.
 Font, Anthony de la, 213.
 Font, Jean Alexandre de la, 213.
 Foreest, dr. Pieter van, Forestus, hoogleeraar, 65, 224.
 Fornenbergh, tooneespeler, 279.
 Francq van Berkhey, Johannes le, dichter, 8, 282, 328, 339, 346, 347, 350, 355, 357, 360, 363, 367, 375, 378, 379.
 Franeker, 88, 194, 235.
 Frankendaal, 277.
 Frankrijk, 71, 76, 79, 191, 193, 199, 200, 201, 203, 205, 244, 249, 273, 299, 308, 314, 338, 342, 344, 353, 358, 367, 372, 373, 377, 381, 382, 384, 386.
 Frederik Hendrik, prins van Oranje, 17, 95, 129, 130, 132, 169, 226, 251.

Frémy, Mammes, 15, 263.
 Friedrich Wilhelm, keurvorst van Brandenburg, 226.
 Friesland, 77, 101, 115, 155,
 Fusteinhal, de, 20, 184, 192, 208, 319, 395.
 Fijne, Paschier de, predikant, 123, 126, 128, 129, 130, 131, 135.
 Fijnje, Wybo, patriot, 364.

G.

Gael, geslacht, 308.
 Gael, Laurens Huygensz., burgemeester, 106, 116, 132.
 Gael, Claes Huygensz., tresorier, 55, 72.
 Gael, Johan, burgemeester, 378, 384, 385.
 Gael, Loth Huygensz., schout, 117, 119, 120, 121.
 Gaesbeeck, van, schilder, 253, 255.
 Gaesbeeck, Daniël, van, boekverkooper, 213.
 Gainsborough, 315.
 Galgeveld, het, 30, 197.
 Galgewater, het, 3, 28, 154, 252, 253.
 Galitzin, de heeren, 244.
 Garde, la, kolonel, 60.
 Gasthuis, het, 20.
 Gasthuiskerk, de, 162, 311, 314, 315.
 Gaubius, hoogleeraar, 238.
 Gaytan, don Luis, 52.
 Geesteranus, predikant, 123.
 Gelder, van, schilder, 255.
 Gelder, weduwe van, 213.
 Gelderland, 51, 115, 145, 358, 365, 373.
 Genève, 67, 76, 85, 100.
 Gent, 35, 223.
 Gent, Pacificatie van, 59, 66, 77, 188, 303, 322, 335.
 Geuzenkerk, de, 40.
 Gérard, Balthazar, 78.

- Gerritsz., Willem, schilder 249.
 Gerwen, van, 378, burgemeester, 383.
 Geulincx, Arnold, hoogleeraar, 300.
 Geuns, van, doopsgezind predikant, 387.
 Gevangenpoort, de, 162.
 Geyn, Jacques de, graveur, 248, 260, 268, 269.
 Gheens, notaris, 111.
 Giselinus, 273, 274.
 Givet, 373.
 Glückstadt, 128.
 Goede, Paulus de, pastoor, 304, 330.
 Goerjanverwellesluis de, 142, 372.
 Goens, van, student, 284.
 Goes, schepen, 150.
 Golius, 224, 228.
 Gomarus, hoogleeraar, 97, 98, 101, 102, 233.
 Gooi, het, Gooiland, 191, 205.
 Goris, Gerard, medicus, 30.
 Gorkum, 80, 374, 377, 385.
 Gouda, 41, 46, 53, 63, 102, 116, 191, 194, 246, 268, 270, 286, 343, 372, 374, 383.
 Gouden Leeuw, de, 377.
 Goudriaan, jhr. Cornelis van, heer van Assendelft, gouverneur van Leiden, 43, 45.
 Goudsche vaart, de, 8.
 Goyen, Jan Josephz. van, schilder, 246, 249, 251, 255, 260.
 Graft, van der, 308.
 Granvelle, 34.
 Grave, Willem de, onderbevelhebber van Sonoy, 41.
 's-Gravenhage, zie den Haag.
 Gravenhof, het, 20, 21.
 's-Gravenstein, 11, 13, 20, 22, 93, 111, 112, 120, 121, 123, 126, 127, 130, 356.
 's-Gravesande, Arend Adriaanse van, stadsbouwmeester, 27, 28, 29, 262.
 Gravesande, Willem Jacobsz. van, 238.
 's-Gravezande, 48.
 Greinhal, de, 28, 208, 394.
 Groenendijk, van, secretaris, 14, 148, 201, 266, 410.
 Groenesteeg, de, 123.
 Groenevelt, Reinier, heer van, 128.
 Groenevelt, burgemeester, 161.
 Groenhazengracht, de, 17, 29.
 Groningen, 101, 155, 266, 267.
 Groningen, mr. Jan van, 42.
 Gronovius, burgemeester, 240.
 Gronovius, Jacobus, hoogleeraar, 229, 231, 236, 238.
 Groot, de, gezant, 146.
 Groot, Cornelis de, hoogleeraar, 65, 224.
 Groot, Hugo de, pensionaris van Rotterdam, 113, 115, 224.
 Groot, J. W. de, 162.
 Groote of Latijnsche school, de, 318.
 Grosman, 16.
 Grovestins, van, 156, 157.
 Gualtherus, theoloog, 80.
 Gucht, Maximiliaan van der, tapijtwerker, 14.
 Guise, 203.
 Gulik—Kleefsche, het, 189, 191, 194, 199, 205, 207.
 Gijs, burgemeester, 153.
 Gyselaar, Cornelis de, pensionaris van Dordrecht, 344, 345, 365.

H.

- Haag, den 17, 31, 35, 39, 43, 48, 52, 62, 63, 77, 83, 85, 87, 94, 100, 111, 114, 116, 119, 127, 128, 130, 134, 148, 154, 156,, 159, 160, 161, 162, 169, 170, 171, 180, 196, 197, 212, 213, 214, 220, 247, 249, 252,

- 255, 268, 275, 276, 278, 279,
286, 295, 336, 337, 355, 357,
363, 367, 371, 372, 373, 374,
383, 385, 392, 398, 400, 402, 405.
- Haagambacht, 94, 171.
- Haagsche trekvaart, de, 30.
- Haagsche veer, het, 31.
- Haagweg, de, 32, 116, 162.
- Haarlem, 10, 43, 44, 45, 46, 47,
48, 49, 50, 52, 55, 60, 84, 85,
86, 116, 117, 128, 135, 148, 155,
159, 194, 208, 219, 246, 264,
268, 273, 295, 308, 365, 366,
374, 377.
- Haarlemmerhout, de, 385.
- Haarlemmermeer, 2, 32, 53, 338.
- Haarlemmerpoort, de, 4.
- Haarlemmerstraat, de, 29, 30, 218,
266, 306, 329.
- Haarlemsche Raampoort, de, 219.
- Haarlemsche trekvaart, de 31.
- Haas, de, predikant, 346.
- Hackius, notaris, 122.
- Hackius, Petrus, predikant, 68, 95,
96.
- Haen, Andries de, 16.
- Haes, Pieter Gerritsz. de, zijde-
kooper, 55.
- Hahn, secretaris der academische
vierschaar, 368, 383, 386, 387.
- Hal, van der, oud-schepen, 117.
- Halen, Arnoud van, schilder, 276.
- Halet, koopman, 17.
- Halewijn, raadsheer, 180.
- Halfleyden, Jan Jansz., burge-
meester, 49, 55, 58, zie Baers-
dorp.
- Haller, Albrecht von, 239.
- Hallius, Johannes, predikant, 83,
84, 85.
- Halteren, van, 359.
- Halteren, Hendrik Balthazar van,
president-schepen, burgemeester,
343, 344, 378.
- Hamburg, 69.
- Hamelsveld, van, hoogleeraar te
Utrecht, 383.
- Hannot, schilder, 253.
- Hannoversche, het, 383.
- Harderwijk, 275.
- Hartevelt, jeneverstoker, luit.-kolo-
nel der schutterij, 355, 368, 387.
- Hartingh, burgemeester, 384.
- Hasselt, 263.
- Hattem, 365, 366, 367.
- Hattem, van, student, 301.
- Haven, de, 377.
- Havercamp, 238.
- Haviks., Mees, schutterhopman, 54.
- Heck, Daniel van, postdirecteur,
221.
- Heem, Jan Davidsz. de, schilder,
249.
- Heemskerck, Jan Willemsz. van,
oud-burgemeester van Leiden,
55.
- Heemskerck, Willem van, burge-
meester, 65, 72.
- Heemskerck, Willem van, glas-
schrijver, 203, 261.
- Heemskerk, Isaac, regent, 151.
- Heemskerk, mr. Joost van, vroed-
schap, 392.
- Heereboort, Adrianus, hooglee-
raar, 224, 232, 233, 234, 300.
- Heerengracht, de, 24, 26, 29, 30,
285, 355.
- Heerenlogement, het. 159.
- Heerensocieteit, de, 337.
- Heerenstraat, de, 21.
- Heerepoort, de 4, 9, 157.
- Heidanus, Abraham, hoogleeraar,
231, 233, 234, 235, 300, 313.
- Heilige-geesthuis, het, 23, zie Wees-
huis.
- Heinsius, raadpensionaris, 197.
- Heinsius, Daniel, hoogleeraar, 125,
223, 228, 229, 264, 274, 275.
- Heldewier, 350, 366, 367, schepen,
376, 378.

- Hellenrade, 43.
 Helling, Herman van der, 50.
 Helm, Willem van der, stads-
 bouwmeester, 9, 10, 261, 262.
 Hemony, Pieter, 15, 263.
 Hemsterhuis, Tiberius, hoogleeraar,
 154, 240, 243.
 Henderik, paap, zie Fabritius.
 Hendrik III, koning van Frankrijk,
 77.
 Hendrik IV, koning van Frank-
 rijk, 249.
 Hendrik VIII, koning van Enge-
 land, 247.
 Hendriksz. Jan, drukker, 334.
 Henegouwen, 188.
 Hennebo, 338.
 Hensbeeck, Hans, Keulsch hop-
 man, 106, 107.
 Héraugière, kapitein, 91.
 Herdingh, drukker, 347.
 's-Hertogenbosch, 188, 219, 385.
 Hespe, predikant, 84.
 Heurnius, 21, 224.
 Heusden, 145, 364.
 Heusden, van, schepen, later
 schout, 376, 380, 381, 408.
 Heussen, Hugo François van,
 priester, 305, 308, 309, 310.
 Heyligert, 283.
 Heyns, burgemeester, 351.
 Hillegom, 311.
 Hoeksteen, de, 330.
 Hoey, Jan de, schilder, 249.
 Hogelande, kapittel ten, 396.
 Hogenstraten, Hendrik, 237.
 Hogerbeets, mr. Rombout, pen-
 sionaris, 107, 113, 115, 117, 129,
 176, 177.
 Hogeveen, Gerrit Melisz. van, pen-
 sionaris, 50, 64, 72, 176.
 Hogeveen, Amelis van, burge-
 meester, 117.
 Hogeveen, Dirk Gerritsz. van,
 burgemeester, 104, 106, 189.
 Hogeveen, Eva van, 330.
 Hohenlo, graaf van, 89.
 Holland, 6, 11, 30, 34, 35, 38,
 47, 51, 63, 72, 74, 75, 76, 77,
 78, 79, 80, 81, 82, 83, 90,
 97, 99, 101, 102, 106, 107, 108,
 110, 113, 114, 115, 117, 118,
 120, 122, 129, 135, 138, 139,
 140, 141, 142, 144, 145, 146,
 148, 149, 151, 153, 155, 157,
 162, 163, 167, 168, 169, 170,
 171, 172, 180, 184, 185, 186,
 194, 197, 207, 209, 210, 219,
 221, 225, 230, 231, 232, 235,
 236, 244, 246, 261, 263, 264,
 266, 275, 277, 289, 292, 293,
 299, 303, 306, 308, 311, 312,
 322, 323, 325, 335, 336, 337,
 341, 342, 343, 344, 347, 350,
 354, 356, 357, 358, 363, 365,
 366, 367, 369, 370, 371, 372,
 373, 379, 382, 385.
 Holland, de graven van, 28, 76.
 Holland, leenkamer van, 4.
 Holland, de Staten van, 5.
 Hollandsche Waterlinie, de, 373,
 374.
 Hollebeek, hoogleeraar, 236.
 Holman, hoogleeraar, 21, 229.
 Holstein, 128.
 Homade, Pieter Gerritsz. van,
 lakendrapier, 133, 134.
 Hommius, Festus, predikant, 97,
 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104,
 105, 106, 108, 109, 110, 116,
 117, 119, 123, 124, 125, 128,
 130, 276.
 Hondshoote, 70, 190.
 Honert, van den, de hoogleeraren,
 236, 240, 313.
 Honert, Rochus van den, curator,
 124.
 Honingen, het slot, 44.
 Hooch, van der, burgemeester 51.
 Hoofd, Pieter Cornelisz., 53, 265.

- Hoogduitsche kerk, de, 288, 319.
 Hooge Morsch, de, 123.
 Hoogeveen, dr., kunsthandelaar, 256.
 Hoogeveen, boekverkooper-dichter, 283, 345, 352.
 Hoogeveen, Gerard van, schepen, 351.
 Hoogewoerd, de, 29, 65.
 Hoogewoerdsbrug, de, 64.
 Hoogewoerdspoort, de, 6, 9, 36, 37, 42, 45, 51, 90, 196, 287, 366, 386.
 Hooglandsche kerk, de, 24, 25, 58, 59, 109, 116, 310.
 Hooglandsche Kerkgracht, de, 23, 26, 28, 137, 192, 217, 301, 324, 326, 349.
 Hoogmade, Gerrit, schepen, 151, 201.
 Hoogstraat, de, 24.
 Hooigracht, de, 11, 24, 25, 65, 285, 305, 308, 329, 330.
 Hoorn, 219, 374.
 Hoornbeeck, hoogleeraar, 234, 235.
 Hop, Johan, tresorier-generaal, curator, 141.
 Horatius, 274.
 Hornius, hoogleeraar, 231.
 Horst, Jan van der, admiraal van de binnenmeren, 45.
 Hortus botanicus, de, 29, 67, 224, 239.
 Hout, Jan van, secretaris, 1, 10, 12, 14, 17, 49, 50, 55, 57, 58, 67, 70, 72, 81, 83, 84, 85, 86, 88, 91, 93, 96, 98, 176, 177, 178, 186, 189, 212, 222, 225, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 283, 292, 332, 333.
 Houttyn, Houttuyn, François, 330.
 Houtmarkt, de oude, 23.
 Houtstraat, de, 22.
 Houwhuis, zie Armekinderhuis.
- Hoven, van, tooneeldichter, 280.
 Hubrecht, familie, 142.
 Hubrecht, burgemeester, 345, 351, 353, 367, 376; J., 378; 380, 384.
 Hubrecht, J. J., secretaris, 378.
 Hughessen, Pieter, kunstminnaar, 247.
 Hugius, predikant te Oegstgeest, 121.
 Huiszittenhuis, het, 320, 327, 328, 329, 367.
 Hulshout, vroedschap, 152.
 Hulst, van der, kunsthandelaar, 257.
 Huygens, Constantijn, heer van Zeelhem, secretaris van den prins van Oranje, 151, 238, 250, 252, 277, 278.
 Huysduynen, 213.
 Huysen, secretaris der Weeskamer, 332.
- I.
- Indië, 179.
 Italië, 71, 193, 205, 248, 250, 251, 262.
- J.
- Jachaeus, hoogleeraar 125.
 Jacobsdr., Catharina, 330.
 St. Jacobsgasthuis, het, 15, 19, 28, 37, 48, 62, 263.
 St. Jacobsgracht, de, 29.
 St. Jacob-hofje, het, 330.
 Jacobsz., Jan, boekbinder, 40, 42.
 Jacobsz., Theunis, 330.
 Jacobus I, koning van Engeland, 101, 315.
 Jacobus II, koning van Engeland, 336.
 St. Jansbrug, de, 24.
 Jansenius, bisschop van Yperen, 307.
 St. Janshofje, het, 30, 329.
 Janson, Jacobus, schilder, 259.

Janson, Johannes, schilder, 259, 260.

Jansz., Anthonis, 188.

Jansz., Gerrit, kleermaker, 131.

Jansz., Gijsbert, schipper, 55.

Jansz., Steven, beeldstormer, 40.

Janvossensteeg, de, 28.

Jemappes, 381.

Jeruzalemhofje, het, 29, 304, 315, 329.

Jessop, Francis, 316.

Joosten, Karel, vleeschhouwer, 120.

St. Jorisdoelen, de, 28.

St. Jorissteeg, de, 306, 308.

Jozef II, keizer van Duitschland, 348.

St. Jozefsteeg, de, 329.

Junius, Franciscus, hoogleeraar, 67.

Justemont, Claude, 203.

K.

Kaag, de, 31, 51, 62, 249, 338.

Kaauw, Pieter, 158.

Kampen, 118, 194, 219.

Kapel van het Heilige Graf, de, 329.

Kapelle, 55.

Karel, hertog van Bourgondië, 1.

Karel I, koning van Engeland, 252.

Karel II, koning van Engeland, 253, 336.

Karel IX, koning van Frankrijk, 270.

Karel V, keizer van Duitschland, 143.

Karnemelksbrug, de, 24, 217.

Kastele, van de, theoloog, 379.

Katrijnengasthuis, het, 23, 28, 322, 323, 324, 325, 326.

Katwijk, 8, 31, 32, 33, 214, 268, 269, 338.

Keere, Henric van den, lettergieter, 177.

Keessel, van der, hoogleeraar, 243.

Kemp, F. A. van der, Doopsgezind predikant, 345, 347, 348,

350, 352, 355, 359, 364, 376.

Keun, kapitein der schutterij, 347.

Kerchem, mr. Frans van, gecommitteerde Raad, 392.

Kerchove, Jan van den, heer van Heenvliet, 20.

Kerckove, Polyander van, hoogleeraar, 21.

Kerkweg, de, 61.

Kerstantsz., Jan, vroedschap, 82.

Kessel, Dirk Gerritsz. van, geuzenwaard, 40.

Kethel, 267, 268.

Keulen, 194, 195, 308.

Key, Lieven de, bouwmeester, 12, 262.

Killigrew, lid van den Raad van State, 92.

Kinsbergen, van, schout-bij-nacht, 344.

Kleef, 189.

Klein-Poelgeest, 294.

Klinkhamer, Laurens, medicus, 302.

Kloksteeg de, 19, 316.

Kloveniersdoelen, de, 52.

Kluit, hoogleeraar, 243, 284, 346.

Knotter, familie, 134.

Knotter, Jan Adriaensz., gewezen schepen, 119.

Knotter, Jan Andriesz., 247.

Knotter, Jan Arentsz. of Adriaensz., landschapschilder, 249.

Knupfer, schilder, 255.

Koedijk, Is., schilder, 253, 255,

Koepoort, de, 9, 61, 130, 350.

Koepoortsgracht, de, 130, 330.

Koninck, de, Delftsch burgemeester, 64.

Koorsteeg, de, 285, 316.

Kopenhagen, 212, 280.

Koppenhinksteeg, de, 327.

Kops, doopsgezind predikant, 387.

Korenbrug, de, 24, 217.

Korenbrugsteeg, de, 65.

Korenmarkt, de, 24.
 Kraaijerstraat, de, 9.
 Kraan, de, 23.
 Krispe, dr., 317.
 Kruismarkt, de, 218.
 Kruyff, Jan de, dichter en fabrikant, 163, 282, 368, 373.
 Kuffeler, van, vroedschap, 384.
 Kuipersteeg, de, 30, 306.
 Kumpel, 283.
 Kumpel, student, 346, 347, 380.
 Kijfhoek, de, 330.

L.

Laen, van der, hopman, 52, 61.
 Lakeman, Hubert, klein dekenfabrikant, 158.
 Lakenhal, de, 13, 28, 184, 192, 193, 199, 201, 203, 204, 208, 209, 262, 394.
 Lambrechtsz., Adriaan, predikant, 40.
 Lambrechtsz., Cornelis Claes, 143.
 Lammerschans, de, 4, 50, 53, 61.
 Langebrug, de, 11, 15, 16, 91, 133, 317.
 Langegracht, de, 285, 315, 330.
 Langen, van, fabrikant, 345.
 Lannoy, de, 330.
 Lanoy, Maria de, 23.
 Lanschot van, familie, 142.
 Lanschot, Johan van, oud-burgemeester, 161.
 Lanschot, Wouter van, schout, 147.
 Lantscroom, François van, deken der schutterij, 45, 92, 93.
 Lastman, Pieter, 250, 251.
 Lattre, (Laeter, Latere), Jan de, 330.
 Ledenberg, Utrechtsch secretaris, 115.
 Leeghwater, J. Adriaanse, 32.
 Leenaertsz., Gerrit, burgemeester, 116, 117, 123.
 Leerdam, 372.

Leermans, schilder, 253.
 Leeuwen van, gecommiteerde raad, 374.
 Leeuwen, Claes Adriaensz. van, 116.
 Leeuwen, weduwe van den vroedschap Frans Adriaensz. van, 132.
 Leeuwen, mr. Simon van, vroedschap, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 163, 164.
 Leeuwen van Duivenbode, Joost van, 158.
 Leeuwen van Leyden, van, president-burgemeester, 148, 149.
 Leeuwenhorst, de abdij, 35, 44.
 Leeuwken, 54.
 Lefrancq van Berkhey, zie Francq.
 Leiden, Aertgen van, 247.
 Leiden, Lucas van, 13, 37.
 Leiderdorp, 2, 3, 4, 31, 32, 48, 52, 58, 61, 62, 66, 121, 137, 294, 339, 350, 395, 396.
 Leidsche meer, het, 32.
 Leidschendam, 3, 31, 52, 219, 295.
 Leidsche Schans, 53.
 Leimuiden, 311.
 Lelyveld, Frans van, student, 284.
 Lelyveld, P. van, burgemeester, 373, 378, 384, 387.
 Leprozenhuis, het, 9, het oude, 38, 324.
 Lernutius, predikant, 274.
 Leuven, 211, 222, 307.
 Levant, de, 193, 289.
 Levendaal, het, 29, 285, 330.
 Leyecester, graaf van, 79, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 99, 102, 117, 311.
 Leyden, van, familie, 142.
 Leyden, zie Leeuwen.
 Leyden, mr. Diderik van, commissaris voor het Huiszittenhuis, 350, 367, 384.
 Leyden, Frederik van, geleerde, 387.
 Leyden, Philips van, 21.

- Leyden, Pieter van, burgemeester, 166.
 Liberius, Janus, 361, 362.
 Libert, Nicolaas, 201.
 Licques, de, 52.
 Lieftrinck, Cornelis, 250.
 Lieftrinck, Johannes, 250.
 Lier, 376.
 Lievensz., Jan, 14, schilder, 250, 251, 252.
 Ligne, graaf van, heer van Wasenaar, 3, 24.
 Lilloo, 264.
 Limburg 194, 205.
 Linden, van der, 330.
 Linnaeus, 239.
 Lips, Laurens, brouwer, 158, 161, 162.
 Lipsius, Jan, porceleinhandelaar, 158.
 Lipsius, Justus, hoogleeraar, 67, 222, 223, 273, 274.
 Lockhorst, het huis, 12, 21, 22, 43, 50, 302.
 Lockhorst, familie, 22.
 Lodesteyn, van, Johannes, predikant, 99.
 Lodewijk XIV, koning van Frankrijk, 146, 202, 299.
 Lodewijk XVI, koning van Frankrijk, 381.
 Loevestein, 127, 129, 134.
 Lokhorststraat, de, 22, 318.
 Loman, predikant te Noordwijk, 121.
 Lombard, de, 29.
 Loncq, 368.
 Londen, 213.
 Loo, het, 357.
 Loo, Willem van, oud-burgemeester, 72.
 Looihal, de, 19, 191.
 Loosjes, Adriaan, 283.
 Lopik, Jan Bastiaensz., mr. timmermansbaas, 408.
 Lopsen, klooster, 28, 218, 324, 325.
 Loridan, Pieter, 330.
 Louwijck, Jacob, kunsthandelaar, 257.
 Lubbertus, hoogleeraar, 101.
 Luchtmans, boekdrukkersfamilie, 212.
 Luik, 15, 191, 194, 199, 205, 207.
 Lumey, 29, 41, 42, 43, 44, 45.
 Luther, Martin, 307.
 Luthersche kerk, 26.
 Luzac, mr. Johan, letterkundige en hoogleeraar, 214, 245, 345, 347, 354, 361, 362, 373, 383, 384, 385.
 Luzac, Elie, drukker, 345, 346, 347.
 Luzac, Etienne, 213, 214, 383.
 Lijndrayer, Jan Pietersz., Leidsch burger, 121, 123, 127.

M.

- Maarsmansteeg, de, 107, 285.
 Maas, de, 51, 149, 382, 385.
 Maas, lector, 227.
 Maas, Adriana, tooneelspeelster, 281.
 Maas, Coenraad van der, portretschilder, 249.
 Maas, Jacob van der, burgemeester, 166, 201.
 Maaslandsluis, 48.
 Maastricht, 155.
 Madrid, 205.
 Maersche, J. van der, vroedschapslid, 181.
 Mainz, 222.
 Maliebaan, de, 30.
 Mallegat, het, 8, 33, 214.
 Malplaquet, 141.
 Man, Jan Arentz., de, schilder, 249.
 Mander, van, schilder, 247, 273.
 Manpad, het, 45.
 Mansart de Maulde, Nicolas de, kapitein, 90, 91, 92, 93.
 Mappa, 373.

- Marburg, 100.
 Marck, van der, hoofdschout, burgemeester, 346, 347, 350, 356, 367, 376, 378.
 Marcus, schout, burgemeester, 208, 376, 378, 384.
 Mare, de, 10, 26, 31, 136, 285, 296, 311.
 Mare, Pieter de, 260.
 Marebrug, de, 218.
 Maregat, het, 60.
 Marekerk, de nieuwe, 26, 262, 386.
 Marendorp, 19, 20, 27, 65, 192, 218, 285.
 Marendorpsche Achtergracht, de, 11, 330.
 Marepoort, de, 4, 219.
 Margaretha, landvoogdes, 38.
 Mariënpoel, klooster, 13, 36, 37, 66.
 Mark, Johan van der, schout, 156, 180.
 Marlborough, 141, 255.
 Marle, van, 368.
 Marnix, Philips van, 74.
 Marsch, zie Capellen.
 Massachusetts, 316.
 Matenese van Wybesma, jonker van, 51, 57.
 Mathenese, curator, 124, 232.
 Maton, Bartholomeus, schilder, 253, 254.
 Matter, de, predikant, 136.
 Matthaëus, Antonius, hoogleeraar, 236.
 Maubus, jonkvrouw Wilhelmina de, 87.
 Maulde, zie Mansart.
 Maurits, prins van Oranje, 9, 17, 19, 89, 93, 106, 108, 111, 118, 127, 128, 129, 131, 144, 169, 182, 223, 224, 226, 266, 337.
 Mechelen, 55, 335.
 Medemblik, 95.
 Medemblik, Rombout van, pastoor, 304, 305.
 Meer, van der, familie, 142, 205.
 Meer, van der, Delftsch pensionaris, 93.
 Meer, Cornelis van der, oudvroedschapslid, 383.
 Meer, J. van der, burgemeester, 378.
 Meerburger wetering, de, 61.
 Meerens, raadsheer, 377, 378.
 Meerman, 202.
 Meerman, Gerard, burgemeester, 20, 181, 196.
 Meerman, Gerard, pensionaris van Rotterdam, 332.
 Meerman, mr. Johan, 138, 140, 141, 142, 143, 145, 147, 148, 152, 278.
 Meerman, Maarten, 27, 330.
 Meermansburgh, het hofje, 27, 330.
 Meese, 268.
 Meetkercke, Adolf van, 91, 92, 94.
 Meganck, 310.
 Meierij, de, 205.
 Melders, hoogleeraar, 227.
 Menin, mr. Joost de, hoogleeraar, 65.
 Merck, J. F. van der, schilder, 255.
 Merens, raadsheer, 163.
 Merens, secretaris van Hoorn, 344.
 Merode, zie Ijsbrand, graaf van.
 Mersch, Morsch, Pieter Cornelisz. van der, alias Piero, 269, 271, 272.
 Merula, Paullus, bibliothecaris, 229.
 Merwen, Symon Fransz. van, 174.
 Merwen, Frans van, wis- en werktuigkundige, 224.
 Metsu, Gabriël, schilder, 253, 254, 256.
 Meulen, Catharina van der—geb. Taen, 354, 356, 365.
 Meursius, hoogleeraar, 125.

Mey, van der, schilder, 239.
 Mey van Streefkerk, de, vroedschapslid, 378.
 Michel, Jean, 23, 330.
 Michielsklooster, het, 28.
 Midden-Europa, 220.
 Middelburg, 63, 64, 85.
 Middelste Gracht, de, 30, 305, 330.
 Middelweg, de, 26, 137.
 „Mierennest”, het, 27.
 Mieris, familie van, 258.
 Mieris, Dirk Bastiaensz. van, Leidsch burger, 121, 130, 131.
 Mieris, Frans van, de oude, schilder, 246, 253.
 Mieris, Frans van, de jonge, schilder, 255, 258, 259, 332, 333.
 Mieris, Jan van, schilder, 255.
 Mieris, Jan Bastiaensz. van, goudsmid, 121, 254.
 Mieris, Willem van, schilder, 20, 255, 258.
 Mikker, Pieter, de, 162.
 Mina, Cornelis, student, 227.
 Minderbroederklooster, het, 36, 42, 66.
 Minnehuis, het, 327, 352.
 Mitchell, predikant, 315.
 Mondragon, 264.
 Mommouth, 336.
 Montfoort, Dirk Jacobsz. van, burgemeester, 65, 72, 323.
 Montfort, gezegd Zonderziel, Claes, 55.
 Montigny, George van, heer van Noyelles, gouverneur van Leiden, 45.
 Mooi Japiksteeg, de, 185.
 Mook, 51.
 Moons, Magdalena, 48, 59.
 Moor, Carel de, schilder, 14, 20, 28, 253, 254, 255, 257, 258.
 Mornay, zie Duplessis.
 Morschpoort, de, 10, 30, 197.

Mortel, Jan, schilder, 255, 258.
 Morton, Georg, 316.
 Mossel, Kaat, 355.
 Moulin, Abraham du, bode op Antwerpen, 220.
 Moynes, Etienne le, hoogleeraar, 201, 202.
 Muller Massis, vroedschap, 380.
 Munster, vrede van, 25.
 Munster, bisschop van, 306.
 Munter, hopman, 42.
 Musculus, theoloog, 80.
 Musius, Cornelis, prior van St. Aagten te Delft, pater, 43, 303.
 Musketier, patriot, 385, 387.
 Musquettier, Arend, burger, 158.
 Musschenbroek, Pieter van, 238.
 Muykens, Luthersch predikant, 96, 302.
 My, Hieronymus, van der, schilder, 259.
 Myle, Adriaan van der, 89.
 Myle, Cornelis van der, curator, 124, 229, 232.
 Mylius, 278.

N.

Naarden, 55.
 Naekt- of Neksluis, de oude, 9.
 Naeldwijk, heer van, 65.
 Naiveu, Matthijs, schilder, 253, 254.
 Namen, 264.
 Namen, Barend van, 330.
 Nantes, 200, 202.
 Napels, 247.
 Nassau, Ernst van, 226.
 Nassau, Hendrik van, 226.
 Nassau, Justinus van, 17, 25.
 Nassau, Maurits van, 87.
 Nassau, Lodewijk van, 51.
 Nassau, Willem Frederik van, 226.
 Nazareth, klooster, 19, 27.
 Nederland, 133, 220, 345.
 Nederlanden, de, 43, 74, 94, 200, 322.

Neder-Rijn, de, 371.
 Neder-Rijnland, 311.
 Neercassel, van, apostolisch vicaris, 307, 308.
 Neeringh, Maurits, 158.
 Negre, N. van, schilder, 255.
 Neksluis, de, 31, 219, zie Naektsluis.
 Nero, 366, 367.
 Nesse, Jan Ysnoutsz. van der, 99, 116, 121, 132, 140.
 Netscher, schilder, 254.
 Neufville, de, postmeester, 185, 220, 221.
 Neulon, Isabella, 280.
 Neyn, Pieter Pietersz. de, steenhouwer, 249.
 Newton, 238.
 New-Plymouth, 316.
 New-York, 316, 376.
 Niellius, Remonstrant, 125.
 Nierop, van, 150.
 Nieuw-Amsterdam, 316.
 Nieuwe Rijn, de, 24, 30, 218, 219, 286, 305, 306, 324, 337.
 Nieuwer-Amstel, 353.
 Nieuwerbrug, 145, 146, 148.
 Nieuwsteeg, de, 16, 21, 23, 330.
 Nieuwstraat, de, 217.
 Nieuwveen, 146.
 Nieuborch, mr. Diederik van der, hoogleeraar, 65.
 Nieveld, van, 368.
 Nonnenbrug, de, 64, 65.
 Nonnensteeg, de, 18, 228, 240.
 Noodt, Gerard, hoogleeraar, 236, 368, 376.
 Noordaa, de, 60.
 Noordaasche meer, het, 60.
 Noord-Amerika, 316.
 Noordeinde, het, 218, 250, 267, 302, 336, 380.
 Noorden, C. van, 49, 72.
 Noorderkwartier, het, 6.
 Noord-Holland, 47, 91.

Noordwijk, 31, 48, 80, 121, 125, 222, 338, 363.
 Noordwijk, heer van, 122.
 Noordzee, de, 32, 193.
 Noort, van, 368.
 Noot, van der, 273.
 Normandië, 202.
 Norwich, 70, 189.
 Noyelles, graaf de, gouverneur, 48, 50, 51.
 Nuyst, Hendrik van, 15, 263.
 Nyevelt, zie Zuylen.
 Nijmegen, 200, 358, 372.

O.

Oegstgeest, 2, 3, 4, 31, 121, 294, 339, 347, 396.
 Oem, Daem Claesz., 77.
 Oem, Pieter Pietersz., kleermaker, 55.
 Oem, Pieter—Pietersz., burgemeester 78, 85, 140.
 Oisterwijk, 195.
 Oldenbarnevelt, Johan van, landsadvocaat, 67, 69, 79, 93, 94, 98, 99, 100, 101, 102, 107, 110, 112, 113, 115, 119, 124, 127, 128, 194, 225, 311, 345.
 Oorschot, dr. Laurens van, Delftsch medicus, 65.
 Oosten, Henrik van, opsiender, 408.
 Oostende, 291.
 Oostenrijk, toren, 10.
 Oostenrijk, Albertus van, aarts-hertog, 248, 271.
 Oostenrijk, Ernst van, aartshertog, 248.
 Oostenrijk, Isabella van, aartshertogin, 128, 248, 271.
 Oostenrijk, Leopold van, aarts-hertog, 254.
 Oostenrijksche Nederlanden, de, 141.

Oost-Indië, 210, 244.
 Oost-Indische eilanden, de, 194.
 Oosterdijk, hoogleeraar, 325.
 Oosterdijk Schacht, hoogleeraar, 238, 325.
 Oosterlingplaats, de, 204, 218.
 Oosterweel, 39.
 Oostzee, de, 137, 193, 289.
 Oostzeelanden, de, 71, 205.
 Oostzeesteden, de, 69.
 Oprechte Vaderlandsche Societeit, de, 365.
 Oranje, Willem I, prins van, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 71, 76, 77, 78, Willem IV, prins van, 145, 147, Willem V, prins van, 357, 378.
 Oranje, Willem, erfprins van, 382.
 Oranje, Wilhelmina, prinses van, 372.
 Oranjesocieteit, de, 370, 371, 379.
 Oranjegracht, de, 285.
 Orlers, Jan Jansz., boekverkooper, burgemeester, 8, 53, 69, 71, 111, 112, 173, 188, 212, 213, 216, 228, 249, 250, 252, 263, 274, 332.
 Os, van der, predikant, 313.
 Oudendorp, van, hoogleeraar, 243.
 Oudenaarde, 141.
 Oude Rijn, de, 24, 286.
 Oude Singel, de, 134, 193, 214, 218, 285, 288, 315.
 Oude Varkensmarkt, de, 29.
 Oude Vest, de, 4, 10, 27, 128, 218, 280, 285, 306, 311, 330.
 Oudewater, 41.
 Oud-Poelgeest, 31.
 Oud-Teilingen, 237.
 Overbeek, Johan, 247.
 Over-Rijnland, 311.
 Over 't Hof, 20.
 Overtoom, de, 194.
 Overijssel, 113, 115, 145.
 Oxford, 229.

P.

Paape, Gerrit, 364.
 Paedsen, 31.
 Paedts, Jan—Jacobss., drukker, 211.
 Paets, notaris, 122.
 Paedts, Cornelis, burgemeester, 258, 336.
 Paets, Jan Cornelisz., geus, 40.
 Paets, Johannes, 55.
 Palladio, 16, 262.
 Palm, van der, hoogleeraar, 283, 346.
 Paltz, de, 17, 191, 277, 306.
 Paludanus, student, 284.
 St. Pancras, 36.
 St. Pancras, kapittel van, 312.
 St. Pancrasbegijnhof, het oude, 26.
 Pape, Abraham de, schilder, 253, 255.
 Papenbroek, G., Amsterdamsch schepen, 18.
 Papengracht, de, 11, 22, 23, 133, 134, 135, 330.
 Paradijs, hoogleeraar, 325.
 Paradijssteeg, de, 28.
 Parma, hertog van 1, 2, 78, 248.
 Parma, Margaretha van, landvoogdes, 34, 38.
 Parthy, Willem, 127.
 Parijs, 385.
 Pauli, Jacob, pensionaris van Dordrecht, 75.
 Pauw, Adriaan, curator, 124, 229.
 Pauw, Pieter, 67, hoogleeraar, 121, 224, 228.
 Pauw, Willem, lid van het Hof van Holland, 159.
 Pecker, de, advocaat, 347, 355, 368, 386.
 Peltenburg, Cornelis van, 130.
 Penschal, de, 218, 295.
 Pensmarkt, de, 15.
 Perizonius, Jacobus, hoogleeraar, 236, 238.

Pescarengis, Cosmo de, kolonel, 90, 91, 93.
 Pest- en dolhuis, het, 28, 30, 329.
 Pestel, hoogleeraar, 243, 346.
 Pesthuis, zie Pest- en dolhuis.
 Pest- en dolhuis, het, 30, 268, 329.
 Pesyn, Jan, koopman, 23, 330.
 Pesijnshofje, het, 316.
 Peter de Groote, czaar van Rusland, 243.
 Petit, schrijfmeester, 14.
 Petrarca, 274.
 Petij, Jan, metselaar, 408.
 Philips II, koning van Spanje, 64, 74, 271.
 Philips de Goede, zie Bourgondië.
 Pichegru, 210, 382, 385.
 Piero, 268, zie Mersch.
 Pierre, mr. la, advocaat, 345, 368.
 St. Pieter, 36.
 Pieter Symonsz. Zusterhuis, het, 329.
 St. Pieters Achtergracht, de, 29.
 St. Pietershofje, 23, 330.
 Pieterskerk, de, 12, 13, 19, de oude, 20, 21, 25, 26, 27, 35, 37, 42, 44, 62, 64, 83, 116, 142, 235, 238, 262, 275, 316, 330, 358.
 Pieterskerkgracht, de, 11, 21, 22, 318, 330.
 Pieterskerkhof, het, 21, 22, 23, 44, 302.
 Pieterskerkkoorsteeg, de, 44, 107.
 Pigalle, zie Dumont.
 Plantijn, Christoffel, Antwerpsch drukker, 211.
 Plecker, Samuel de, saaiwerker, 127.
 Plemper, Nicolaas, advocaat, 158.
 Plessis, du, 17.
 Pluym, Cornelis van der, schilder, 255.
 Poel, de, 31.
 Poelbrug, de, 53, 59.

Poelgeest, Adriaan van, hoogheemraad, 16.
 Poitou, 202.
 Polen, 194.
 Poll, van de, zie Capellen.
 Polyander, Johannes, hoogleeraar, 11, 102, 275.
 Pommeren, 194.
 Pompe van Slingeland, schout, 381, 384, 385.
 Pook, mr. Hendrik, schepen, 392.
 Poole, Jacob le, 302, fabrikant, 345, 347, 368.
 Poot, van, 384.
 Poperinghe, 70, 190.
 Porcellis, Jan, schilder, 249.
 Post, Pieter, bouwmeester, 18, 23, 262.
 Potcamp, 309.
 Potheuck, Joh., schilder, 255.
 Potter, Pieter, schilder, 249.
 Pradelis, François, 188.
 Prins, Johan, 159.
 Prinsenhof, het, 16, 43, 62, 66, 84, 87, 111, 116, 228, 230, 278.
 Prinsensteeg, de, 315.
 Pruisen, 194, 372, 374.
 Punt, graveur-acteur, 281.
 Puppius, 225.
 Purmerend, 365, 374.

Q.

Quakelbrug, de, 396.

R.

Raadhuis, het oude, 11.
 Raephorst, Herman van, 36.
 Raet, mr. Dirk de, burgemeester, 154, 156, 161.
 Raey, de, lector, 233.
 Ramaer, Cornelis, 408, 409.
 Ramillies, 141.
 Rapenburg, het, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 28, 29, 64, 65, 90, 119, 134, 223, 230, 285, 301.

- Rapengracht, de, 16.
 Rashal, de, 20, 184, 192.
 Ravelinghen, Christoffel van, drukker, 211.
 Ravelinghen (Raphelingius), Francois, hoogleeraar, drukker, 24.
 Rees, van, Remonstrantsch predikant, 387.
 Regius, 232.
 Regtuit, Jan, 205.
 Renecius, 232.
 Rennenburg, 303.
 Revius, Jacobus, predikant, 275, 276.
 Reyersz., Willem Jan, oud-burgemeester, 40, 42, schepen, 82, 85.
 Rhoon, zie Bentinck.
 Ridder, de, regent, 383.
 Righout, 363.
 Ringh, Pieter de, schilder, 255.
 Rithamer, kapitein, 91.
 Rivet, hoogleeraar, 125 276.
 Robinson, John, predikant, 315, 316.
 Roche, de la, stadhouder, 56, 57, 58.
 Rodtfelt, Albert, 12.
 Rodtfelt, Hans, 12.
 Roemer Visscher, 273.
 Rolandus, predikant, 275.
 Romans, architect, 407.
 Rombouts, koopman, 17.
 Rome, klooster, 29.
 Rome, 255, 307, 308, 309, 310.
 Romero, 48.
 Romswinckel, schepen, 345, 348, 349, 352, 376, 378, 383, 386.
 Ronsard, 273, 274.
 Roode Zee, de, 13.
 Roomburg, klooster, 36, 66.
 Rooms-katholieke weeshuis, het, 29.
 Roos, Jan Claesz., kapitein der schutterij, 91.
 Rooseboom, advocaat, 336.
 Rooseboom, H., curator, 237.
 Rotterdam, 44, 46, 48, 56, 85, 114, 116, 195, 219, 268, 332, 355.
 Rovenius, apostolisch vicaris, 305.
 Royen, van, vroedschap, 349, 359, 378, 387.
 Royen, van, hoogleeraar, 240.
 Royen, David van, secretaris van Leiden, 14, 153, 155, 156, 157, 160, 161, 163, 176, 178, 240, 273.
 Royen, Johan van, pensionaris, 208, 332, 344, 345 351.
 Rubens, Petrus Paulus, 248.
 Ruhnkenius, David, hoogleeraar, 243.
 Rusland, 338, 341, 342.
 Ruysch, vroedschapslid, 202.
 Ruyter, Michiel Adriaensz. de, 238.
 Rijn, de, 10, 20, 23, 24, 30, 31, 32, 50, 145, 171, 217, 219, 285, 296, 338.
 Rijn, Hugo van, 309.
 Rijn, Rembrandt Hermansz. van, 28, 246, 247, 250, 251, 252, 253.
 Rijndorp, Jacob van, theater-directeur, 279, 280.
 Rijnland, 2, 3, 6, 8, 12, 13, 15, 16, 22, 32, 33, 41, 47, 55, 57, 60, 61, 66, 71, 84, 85, 94, 121, 122, 123, 125, 131, 140, 141, 146, 171, 173, 199, 217, 219, 221, 242, 262, 288, 305, 318, 328, 332, 337, 363, 367, 376, 401, 405.
 Rijsburg, 31, 45, 126, 301, 302, 376.
 Rijsburger of Blauwe Poort, de, 2, 9, 45, 48, 54, 65, 197, 265.
 Rijsburgsche of Haarlemmerpoort, de nieuwe, 10, 123, 259, 262.

Rijnzijde, de, 23.
 Rijssel, 190.
 Rijswijk, 237.

S.

- Saaihal, de, 19, 20, 162, 184, 191,
 192, 203, 208, 218, 247, 259,
 393, 395.
 Saen, van der, drukker, 213.
 Saksen-Gotha, 374.
 Salm, rijngraaf van, 373, 374.
 Salmasius, 238.
 Salmasius, zie Saumaise.
 Salomonsteeg, de, 21.
 Salomons-tempel, de, 21.
 St. Salvatorshofje, het, 304, 330.
 Sandalijs, Anna, 49.
 Sandewech, notaris, 132.
 Sandheuvel, van den, kolonel der
 schutterij, 348, 350, 355, 357,
 363, 378, 387.
 Sandifort, hoogleeraar, 346.
 Sandra, 368.
 Santhorst, van, zusters, 305.
 Saravia, Adrianus, hoogleeraar, 88,
 89, 91, 94.
 Sareye, Jan Maertensz., school-
 meester, 34.
 Sasbout, Arnold, raadsheer in het
 Hof van Holland, 40.
 Sassenheim, 121.
 Saumaise, Claude de, hoogleeraar,
 17, 223.
 Saumur, 100, 101, 201.
 Scaliger, Joseph, hoogleeraar, 26,
 68, 223, 229, 238.
 Scandinavië, 279, 301.
 Schacht, L., hoogleeraar, 325.
 Schacht, van der, 330.
 Schacht, zie Oosterdijk.
 Schagen, klooster, 28, 218.
 Schagen, Christoffel van, Haar-
 lemsch schepen, 44.
 Schaik, van, student, 385.
 Schalcken, Godfried, schilder, 253,
 254.
 Schelle, dr. van, 348, 359, 373,
 376.
 Schiedam, 343, 374.
 Schieland, 60, 66.
 Schild van Frankrijk, het, herberg,
 336.
 Schilperoort, Coenraed, landschap-
 schilder, 249.
 Schoockius, 232.
 Schoolsteeg, de, 30, 330.
 Schoolstraat, de, 22.
 Schoonhoven, 360, 372, 377.
 Schoonhoven, Goudsch regent, 113.
 Schoonwinkel, Johan van, vette-
 wariër, 158, 159.
 Schooten, Frans van, hoogleeraar,
 231, 232.
 Schooten, Joris van, historie- en
 portretschilder, 29, 249, 251.
 Schophuis, familie, 280.
 Schophuizen, 363.
 Schot, Andries, schepen, 69, 79,
 87, 92, 93, 189.
 Schrevelius, burgemeester, 351.
 Schrevelius, Cornelis, rector, 247,
 277, 318.
 Schrevelius, Theodorus, rector,
 318.
 Schultens, H. A., hoogleeraar, 238,
 243, 244.
 Schultens, J. J., hoogleeraar, 243,
 313.
 Schultingh, hoogleeraar, 236.
 Schuttersdoelen, de, 106, 107.
 Schuyl, vroedschap, 150.
 Schuyl, Willem, 302.
 Schuyt, Cornelis, 262.
 Scriverius, Petrus, 122, 131, 132,
 135, 264, 275.
 Scrooby, 315.
 Secundus, Janus, 274.
 Sédan, 202, 203.
 Segae, Jacobus, 159.

- Sevenhuysen, 20.
 Severijns (Severinus), Adriaen, boekverkooper, 278.
 Seye, 368.
 Silvercron, zie Spiering.
 Sinapius, 124.
 Singel, de, 29.
 Sionssteeg, de, 329.
 Slaagsloot, de, 397.
 Slatius, 123.
 Slingeland, zie Pompe.
 Slingeland, Pieter van, schilder, 253, 254.
 Sluis, 153.
 Sluys, Jacobus van der, schilder, 255, 258.
 Smedt of Smet, Jan, 317.
 Smeling, Dirk Gerritsz., schepen, 85.
 Smet, Isaac, schietspoelmaker, 158.
 Smittenaar, Jacobus, kaaskooper, 158.
 Snakenburg, Hendrik, conrector der Latijnsche school, 282.
 Snakenburg, Theodoor, advocaat, 282.
 Snecanus, Daniël, predikant, 135.
 Snellius, hoogleeraren, 21, 224.
 Snellius, Rudolf, wis- en sterrekundige, 224.
 Snoek, Andries, schouwburg-directeur, 281.
 Socinus, 101.
 Solingen, Cornelis van, chirurg en anatoom, 19.
 Sonnevelt, Dirc van, 247.
 Sonnevelt, Willem Dirksz. van, 190.
 Sonoy, 41, 47, 91, 95.
 Sopingius, predikant te Warmond, 121, 126.
 Spa, 223, 338.
 Spanheim, Frederik, hoogleeraar, 21, 229, 231, 232, 233.
 Spanje, 24, 71, 74, 76, 79, 106, 144, 193, 308, 342.
 Spanje, koning van, 76, 110.
 Spatzier, Anthony, tooneelspeler, 281.
 Speelman, burgemeester, 351, 367.
 Spiegel, van de, raadpensionaris, 209, 273.
 Spiering Silvercron, Peter, Zweedsch resident, 252.
 Spilsteeg, de, 330.
 Spinoza, 300, 301.
 Sprongh, Cornelis, 330.
 Spruytenburg, baljuw van Rijnland, 121, 123.
 Spranckhuysen, predikant, 97, 104, 105.
 Staats-Brabant, 382.
 Staats-Vlaanderen, 153.
 Stadhuis, het, 24, 218.
 Stadstimmerhuis, het, 28.
 Stam, Anna van, 317.
 Standish, Miles, 316.
 Starckenburg, Cornelis van, chirurgijn, 158.
 Staveren, van, pensionaris van Leiden, 344, 345, 355, 357.
 Staveren, van, secretaris, 378.
 Staveren, Jan Adriaensz. van, burgemeester en schilder, 253, 254.
 Stedelijk Magazijn, het, 319.
 Steen, 246.
 Steen, van der, burgemeester, 376.
 Steen, Jan van der, garenverver, 158, 159.
 Steen, Jan Havicksz., schilder, 250, 255.
 Steenoven, Cornelis, aartsbisschop, 310.
 Steenschuur, het, 19, 48, 64, 191, 192, 203, 218, 259.
 Steenstraat, de, 330.
 Steenwinkel, advocaat, 346, 347.
 Steenwijck, Harmen, schilder, 249.
 Steenwijck, Pieter, schilder, 249.
 Sterretoren, de, 228.
 Sterrevelt, de huizinge, 50.

- St. Stevenshof, het, 329.
 Steversloot, weduwe L., 278.
 Stevin, Simon, 121, 224.
 Steyn, raadpensionaris, 299.
 Stille Rijn, de, 32.
 Stinksteegje, het, 29.
 Stipriaan, pachter van den hout-
 accijns, 156.
 Stock van der, kunsthandelaar,
 257.
 Stockius, Nicolaas, rector, 318.
 Stockius, Paulus, secretaris van de
 weeskamer, 120.
 Stoffe, van der, schilder, 255.
 Stolberg, 207.
 Stompwijk, 3, 396.
 Stooter, Cornelis, portretschilder,
 250.
 Stooter, mr. Pieter, 272.
 Stoutenburg, Willem, heer van,
 128.
 Streeck, Juriaan van, schilder,
 255.
 Streefkerk, zie de Mey.
 Streso, predikant, 160.
 Stuart, Adam, Engelsch wijsgeer,
 233.
 Stuk- of Kopbotermarkt, de, 24.
 Swanenburch, Claes Isaacsz, 13,
 247.
 Swanenburch, Isaac Claesz. (Isaac
 Nicolai), schilder, 12, 20, 203,
 247, 249.
 Swanenburch, Jacob, 247, Isaacs,
 250.
 Swanenburch, Joost van, secreta-
 ris, 99, 117.
 Swanenburch, Willem, 247.
 Swart, 368.
 Sweelinck, Jan Pietersz., 262.
 Swieten, Adriaan van, Rijnlandsch
 edelman, 41, 42.
 Swieten, van, hoogleeraar te Wee-
 nen, 238.
 Swieten, het huis te, 31, 41, 44.
 Sylvius, zie Boe.
 Sylvius, hoogleeraar, 125.
 Sylvius, Karel, boekdrukker, 24.
 Sylvius, Willem, boekdrukker,
 211.
 Syonshof, het, 329.
- T.
- Taen, zie Meulen.
 Taffin, hofprediker, 83.
 Tassis, Jan Baptista, de, veld-
 overste, 40.
 Tayaert, mr. Jacques, 63, 64.
 Tedingerbroek, 3.
 Teling, predikant, 49.
 Tempel, Abraham van den, schil-
 der, 26, 28, 253, 254, 255.
 Tempel, Marcus van den, 305.
 Teresteyn van Halewijn, Cornelis,
 curator, 236.
 Ter Hart, buitenplaats, 148.
 Ter Wadding, 54, 62.
 Ter Weer, huis, 129.
 Tevel, 330.
 Texel, 207.
 Teylingen, 380.
 Theatrum Anatomicum, 19.
 Thienen, van, hoogleeraar, 231.
 Thil, van, tooneeldichter, 280.
 Thorenvliet, Frank van, burge-
 meester, 99, 106, 113, 116, 117,
 140.
 Thysius, Johannes, advocaat, 17.
 Thulemeyer, von, Pruisisch gezant,
 354.
 Thurn en Taxis, 220.
 Thysius, hoogleeraar, 125, 229,
 231, 275.
 Til, Salomon van, hoogleeraar,
 235, 239.
 Tilburg, 194, 205, 376.
 Tol, Dominicus van, schilder, 253,
 254.
 Tollens, Herman, student, 284.

Tonelle, de la, Latijnsch schoolmeester, 201.
 Tönnigen, 128.
 Toorenvliet, Abraham, glasschilder, 254.
 Toorenvliet, Jacob, schilder, 255, 258, 259.
 Toscane, 254.
 Tours, 223.
 Trago, bakker, 346, 355, 356, 357, 365, 378.
 Trier, Heinrich van, 15.
 Trigland, Jacobus, predikant-hoogleeraar, 202, 233.
 Tromp, 137, 238.
 Tromper, Gerrit Andriesz., Leidsch burger, 121.
 Trijn Jacobshofje, het, 330.
 Turfmarkt, de, 4, 9.
 Tybout, Willem, glasschrijver, 28, 261.
 Tydeman, Meindert, student, 284.

U.

Uffels, Jochem, bakker, 123.
 Uffenbach, von, Duitsch reiziger, 239.
 Universiteitsbibliotheek, de, 16.
 St. Ursula, 27, klooster, 326.
 Utrecht, 37, 56, 57, 59, 88, 90, 91, 92, 113, 114, 115, 137, 145, 194, 212, 219, 235, 255, 280, 286, 295, 296, 308, 309, 310, 358, 362, 363, 365, 366, 367, 373, 374, 376, 383.
 Utrecht, bisdom, 304.
 Utrecht, Unie van, 78.
 Utrechtsche jaagpad, het, 31.
 Utrechtsche veer, het, 30, 51, 219, 306.

V.

Valckenaer, L. G., hoogleeraar, 243.
 Valdez, don Francisco, de, 48, 51,

52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 303.
 Valenciennes, 39, 202.
 Valk, Remonstrantsch predikant, 361.
 Valkenburg, 31, 51.
 Valkenburger Schans, de, 52.
 Valmaer, Jacob, ouderling, 91, 92, 93.
 Valmy, 381.
 Varkenmarkt, de, 218, 302, de oude, 330.
 Veen, van, burgemeestersfamilie, 22.
 Veen, Mr. Cornelis van, pensionaris, later burgemeester, 44, 247.
 Veen, Gijsbert van, plaatsnijder en schilder, 248.
 Veen, Otto of Octavio van, schilder, 247.
 Veen, P. van, 14.
 Veen, Pieter van, secretaris, 248.
 Veere, 275.
 Velde, Esaias van den, schilder, 249, 251.
 Velde, Willem van den, zeeschilder, 249.
 Velingius, predikant, 406.
 Vennip, de, 397.
 Verbeeck, Dirk Jansz., kapitein der schutterij, 91.
 Verburch, Adriaen, geneesheerschilder, 248.
 Verburch, Helena, 27.
 Vereenigde Staten, 209, 342.
 Verhulst, Rombout, 9, 20, 23, 24, 30, 261.
 Vermij, Jacob, 247.
 Verschoor, Jacob, 317.
 Verschuuring, 230.
 Verstroot, Claes Jansz., predikant, 62.
 Verviers, 195, 205, 207.
 Verwey, mr. Jacob, advocaat en notaris, 133.

Vestgracht, de, 330.
 Veurne, 190.
 Vignon, Habel de, 203.
 Vink, de, 116.
 Vischbrug, de, 24, 156.
 Vischkapel, de, 24.
 Vischmarkt, de, 24, 29, 217.
 Vissher, pensionaris van Amsterdam, 344.
 Vissendiep, Quirijn van, 302.
 Vitriarius, raadsheer, 162.
 Vitriarius, Johannes Jacobus, hoogleeraar, 236.
 Vitriarius, Phil. Reinh. hoogleeraar, 236.
 Vlaanderen, 2, 35, 70, 77, 88, 188, 189, 191, 247, 267.
 Vlaardingen, 48, 268.
 Vleeschhal, de, 218, 295, 400.
 Vleeschhuis, het, 20.
 Vliet, de, 10, 31, 32, 37, 61, 62, 219, 248.
 Vliet, Jan van, regent, 151.
 Vlietgat, het, 61, 62.
 Vliethoorn, Simon, regent, 151, 179.
 Voet, Johannes, hoogleeraar, 236.
 Voetius, Utrechtsch hoogleeraar, 232, 235.
 Vogelmarkt, de oude, 23.
 Vollersgracht, de oude, 11.
 Vondel, Joost van den, 119, 126, 129, 131, 133, 275, 276, 332.
 Voorda, Bavius, hoogleeraar, 243.
 Voorhout, 237, 339.
 Voorschoten, 31, 61, 84.
 Voort, van der, portretschilder, 248.
 Voorweg, de 60.
 Vorstius, theoloog, 100, 101, 102, 125, 224, 228.
 Vorstius, Adolf, hoogleeraar, 224, 231.
 Vorstius, Willem, predikant, 135.
 Vos, Cornelis Jacobsz., slotenmaker, 35, 36.

Vos, Paulus, pensionaris, 64, 72, 78, 107, 186.
 Voskuil, de, 37.
 Vosmeer, Sasbout, 304.
 Vossius, Gerard, 68, 124, 125.
 Vossius, Gerardus Johannes, hoogleeraar, 224.
 Vossius, Isaac, 229.
 Voys, Arie de, schilder, 254, 255.
 Vrederiksz, Jacob, houtkooper, 93.
 Vreede, Pieter, lakenfabrikant, 345, 348, 350, 352, 358, 359, 360, 363, 364, 366, 367, 368, 369, 376.
 Vroege, Jan Fransz., 302.
 Vromans, 376, 387.
 Vrouwenbrug, de, 24.
 Vrouwengasthuis, het, 23, 26, het oude, 324, 326.
 Vrouwenkamp, de, 132.
 Vrouwenkerk, de, 11, de kleine, 26, 35, 42, 83, 314.
 Vrouwenkerksteeg, de, 330.
 Vrouwensteeg, de, 370.
 Vulcanius, Bonaventura, hoogleeraar, 229, 273, 274.

W.

Waag, de, 23, 24, 156, 262.
 Waalsche College, het, 17.
 Waalsche Weeshuis, het, 29.
 Waalwijk, 118, 130.
 Waard, de, 26.
 Waardgracht, de, 285.
 Waddingsveen, 272.
 Walaeus, hoogleeraar, 125, 276.
 Walenburg, predikant te Sassenheim, 121.
 Walle-Wetering, de, 60.
 Walwijck, Anthonis Jansz. van, 111, 112.
 Walwijck, Jeremias, saaiwerker, 122.
 Wanthuis, het, 20.
 Warmoesschans, de, 54.
 Warmond, 31, 47, 50, 66, 121, 125,

- 126, 130, 135, 136, 137, 237, 303, 310, 338, 339.
- Warpenhal, de, 395.
- Wassenaar, 31, 47, 129, 311, 338.
- Wassenaer, heer van, zie Ligne.
- Wassenaer, het geslacht, 24.
- Wassenaer van Duivenvoorde, curator, 124, 136.
- Wassenaer Obdam, van, curator, 204, 237.
- Wassenaer, Frederik Hendrik, baron van, lid der Hollandsche ridderschap, 159.
- Watergat, het, 10.
- Watersteeg, de, 217.
- Wattier, Johanna Cornelia, tooneel-speelster, 281.
- Weddesteeg, de, 250.
- Weeghe, Guillaume van de, Leidsch burger, 91, 94.
- Weenen, 238.
- Weert, 195, 306.
- Weeshuis, het, 28, 267.
- Weeshuis of Heiligegeesthuis, het groote, 320, 324, 326, 327.
- Weesp, dr. C. van, 99, 143.
- Weipoort, de, 123.
- Weiss, hoogleeraar, 243.
- Wensen, Adriaan, pensionaris van Dordrecht, 85.
- Werff, van der, schilder, 254.
- Werff, Adriaen Pietersz., 142.
- Werff, Duyst Pietersz. van der, 135.
- Werff, Pieter Adriaensz. van der, burgemeester, 25, 40, 44, 49, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 69, 71, 72, 78, 79, 85, 88, 91, 140, 189, 264, 266, 332.
- Werff, Simon van der, ouderling, 202.
- Werffstraat, van der, 306.
- Wesembeke, agent van den prins van Oranje, 41.
- Westen, Aug. ter, 14.
- Westerbaen, dichter, 277.
- Westerwolt, mr. Volkert, Groningsch geleerde, 68.
- Westfalen, 110, 338.
- West-Friesland, 108, 144, 146, 207.
- West-Indië, 210, 244.
- West-Indische eilanden, de, 194.
- Westland, het, 374.
- West-Vlaanderen, 190.
- Wetering, de Oude, 51, 62.
- Wevelichoven, mr. Jan van, pensionaris, 117, 152.
- Weyland, 367.
- Wezel, 162, 189, 295.
- Wierts, Johan, raad en rekenmeester van den prins, 150.
- Wiiten, Gerard, dichter, 278.
- Wildt, de, 378.
- Willebrord, bisschop, 339.
- Willem II, graaf van Holland, 12.
- Willem, prins van Oranje, stadhouder van Holland, 16, 34, 63, 67, 68, 75, 95, 140, 144, 169, 303.
- Willem II, prins van Oranje, 20, 169, 226, 233, 266.
- Willem III, prins van Oranje 17, 137, 145, 152, 161, 163, 166, 169, 171, 173, 181, 226, 227, 234, 237, 276, 278, 299, 333.
- Willem IV, prins van Oranje, 141, 153, 154, 171, 173, 207, 209, 240, 349.
- Willem V, prins van Oranje, 142, 163, 243, 346, 347, 348, 366, 367, 370, 379.
- Wilsveen, 3, 60.
- Winslow, Edward, 316.
- Winter, van, 384.
- Winter, Frederik, hoogleeraar, 243.
- Winwood, Engelsch gezant, 101, 315.
- Wit, Jacob de, Amsterdamsch kunstenaar, 260.
- Witt, gebroeders de, 148.
- Witt, Cornelis de, curator, 229.

Witt, Johan de, raadpensionaris,
137, 140, 141, 152, 233, 234,
293, 300, 345.
Witte, de, predikant, 136.
Wittenonnenklooster, het, 18, 66.
Wittens, kapitein, 148.
Witte poort, de, 3, 6, 9, 30, 31,
37, 38, 45, 48, 54, 87, 162,
227, 279, 286, 287, 324, 396.
Witte Singel, 28, 219.
Woerden, 31, 38, 40, 137, 145,
219, 296, 311, 366, 370, 372,
374, 376, 385.
Wolhuis, het, 20.
Wolsteeg, de, 107, 317.
Worm, Nicolaas van der, 260.
Wormer, mr. Dirk, advocaat, 365,
387.
Woudendorphofje, het, 330.
Wouwer, Christiaan van de, pre-
dikant, 91, 92, 94.
Wtenbogaert, 97, 100, 101, 129.
Wurst, Coenraad, 197.
Wuytiers, aartsbisschop, 310.
Wybesma, zie Matenesse.
Wijk bij Duurstede, 359, 365.
Wijn, Hendrik van, student, 284.
Wijnbeek, Abraham, 273.
Wijngaerden, Gerard van den, 65,
83, 85.
Wijngaerden, Jacob Oem van, 36.
Wijngaerden, Jacob van, gouver-
neur van Leiden, 42.

X.

Xavery, Pieter, 22, 261.

Y.

York, 382.
Yorke, Engelsch gezant, 341, 343.
Ypez., Jurriaan, gereformeerd
predikant, 38, 39, 40.
Yperen, 70, 190, 224, 307.
Ysbrand, graaf van Merode, 3.

Ysel, de, 145.
Yselmonde, 55.

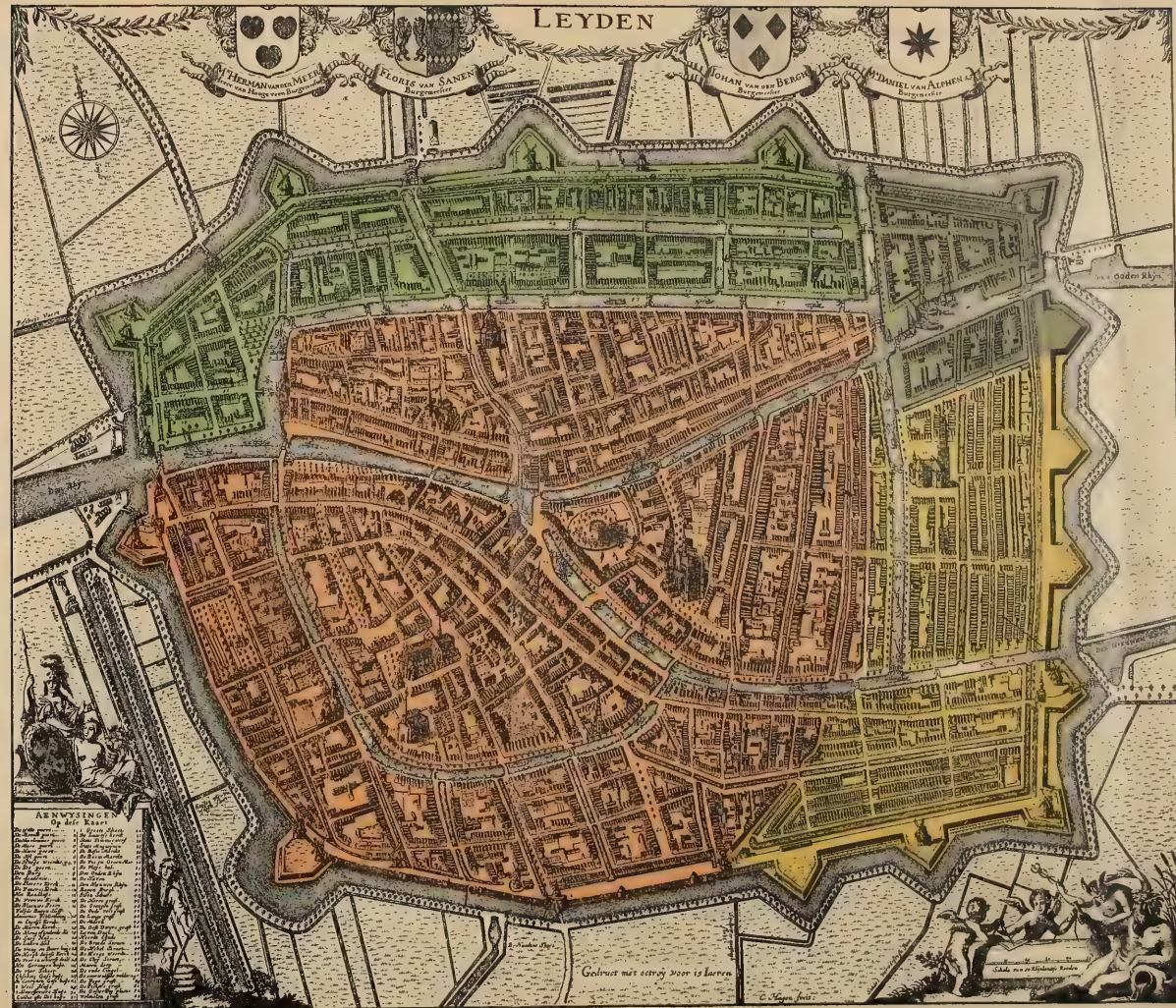
Z.

Zandvoort, 268.
Zanen, van, burgemeester, 148.
Zee, Samuel de, 330.
Zeebergh, pensionaris van Haarlem,
365.
Zeeland, 77, 78, 79, 115, 144, 153,
179, 219, 317, 335, 343.
Zeelhem, zie Huygens.
Zegerssteeg, de, 329, 330.
Zegwaard, 60.
Zevécote, Jacob van, 275.
Zeyst, Nicolaas van, pensionaris,
99, 100, 107.
Zoest, Hendrik van, 90, 91, 92, 94.
Zoetermeer, 58, 60, 381.
Zoeterwoude, 3, 4, 60, 61, 99, 123,
294, 395, 397.
Zoutkeet, de, 311.
Zuidelijke Nederlanden, de, 141,
194, 220, 348.
Zusterhuis, zie Pieter Symonsz.
Zutfen, 55, 145, 275.
Zuylen van Nyevelt, van, 93.
Zuylen van Nyevelt, van, secre-
taris van Rotterdam, 344.
Zweden, 76, 199, 254.
Zwieten, Adriaan van, watergeus,
41, zie Swieten.
Zwingli, 80.
Zwitserland, 194.
Zwolle, 219.
Zijdgracht, de, 6, 134, 330.
Zijl, de, 31, 219, 295, 296.
Zijlbrug, de, 50, 295, 396.
Zijlhof, de huizinge, 50.
Zijlpoort, de oude, 2, 5, 9.
Zijlpoort, de nieuwe, 4, 10, 45, 50,
134, 196, 218, 264, 265, 269,
272, 319, 329.
Zijp, de, 149.
Zwijnschoofd, het, societeit, 386.

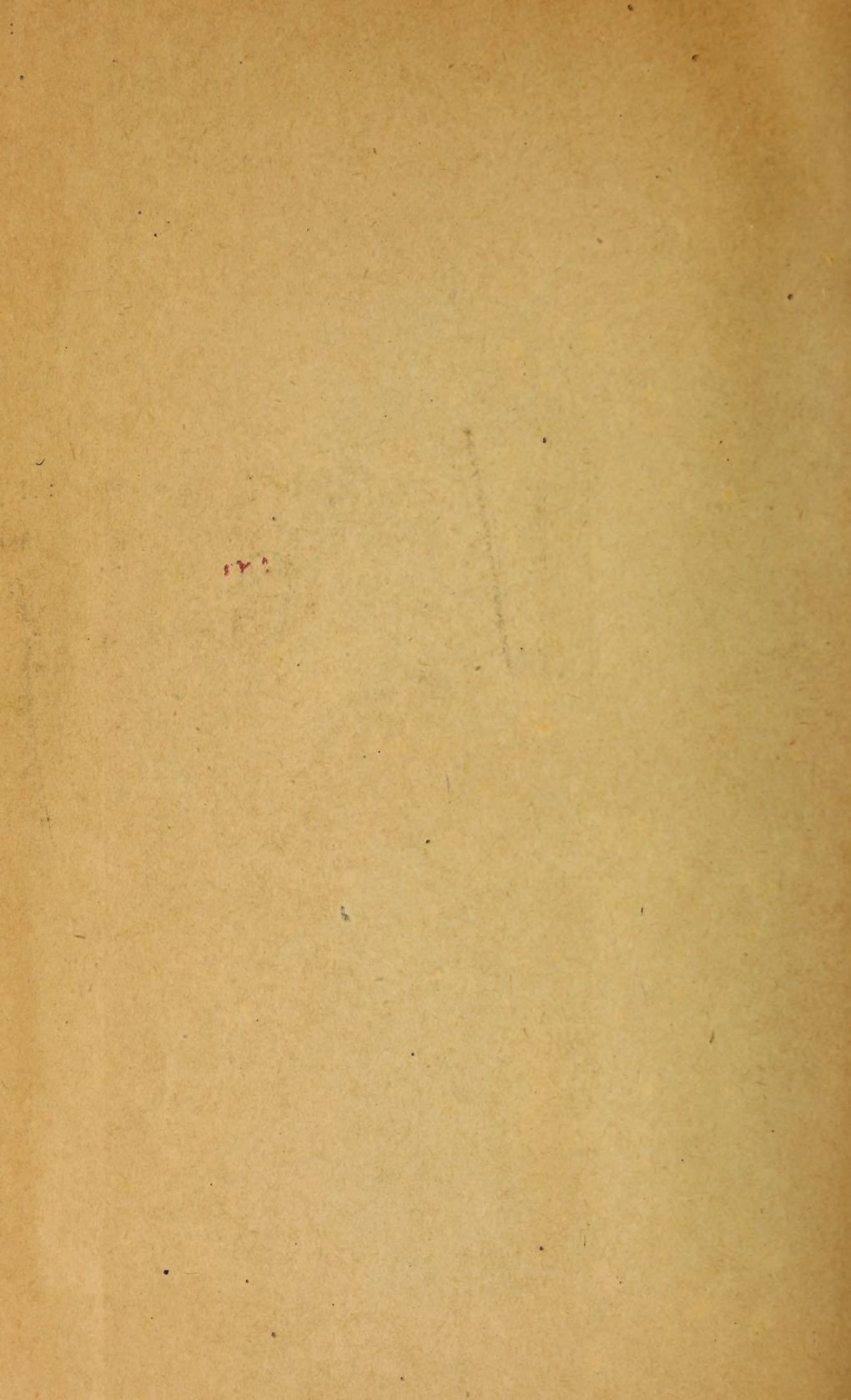
GEDEELTE DER KAART VAN ZUID-HOLLAND in 1578 getekend door Johannes Liefrinck van Leyden.

LEYDEN OMSTREKS 1675.

DJ
411
L5B5
deel 3

Blok, Petrus Johannes
Geschiedenis eener
Hollandsche stad

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 07 02 10 08 008 9